

A. Fritz o. 1870

Fig. 9. Århus. Domkirken set fra Lilletorv gennem Borgportens snævring. — *The cathedral seen from the square Lilletorv through the narrow street Borgporten, where a gate tower existed until 1685.*

ÅRHUS DOMKIRKE

† TRÆKAPEL

Sandsynligheden taler for, at der, hvor domkirken nu rejser sig eller i nærheden heraf, tidligere lå et kapel af træ. Vi er ad arkæologisk vej uden kendskab til den formodede bygning, og dens eventuelle forbindelse med de tidlige kilders ikke lokaliserede kirker i byen står foreløbig hen. Dette »trækapel ved havet«, som nævnes i legenden om den folkelige helgen Niels, spiller en rolle i diskussionen om det ældste Århus og byens domkirke(r)¹, sml. ovenfor p. 52.

I Niels' levnedsbetænelse, der kun er et par generationer yngre end hans død 1180, fortælles, at Niels ønskede at blive begravet i trækapellet ved havet, det kapel, som bisp Peder [Vognsen] senere med pave Innocens III.s tilladelse gjorde til domkirke og indviede til den hellige Clemens. Legendens her gengivne ordlyd kan sammenholdes med pave Celestin III.s bulle af 23. april 1197, der meddeler bisp Peders beslutning om at opføre domkirken - som i hans forgængeres tid kun var bygget af træ - af sten, og samtidig opfordrer menigheden i Danmark til at ofre rigelige kærlighedsgaver, så kirken hurtigt kan rejses.

I overvejelserne om kapellet kan det ikke undre, at det pavelige kancelli, som er uden legendens lokalkendskab, går ud fra, at den træbygning, som Peder Vognsen vil ombygge i sten, er identisk med byens gamle domkirke (sml. p. 52). Levnedsbetænelserne beretter videre, at biskop Svend (1165-91), Vognsens forgænger og Niels' samtidige, ønskede at få den hellige mand jordfæstet »ikke i det lille trækapel, men i S. Nicolaus' kirke, som dengang var domkirke«. Øjensynligt har bispen naturligt nok ønsket, at domkirken skulle nyde fordel af Niels' folkelige ry, som tiltrak mange fromme og syge mennesker og deres offergaver, og med den forventede kanonisering ville strømmen øges. Ifølge legenden måtte Svend imidlertid give afkald på sit forsæt på grund af de jærtegn, der indtraf ved Niels' grav.

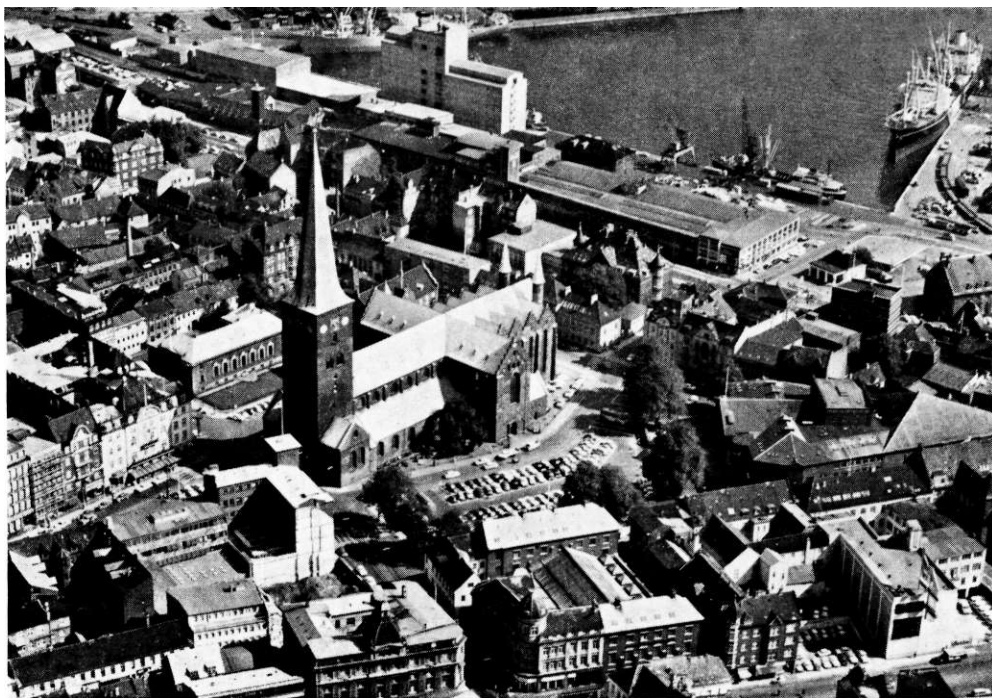
At den ovenfor nævnte bulles trækirke er identisk med Hellig Niels' trækapel, kunne synes at fremgå af et brev, udstedt af Århusbispen Ebbe (1215—24) med

stadfæstelse af pave Honorius III. den 31. januar 1217². Til fordel for kirkens byggefond giver bispen i brevet afkald på sin del af de offergaver, som med henblik på S. Niels skænkes domkirken, og som hans forgængere sædvanligvis havde oppebåret³. Man kan med rimelighed antage, at disse offergaver var skænket domkirken, netop fordi denne var rejst på det sted, hvor Hellig Niels' grav fandtes.

Peder Vognsen må have betænkt mange omstændigheder som led i sine overvejelser omkring nybygning af domkirken i Århus; ved valget af placering har offergaverne til Hellig Niels sikkert spillet en rolle. Tillige med bispens ønske om at give et håndgribeligt udtryk for kirkens nu fastetablerede, stærke position i by og samfund, har der formentlig foreligget økonomiske betragtninger og grundspekulationer, som kildernes tavshed imidlertid forholder os kendskab til⁴.

Løsrevet fra kilderne er den langt yngre tradition om trækirkens opførelse på bakken ved stranden under biskop Ulkild (o. 1102), og S. Clemens-relikviernes overførelse herfra til Peder Vognsens domkirke. Denne opfattelse er først fremført 1604 af Arild Huitfeldt og videregivet af Hans Rhumann og Erik Pontoppidan, der sammenkæder Huitfeldts beretning med lokaliteten Saxhøj; denne tradition er atter optegnet i J. M. Thieles folkesagn⁵.

Det siges i Hellig Niels' levned, at kapellet, hvori han blev begravet, var rejst ved en *kilde*. Der vides intet nærmere om denne kilde, ligesom der ikke omtales kilder i forbindelse med den nuværende domkirke. Her er heller ikke konstateret nogen brønd.

Carl Stenders forlag 1964

Fig. 10. Århus. Domkirken og dens nærmeste omgivelser set fra sydvest. — *The cathedral and its nearest environs seen from the south-west.*

S.CLEMENS KIRKE

Som omtalt i den indledende oversigt over Århus og dens kirker fremgår det af beretningen om kirkemødet i Ingelheim 948, at Århus dengang var bispesæde, hvilket forudsætter, at man påtænkte at bygge eller havde bygget en kirke i byen. I privilegier, som kejseren 965 og 988 gav ærkebispens af Bremen, nævnes det da også, at der var opført en kirke i Århus. Denne byens ældste kirke, der formentlig brændte, da Harald Hårderåde omkring 1050 hærgede Danmarks kyster, kan have ligget på den nuværende domkirkes grund, i den del af byen, hvor man har fundet de ældste spor af bebyggelse. Den domkirke, som rejstes i 1000-tallet efter den første kirkes brand, var imidlertid ikke opført her, men på det sted, hvor nu Vor Frue kirke ligger. På den nuværende domkirkes plads stod i slutningen af 1100-tallet antagelig kun det trækapel, hvor Hellig Niels efter eget ønske blev begravet 1180⁶.

Efter Svends død 1191 fulgte Peder Vognsen ham på Århus' bispestol; på mødrene side var Peder af Hvidernes æt. Det ses af hans, hans brøders og efterfølgeres gavebreve, at slægten ejede meget gods på egnen omkring Århus og

andre steder i Østjylland. Peder Vognsen påbegyndte opførelsen af den nuværende domkirke; medvirkende i valget af byggeplads har utvivlsomt været, at Hellig Niels, som ovenfor omtalt, formentlig var begravet på dette sted, og at en helgens grav ville være et vigtigt aktiv for den nye kirke.

Første gang planerne om kirkens opførelse nævnes er 1195, da Peder Vognsen skænkede præsteskabet sin bogsamling⁷. To år senere udstedte paven den 23. april et brev, som eftergav dem, der efter evne ydede bidrag til kirkens opførelse, 40 dages kirkebod⁸, og samme dag bekræftede han biskoppens beslutning om at oprette præbender for seks kanniker ved den nye domkirke⁹. Et brev af 14. november 1203 fra Peder Vognsen vidner om, at kirken på dette tidspunkt er i funktion, idet han testamenterede gods til kannikernes fællesbord og de enkelte præbender, samt gods, for hvis afkastning der kunne købes »lys, røgelse og nødvendighedsartikler til klokkerne«¹⁰ (sml. ovenfor p. 52).

Det var allerede 1195 bestemt, at stiftets nye domkirke skulle indvies til *S. Clemens*, de søfarendes beskytter, der ellers navnlig dyrkedes i England¹¹. Måske var det trækapel, domkirken formentlig afløste, indviet til *S. Clemens*¹². Imidlertid er intet sikkert overleveret om tidspunktet for overførelse af *S. Clemens* relikvier til domkirken, men det skal bemærkes, at biskop Tyge i anden halvdel af 1200-tallet fra Rom fremskaffede en afskrift af *S. Clemens'* vita, og at han på grundlag heraf forfattede en redaktion af denne helgens »historie«. Endvidere nævnes det i samme kilde¹³, at bispen erhvervede den nævnte afskrift »cum multis reliquiis« (sammen med mange relikvier); måske har nogle af disse været af domkirkens værnehelgen¹⁴.

Fund af helgengrav eller relikvier er ikke omtalt i nyere tid, da man rimeligvis er veget tilbage for en undersøgelse af alterbordet, som dækkes af en stor gravstensplade over biskop Jens Assersen, død 1306. *S. Clemens* er imidlertid på mangfoldige måder i afbildning og omtale tilknyttet domkirken (sml. altre, p. 76). På bispeseglaftrykket fra 1302 (gengivet på titelbladet) ses helgenens attribut, ankeret, mens selve helgenbilledet er anvendt af senere bisper, Bo Mogensen (1395—1424), Ulrik Stygge (1424—49), Jens Iversen Lange (1449—82) og Ejler Madsen Bølle (1482—91)¹⁵. Jens Iversen er den af bisperne, der i domkirken flittigst har henvist til værnehelgenen (våben på tårnets vestfacade, højaltartavlen 1479, messehagel, døbefont 1481), mens Niels Clausen (1491—1520) har ladet ham omtale på korskabene 1508, samt afbilde på en korkåbe. Desuden kan anføres, at *S. Clemens* er gengivet i kalkmalerier på korsskæringshvælvet og på søndre korsarms vestvæg, og at den lille messinghånd ved prædikestolen holder hans anker.

Peder Vognsen døde 1204; hans broder og efterfølger Skjalm overdrog domkirkens byggefond (fabrica) noget jordegods til gengæld for en afgift, der hidrørte fra gaver til kirken, og som han efter kapitlets fremstilling af sagen uret-

mæssigt havde tilegnet sig¹⁶. En tredje broder af Peder Vognsen, Ebbe, der 1215 efterfulgte Skjalm som biskop i Århus, oppebar som sine forgængere en del af de offergaver, som blev skænket domkirken af dem, der besøgte Hellig Niels' grav. Da der var brug for mange penge til kirkens opførelse, gav han afkald på sin part af disse offergaver og aftalte med kapitlet, at to trediedele skulle tilfalde byggefondet, medens kannikerne skulle modtage resten¹⁷; pave Honorius III. stadfæstede 1217 den del af ordningen, som gjaldt kannikernes trediedel¹⁸.

Efter hvad Huitfeldt og Peder Olsen beretter, havde kongen også tilholdt sig (en del af) offergaverne til Hellig Niels — muligvis i (sin) egenskab af patron for det kapel, hvori denne hans slægtning var begravet. Disse indkomster skal kongen have givet afkald på under togtet til Estland 1219¹⁹. Også på anden vis ydede kongerne deres bidrag til domkirkens bygning; det må nemlig formodes, at domkapitlets skattefrihedsprivilegier også omfattede byggefondets jordegods. Endelig er det ikke udelukket, at det mageskiftebrev, hvorved kongen overlod domkirkens byggefond Tunø til vederlag for gods, biskop Skjalm havde overdraget byggefondet²⁰, delvis er et gavebrev.

Som ovenfor omtalt eftergav pave Celestin III. 1197 dem, der bidrog til domkirkens bygning, 40 dages kirkebod. Et ganske lignende brev er udstedt af Innocens IV. 1254²¹. Desuden omtaler Århusbogen Celestin III.s og hans efterfølger Innocens III.s opfordringer til menigheden om at skænke bidrag til byggefondet, samt Innocens III.s og Innocens IV.s breve om 40 dages aflad i fem år²². Det er dog muligt, at disse breve medindbefatter de to førstnævnte.

Innocens IV.s brev 1254 viser, at byggearbejdet ved domkirken ikke var afsluttet på denne tid. Som det skal omtales nedenfor i beskrivelsen, godtgør de bygningsarkæologiske forhold, at kirken på vanlig middelalderlig vis er påbegyndt i østenden, mens langhuset, der bl.a. karakteriseres ved ændrede vinduesformer og farvede, glaserede tegl, er et senere afsnit. Omstændighederne lader formode, at højkirkebyggeriet har stået på i 1200-tallets anden halvdel. Når det videre i statutterne fra biskop Esger Bondes tid (1310—25) bestemmes, at der på offerdagene i alle stiftets sognekirker skal samles ind til S. Clemens' kirke²³, kan det være et vidnesbyrd om, at man (endnu?) i begyndelsen af 1300 byggede på domkirken.

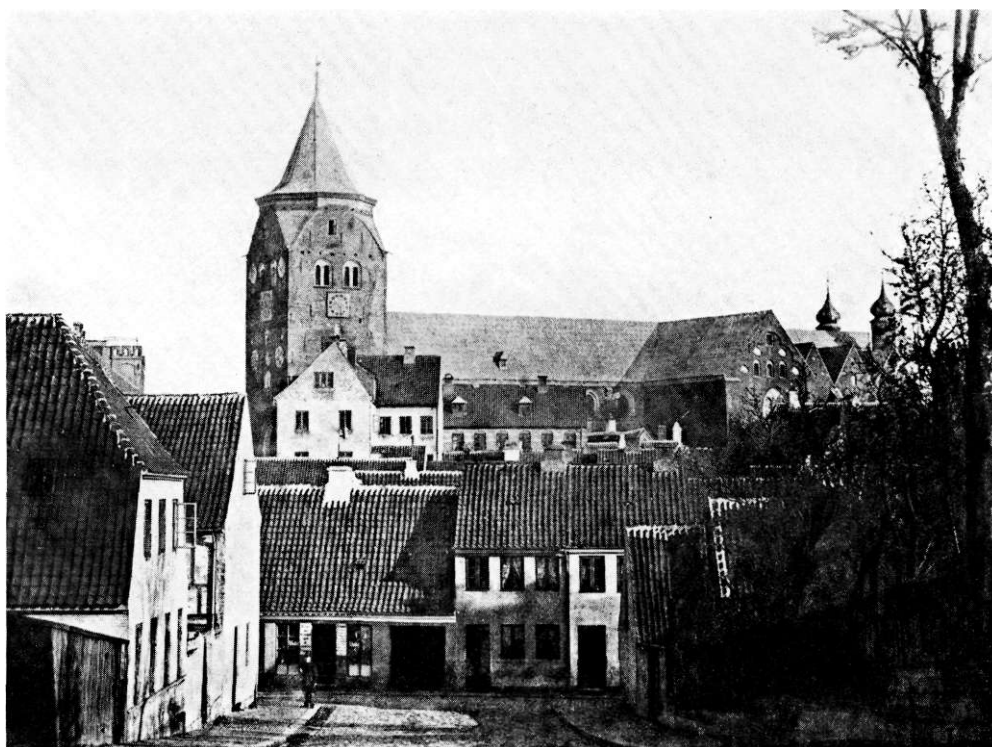
1330, eller nogle år før, blev Århus domkirke hærget af brand; for at sætte bisp og kapitel i stand til at udbedre skaderne tillod Johannes XXII. dem i fem år at oppebære overskuddet af kirketienderne i Århus stift for de afgifter, som sædvanligt overlodes fyrster, stormænd og andre, og anvende beløbet til kirkens reparation²⁴.

I de statutter, bisp Peder Jensen Lodehat (1386—95) 1388 gav domkapitlet, er der indsat bestemmelser om, at halvdelen af de bøder, som kanniker, alter-

præster og korvikarer blev idømt, skulle tilfalde byggefondet, indtil kirken var tilbørligt istandsat²⁵. Syv år senere (1395) eftergav paven 100 dages kirkebod til dem, der på bestemte dage i de første 10 år besøgte kirken og ydede bidrag til dens reparation²⁶. Endelig skænkede dronning Margrethe 1407 byggefonden 1000 mark²⁷. Alle eller nogle af disse bestræbelser på at skaffe domkirken øgede indtægter kan stå i forbindelse med den omdannelse, som bygningen selv er vidnesbyrd om. Ved rundgang i kirken er det evident, at Peder Vognsens bygning i sengotisk tid er vederfaret en betydelig udvidelse og ændring, men de skriftlige kilders oplysninger om disse store arbejder, der overvejende er udført i løbet af 1400-tallet, er meget sparsomme. Ved kombination med de bygningsarkæologiske data og ved arkitekturhistoriske jævnføringer kan man imidlertid danne sig et relativt billede af kirkens ændringer og udvidelser. Bo Mogensen (1395—1424) rejste i vestenden et kapel, hvori han selv blev begravet²⁸; på vesttårnets façade mod Storetorv ses et våben med tre roser, der placerer i det mindste dette bygningsafsnit inden for Jens Iversen Langes episkopat (1449—82); tværskib og kor afslører flere ombygningsfaser, og ud fra kalkmalede årstal på hvælvene kan afslutningen af disse arbejder henføres til 1480'erne. I sammenhæng med byggeriet blev kirken forsynet med nyt inventar, hvoriblandt det 1775 nedrevne lektorium, der efter indskriftens oplysning var skænket af biskop Niels Clausen (1491—1520). Beskrivelserne af domkirkens bygning og dens inventar vil nærmere redegøre for disse forhold.

Det store spir på kirkens vesttårn var allerede 1546 så brøstfældigt, at kongen måtte give kapitlet ordre til at tage det ned, mens tømmer og bly skulle forvares til et nyt spir²⁹. Det bestemtes, at kgl. bygmester Morten Bussert († 1553) skulle forestå opsætning af et nyt spir, og at lensmanden i Skanderborg skulle skaffe det fornødne tømmer³⁰. 1548 bad stiftslensmanden kansleren udvirke, at kongen ydede tilskud til spirets opførelse³¹, og Cornelius bygmester fik da anvisning på godt 69 læster byg, som han skulle have for bly og skifersten, utvivlsomt til domkirkespiret³²; 1550 og 1551 tillod kongen kapitlet at pantsætte gods for 3—400 daler³³. Når spiret ikke kunne bygges for domkirkens egne midler, skyldtes det, at mester Bussert havde ladet hugge tømmer til et højt spir og ikke ville gøre det mindre³⁴. I løbet af 1551 blev tårnets reparation og spirets opsætning fuldført³⁵, og 1552 fik Bussert sit honorar³⁶.

I tiden 1586—92 måtte kongen atter bistå kapitlet med midler til kirkens vedligeholdelse og inventarets fornyelse; han tillod, at kirkens værger indtil videre oppebar kongetienden af Mallings sogn³⁷, og 1588 skænkede han 300 daler³⁸. Samme år blev det pålagt kirkerne på Samsø at overdrage domkirken halvdelen af de penge, som de havde i behold³⁹, og året efter fik landsbyerne i Århus og Skanderborg len befaling om at komme domkirken til hjælp med en fjerdedel af deres overskud⁴⁰. Endelig fik kapitlet 1592 tilladelse til at

A. Fritz o. 1870

Fig. 11. Århus. Domkirken set fra Søndergade over ålejets sænkning. -- *The cathedral seen from Søndergade across the depression of the river-bed.*

sælge en kålhøve og en forfalden residens⁴¹. Hovedparten af de penge, der således bragtes til veje, anvendtes til stolestader og et nyt orgel. Det af Morten Bussert opførte spir (fig. 6) stod ligesom dets forgænger kun relativt kort tid; 90 år efter fuldførelsen slog lynet ned i tårnet, hvis træværk brændte, mens blyet og seks klokker smeltede⁴². Året efter, 1643, tillod kongen kapitlet at nøjes med en midlertidig afdækning af tårnet, da kirken ikke var så formuende, at den straks kunne lade et nyt spir opsætte⁴³. En større udbedring fandt sted 1664—66⁴⁴, og at dømme efter de gengivelser af kirken, der foreligger fra tiden efter istandsættelsen (sml. fig. 5 og 7), var det ved denne lejlighed, at domkirken blev udstyret med det lave spir, som var karakteristisk for bygningen indtil V. Th. Walthers ombygning i forrige århundrede (fig. 9 og 11). Selvsagt er dette smukke spir blevet repareret adskillige gange; der omtales større istandsættelser 1707⁴⁵, 1737⁴⁶ og 1777⁴⁷.

Også domkirkens øvrige bygninger er istandsat mange gange i århundrederne siden reformationen. I regnskaber og andre arkivalier er reparationer og udbedringer særdeles hyppige, særlig ofte har det store kompleks' blytage givet

anledning til at hidkalde håndværkere; men hovedparten af disse arbejder må karakteriseres som almindelig vedligeholdelse. Nogle restaureringer udskiller sig dog som større entrepriser, der har haft betydelig indflydelse på kirkens udseende. De mere afgørende ændringer har imidlertid været af negativ art, på den måde, at en række tilbygninger er forsvundet eller alvorligt forringet. Til gengæld har 16- og 1700-tallet's ombygninger været overensstemmende med en samfundsstruktur og båret af arkitektoniske helhedssyn, der gav kirken ny holdning og værdighed. Heroverfor står restaureringerne i slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af dette, der har været baseret på forskellige forestillinger om at gengive kirken dens oprindelige former.

Fra 1600-tallet foreligger vidnesbyrd om større reparationer i 20'erne og 90'erne; det er ved sidstnævnte tid, at østkapellernes apsider fjernes. Under svenskekrigene 1627—59 led by og domkirke hårdt under indkvarteringer, brandskatning, plyndring etc.⁴⁸. 1658 måtte domkapitlet betale den svenske hestgardeoberst C. O. von Königsmarck for et salvegarde, et beskærmelsesbrev, for kapitlets gods og bønder⁴⁹. Svenskere og polakker blev i disse år begravet i domkirken eller dens kirkegård uden betaling, hvilket grev Königsmarck dog gengældte ved at skænke noget altertøj⁵⁰. Af større istandsættelser i 1700-tallet og senere skal først nævnes de omfattende ændringer 1743, da et intimt samvirke mellem kirkeværgen og muremester N. H. Rieman fra Skive resulterede bl.a. i nedrivning af trappetårnet på nordre korsarms gavl, nye portaler ved kirkens tre hovedindgange samt opmuring af svungne gavle.

Den næste store restaurering fandt sted 1775—78; arbejdet blev finansieret bl.a. ved kollekter i Danmark og Norge, og ved at hver kirke i Danmark ydede et bidrag⁵¹. Det var først tanken, at arkitekten Hans Næss (1723—95) skulle forestå restaureringen, og han udarbejdede et forslag, der i nogen grad blev fulgt og bl.a. indeholdt nedrivning af den øvre etage på søndre tårnkapel. Næss fandt ubetinget støtte hos bl.a. overbygningsdirektør Harsdorff, men manipulationer på lokalt plan var medvirkende til, at det omfattende arbejde overgik til kgl. bygningsinspektør Christian Joseph Zuber (1736—1802); efter offentlig licitation blev Anders Westergaard og Anders Kruuse hovedentreprenører⁵².

I et af sine breve fremhæver C. F. Harsdorff, at domkirkens istandsættelse burde være af bevarende art. Det vellykkede resultat af Næss' og Zubers ombygning (sml. fig. 9) stod knap 100 år. 1867 skred man atter til en hovedistandsættelse af bygningen, men på denne tid var de kunstneriske signaler ændret; nu var det en uafklaret form for tilbageføring til kirkens gotiske skikkelse, man tilstræbte. I denne restaurerings indledende faser havde Høyen, Bindesbøll, Meldahl, Herholt, Dahlerup og Nebelong deltaget, men gennemførelsen og ledelsen på stedet blev overdraget kgl. bygningsinspektør V. Th. Wal-

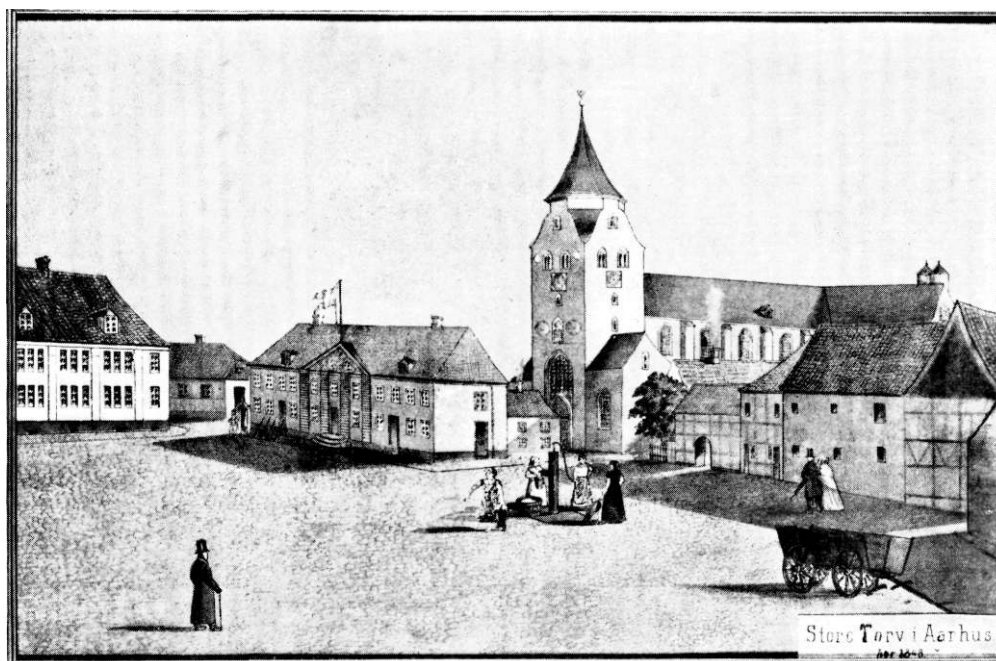
ther (1819—92). Arbejdet varede fra 1867 til 1882, og blandt de mere fremtrædende resultater bør nævnes, at barokportalerne forsvandt og blev erstattet af nygotiske, mens tårnet fik gavle til alle fire sider og højt spir, samt at de to nedrevne apsider blev rekonstrueret⁵³.

Under en storm 1822 blæste det nordlige kortårns lanternespir ned, og begge tårne blev da af skibsbygger B. Bonnesen forsynet med de særprægede, løgformede toppe, der kendes fra ældre fotografier (sml. fig. 11); ved Walthers restaurering af kirken blev de nuværende spir sat op.

Straks fra færdiggørelsen herskede utilfredshed med Walthers afslutning på kirkens store vesttårn, og dette sammen med andre forhold medførte, at efterfølgeren som bygningsinspektør, Hack Kampmann (1856—1920), der 1902 efter H. V. Ahlmann (1852—1928) overtog tilsynet med domkirken, foruden en istandsættelse af det nordre østkapel, gik i gang med en grundig undersøgelse af bygningen som forberedelse til en ny, tilbageførende restaurering. Undersøgelsen blev i alt væsentlig foretaget af arkitekten Johannes Frederiksen, som 1908—15 udførte det fornemme opmålingssæt på 23 blade, hvoraf hovedparten for første gang offentliggøres af Danmarks Kirker.

Det blev Kampmanns efterfølger som domkirkearkitekt, Mogens Clemmensen (1885—1943), der fra 1921 i praksis kom til at tage vare på ombygningerne i kirken; ved denne lejlighed blev bl.a. tværskibets og korets gavle atter forsynet med kamtakker, og trappetårnet på korsarmgavlen blev rekonstrueret. Endelig forhøjedes vesttårnet, og under delvis benyttelse af tømmerværket fra Walthers tid fik det et endnu højere spir. Også i kirkens indre foretog Mogens Clemmensen en del ændringer og tilføjelser.

Siden man i begyndelsen af forrige århundrede ophørte med at benytte domkirkegården til begravelser, er området omkring kirken gradvis ændret. Største delen af de omkringliggende bygninger, som på lykkelig måde kransede S. Clemens' katedral, er fjernet, og terrænet er tid efter anden afgravet. Den første større regulering med sænkning af niveauet lod Walther foretage 1872 samtidig med kirkens restaurering; den næste ordning af arealerne fandt sted 1917 med Bispetorvets anlæggelse 1918—21.

L.L. 1964

Fig. 12. Århus. Kødtorvet og den østre ende af Storetorv med rådhuset og domkirken 1848. Privat-eje. — Kødtorvet (the meat market) and the east end of Storetorv (the great market) with the town-hall and the cathedral 1848.

TRÆK AF DOMKIRKENS FORVALTNING

I året 1197 stadfæstede paven som omtalt p. 64 biskop Peder Vognsens indstiftelse af seks præbender til de første kanniker ved domkirken⁵⁴. 1266 oprettedes et kantorembede af biskop Tyge, der ville »genskabe gudstjenestens tidligere høje ry«. Det var kantorens opgave at styre gudstjenesten, sørge for den nødvendige ringning, korbøgerne, altrenes kalke og kirkeprydelser samt se til, at vikarerne var iført rene og pæne korskjorter og -kapper. Kantorens plads »i det østlige kor« var næst efter ærkedegnen, og efter domprovsten⁵⁵. ved ofring

1427 var domkapitlet vokset til tre prælaturer og ti kanonikater, hvis indehavere havde andel i fællesbordet, samt seks, hvis indehavere ikke havde bordpræbender, foruden tre, der rådede over administrationspræbender⁵⁶. Efter Ulrik Stygges (1424—49) reorganisering af kapitlet 1427 blev der ikke oprettet nye prælaturer eller kanonikater. Foruden prælater og kanniker bestod domkirkens præsteskab af lige så mange korbikarer og af præsterne ved kirkens sidealtre, de såkaldte evige vikarer.

Efter reformationen beslaglagde kongen bispegodset, men lod domkapitlet og dets præbender bestå. Et af kapitlets kannikepræbender, præbendet Lime, tillagdes 1544 det lektorat i teologi, som var oprettet ved domkirken i henhold til kirkeordinansens bestemmelser⁵⁷. Som omtalt p. 78 var domkirkens sognealter siden 1388 annekteret et andet kannikepræbende, sakristanens. Det var derfor naturligt, at domkirkens sognepræst beholdt dette præbende efter reformationen. Alle de andre præbender og vikariater, der

ikke blev givet tilbage til stifternes arvinger, blev perpetueret andre
kirkers kald, katedralskolens rektorat og stiftsskriverens embede, eller de blev
forlenet bort til forskellige personer.

Efter at S. Olufs kirke var nedlagt 1548, blev dens menighed henvist til domkirken, hvor hvert sogns præst prædikede til højmesse hveranden søndag. Da de to præster kunne enes om indtægterne, bestemte kongen 1625⁵⁸, at S. Olufs sogn skulle indlemmes i domsognet, og at den længstlevende af de to compastores skulle være sognepræst⁵⁹.

Det bestemtes i de statutter, som under Peder Jensen Lodehats episkopat (1386—95) blev gældende for kapitlet, at to kanniker, hvoraf den ene var sognealterets præst⁶⁰, skulle være domkirkens værger. Een gang årligt, nemlig dagen efter det almindelige kapitel, der holdtes den næste ugedag efter korsets ophøjelse (14. september), skulle de aflægge regnskab for biskop og kapitel⁶¹. I statutterne læses endvidere, at kirken var undergivet biskoppens tilsyn og ikke som ved Roskilde domkirke blot forvaltet af kapitlet⁶².

Til de hverv, der påhvilede Århus kapitel i tiden efter 1536, hørte bestyrelsen af stiftets domkirke. I nogle udaterede statutter, som udtrykkelig angives at være for alt, der smagte af pavekirkens surdej, gentages den gamle bestemmelse om, at to kanniker skulle være værger for domkirken, og det fastsættes, at de hvert år på den fjerde dag efter pinse skal aflægge kapitlet regnskab for deres bestyrelse af kirken⁶³. Af domkapitlets tegnebog 1652—67⁶⁴ fremgår, at kapitlets residerende medlemmer, til hvilke biskoppen⁶⁵ hørte siden 1621⁶⁶, hvert andet år af deres midte valgte to kirkeværger for de kommende to år. Værgerne, der fungerede skiftevis et år ad gangen, modtog kirkens indtægter og afholdt de normale udgifter, mens alle større ekstraordinære udbetalinger først skulle godkendes af kapitlet.

1634 udnævnte kongen to kommissarier⁶⁷, der skulle undersøge forskellige uheldige forhold ved domkirkens administration, som byens borgerskab havde påtalt i forbindelse med istandsættelsen i 1620'erne. Resultatet af undersøgelsen blev kongebrev 1636, der bl.a. pålagde kapitlet ulønnet at varetage forretningerne som kirkens værger og forbød det at holde en lønnet foged for dens jordegods⁶⁸.

En halv snes år senere begynder den ældste bevarede regnskabsbog for domkirken⁶⁹. Det fremgår af denne bog, at kirkens visse indtægter bestod af landgilden af kirkens jordegods og de faste afgifter, der svaredes af enkelte vikarier og af corporis Christi-præbendet⁷⁰.

Til de uvisse indtægter henregnede man renterne af udlånte penge, stedsmål, der blev svaret af kirkens fæstere, testamentariske gaver, offergaver og gaver, der blev lagt i kirkens blok, betaling for gravsteder og ringning med kirkens klokke samt udlån af alterlys til ligstuer; desuden leje af kirkens stolestader og engangsunderstøttelser, der blev bevilget af kongen. Herhen hørte tillige midlertidige ydelser, der blev svaret af andre kirker eller af gejstligheden.

Efter enevældens indførelse fik adel, præsteskab og borgerstand, men ikke kapitlerne, deres privilegier stadfæstet. Da det tilmed blev overladt til den borgerlige stand at takserer gejstligheden og graduerede personer i købstæderne, blev kannikerne i Århus urolige og korresponderede med forskellige fremstående mænd og andre kapitler om en henvendelse til kongen, som imidlertid ikke blev til noget⁷¹. Det viste sig, at kannikernes ængstelse ikke var ubegrundet. Ved to forordninger af 25. januar 1666 fratog Frederik III. kannikerne deres jura patronatus og birkerettigheder og løste dem fra deres embedsed⁷². Hermed var Århus domkapitel faktisk ophævet⁷³, men dets funktioner, bl. a. tilsynet med domkirken, varetoges indtil videre af de residerende medlemmer, dvs. biskoppen, den teologiske lektor, katedralskolens rektor og nogle af byens præster.

Først 1687 ophørte det gejstlige tilsyn. Ved reskript af 27. august dette år afgjorde kongen, at kirkeskriveren i Århus stift skulle have inspektionen med domkirken på samme måde, som kirkeskriveren på Sjælland havde inspektionen med Roskilde domkirke⁷⁴.

Ni år senere, den 1. februar 1696, overdrog kongen imidlertid inspektionen til byens magistrat, der dog een gang årligt over for stiftsøvrigheden skulle aflægge regnskab for kirkens indtægter og udgifter⁷¹. Stiftsøvrigheden og magistraten blev herefter — for så

vidt de beskæftigede sig med domkirkens forhold⁷⁵ — betragtet som særlige forvaltningsorganer, der benævntes henholdsvis kirkedirektion og kirkeinspektion. Mens kirkedirektionens sammensætning bevarede uændret (bispens og stiftamtmanden), blev kirkeinspektionen efterhånden udvidet med forskellige medlemmer⁷⁶. Enkelte funktioner var dog stadig forbeholdt magistraten alene. Bevarede beskikkelsesbreve viser således, at det var borgmester og råd, ikke kirkeinspektion, der udnævnte værgerne.

Ved lov af 26. maj 1868 bestemtes, at kirkeinspektionerne i købstæderne skulle bestå af sognepræsten, byfogeden og et byrådsmedlem valgt af byrådet. Kirkeværgerne fik ikke sæde i inspektionen, men kunne med kirke- og undervisningsministeriets tilladelse opnå medlemsskab i deres funktionstid. I henhold til lov af 1. oktober 1915 overtog menighedsrådet og et medlem af byrådet købstadskirkernes bestyrelse, som ved kirke- loven 1922 overgik til menighedsrådet alene. Domkirken er selvejende.

Kirkens regnskab førtes af kirkeværgerne, der desuden havde det almindelige tilsyn med bygning og inventar. I tiden umiddelbart efter magistratens overtagelse af domkirkens bestyrelse var der to værger, men det fremgår af kirkens regnskabsbøger⁴⁶, at man siden 1736 nøjedes med een. Til gengæld blev bestyrelsen af kirkens jordegods varetaget af en særlig godsforvalter.

Ifølge recessen 1643 og Danske Lov 1683 påhvilede det herredsprovsterne årligt at visitere kirkerne, undersøge deres indkomsters tilstand og ved syn konstatere skader og mangler ved bygninger og inventar. Så vidt det kan fremgå af bevarede synsforretninger og indberetninger, blev forordningen om årligt kirkesyn længe ikke overholdt i købstæderne; og først i 1800'rne blev det ved skrivelser fra kancelliet indskærpet, at også købstadskirkerne skulle underkastes de ordinære kirkesyn⁷⁷.

Sognepræsten ved Århus domkirke var siden 1713 også stiftsprovst, og på grund af domkirkens beliggenhed i herredet var han som regel tillige provst for Hasle herred⁷⁸.

1829 forenedes Hasle herred og Århus købstad i stiftsprovstiet⁷⁹.

Indehaverne af de i 1849 oprettede embeder som bygningsdirektor og bygningsinspektør førte oprindelig kun tilsyn med de kirker, som tilhørte staten⁸⁰. Af en fortegnelse

over bygninger under det jyske bygningsinspektorat i 1850⁸¹ fremgår, at Århus domkirke blev betragtet som en af disse kirker. I medfør af kirkeloven 1861 har Århus domkirke siden 1862 været underlagt Det særlige Kirkesyn⁸².

L. L. 1964

Fig. 13. Kalkmaleri o. 1500, af Rosenkransmadonnaen, på østsiden af fjerdeøstligste arkadepille i skibets nordside, muligvis markerende et felter (nr. 38) (p. 88). — *Mural c. 1500 of the Madonna with the Rosary, on the west wall of the third arcade on the north side of the nave, possibly indicating an altar.*

ALTRENES OG VIKARIERNES HISTORIE

Den, der i katolsk tid stiftede et alter i en kirke, bekostede også dets opførelse og udlagde gods til det vikarie, der skulle underholde alterets præst. Nogle vikarier fik deres gods formeret af folk, som indstiftede messer, der skulle læses foran det pågældende alter; andre, der var så forarmede, at de dårligt kunne

ernære en alterpræst, og ingen forøgelse modtog, kunne sammenlægges eller indlemmes i mere velhavende vikarier. Endelig forekommer det, at vikarier blev indkorporeret i prælaters og kannikers præbender for at forbedre disses indtægter. Selv om det til et alter knyttede vikarie blev inkorporeret i et andet vikarie, kunne selve alteret godt bibeholdes. Man må imidlertid regne med den mulighed, at nogle andre, hvis vikarier blev indlemmet i andre, kunne nedlægges, således at de messer, der skulle læses foran disse andre, blev overflyttet til andre.

Efter reformationen blev alle sidealtre sløjfet, ligesom de tilhørende altertavler og alterbilleder som regel blev fjernet eller overkalket. I de tilfælde, hvor der fandtes arvinger efter stifterne, blev vikariernes gods tilbageleveret de arveberettigede. En del af de øvrige vikariers gods og formue blev overladt præstekald, skoleembeder og stiftelser, mens andre bevarede som smålen, over hvilke kongen disponerede efter forgodtbefindende.

En række stiftelsesbreve og andre dokumenter vedrørende Århus domkirkes andre og vikarier kendes fra Århusbogen (trykt i *Scriptores Rerum Danicarum* VI), fra den registratur over domkapitlets breve, der er trykt i *De ældste danske Arkivregistraturer* V, og fra Hans Pedersen Horsens' *Catalogus pontificum Arusiensium*¹. Talrige breve angående besættelsen af alterpræsteembeder og overdragelsen eller forleningen af vikarier er desuden udstedt af paver og konger og gengivet i forskellige kopibøger². Vigtige kilder til vikariernes historie er også to lister over henholdsvis vikariegårdene i Århus og domkirkens selvstændige vikarier på reformationstiden. Listen over vikariegårdene, der er trykt i Hübertz: *Aktstykker*³, er antagelig affattet af hensyn til den retssag, der blev anlagt mod boet efter lensmanden på Århusgård, Peder Ebbesen Galt, som bl.a. havde tilegnet sig nogle af de vikarresidenser, der stod ledige efter sidealtrenes nedlæggelse. Listen over de selvstændige vikarier på reformationstiden findes i Århus domkapitels ældste bevarede jordebøger, der er affattet ca. 1640⁴ og 1647⁵. Førstnævnte er afskrevet efter en betydelig ældre jordebog, der åbenbart har været delvis ajourført ved marginaltilskrifter⁶.

Når man skal behandle altrenes og de til altrene knyttede vikariers historie, volder det vanskeligheder, at disses navne ikke altid er de samme. Mange andre var således viet til flere helgener. I de fleste dokumenter, der er yngre end stiftelsesbrevene, har det pågældende alter imidlertid navn efter en enkelt helgen, muligvis den, der var afbildet på altertavlen. - - De gilder og lav, der fandtes i byen, oprettede undertiden andre, som opkaldtes efter deres skytshelgen⁷. Lejlighedsvis forekommer, at et alter er opkaldt efter dets stifter og et vikarie efter dets indehaver.

Adskillige andre var opkaldt efter den samme helgen, og i denne gruppe er jomfru Maria den dominerende. Maria-andre indstiftedes undertiden til ære for

enkelte begivenheder i hendes liv (bebudelsen, undfangelsen etc), men omtales i dokumenterne ofte kun under Marias navn. Endnu en vanskelighed frembyder sig ved kildernes tilbageholdenhed med hensyn til oplysninger om, i hvilken af byens kirker, altrene stod. Der er derfor flere altre, man ikke med sikkerhed kan stedfæste til en bestemt kirke.

S. Agnete, se Biskop Bo's alter, nr. 6.

1) *Allehelgens alter*. Omtalt 5. maj 1302, da præsten i Gosmer tilskødede domkapitlet sin gård i Århus på Allehelgens alter i Århus kirke (»in Arusiensi ecclesia in altari omnium sanctorum«)⁸. Da skødningen sandsynligvis har fundet sted i domkirken, må man formode, at alteret stod i denne kirke. Alterets vikarie er antagelig blevet inkorporeret i et andet vikarie før 1536, i hvert fald er det ikke nævnt i domkapitlets ældste jordebøger.

2) *Apostelen Andreas' og de 11000 jomfruers alter*. Ved brev af 15. august 1347 bekræftede kanniken Lars Mikkelsen, at han havde opført et alter til ære for ovennævnte helgener og tilskødet det en del gods. Lars Mikkelsens brodersønner skulle, den ene efter den anden, være alterets præster. Efter den sidste brodersøns død skulle alteret betjenes af underkantoren⁹. Da denne valgtes og til dels lønnedes af kantoren¹⁰, betragtedes alteret, der ikke omtales i domkapitlets ældste jordebøger, muligvis som inkorporeret i kantordømmet.

3) *S. Annas alter*. Stiftelsesåret for dette alter er ukendt. Domkapitlets ældste jordebøger oplyser, at alterets vikarie efter reformationen blev perpetueret stiftsskriverens embede¹¹. Kirkens højaltertavle var muligvis indviet til Anna selvtredie.

4) *S. Antonius' (S. Antons) alter*. I fortegnelsen over kannike- og vikariegårde i Århus ca. 1550 omtales S. Antonii alter to gange. Selv om oplysningerne om altergodsets besiddelsesforhold er modstridende¹², fremgår det klart af kildematerialet, at alterets vikarie var selvstændigt og ikke inkorporeret i noget andet vikarie i 1550. Når det desuagtet ikke omtales i domkapitlets ældste jordebøger, kan det skyldes, at alteret ikke har stået i domkirken.

5) *S. Benedikts alter*. Ifølge en udokumenteret påstand af Hertel var dette alter stiftet i 1312¹³. Ved brev af 23. aug. 1357 bestemte biskop Poul, at det skulle annekeres S. Margretes alter (jfr. nr. 21), hvis indtægter var små¹⁴.

6) *Biskop Bo's alter*. Ved fundats af 26. maj 1420 stiftede og doterede biskop Bo Mogensen Lang et kapel, hvori hans lejersted skulle være, og et alter, der var viet Treenigheden, apostelen Jakob og S. Agnete¹⁵. Ifølge fundatsen lå kapellet »ad australem partern cathedralis ecclesiæ«, dvs. ved kirkens sydside, men da stifteren, biskop Bo's gravsten er fundet, og allerede 1517 omtalt¹⁶ som værende i det kapel, der blev indrettet ved den vestlige ende af den romanske kirkes nordre sideskib, antager man almindeligvis, at det var i dette

kapel, det af biskop Bo stiftede alter havde sin plads. Den mulighed foreligger dog, at biskop Jens Iversen Lange, da han ønskede at anbringe det af ham stiftede alter (1477) i det søndre tårnkapel (jfr. nr. 10), har flyttet biskop Bo's (alter og) grav til det nordre kapel. I et pavebrev fra 1460¹⁷ omtales et »Philippi et Jacobi« alter, der var grundlagt af biskop Bo og stod i en kirke i Århus (»in ecclesia Arusiensi«). Da Skejby kirke var annekteret dette alter, og det af førnævnte fundats fremgår, at denne kirke var inkorporeret i ovennævnte alters vikarie, må de to altre være identiske. Pavebrevets betegnelse for alteret kan dog være forkert, eller man kan have kaldt biskop Bo's alter for Philippi og Jacobi alter for at holde det ude fra det nedenfor omtalte alter, der ligeledes var viet apostelen Jakob.

Efter reformationen opstod diskussion om altergodset¹⁸, der dog 23. april og 8. okt. 1565 blev tilskødet biskop Bo's arvinger.

7) *S. Christoffers alter*. Ifølge Hans Pedersen Horsens grundlagde biskop Niels Clausen 1494 »et kapel i den østlige del af domkirken, i hvilken han senere opførte et alter, 12. marts 1531 viet til S. Christoffer«. I december måned samme år døde han og blev begravet i sit kapel¹⁹. Efter reformationen blev dette alters vikarie overladt stifterens nærmeste arvinger, Jesper Kaas og hans medarvinger²⁰.

8) *S. demens' alter*. Selve stiftelsesåret er ukendt, men 1359 omtales alteret, da biskop Poul indstiftede en messe for S. Clemens, der skulle afholdes hver morgen foran dennes alter ved indgangen til koret²¹. Hertel, der går ud fra, at S. Clemens' alter var kirkens højalter, påstår, at det var denne messe, der gav anledning til den daglige froprædikengudstjeneste og skoledisciplenes ligeledes daglige korttjeneste i domkirken²². 9. april 1407 bevidnede biskop Bo med kapitlet stiftelsen af et nyt alter, »der nu genist skal bygges« og indvies til S. Clemens. Dronning Margrethe doterede alteret, foran hvilket der dagligt skulle holdes en Vor Frue-messe, der ikke skulle erstatte den dagligt sungne kongemesse. Dronningens og hendes forældres årtid (dvs. årlige sjælemesse) skulle holdes »anden dag næst efter S. Clemens' dag« foran dette alter²³, hvortil kongen og hans efterfølgere skulle have præsentationsretten²⁴. Alterets vikarie bestod endnu i 1647 og var ikke perpetueret noget embede eller nogen institution²⁶.

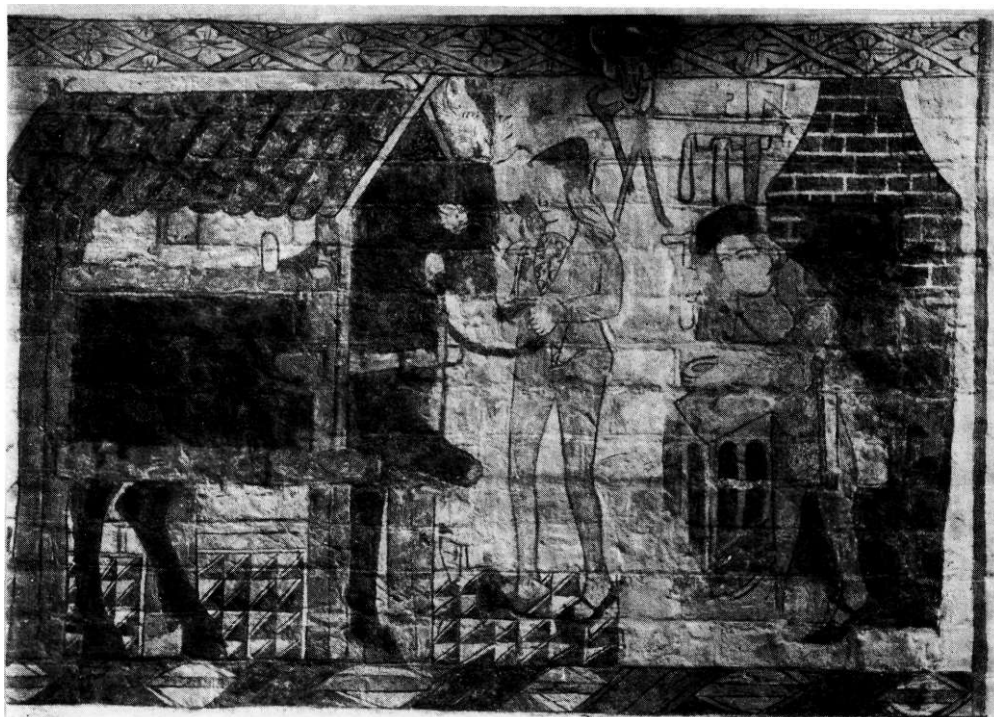
S. Clemens, se Vor Frue alter, nr. 10.

S. Eligius, se nr. 35 p. 88.

De ellevelusind jomfruer, se Apostelen Andreas' alter, nr. 2.

9) *S. Erasmus' alter*. De middelalderlige kilder giver ingen oplysninger om dette alter. Det omtales imidlertid i forleningsbreve fra 1597 og 1633²⁵ og var endnu 1647 hverken perpetueret noget embede eller nogen institution²⁶.

Apostelen Filip (Philippus), se Biskop Bo's alter, nr. 6.

Ole Søndergaard 1923-25

Fig. 14. Kalkmaleri o. 1500, på søndre koromgangs østvæg, med et motiv fra S. Eligius-legenden, markerende et *†*alter (nr. 35) (p. 88). — Mural c. 1500, on the eastwall of the south aisle of the *chancel*, with a motif from the legend of St. Eligius, indicating an *†*altar (no. 35).

10) *Vor Frue alter (Jerusalems og biskop Jens' vikarier)*. Den 24. juli 1477 udstedte biskop Jens (Iversen Lange) et brev²⁷, hvorved han til jomfru Marias²⁸, S. Clemens', Johannes Døberens, Maria Magdalenes og alle himmeriges herskabs ære stiftede et kapel og et alter syd for domkirkens tårn (»syndhen nesth vedt tornet vesten i Aars domkyrcke«). Til alteret knyttedes et vikarie, i hvilket Lisbjerg kirke var inkorporeret. Samme dato udstedte han et andet brev, hvorved han til de samme helgeners ære stiftede et kapel og et alter syd for domkirkens tårn. Til alteret lagdes et vikarie, hvori Ormslev kirke var inkorporeret²⁹. Ved de to breve stiftede biskoppen altså efter al sandsynlighed kun eet kapel og eet alter, men to vikarier³⁰. Af Kancelliets Brevbøger³¹, Kronens Skøder³² og domkapitlets ældste jordebøger fremgår det, at Erik Skram til Hastrup, der havde bevist, at han var biskop Jens' rette arving, og senere Erik Skrams arvinger, fik to vikarier overladt, nemlig biskop Jens', eller Vor Frue alters, og Jerusalems. Der kan ikke være tvivl om, at de to vikarier var identiske med dem, biskop Jens skænkede det af ham stiftede Vor Frue alter³³. I tiden 1495—1505 blev det ene af disse vikarier, nemlig Jerusalems, fire gange

bortgivet ved pavelig provision. I pavebrevene var betegnelsen »Jerusalems« snart knyttet til alteret, snart til vikariat³⁴; det sidste er antagelig det rigtige.

11) *S. Hans' alter*, (»S. Johannis decollati«, dvs. den halshuggede S. Johannes [døbers]³⁵ alter). 1431 omtales hr. Henrick Nielsen til ovennævnte alter i et pantebrev, fremlagt i forbindelse med en rettertingsdom 15. maj 1537³⁶. Endnu en sag fra 1448 berører alterets ejendom³⁷. 19. juli 1587 blev alterets vikarie perpetueret de to sognepræsteembeder ved S. Mortens kirke i Randers³⁸.

12) *Helligkorsalteret* er muligvis identisk med *sognealteret*, der i middelalderen også kaldes lægmandsalteret⁴³. Ligesom Helligkorsalteret havde sognealteret nemlig i regelen sin plads østligst i midtskibet, lige vest og midt for lektoriet, der rimeligvis har været prydet af et krucifiks⁴⁴. Hvis Helligkorsalteret og sognealteret var identiske, har der til dette alter været knyttet to vikarier (jævnf. nr. 10 Vor Frue alter), nemlig sognealterets vikarie og Helligkorsvikariat. Sognealterets vikarie omtales første gang 1388, da det annekteredes sakristanens præbende⁴¹. 1433 beskrives det som fattigt⁴². Hvad Helligkorsvikariat angår, bekræftede paven i 1397, at Peder Jensen Lodehat havde stiftet det, medens han var biskop i Århus³⁹, dvs. i tiden 1386—95. Samme år gav paven aflad til dem, der på bestemte dage i de følgende ti år besøgte alteret⁴⁰. I 1529 fik Erik Krabbe kollats (overdragelsesbrev) på »Helligkorspræbendet«; men i 1540 oplod han det til kongen, som indlemmede det i Silkeborg lens jordegods⁴⁶.

13) *Helligtrekongers alter*. 1490, »die invocationis crucis« (: på dagen for påkaldelsen af korset), antagelig fejl for »die inventionis crucis« (: dagen for fundet af korset), dvs. 3. maj, funderede biskop Ejler Madsen (Bølle) et kapel og et alter, der var viet de hellige tre konger og opført i den nordøstlige del af domkirken. 1491 resignerede han sit embede, men døde først 1531 og blev da ifølge Hans Pedersen Horsens begravet »ved siden af (juxta) sit kapel«⁴⁷. Dette har antagelig været indrettet i nordre koromgangs østligste fag, hvor biskoppens våben er afmalet på hvælvet, og hvor hans gravsten ses som nr. 4 på gravkoret fra 1745⁴⁸. 1554 eller snarest 1555 blev alterets vikarie overladt Ejler Madsens arving Jacob Brockenhuus⁴⁹.

14) *Helligåndsalteret*. Ifølge Hertel⁵⁰ skal alteret være stiftet 1306; det omtales i kannikebordets jordebog fra ca. 1315⁵¹. 1342 inkorporerede biskop Svend alteret i kantordømmet⁵².

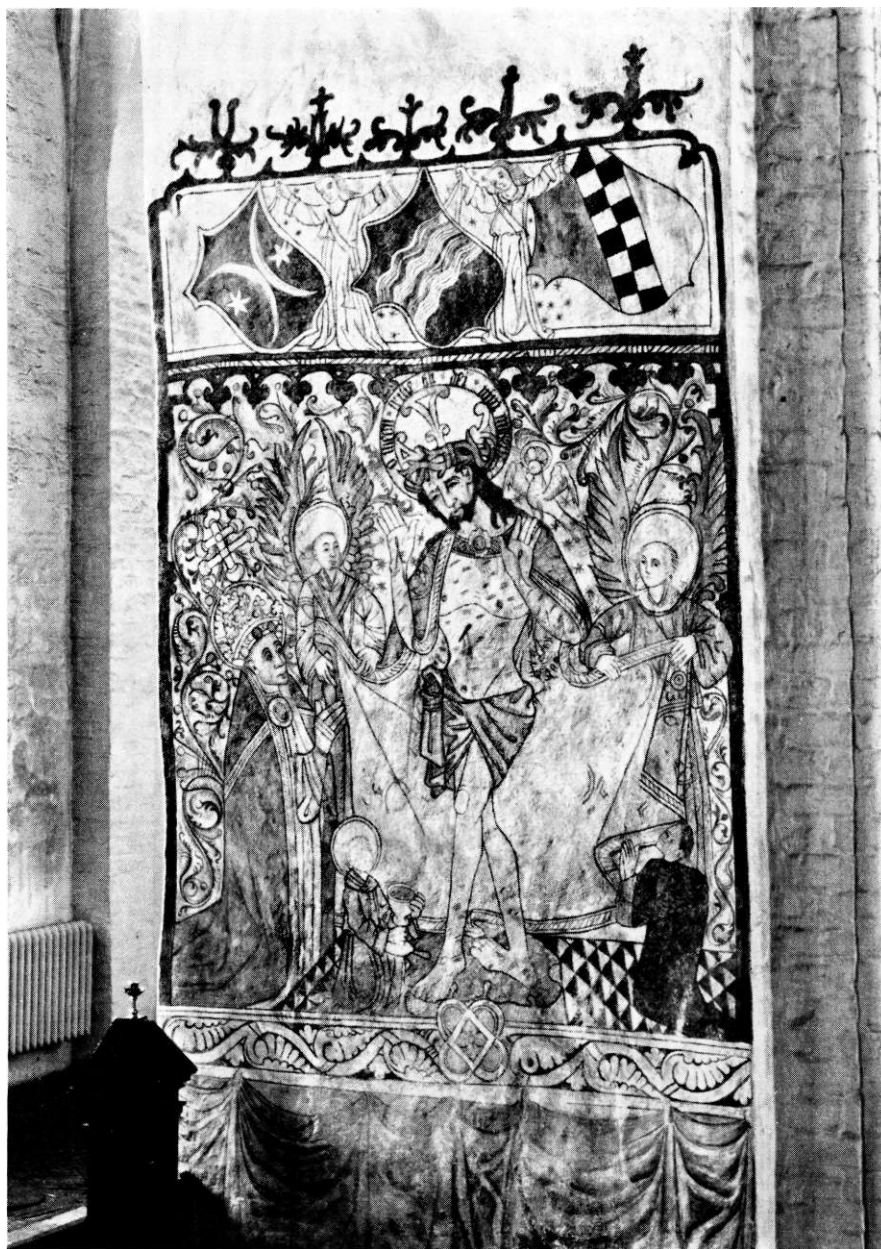
(*Hørernes vikarie*), se Maria himmelfarts alter, nr. 24.

S. Jakob apostels alter, se Biskop Bo's alter, nr. 6 og Kalentealteret, nr. 16.

(*Biskop Jens' vikarie*), se Vor Frue alter, nr. 10.

(*Jerusalems vikarie*), se Vor Frue alter, nr. 10.

Johannes Døberen identisk med S. Hans, nr. 11, se også Vor Frue alter, nr. 10.

L. L. 1964

Fig. 15. Kalkmaleri o. 1500, på vestsiden af tredieøstligste arkadepille i skibets sydside, måske markerende et †Kristi legems alter (nr. 36) (p. 88). — Mural c. 1500, on the east ivall of the third arcade on the south side of the nave, perhaps indicating an †altar to Corporis Christi (no. 36).

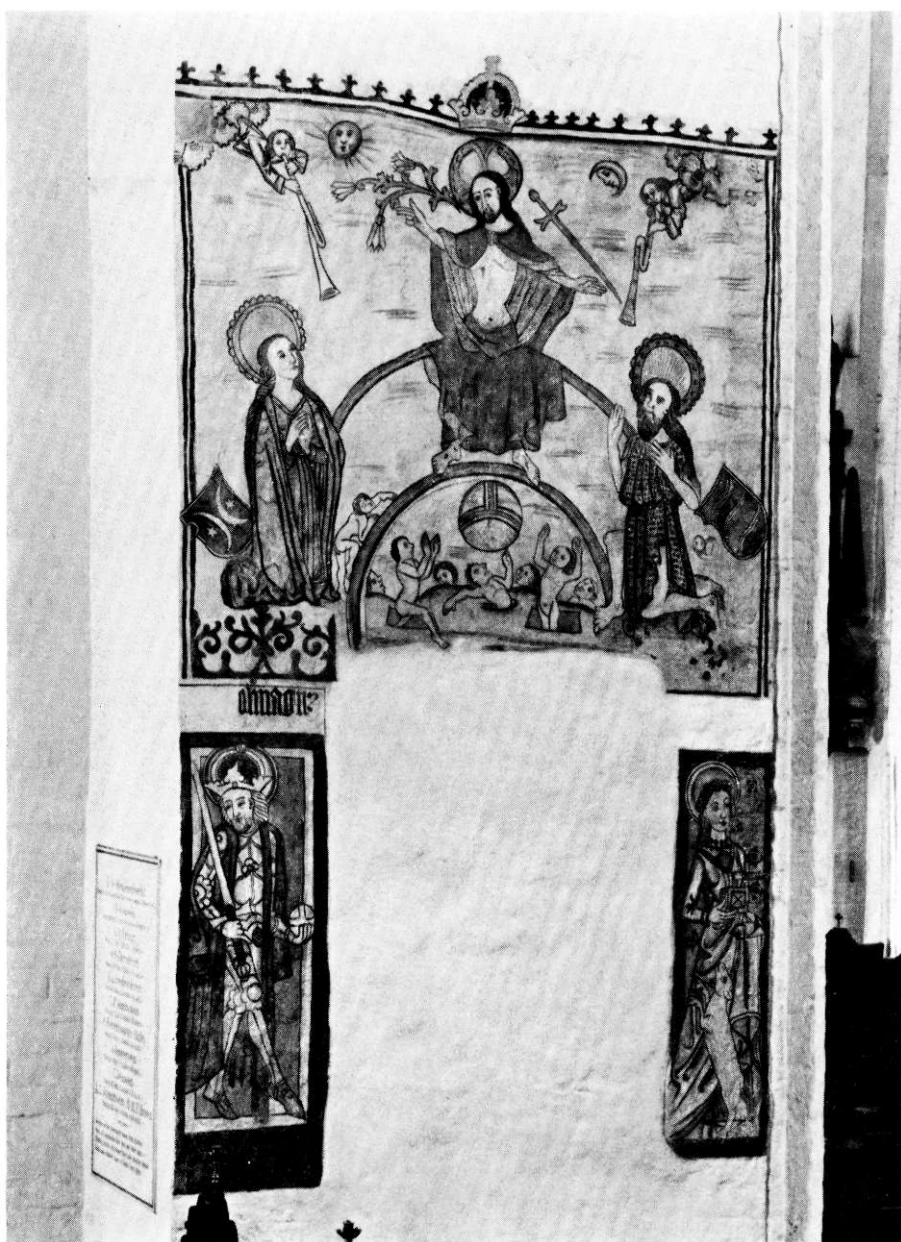
15) *S. Johannes evangelists alter*. Ifølge et brev udstedt 22. juli 1352 havde præsten ved »beate Marie virginis et sancti Johannis evangeliste« alter i domkirken tilskødet dette alter en gård⁵³. Jomfru Marias og S. Johannes evangelists alter er antagelig identisk med det, der senere hen kaldtes S. Johannes evangelists alter⁵⁴. 1654 blev alterets vikarie tillagt sognepræsteembedet ved Viborg domkirke⁵⁵.

16) *Kalentealteret, S. Jakobs alter*. Domkirkens evige vikarer var sluttet sammen i et broderskab, som i 1567 overdrog to af de gårde, biskop Niels Clausen havde foræret broderskabet, til en af hans arvinger, Peder Bille⁵⁶. Ifølge Hans Pedersen Horsens havde biskop Ove Bille (1520—36) skænket og overdraget de evige vikarer et kapel, der lå ved domkirkens norddør⁵⁷. Meningen hermed kan være, at biskoppen havde overladt vikarernes broderskab kapellet til mødelokale, eller at han havde annekteret kapellet og et deri stående alter til broderskabet. 1541 udstedte kongen følgebrev til kalentealterets bønder, hvis gårde blev tillagt hospitalet i Århus⁵⁸. Da de gejstlige broderskaber ofte kaldes kalenter⁵⁹, kan det alter, hvis gods blev overdraget hospitalet, være det alter, der stod i kapellet ved kirkens norddør, og som muligvis var annekteret vikarernes broderskab. Ca. år 1300 skænkede kapellanen Niels Menved gods til kannikebordet, der skulle anvendes til »potum cannonicorum, qui dicitur commune« (kannikegildet som kaldes fælles)⁶⁰. Det er således højst sandsynligt, at domkapitlets kanniker ligeledes har haft deres eget broderskab eller gilde, efter hvilket kalentealteret kan have sit navn. — Forudsat at kalentealteret var opført i domkirken, må det være et af de fem altre, hvis vikarier kongen ifølge domkapitlets ældste jordebøger indlemmede i krongodset eller perpetuerede forskellige embeder og institutioner kort tid efter reformationen. Da der kan redegøres for de fire vikariers historie⁶¹, kan der kun blive tale om det tiloversblevne femte, *S. Jakobs*. Dette S. Jakobs alter kan være identisk med det, der ifølge langt ældre kilder var viet samme helgen. 30. sept. 1306⁶² havde Asger Rampe skødet tre gårde til et alter, der skulle vies til jomfru Maria og apostlen Jakob⁶³ og bygges af ham og hans arvinger ved siden af det alter, han allerede havde opført.

17) *S. Katarinas (eller S. Karens) alter*. Ved brev af 4. aug. 1255 stadfæstede paven provst Skævs overdragelse af jordegods til det af ham stiftede hellig Katarinas alter⁶⁴. Efter reformationen benyttedes alterets residens som embedsbolig for skriveren på Århusgård⁶⁵ og blev i 1551 overdraget [den senere borgmester] Peder Skriver til ejendom⁶⁶. Resten af alterets tilliggende gods var endnu 1647 et selvstændigt len²⁶.

S. Katarina, se Marias bebudelsesalter, nr. 22.

18) *S. Kjelds alter*. De middelalderlige kilder omtaler ikke alteret, hvis vikarie ved kgl. brev af 4. april 1623 blev perpetueret konrektoratet i Århus⁶⁷.

L.L. 1964

Fig. 16. Kalkmaleri o. 1500, af dommedag, Karl den Store og S. Agnes, på østsiden af tredieøstligste arkadepille i skibets nordside, antagelig markerende et talter for en ukendt helgen (nr. 37) (p. 88). — Mural c. 1500 of the Day of Judgment, Charlemagne and St. Agnes, on the west wall of the second arcade on the north side of the nave, possibly connected with an *†altar* for an unknown saint (no. 37).

19) *Kristi legems alter*. Ved skøde af 1. maj 1340 overdrog Lars Truedsen sit gods til dette alter, der betegnes som nyopført⁶⁸. I 1647 betragtedes alterets vikarie som perpetueret domkirkens sognepræstekald⁶⁹. Et kalkmaleri, hvis motiv kan have tilknytning til et Kristi legems⁷⁰ alter, er omtalt p. 88, nr. 36.

20) *S. Laurentii alter*. Ved brev af 8. sept. 1346⁷¹ skødede Lars Truedsen gods til et alter, der skulle opføres i domkirken til ære for S. Laurentius. Stifteren og hans arvinger fik præsentationsretten til alteret, hvis vikar i 1431 og 1433 omtales i to pavebreve⁷². Alterets vikarie var endnu 1647 et selvstændigt len²⁶.

21) *S. Margretes alter*. 28. aug. 1357 udstedte biskop Poul et brev, hvorved S. Benedikts alter (nr. 5) skulle annektes S. Margretes alter, hvis indtægter var for små til at ernære en vikar⁷³. Alterets vikarie var endnu 1647 et selvstændigt len²⁶.

S. Margrete, se Marias bebudelsesalter, nr. 22.

Maria-altre. Mariadyrkelsen har i domkirken sat sig særlige spor ved de mange altre viet til Maria i hendes forskellige skikkelser; altrene er nedenfor opstillet efter datoen for den enkelte festdag⁷⁴.

22) *Marias bebudelsesalter* (M. annunciationis, 25. marts). I et brev af 19. april 1313 kundgjorde provst Jens i Århus, at han havde opført et alter i domkirken og tilskødet det bl.a. to gårde i Egå og en i Lillering. Alteret var viet til jomfru Maria og jomfruerne Katrine og Margrete og gik, som det fremgår af Århusbogens overskrift, under navnet Marias bebudelsesalter⁷⁵. I 1306 havde provst Jens fået tilladelse til at mageskifte gods, han havde skænket et alter, der skulle opføres i domkirken, med gods, der lå mere bekvemt⁷⁶. Hvis dette alter er bebudelsesalteret, har det fået en del af sit tilliggende jordegods lang tid, før den endelige fundats blev udstedt. Andet gods end det omtalte har dog også været tillagt alteret⁷⁷; af forskellige kilder synes at fremgå, at i alt fald hovedparten af bebudelsesalterets gods efter reformationen er kommet i bispeembedets besiddelse⁷⁸.

Bebudelsesalteret er muligvis identisk med det af dronning Margrethe 1407 doterede alter, jfr. ndf. p. 86 under årstallet.

23) *Marias besøgelsesalter* (M. visitationis, 2. juli). Ved brev af 29. juli 1430 bekendtgjorde domprovst Olaf Petersen (Udsen), at han og hans søster Ingerd havde stiftet et alter i domkirken til Vor Frue visitationis ære, for hvem der også skulle holdes »en daglig evig sungen messe af Vor Frue«. Kongen skulle have præsentationsret til alteret⁷⁹. Af domkapitlets jordebøger fremgår, at vikariatet var et selvstændigt len langt ned i 1600'rne⁸⁰. Ifølge en marginaltilskrift i jordebogen 1647 blev vikariatet dog før eller snarere efter dette år tillagt kantordømmet⁸¹.

24) *Marias himmelfartsalter* (M. assumptionis, 15. aug.), hørernes vikarie. Ifølge registret fra o. 1550 over kannike- og vikariegårde i Århus var Anders

Ibsen forlenet med den gård, der havde ligget til »vor frue assumptionis alter«⁸². 1562 fik Anders Ibsen skøde på et stykke jord, som havde tilhørt samme alter, og hvoraf han skulle svare 1½ mark til den danske skole⁸³. Efter hans død udstedte kongen 9. juni 1565 en fundats vedrørende løn til Århus latinskoles hørere. Da disse herved bl.a. fik tre gårde overdraget, som lå til det vikarie, som afdøde Anders Ibsen havde været forlenet med⁸⁴, kan der næppe være tvivl om, at hørernes vikarie er det samme som det, der lå til Marias himmelfartsalter.

25) *Marias fødselsalter* (M. nativitatis, 8. sept.). I sit bispekatalog omtaler Hans Pedersen Horsens⁸⁵, at biskop Niels Clausen ved et i 1531 [hans dødsår] udstedt gavebrev forøgede det gods, som lå til »altare nativitati divæ virginis consecratum« (o: alteret indviet til den guddommelige jomfrus fødsel). Dette alter, som ikke nævnes i domkapitlets jordebøger eller andre yngre kilder, kan være identisk med et »altare beate virginis« (den hellige jomfrus alter)⁸⁶, som biskop Peder (Jensen Lodehat) i 1388 havde annekteret det nyoprettede corporis Christi kanonikat⁸⁷.

26) *Marias undfangelsesalter* (M. conceptionis, 8. dec). Af to domme afsagt i tiden 1536—41 og i 1553 fremgår, at Enevold Jensen (Seefeld) til Visborggård på sin moders, fru Ingeborg (Andersdatter Bjørns) vegne fik tilkendt patronatsretten til Marias undfangelsesalter⁸⁸. Dettens gods blev overtaget af hans arvinger, efter at den sidste vikar fra den katolske tid, hr. Peder Kaa i Harlev, var død⁸⁹. Alteret var altså indstiftet af fru Ingers forældre Anders Jacobsen til Voergård og Anne Lauridsdatter Muus til Stenalt eller af deres forfædre⁹⁰.

Maria-altre, der desuden er indviet til een eller flere andre helgener, hvor- efter alteret sædvanligvis benævnes, er følgende: Helligtrefoldighedsalteret (nr. 34), S. Johannes evangelists alter (nr. 15), Kalentealteret (nr. 16) og Vor Frue alter (nr. 10). -- Se endvidere kalkmaleriet af Rosenkransmadonnaen, nr. 38.

I kilderne er endvidere uden nærmere benævnelse omtalt en del Maria- eller Vor Frue altre, som enten kan være ovenstående altre eller andre ukendte:

1267. En overenskomst blev sluttet »ante altare beate virginis in ecclesia sancti Clementis Arus« (»foran den hellige jomfrus alter i S. Clemens kirke i Århus«)⁹¹.

1360. Stig Andersen til Bjørnsholm skænkede gods til det af ham stiftede og doterede »altare beate Marie virginis in medio pavimenti exterioris ecclesie sub penultima testudine« (»den hellige jomfrus alter midt på gulvet i den ydre kirke under den næstsidste hvælving«)⁹².

1365. I henhold til et brev indført i Århus domkapitels brevbog havde en tidligere præst ved »altare beate Marie virginis in Arus« skænket alteret en mølle⁹³.

1388. Biskop Peder (Jensen Lodehat) annekterede det samtidigt oprettede corporis Christi kanonikat »altare beate virginis«⁹⁴, jfr. ovir. nr. 25.

L.L. 1964

Fig.17. Kalkmaleri 1499, på vestsiden af næststøtligste arkade i skibets sydside, markerende et $\dagger$ alter for den hellige Trefoldighed (nr. 34), jfr. fig. 18 (p. 87). — Mural 1499, on the west wall of the second arcade on the south side of the nave, connected with an $\dagger$ altar for the Holy Trinity (no. 34) cf. fig. 18.

L.L. 1964

Fig.18. Kalkmaleri 1499, på østsiden af næstøstligste arkade i skibets sydside, med indskrift vedrørende indstiftelsen af talter for den hellige Trefoldighed (nr. 34), jfr. fig. 17 (p. 87). — Mural 1499, on the east wall of the second arcade on the south side of the nave, with inscription dealing with the institution of an taltar for the Holy Trinity (no. 34), cf. fig. 17.

1407. Dronning Margrethe skænkede domkapitlet 600 lødige mark til at erhverve jordegods, for hvis rente kannikerne skulle afholde en procession til Vor Frue hver dag mellem aftensang og natsang »ud af koret og til Vor Frue alter næst sønden ved korsdøren«, hvor processionen skulle blive stående og synge Vor Frue lov, der hedder »Salve regina misericordiae« m.m.⁹⁵. Dronningens alter- og antifonstiftelse var en blandt mange, hun foretog omkring dette tidspunkt⁹⁶, de fleste viet til jomfru Maria og heraf flere knyttet til bebudelsen⁹⁷.

1418, 13. febr. I et brev tilsagde prioren for Sortebrødrene i Danmark »convivii beatæ Mariæ virginis in Arus« (»den hellige jomfru Marias gilde i Århus«), kaldet købsvende-lavet, delagtighed i alle ordenens gode gerninger⁹⁸. Det omtalte gilde har måske haft et alter i domkirken, men den mulighed foreligger dog, at alteret kan have været placeret i Vor Frue kirke.

1432. Nævnte år tillod paven, at Knud Nielsen, der i forvejen havde et kanonikat og en sognekirke, fik »altare b. Marie virginis in ecclesia Arusiensi« (»den hellige jomfru Marias alter i kirken i Århus«)⁹⁹. Pavebrevets beskrivelse af dette alter udelukker dog ikke, at det har stået i en anden af byens kirker.

27) *Maria Magdalenes alter*. Ifølge brev af 20. febr. 1505 skænkede biskop Niels Clausen til alteret en gård på 300 mk., som han havde i pant fra fru Birgitte af Gesinggård¹⁰⁰. Endnu 1647 var alterets vikarie hverken perpetueret nogen institution eller noget embede²⁶. Se også nr. 10, Vor Frue alter.

28) *S. Mortens alter*. 1496 omtales i et tingsvidne jord, der tilhører S. Martini alter i Århus domkirke¹⁰¹. Alterets vikarie nævnes dog ikke i domkapitlets ældste jordebøger. Da hospitalet i Århus imidlertid 1551 kunne sælge en S. Mortens jord og ejendom¹⁰², kan dette skyldes, at alteret før reformationen var annekteret en af de institutioner, hvis gods blev overdraget til hospitalet ved dets grundlæggelse.

29) *S. Niels' alter*. Omtalt 1431 i et pavebrev¹⁰³. Ifølge domkapitlets ældste jordebøger var dets vikarie forlenet eller perpetueret til hospitalspræsten.

S. Niels (Nicolaus) Bekenderen, se den hellige Trefoldigheds alter, nr. 34.

Apostelen Paulus, se apostlene Peters og Paulus' alter, nr. 31.

30) *S. Peters alter*, »altare beati Petri ad vincula« (alteret for S. Peter i lænker). Ved brev af 18. okt. 1415 testamenterede præsten ved »altare beati Petri adjunctam« (utvivlsomt fejl for ad vincula) alteret halvdelen af en gård, han havde arvet, og sit hus i Århus¹⁰⁴. Af andre middelalderlige kilder synes i øvrigt kun et pavebrev fra 1433 at omtale alteret¹⁰⁵. Dets vikarie var endnu 1647 et selvstændigt len²⁶.

31) *Apostlene Peters og Paulus' alter*. 1353 forpligtede ærkedegnen Povl sig og sine efterfølgere til at lade afholde fem messer hver uge »in altari sanctorum apostolorum Petri et Pauli, pro eisdem missis per virum nobilem dominum Nicholaum Lembek, militem, et me michi [in] ecclesia sancti Clementis spe-

cialiter deputato et constructo« (»ved alteret for de hellige apostle Peter og Paulus, der af den velbyrdige mand hr. Klaus Limbæk, ridder, og af mig, for mig, særligt er indrettet og opført med henblik på samme messer ...«)¹⁰⁶. Alterets vikarie, der i 1433 betegnes som lille og fattigt¹⁰⁷, blev i 1388 inkorporeret i det ved den lejlighed oprettede corporis Christi præbende¹⁰⁸.

32) *S. Sebastians alter*. 20. maj 1541 gav kongen Peder Krabbe livsbrev på S. Sebastians gård i Århus mod sædvanlig afgift til byens hospital¹⁰⁹. Da der altså betaltes en afgift til hospitalet af S. Sebastian alterets gård, og da alterets vikarie ikke omtales i domkapitlets ældste jordebøger, foreligger den mulighed, at alteret før reformationen blev annekteret en af de institutioner, hvis gods blev overladt hospitalet ved dets grundlæggelse 1541. Afgiften til hospitalet kan imidlertid være en jordskyld, der ikke blev oppebåret af gårdens ejer. I så fald må man regne med, at alteret har været annekteret et andet alter, et prælatur eller et kanonikat, eller at det slet ikke stod i domkirken, men i en anden af byens kirker. — Et S. Sebastians-gilde er omtalt 1553¹¹⁰.

Sognealteret, se Helligkorsalter, nr. 12.

S. Sylvester, se S. Thomas af Canterbury og S. Sylvesters alter, nr. 33.

33) *S. Thomas af Canterbury's og S. Sylvesters alter*. Den 25. marts 1416¹¹¹ skødede Jens Nielsen (Løvenbalk) til Avnsbjerg gods til et alter, som han havde bygget i domkirkens »nørræ wmgangh« til sjælefred for Jens Jensen (Brok) til Clausholm, og som skulle indvies til S. Thomas af Canterbury¹¹² og S. Sylvester. Alteret for disse helgener må være identisk med det alter, som Jens Nielsen i henhold til orfejdebrevet fra 1405¹¹³ havde forpligtet sig til at opføre i Århus domkirke, fordi han havde dræbt Jens Jensen. Dennes slægt skulle ifølge samme brev have jus patronatus til alteret¹¹⁴. Efter reformationen blev alterets vikarie overladt Albert eller »Escher«¹¹⁵ (utvivlsomt fejl for Eskild) Gøye, der var Jens Jensen (Broks) arving.

Treenigheden, se Biskop Bo's alter, nr. 6.

34) *Den hellige Trefoldigheds alter*. En latinsk indskrift hørende til et kalkmaleri (fig. 17—18), der dækker størsteparten af den næststøstligste arkade i skibets sydside oplyser, at »dette alter er fuldført af den ærværdige fader, hr. Niels Clausen, biskop af Århus, til ære for den hellige Trefoldighed, den velsignede jomfru Maria og den hellige Niels Bekenderen i Herrens år 1499 anden påskedag«. Kalkmaleriet forestiller Treenigheden, profeterne Esajas og Jeremias samt de romerske sibyller. Over indskriften er malet biskop Niels Clausens våben, flankeret af hans to forgængere, Jens Iversen Langes og Ejler Madsen Bølles, mens det til indskriften hørende trefoldighedsbillede er anbragt på modstående arkadeside mellem bisperne Ulrik Stygges [Styke] og Bo Mogensens¹¹⁶ våbener. Tilstedeværelsen af de fire våbener for biskop Niels Clausens umiddelbare forgængere kan muligvis tydes derhen, at disse fire har doteret

alteret¹¹⁷, der måske oprindeligt har stået et andet sted. Da alteret var viet Treenigheden, og et billede heraf indgår i udsmykningen af dets omgivelser, er det højst sandsynligt, at alteret kaldtes Trefoldighedsalteret. Det kan dog ikke udelukkes, at det har været opkaldt efter jomfru Maria eller S. Niels. Hvis alteret havde navn efter den hellige Trefoldighed, omtales dets vikarie ikke i domkapitlets ældste jordebøger.

† ALTRE BESTEMT VED KALKMALERIER.

Ud over de andre, hvis tilstedeværelse kendes fra skriftlige kilder, kan man sine steder ved hjælp af kalkmalerier og deres placering afsløre, hvor der har stået et alter viet til en eller flere helgener, som ud fra vægbilledets motiv eller indskrift undertiden kan bestemmes. Nogle af disse andre kan tillige være identiske med enkelte fra den ovenfor givne liste, hvis kilder sjældent giver oplysninger om altrenes placering. — Opregningen af nedennævnte andre er foretaget efter deres placering i kirkerummet regnet fra øst til vest og syd til nord.

35) *S. Eligii alter* (?). I søndre koromgang, på østvæggen, findes et indrammet kalkmaleri (fig. 14) fra o. 1500 forestillende en scene fra legenden om S. Eligius, eller på dansk S. Loje, smedenes (og guldsmedenes) skytshelgen¹¹⁸. Et smedelav vides at have eksisteret 1493 i Århus¹¹⁹.

Trefoldighedsalter (?), stiftet 1499, kalkmaleri på skibets søndre arkadepille nr. 2 fra øst, se ovenfor nr. 34.

36) *Kristi legems alter* (?). På skibets søndre arkadepille, nr. 3 fra øst findes en indrammet, kalkmalet fremstilling (fig. 15) fra o. 1500 af Kristus, der åbenbarer sig for pave Gregor d. Store, »Gregors messe«. I forgrunden knæler en gejstlig med en kalk og en verdslig person, muligvis stifteren eller en donator og rimeligvis ejeren af det Friis-våben, der ses ovenover ved siden af våbenerne for bisperne Niels Clausen (1491—1520) og Ejler Madsen Bølle (1482—91). Friis-våbenet er af Beckett¹²⁰ tillagt lensmanden på Kalø, Oluf Friis, f ca. 1501. --Et Kristi legems alter (nr. 19), der er omtalt p. 82, er muligvis identisk med det her nævnte.

37) *Ukendt helgen*. På skibets nordre arkadepille, nr. 3 fra øst, ses et kalkmaleri (fig. 16) fra o. 1500, der kan have indrammet en altertavle. Den malede dommedagsfremstilling må i så tilfælde have kronet altertavlen, og de to figurer af [car]ol[us] magn(us) (dvs. Karl d. Store)¹²¹ og S. Agnes have illuderet som en art fløje. Ved siden af menneskenes forbedere, Maria og Johannes, ses våbener for bisperne Niels Clausen (1491—1520) og Ejler Madsen Bølle (1482—91).

38) *S. Maria-alter* (?). På skibets nordre arkadepille, nr. 4 fra øst, på østsiden, ses en indrammet, kalkmalet fremstilling (fig. 13) fra o. 1500 af Maria med

barnet omgivet af rosenkransen¹²², hvori Kristi fem sår, hans gennemborede hjerte, hænder og fødder¹²³. Foroven står en let forvansket latinsk minuskel-indskrift fra antifonen (dvs. en latinsk vekselsang) »alma redemptoris mater, quae pervia coeli porta manes et stella maris« (»du Genløserens milde moder, du som bestandig er himlens åbne port og havets stjerne«), der sædvanligvis skulle synges før messen¹²⁴.

Endnu nogle kalkmalerier, som f.eks. S. Jørgen og dragen på nordre kor-skrankemur, alle-sjæle-fremstillingen på søndre mur, S. Michael som sjæle-vejer på sydvestre korsskæringspille samt enkelte helgener på nordre sideskibs piller m. fl. kan muligvis have haft tilknytning til andre. Afgørelsen synes imidlertid her mere vilkårlig, da disse udmalinger med lige så stor ret kan antages blot at have hørt til domkirkens almindelige udsmykning.

NOTER

HISTORISK INDLEDNING

¹ En almindelig redegørelse for kildematerialet og diskussionen herom er fremlagt af Søgård, p. 41f. ² DiplDan. 1. rk. V, nr. 65 og 108. ³ Sml. H. Olrik: Danske Helgener Levned, 1893—94, p. 299 note 3, p. 301 note 2, p. 313; jfr. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse, p. 52. ⁴ Sml. Hoffmeyer I, 324f. ⁵ Sml. Søgård, p. 41f. ⁶ Se den almindelige indledning p. 45 ff. og de der anførte kilder. ⁷ SRD VI, 405. ⁸ SRD VI, 387. ⁹ jfr. Bullarium Danicum nr. 2, 26. sept. 1198. ¹⁰ DiplDan. 1. rk. IV, nr. 82. ¹¹ Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse, p. 113f. ¹² Jfr. Arild Huitfeldts bispekrønike, folioudg. p. 100. Huitfeldt omtaler en af pave Innocens III. (1198—1216) given tilladelse til overførelse af S. Clemens' relikvier fra trækirken til den nye domkirke. ¹³ SRD VII, 212, jfr. Ellen Jørgensen op. cit. p. 12. ¹⁴ Man kan måske opkaste den hypotese, at da bestræbelserne o. 1255 på at få Hellig Niels kanoniseret var glippet, har biskoppen efter sin tiltræden 1262 gjort et forsøg på at øge domkirkens hellighed og ry ved at fremskaffe S. Clemens' relikvier og formidle beretningen om hans levned. I sammenhæng hermed skal man muligvis betragte Tyges oprettelse af kantorembetet ¹⁵ 1266, der skulle gengive gudstjenesten dens tidligere høje ry (jfr. ndf.). ¹⁶ Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller, 1886, nr. 728, 732, 736, 740. Også kapitlets segl nr. 745. ¹⁷ DiplDan. 1. rk. V, nr. 95. De fromme menneskers gave er muligvis de i nedennævnte brev omtalte offergaver til den hellige Niels. ¹⁸ DiplDan. 1. rk. V, nr. 108. ¹⁹ Arild Huitfeldt op. cit. p. 100; Petri Olai Collectanea. Cod. Arnemagn. 107 8vo, fol. 67v. ²⁰ DiplDan. 1. rk. V, nr. 95. ²¹ DiplDan. 2. rk. I, nr. 147. Som anført her fremgår det af udstedelsesstedet Anagni, at brevet er udstedt af

Innocens IV., ikke som antaget af flere udgivere og historikere af Innocens III.¹²¹⁰ eller 1209.²² SRD VI, 394f.²³ DiplDan. 2. rk. VI, nr. 495.²⁴ DiplDan. 2. rk. X, nr. 259.²⁵ SRD VI, 442.²⁶ ActaPont. II, nr. 62.²⁷ Molbech og Petersen: Utrykte danske Diplomer, 1858, p. 312.²⁸ SRD VI, 515ff.²⁹ Danske Magazin 4. rk. I, 217.³⁰ Smst. p. 255f.³¹ ÆldDaArkReg. V, 301.³² Danske Magazin 4. rk. II, 79.³³ Danske Magazin 4. rk. VI, 331; KancBrevb. 10. marts 1551.³⁴ Fr. Nannestad: Arhusiensia, Kbh. 1748, p. 46ff.³⁵ Hans Pedersen Horsens: Catalogus pontificum eccle-

siæ Arhusiensis, Kgl. Bibl. Ms. phot. 26 4°, fol. 19r. Fr. Nannestad anf. arbejde p. 62f.
³⁶ ÆldDaArkReg. V, 291. ³⁷ KancBrevb. 30. maj 1586. ³⁸ Hans Pedersen Horsens anf. arbejde fol. 22v. ³⁹ KancBrevb. 17. april 1588. ⁴⁰ Smst. 25. maj 1589. Smst. 2. juni 1592. ⁴² Hans Hansen Skonning: Sandfærdig Relation . . . om Aarhuss kirckis Spiirs . . . Vndergang. Århus 1642, nyudg. 1927. Jfr. DaSaml. 2. rk. III, 389.
⁴³ LA Vib. Århus bispearkiv. C. 487. Århus' kirker 1595—1747. KancBrevb. 29. april 1643. ⁴⁴ LA Vib. Århus bispearkiv. C. 487. Århus kirker 1595—1747. LA Vib. Kirkeinspektionsarkiv, Århus domkirke. 46. Rgsk. 1645—74. ⁴⁵ LA Vib. Århus bispearkiv. U 1. 2308—16. 1700—88. Bilag til domk.s rgsk. ⁴⁶ LA Vib. Kirkeinspektionsarkiv, Århus domkirke. 49. 1715—53. Rgsk.sbog. -- Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 6. 1734—37. Domk.s rgsk. ⁴⁷ LA Vib. Århus bispearkiv. C. 502. 1769—77. Århus reparation. ⁴⁸ Hertel I, 1, p. 112 og ÅgT I, 284ff. med henvisninger. ⁴⁹ Hübertz: Aktstykker nr. 164. ⁵⁰ Smst. nr. 190. ⁵¹ Se note 46 samt Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 8. 1738—44. Domk.s rgsk. Dateringen af denne reparation og murerrens indsats er allerede omtalt af N. J. Israelsen: Nicolaus Hinrich Rieman. Bygmester i Jylland, 1965, p. 7ff. ^{51a} Se note 47 ovfr. — LA Vib. Århus bispearkiv. E 25. 2113—19. 1769—70. 4 bind og 3 pakker kollektbøger vedr. domk.s reparation. Jfr. Hertel I, 82f.
⁵² En nærmere redegørelse for sagens faser og akter vil fremkomme under bygningsbeskrivelsens gennemgang af restaureringen. Fornylig har K. Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden, 1966, p. 99f. berørt denne istandsættelse af domkirken. ⁵³ En nærmere redegørelse vil følge under bygningsbeskrivelsen. Restaureringen blev bl.a. finansieret ved lån, LA Vib. Kirkeinspektionsarkiv, Århus domk. 2. 1856—1916. Forhandlingsprotokol. Smst. 19. 1869—1904. Kirkebygn.s vedligeholdelse etc. og smst. 13. 1876—84. Kassebog.

DOMKIRKENS FORVALTNING

⁵⁴ I et brev af 24. marts 1207 (DiplDan. 1. rk. IV, nr. 118) stadfæstede pave Innocens III. de 10 præbender, som Peder Vognsen havde oprettet. Det hernaævnte antal af præbender bekræftes ikke af senere breve. ⁵⁵ DiplDan. 2. rk. II, nr. 18. ⁵⁶ SRD VI, 468ff.; KirkehistSaml. 3. rk. V, 323f. ⁵⁷ DaKancReg. p. 272, 25. aug. 1544. ⁵⁸ LA Vib. Århus bispearkiv. C. 487. 1595—1747; Corpus Constitutionum Daniae, udg. af V. A. Secher, IV, 227f. ⁵⁹ Ved samme lejlighed blev der oprettet to faste embeder som kapellan ved kirken. Detene af disse kapellanier blev nedlagt 1811, men oprettet påny 1903. Foruden forskellige personelle kapellaner har domkirken i øvrigt haft følgende præster: en

kateket 1810—62,
 en fast medhjælper for domkirkens præster 1885—1901 og en hjælpepræst
 hos stiftprov-
 sten 1900—03 og siden 1935. ⁶⁰ Hvorledes den værge, som ikke var
 sakristan, skulle væl-
 ges, og hvor længe han skulle fungere, omtaler statutterne ikke. ⁶¹ SRD VI,
 439ff. J.
 O. Arhning: Roskilde Domkapitels Historie, I, 1937, p. 297ff. ⁶³ LA Vib.
 Århus bispe-
 arkiv. Bog vedr. domkapitlet 1514—. F. 2216. En af kapitlets notar i 1662
 udfærdiget
 afskrift ligger i samme arkiv, F. 2217 (1553)—1688. Domkapitlet. ⁶⁴ LA
 Vib. Århus
 bispearkiv. F. 2211. ⁶⁵ Biskoppen forestod landemodet, jfr. forordn, af 1. maj
 1618. Kirke-
 histSaml. 3. rk. III, 354ff. ⁶⁶ LA Vib. Århus bispearkiv. F. 2217. (1553)—
 1688. Dom-
 kapitlet. ⁶⁷ KancBrevb. 7. juni 1634. ⁶⁸ Smst. 17. april 1636. ⁶⁹ LA^Vib.
 Kirkeinspek-
 tjonsarkiv, Århus domkirke. 46. 1645—74. Århus domkirkes regnskabsbog.
 70 Dettet ind-
 tægter gik til indkøb af vin og brød. ⁷¹ LA Mb. Århus bispearkiv. F. 2211.
 1652—67.
 Århus kapitels tegnebog. ⁷² Se note 66 og 71, fol. 227ff. Eden er gengivet i
 Bog vedr. dom-
 kapitlet (note 63). ⁷³ 1679 solgtes kapitlets sidste ejendomme (Hoffmeyer
 1,224). LA
 Vib. Århus bispearkiv. C. 487. Århus' kirker 1595—1747. ⁷⁵ Jfr. 2. febr.
 1695 og 7. jan.
 1715 (note 74). ⁷⁶ 7. marts 1807 godkendte Danske Kancelli således et af
 stiftøvrigheden

stillet forslag, hvorefter kirkens sognepræst skulle være medlem af kirkeinspektionen (LA Vib. Århus bispearkiv. C. 489. 1785—1813. Århus' kirker). Ved anordn. af 24. okt. 1837 paragraf 19 fik borgerrepræsentanterne ret til af deres midte at vælge et medlem af inspektionen. Endelig fik en række kirkeværger kancelliets og kulturministeriets tilladelse for deres person til at indtræde i kirkeinspektionen (LA Vib. Kirkeinspektionsarkiv, Århus domkirke. 12. 1810—1903. Dokumenter vedr. kirkeværge og -inspektion).⁷⁷ Samling af forordninger m.m., som vedkommer gejstligheden. 3. udg. ved J. L. A. Kolde-rup-Rosenvinge, III, 1840, p. 244.⁷⁸ Ved Århus nordre amtsprovstis oprettelse 1812 (reskript af 22. juli 1814) blev Hasle herred en del af dette provsti, og ved amtsprovstiets nedlæggelse 1826 blev det sammen med Ning herred gjort til et særligt provsti (biskoppens skrivelse af 28. sept. 1826 om en distriktsprovsts konstitution og kgl. resolution af 1. maj 1827).⁷⁹ Kgl. resol. af 15. sept. 1829, jfr. KirkehistSaml. 4. rk. I, 140ff.⁸⁰ Jfr. Grethe Ilsøe, i Arkiv, 1. bd. nr. 4, 1967, p. 247ff.⁸¹ LA Vib. Bygningsinspektoratets arkiv. 240. Forskelligt.⁸² LA Vib. Kirkeinspektionsarkiv, Århus domkirke. 2. 1856—1916. For-handlingsprotokol; jfr. Arkitekten LXIV, 1962, p. 71f.

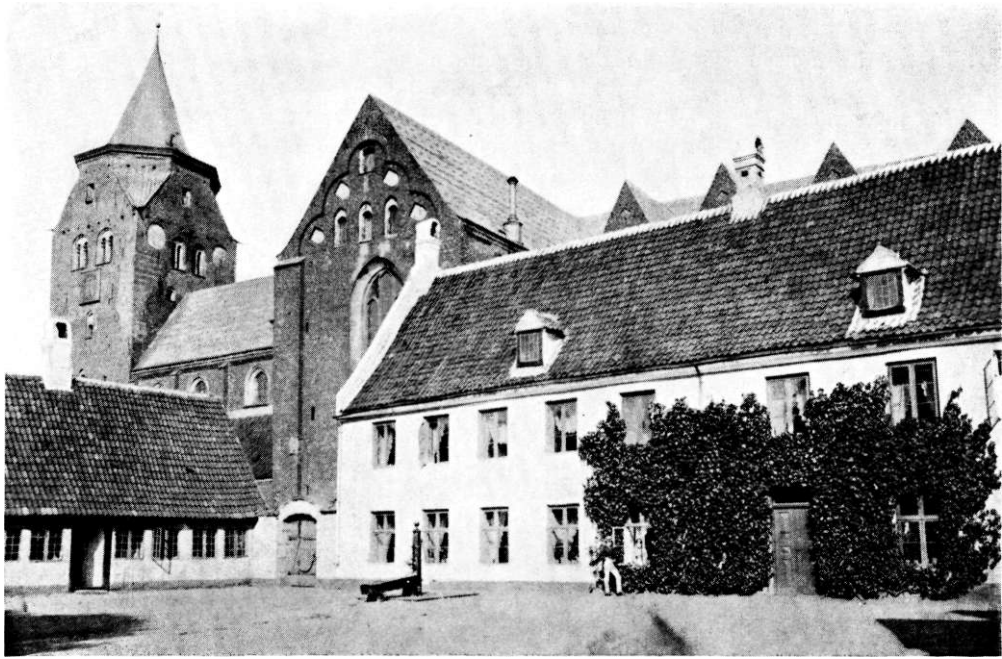
ALTRENES OG VIKARIERNES HISTORIE

¹ Kgl. Bibl. Ms. phot. 26, 4°. ² Udgivet i Bullarium Danicum, Acta pontificum Danica, Danske Kacellieregistranter, Danske Magazin, Kancelliets Brevbøger og Kronens Skøder. ³ I, 142ff., jfr. Hoffmeyer I, 224ff. ⁴ RA. Universitetets arkiv. ⁵ LA Vib. Århus bispearkiv. C 3—2212. ⁶ Begge jordebøger giver udførlige beskrivelser af de vikariers gods, som efter reformationen forblev under kirken samt en summarisk fortegnelse over de vikarier, hvis gods blev afstået til udenforstående i tiden 1536—ca. 1570. ⁷ Se under S. Eligius (nr. 35), Kristi Legem (nr. 19), Maria-altre, 1418 (p. 86) og S. Sebastian (nr. 32). Skønt der ifølge et brev af 14. aug. 1499 (Hübertz: Aktstykker nr. 78) fandtes et S. Gertruds-gilde i Århus, synes dette efter de bevarede kilder ikke at have haft noget alter i domkirken. Derimod foreligger den mulighed, at alteret kan have stået i et f S. Gertruds kapel (jfr. p. 56). ⁸ DiplDan. 2. rk. V, nr. 199 og 200. ⁹ DiplDan. 3. rk. II, nr. 376. ¹⁰ DiplDan. 2. rk. II, nr. 16 og ovennævnte brev. ¹¹ Kongens brev om overdragelsen af vikariatet til sin »regnskabsskriver« er dateret 20. nov. 1550 (DaKancReg. p. 461), jfr. Hoffmeyer I, 128. ¹² Første gang oplyses det, at alterets residens var brændt, men genopbygget af Claus Bager, der svarede jordskyld heraf til skolen. Af alterets gods havde lensmanden på Århusgård Peder Ebbesen (Galt)s arvinger een del og hr. Morten i True en anden. Næste gang alteret omtales, havde hr. Erik i Halling alterets vikarie med dets residens i forlening, mens fru Ingeborg (dvs. Peder Ebbesens enke) havde den tiliggende gård (Hübertz: Aktstykker I, 144f.). - Jævnfør hermed, at kongen 22. nov. 1550 forlenede hr. Peder Prip med to gårde, der lå til Antonii vikariedom, dog således at han ikke måtte befatte sig med godset, før hr. Morten i True, som havde det i væрге, var død (DaKancReg. p. 461). ¹³ I, 2, p. 123. ¹⁴ SRD VI, 487. ¹⁵ SRD VI, 515f. ¹⁶ Rhumann II, kap. 12. ¹⁷ ActaPont. III, nr. 2197. ¹⁸ Store Kærgård, som tilhørte biskop Bo's alter, blev mageskiftet bort til Hans Stygge (Kronens Skøder I, 105 (8. okt. 1565)), mens resten af godset ved kgl. brev af 6. dec. 1558 blev overdraget til latinskolens hørere (Kronens Skøder I, 58 og 105). Biskop Bo's arvinger Jochim Beck, Ejler Grubbe og Eskild Gøye gjorde imidlertid fordring på vikariatet, og da deres krav fandtes berettigede i henh. til recessen, blev godset og vederlag for Store Kærgård tilskødet dem 1565 (Kronens Skøder I, 103—105 og ÆldDaArkReg. V, 296f.). ¹⁹ Hans Pedersen Horsens : Catalogus pontificum fol. 15v f., SRD VII, 214. ²⁰ Hans Pedersen Horsens anf. sted og domkapitlets ældste jordebøger. ²¹ SRD VI, 465. ^{aa} Hertel I, 2, p. 123ff. ²³ Molbech og Petersen: Udvalg af hidtil

utrykte Danske Diplomer og Breve, 1858, p. 315, jfr. P. D. Steidl: Vor Frues Sange fra Danmarks Middelalder, 1918, p. 130ff. ²⁴ ÆldDaArkReg. I, 12. ²⁵ KancBrevb. 1596—1602, p. 96 og 1633—34, p. 25. ²⁶ Domkapitlets jordebog 1647. ²⁷ SRD VI, 509 f., jfr. Repert. 2. rk. II, 652, udateret brev om biskoppens alterstiftelse, her dog fejlagtigt nævnt som viet til S. Birgitte. ²⁸ Bispen skal tillige have stiftet en hymne: ave maris stella, til ære for jomfru Maria. P. D. Steidl: Vor Frues Sange, 1918, p. 166. ²⁹ SRD VI, 510ff. ³⁰ Jfr. SRD VII, 213. ³¹ 22. og 23. dec. 1566 og 1. jan. 1567. ³² I, 109. ³³ Jfr. Hertel I, 74. ³⁴ ActaPont. V, nr. 3453, 3584, 3785 og 3971. ³⁵ S. Hans' martyrium er fremstillet på fløjene på domkirkens hovedaltertavle fra 1479. ³⁶ Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III.s tid, udg. ved Troels Dahlerup, Kbh. 1959, I, 197. ³⁷ Rettertingsdom 12. marts 1546 i sag mel. vikaren Peder Prip og en borger i Århus. Se KirkehistSaml. 2. rk. VI, 248 og Repert. nr. 5580. ³⁸ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove 1536—1683, II, 417 og Kronens Skøder. ³⁹ ActaPont. II, nr. 896. Jfr. SRD VI, 517 og VII, 209 og 212, ActaPont. II, nr. 934 og KirkehistSaml. 6 rk. V, 422. ⁴⁰ ActaPont. II, nr. 894. ⁴¹ SRD VI, 441. ⁴² KirkehistSaml. 3. rk. V, 326. Alterets præst omtales 1. sept. 1460, Repert. nr. 1188. ⁴³ KultHistLeks. X, sp. 495, Lekmannaaltare, med henvisninger. ⁴⁴ Se Joseph Braun: Der christliche Altar, München 1924, I, 403ff. og KultHistLeks. IX, sp. 193. ⁴⁵ ÆldDaArkReg. II, 5, DaKancReg. p. 145. ⁴⁶ Danske Magazin 4. rk. IV, 218, domkapitlets ældste jordebøger. ⁴⁷ Catalogus pontificum fol. 15v. ⁴⁸ LA Vib. C 617—24. Århus domkirkeinspektionsarkiv. Begravelsesbog 1745. Kortet bringes i afsnittet om gravminder. ⁴⁹ KancBrevb. 17.—27. nov. 1554, ÆldDaArkReg. V, 1, p. 291, 303, 307 og domkapitlets ældste jordebøger. ⁵⁰ I, 2, p. 123. ⁵¹ SRD VI, 433. ⁵² DiplDan. 3. rk. I, nr. 247. ⁵³ DiplDan. 3. rk. III, nr. 574. ⁵⁴ Jfr. Brev af 14. jan. 1573, Hubertz: Aktstykker, nr. 52. ⁵⁵ LA Vib. Viborg bispearkiv. Domkirkens præster og menighed 1624—1802 (C 2—170). Kopi af Frederik III.s brev af 28. okt. 1654. ⁵⁶ Kronens Skøder I, 113. ⁵⁷ Catalogus pontificum fol. 17v. ⁵⁸ Danske Magazin 3. rk. VI, 310. ⁵⁹ Jfr. KultHistLeks. II, sp. 305, Brødraskap. ⁶⁰ SRD VI, 435. ⁶¹ Helligkorsalterets vikarie blev indlemmet i Silkeborg lens jordegods, Maria himmelfarts blev overladt latinskolenes hørere, Maria bebudelses tillagt bispeembedet og S. Annas vikarie overdraget stiftsskriverens embede, jfr. de enkelte altre. ⁶² DiplDan. 2. rk. VI, nr. 26. ⁶³ Et S. Jacobs alter omtales desuden 22. nov. 1550. DaKancReg. p. 461. ⁶⁴ DiplDan. 2. rk. I, nr. 163. ⁶⁵ Hubertz: Aktstykker I, 144. ⁶⁶ KancBrevb. 1. maj 1551. ⁶⁷ Kronens Skøder og KancBrevb. nævnte dato, jfr. domkapitlets ældste jordebøger. ⁶⁸ DiplDan. 3. rk. I, nr. 32. ⁶⁹ Domkapitlets jordebog 1647, der som hjemmel henviser til kongens brev af 21. juli 1642 (KancBrevb.). — Jfr. tillige KancBrevb. 9. sept. 1638, hvorved sognepræsten får det ledige vikarie, og ligeledes 13. aug. 1642. ⁷⁰ Det i Hübertz: Aktstykker I, 40 i noten omtalte brev er blevet opfattet som vidnesbyrd om, at der fandtes et Guds legems lav i Århus. Som det tydeligt fremgår af selve brevet (Repert. nr. 6646, 8. okt. 1433) er der ikke tale om et Guds legems lav, men om Guds legems præbende, altså Corporis Christi præbendet. ⁷¹ DiplDan. 3. rk. II, nr. 276 og 277. ⁷² ActaPont. III, nr. 1632 og 1704. ⁷³ SRD VI, 487. ⁷⁴ Jfr. KultHistLeks. XI, sp. 352ff. Maria. — Smst. XI, sp. 382 er omtalt den i Århus-breviaret 1519 nævnte Marias trolovelsesfest, der fejredes 29. jan. i Århus stift, og hvortil var knyttet et ellers ukendt rimofficium om trolovelsen og Marias liv i templet. ⁷⁵ DiplDan. 2. rk. VII, nr. 31. ⁷⁶ DiplDan. 2. rk. VI, nr. 7. ⁷⁷ Af et brev fra 1481 fremgår, at alteret også ejede et stykke jord i Pederstrup (ÆldDaArkReg. V, 312). ⁷⁸ 1552 blev superintendent Mads Lang forlenet med det vikarie, der lå til Vor Frue alter annunciationis, og som bestod af en gård i Egå, en gård i Lillering og Pederstrup mark i Nødager sogn (KancBrevb. 5. maj 1552), og seks år senere overlod kongen bispeembedet en gård i Egå og en gård i Lillering, som hørte til det vikarie, Mads Lang sidst havde i værge, samt en øde mark ved Pederstrup (KancBrevb. og Kronens Skøder 6. dec. 1558). ⁷⁹ Repert. nr. 6450 og

ÆldDaArkReg. I, 29.⁸⁰ 1 LA Vib. G 3—1, Århus bispearkiv, Reversal 1, fol. 120 omtales et senere forsvundet brev fra 1540, som angik afhændelsen af dette alters vikarie til ejendom. Afhændelsen kan dog ikke være gennemført, hvilket fremgår af domkapitlets jordebøger.⁸¹ Jfr. i øvrigt brev af 24. marts 1532 hvorved biskoppens kapellan fik livsbrev på vikariat (Frederik I.s danske Reg.) samt brev af 5. sept. 1537 hvori Mogens Ebbesen fik kollats på Vor Frue alter og vikarie visitationis (DaKancReg. 1535—50) samt alterlisten o. 1550 hos Hübertz: Aktstykker I, 143.⁸² Hübertz: Aktstykker I, 144.⁸³ KancBrevb. 30. april 1562.⁸⁴ LA Vib. Pergamentsamling. Århus bispearkivs breve, jfr. Kronens Skøder.⁸⁵ Fol. 16 r.⁸⁶ Da det er det eneste Mariaalter, som kan være ældre end 1388, og hvis senere skæbne ikke kendes.⁸⁷ SRD VI, 508. Det kgl. Rettertings Domme, op. cit. I, 816 og KirkehistSaml. 2. rk. VI, 698. Jfr. brev af 20. nov. 1550 (DaKancReg.), der omtaler Peder Ebbesens køb af godset til nævnte alter fra Enevold Jensen.⁸⁹ Domkapitlets ældste jordebøger.⁹⁰ Danmarks Adels Aarbog 1914 p. 453 og 1887 p. 91.⁹¹ DiplDan. 2. rk. II, nr. 77.⁹² SRD VI, 479. SRD VI, 489; jfr. DiplDan. 3. rk. I, nr. 26.⁹⁴ SRD VI, 508.⁹⁵ Molbech og Petersen: Utrykte danske Diplomer p. 312. Jfr. P. D. Steidl: Vor Frues Sange op. cit. p. 131.⁹⁶ Molbech og Petersen p. 318ff. og P. D. Steidl p. 99ff.⁹⁷ Jfr. den samtidige gave til Ribe domkirke, J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, Ribe 1869, p. 574.⁹⁸ C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen, 1899—1900, p. 576, jfr. p. 216, noten. " ActaPont. III, nr. 1661.¹⁰⁰ Repert. nr. 10314 og 12723, jfr. erklæring fra Århus domkapitel 25. sept. 1622, i RA. Topografisk saml. på papir.¹⁰¹ Repert. nr. 8171.¹⁰² KancBrevb. 1. maj 1551.¹⁰³ ActaPont. III, nr. 1605.¹⁰⁴ SRD VI, 475.¹⁰⁵ ActaPont. III, nr. 1698.¹⁰⁶ DiplDan. 3. rk. IV, nr. 30 (med dettes sættelse).¹⁰⁷ KirkehistSaml. 3. rk. V, 326.¹⁰⁸ SRD VI, 508.¹⁰⁹ DaKancReg. p. 188, jfr. Hübertz: Aktstykker I, 144 (»sti. bastians alter«).¹¹⁰ Hübertz: Aktstykker I, 154 nr. 24.¹¹¹ SRD VI, 474.¹¹² Om Thomas af Canterbury-helgenkulten, se Andreas Lindblom: Björsäters-Målningarna, Stockholm 1953, p. 45ff. Valget af netop S. Thomas til skytshelgen for domkirkens alter oprettet efter et drab, kan måske ses i lyset af helgenens drab.¹¹³ Gengivet hos Hoffmeyer p. 83.¹¹⁴ K. Barner: Familien Rosenkrantz' Historie I, 1874, 83ff.¹¹⁵ Domkapitlets jordebog ca. 1640.¹¹⁶ Våbenet er antagelig bispens og ikke, som hos Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, 386f. foreslået slægten Basses, hvortil bispens mødrene slægt antages henhørende. Dette har dog

ifølge Stamtavler over danske Adelsslægter X, 1923, p. 154f. intet på sig, og
 da våbenet
 svarer ret nøje til andre i Århus domkirke tilhørende Bo Mogensen (jfr.
 Henry Peter-
 sen: Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, 1886, nr. 732 og 733), er
 det rimeligt at
 gå ud fra dette tilhørsforhold som det rette. ¹¹⁷ Jfr. biskop Bo's alter nr.
 6, der bl. a.
 var viet den hellige Trefoldighed. ¹¹⁸ Denne helgen forefindes sjældent i
 Danmark,
 jfr. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse p. 132 noten. Kalkmaleri af helgenen
 findes i Stub-
 bekøbing kirke (DK. Maribo I, 272) samt i Højby, Holbæk amt. ¹¹⁹
 Repert. 2. rk. nr.
 7462. ¹²⁰ Danmarks Kunst II, 388. ¹²¹ En i Danmark sjældent afbildet
 hellig per-
 son, der dog p. gr. af »Karl Magnus' krønike« (ældste håndskrift fra o.
 1480, første tryk
 fra o. 1510) efterhånden fik stor folkeyndest; jfr. KulthistLeks. VIII, 289.
 Se
 KulthistLeks. XI, sp. 383ff. — Jfr. statutterne for Maria-rosenkrans-
 broderskabet i
 Slesvig fra 1484 (G. Nyrop: Danmarks Gilde og Lavsskraaer fra
 Middelalderen p. 435ff.).
¹²³ Jfr. samme fremstilling bl. a. på alterbordsforsiden fra Asminderød kirke
 (DK. Fre-
 deriksborg p. 772) og altertavlen i Engestofte (DK. Maribo I, 939). ¹²⁴ P.
 D. Steidl:
 Vor Frues Sange p. 175f.

A. Fritz o. 1870

Fig. 19. Århus. Bisperesidensens hovedfløj og gårdsplads, i baggrunden domkirken. — *The main wing of the bishop's residence (demolished 1882) and its courtyard, the cathedral in the background.*

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRD

Som aktør på en stor, amfiteatralisk scene ligger S. Clemens' kirke midt i det århusianske byområde på ådalens lave bund, hvor den med sit høje spir er synlig viden om fra de bakkedrag og skråninger, der kranser byen på landsiden. Denne situation er stadig karakteristisk, men har selvsagt i ældre tid, før byhusene voksede i højden, og bebyggelsen skød så voldsomt frem i omegnen, været anderledes udtalt og klar i sin storartede virkning, sml. fig. 1, 2 og 7.

Set på nærmere hold optager kirkens vestfront næsten helt den korte østside i Storetorvs strakte, ligebenede trekant; i midten står det svære tårn, der ganske dominerer prospektet for den beskuer, der nærmer sig fra Lilletorv gennem Borgportens snævring (fig. 9). Bag kirken, neden for koret, ligger katedralskolen, som i den gamle byplan optog en beskeden grund mellem kirken og bugten; i forrige århundrede gik skolens jord og baghaverne i Mejlgade lige ned til strandkanten, senere blev Skolebakken omdannet til en yndet promenade med dobbelt træække¹. Havns senere udvidelser og de mange bygninger og kraner, som her er skudt op, har afstedkommet en dybtgående for-

andring i billedet; dog er kirkens placering ved havnen stadig en karakteristisk omstændighed, hvortil hører, at dens høje spir kan observeres mange sømil borte og fungere som et registreret kendingsmærke².

Som anført ovenfor p. 50 ligger domkirken tillige centralt i det kvarter af Århus, som udgøres af den tidligste bebyggelses voldskærmede område. Byen er flere hundred år ældre end kirken og er vokset frem i så tidlig en periode, at der i begyndelsen ikke kan tænkes at have været anlagt eller blot taget hensyn til placering af en kirke midt i byen. Der foreligger ingen sikre efterretninger om kirker inden for voldringen, før end kilderne i 1100-tallets slutning omtaler Peder Vognsens byggeri. Det er imidlertid meget vel muligt, at det trækapel, som omtales i Hellig Niels' levnedsbeskrivelse, har ligget på den plads, hvor man opførte den nye domkirke (sml. p. 61—62); men man kan under ingen omstændigheder forestille sig, at dette kapel og dets kirkegård har indtaget et areal, der i udstrækning tåler sammenligning med den senere domkirkegård. Domkirkeområdet er efter alt at dømme et fremmedelement i byen; dets trapezoide form med den skæve placering af nord- og sydsiderne viser den allernærmeste sammenhæng med Storetorv og kunne meget vel tyde på, at kirkegården har indtaget et ældre byområde. Torvets trekantede figur og de omgivende grundes skelretninger lader antage, at pladsdannelsen er en tidlig disposition i Århus³; hvor kirkegården blev lagt, var der formentlig tidligere gader og huse, men kilderne tillader ikke at drage slutninger om dette områdes karakter eller anvendelse, før kirken erhvervede det.

Kirkegården omtales første gang 1305; fra dette år er bevaret tre breve af en korrespondance, som drejer sig om udvidelse af kirkens område med en del af en plads eller gade, som ved mageskifte skal erhverves af bisp og kapitel⁴. I brevene siges arealet at gå fra torvet i Århus ved den vestre side af S. Clemens' kirkegård mod nord (que a foro Arusiensi iuxta cimiterium ipsius ecclesie ad occidentem tendit uersus aquilonem)⁵; sagen forelægges kongen, og også i Erik Menveds tilladelse til udvidelsen fremhæves det, at denne vil blive til pryde og anseelse for kirken. Disse breve står som en isoleret meddelelse midt i en lang periode, fra hvilken ellers ingen kilde underretter om kirkegårdens forhold; denne omstændighed byder i overvejelser af situationen en risiko såvel for at undervurdere som for at overvurdere materialet.

Der kan imidlertid næppe være tvivl om, at sagen kaster lys over tilstandene tilbage i tiden og underbygger den ovenfor fremsatte antagelse, at bishopen ved erhvervelse af byarealer har måttet skaffe plads til opførelsen af den nye, store kirke (sml. p. 62), og det turde fremgå af oplysningen fra 1305, at processen med jordkøb ikke har været afsluttet før længe efter, at Peder Vognsen påbegyndte sit kirkebyggeri. I forsøget på at tolke situationen i 1305 er det en vanskelighed, at oversættelsen af brevenes stedsangivelse er usikker. Til

trods for at Hoffmeyer har villet henlægge udvidelsen til kirkegårdens sydside⁶, forekommer der dog ikke at kunne være tvivl om, at det gade- eller pladsareal, hvormed kirkegården øges, skal placeres på dens vestside.

Sognepræsten Andreas i Gosmer overdrog ved skøde af 5. maj 1302⁷ sin gård i Århus til kannikernes bord, og en tilføjelse fra ca. 1313 oplyser, at gården lå i Torngade (Torngatæ⁸); gaden nævnes atter i 1400-tallet, men siden er den forsvundet, uden at dens beliggenhed har kunnet fastslås. Hoffmeyer⁹ har villet sætte kannikernes køb af Gosmerpræstens gård i forbindelse med den tre år senere omhandlede kirkegårdsudvidelse, men denne i sig selv ikke urimelige formodning finder ikke støtte i kilderne. Kirkegårdsudvidelsen må betragtes isoleret fra gården i Torngade; og det er som nævnt mest rimeligt at antage, at det areal, som bispen har erhvervet ved mageskifte, har ligget ved Storetorv, ved kirkegårdens vestside; ved denne lokalisering og ved brevenes understregning af udvidelsens betydning for kirkens anseelse og pryde, melder det spørgsmål sig, om det ikke i højere grad er selve kirkebygningen end kirkegården, der har krævet mere plads.

Igennem hele det foregående århundrede har man åbenbart bygget på kirken (jfr. p. 65), og henimod århundredskiftet er langhuset formentlig afsluttet. I dets gavl havde bygmestrene ved fortandinger forberedt et omfangsrigt vestparti, men dette afsnit af kirken kom aldrig til udførelse, som det vil fremgå af bygningsbeskrivelsen nedenfor. I lyset af de isolerede oplysninger om udvidelse af kirkegården først i 1300-tallet er det vanskeligt at afvise den formodning, at der foreligger en forbindelse mellem de to forhold, således at byggeriets standsning i første omgang skyldtes, at der ikke var råderum på grunden.

Fra denne tidlige periode foreligger tillige en enkeltstående, pudsigt omtale af kirkegården, idet det anføres i et af Erik Menveds anklageskrifter mod grev Jakob af Nørrehalland og andre af de fredløse, at en vis hr. Anders' svend mistede gryder for 12 mark ved Århus kirkegård¹⁰. Denne hændelse har været henlagt til forskellige steder i byen¹¹, men naboskabet mellem S. Clemens kirkegård og Storetorv udelukker ikke, at det er i nærheden af domkirken, at den kostbare ladning er forsvundet.

Holdepunkter for en nærmere bestemmelse af domkirkegårdens udstrækning og dens hegning må vindes ved kombination af oplysninger i senere kilder og tilbageslutninger fra tilstanden efter år 1800, dvs. i tiden omkring kirkegårdens nedlæggelse som gravplads, da adskillige hermed forbundne omstændigheder har efterladt sig skriftlige meddelelser og enkelte tegninger. Fig. 21 viser faser af situationen omkring domkirken i første del af forrige århundrede. Kirkegårdsområdet er omgivet af bygninger, der med sine forbindende mure kranse kirken, tillige med strækninger af egentlig kirkegårdsmur, der hegner grav-

pladserne mod Skolegade-Mejlgade og mod Storetorv, på begge sider rådhuset. Med henvisning til fig. 20 og 21 skal de mere væsentlige af bygningerne omkring kirken kortelig omtales, og derefter vil hegn og indgange blive behandlet.

Nord for kirken har man 1914 og atter i 1920'erne haft lejlighed til at foretage udgravninger og sonderinger¹² og herved et par steder konstateret levn af bygninger, som ved stenformater og fundamenternes dybe placering og på grund af riffelhugget tegl i vinduesåbningerne kunne henføres til senromansk tid, formentlig 1200-tallet. Disse bygningsrester var dog for beskedne til at sige noget nærmere om bebyggelsen¹³. Ved de samme udgravninger afslørede tillige betydelige levn af et større vinkelformet anlæg, som straks blev identificeret som den *katolske bispegård* fra 1400-tallet (fig. 20, 1). I denne oversigt får bispegården en bredere behandling end de øvrige huse omkring kirken, da det er åbenbart, at det store palads på værdifuld måde belyser den århusianske bispestols formåen i den sene middelalder. Tillige redegøres for kompleksets afvikling, hvis sejghed er karakteristisk for en nedgangsperiode i byen, og hvis mange faser og omstændigheder har spillet den største rolle for den nuværende tilstand på kirkens nordside.

Bispekomplekssets hovedfløj strakte sig mellem kirkegården og Rosensgades østlige del, som tidligere hed Bag Bisgård eller Bag Bispegården¹⁴. Denne fløj, vestfløjen, som således var orienteret på tværs af kirkens længdeakse, var ca. 45 m lang og 10 m bred; murene, der var bevarede i op til 2,25 m's højde, var udført som kasse-mure med markstensfyld og hvilede på fundering af kampesten i kalkmørtel; murværkets munkesten havde en størrelse på 27—28,5 X 13,5—14,5x9 cm, og var lagt dels i munke-, dels i polsk forbandt. Måske af hensyn til kirkegårdens skellinie (sml. p. 128) var bygningens sydgavl skrå, og murtykkelsen her var 105 cm, mens de øvrige mure målte 120 cm. Et par tværgående fundamenter nord for husets midte er rimeligt nok tolket som spor efter en ca. fire meter bred portgennemkørsel, der har delt husets nederste etage i to afdelinger. I den søndre og største del, hvor gulvet, der var brolagt med håndstore piksten, har befundet sig knap to meter under oprindeligt terræn, har der fra begyndelsen været kælder. Fire ottekantede teglstenssøjler, hvoraf udgraverne konstaterede rester af de to, har været placeret i midtlinien af dette rum, der derfor må antages at have været hvælvet. Der var tillige bevaret levn af vinduesnicher med stejle bundsmige. Nord for gennemkørslen har der ikke været kælder. På bygningens østside, omtrent midtvejs mellem porten og hjørnet ved den tilstødende fløj, blev fremdraget rester af en næsten kvadratisk tilbygning med sidelængder på fire til fem meter og murtykkelser på 120 cm. I bunden af denne udbygning, som man har opfattet som et trappe-tårn, var nogle trin af munkesten, som førte fra niveauet udenfor ned i kælderen; trappen, hvis trinforanker havde været lagt med træbjælker, var sekundær.

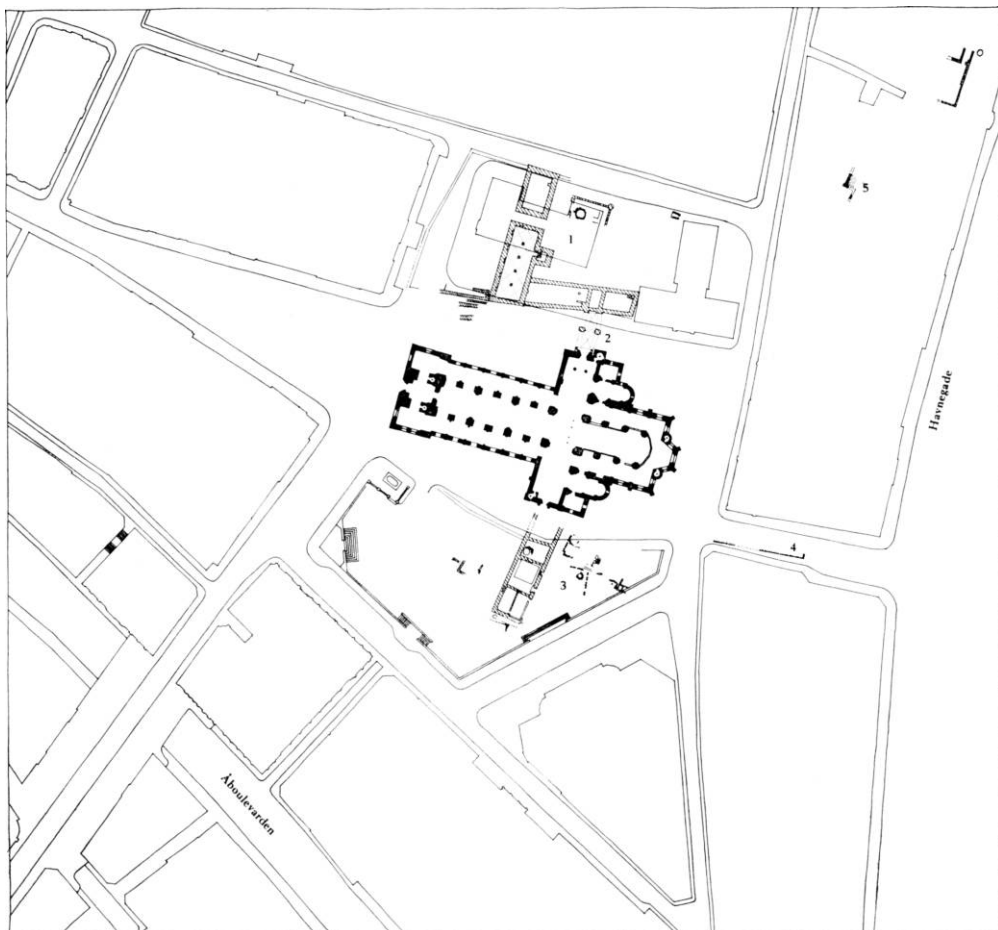

Fig. 20. Plan 1:2500 over området omkring Århus domkirke, tegnet af TF og KdeFL. Kortet viser kirken og levn af middelalderlige bygninger indtegnet på moderne gadeplan D 528 fra Stadsingeniøren i Århus.

1. Den katolske bispegård, efter Draiby-Haugsted, ÅrbÅrhSt. 1927. 2. Broen mellem bispegården og kirken, efter Draiby-Haugsted, ÅrbÅrhSt. 1927. 3. Sakristigården, efter Draiby-Haugsted, ÅrbÅrhSt. 1923. 4. Fundamenter i Skolegyde, efter indberetning af C. M. Smidt 1906 (NM). 5. Murrester på matr. nr. 860, efter udateret opmåling i NM. Nordost herfor: Bygningslevn udgravet af Th. Rasmussen 1914 (NM).

Plan of the area around Aarhus cathedral, 1:2500, with the modern complex of streets. Traces of medieval buildings now disappeared, but revealed by excavations in recent times, are included in the map. North of the church was the Catholic bishop's palace, the main wing of which had a turret on the east side (1); from a lateral wing parallel to the church there was a bridge (2) which led across to the north end of the transept. South of the church stood various houses and living quarters for the clergy of the cathedral; the large brick building excavated in 1921 (3) was presumably the chapter-house, erected in the 13th century. 4. The foundations of the building housing the cathedral school. 5. Unidentified remains.

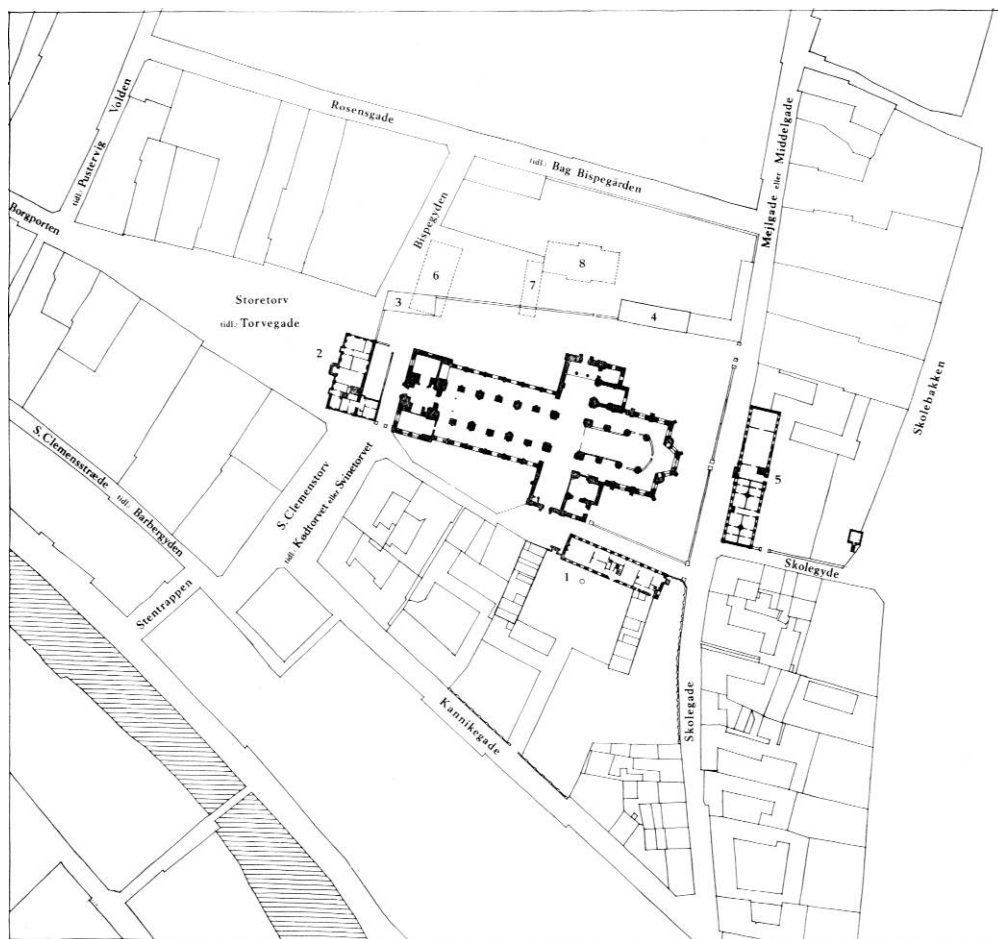

Fig. 21. Plan 1:2500 over området omkring Århus domkirke, tegnet af TF og KdeFL på grundlag af bykort udgivet af V. F. A. Berggreen og Budtz Müller & Co. 1870. Planen viser tilstande i første del af 1800-tallet, i den periode da kirkegården blev nedlagt.

1. Den protestantiske bispegård. Efter ældre situationsplan og opmåling af G. Haagensen for V. Th. Walther 1882 (NM); bygningerne nedrevet 1882. 2. Århus rådhus. Efter opmåling af C. Steinbrenner ved bygningens nedrivning 1859 (NM), sml. tig. 25. 3. Sprøjtehus, nedrevet 1837. 4. Stiftsprovstens gård, opført 1765, nedrevet 1856. 5. Katedralskolen i den skikkelse bygningen havde (1766—) 1806—1847/49. Efter Indbydelsesskrift til Aarhuus Cathedralskole 1850. 6. Filial af Danmarks Nationalbank 1837—1926. 7. Sprøjtehus, ca. 1840—70. 8. Stiftsprovstens bolig 1856—1904, derefter kommunekontor, nedrevet 1923.

Plan of the area around Århus cathedral, 1:2500, based on of a map of the town from 1870, which shows the course of the river and the network of streets before the adjustments of recent times. The plan shows the situation and the surrounding buildings from the first part of the previous century, at the time when the churchyard was abandoned.

1. The Protestant bishop's palace which was established in a medieval house; pulled down in 1882. 2. Århus town-hall; demolished 1859. 3. Garage for the fire-engine. 4. Archdeacon's quarters. 5. The main building of the cathedral school 1806—47. 6—8. Various houses from the previous century.

Tillige afslørede man rester af en ca. 8,5 m bred fløj, der fra det store hus havde strakt sig østpå langs kirkegårdens nordside. Det tidligere omtalte, skrå forløb af kirkegårdens skellinie har medført, at bispegårdens to fløje indbyrdes har dannet en spids vinkel, og at bygningen langs kirkegården, kompleksets sydfløj, har ligget skævt i forhold til domkirkens hovedakse. Sydfløjens syld var udført med sammenpakkede kampesten uden bindemiddel, og det var øjensynligt, at man ved opførelsen havde benyttet en ældre fundamentgrøft. Ifølge udgraveren forsvandt fundamenterne ind under rådhuset, den nuværende politistation, men det må foreløbig stå hen, om de har fortsat helt til Mejlgade. Sydfløjen har under alle omstændigheder haft en anelig længde, idet alene det udgravede parti måler 36 m. Bygningens sydmur er 81 cm tyk, hvilket lader antage, at huset ikke har nået samme højde som vestfløjen. Over for gavlen på domkirkens nordre tværskib afdækkede man et par tværgående, 110 cm brede fundamenter, hvorimellem lå et murstensgulv; på bygningens sydside var tilføjet et par stenpakninger, som tilsyneladende hidrørte fra stræbepiller. Det er sikkert med rette, at udgraverne anser fundamenterne for vidnesbyrd om en port over for korsarmens portal, og opfatter pillerne som dele af den bro, der i sin tid forbandt bispegården og kirken (jfr. nedenfor). Til begge sider for vestfløjens nordgavl, i hjørnet mellem Rosensgade og Bispegyde og længere sydpå i sidstnævnte gade, fastslog man strækninger af en 89 cm bred (tre sten) hegnsmur, som efter løsfund at dømme har været afdækket med tagsten af munke- og nonnetype. Den senere bankbygning (jfr. p. 122) havde bragt forstyrrelser i dette område, således at hegnsmurens videre forløb sydpå ikke kunne konstateres, men adskillige fundamentstrækninger og fund af glaserede fliser antydede, at der i hjørnet ved kirkegården har ligget et eller flere huse.

Der kan ikke være tvivl om, at bispegården i middelalderens sidste periode har indtaget hele den langstrakte karré mellem kirkegården, Bispegyde, Rosensgade og Mejlgade, og udgravningerne har givet ret godt kendskab til de to fløje, der må have udgjort anlæggets hovedbebyggelse. Forskellen imellem fundamenterne lader formode, at fløjene ikke er opført på een gang, men murstensmaterialet er dog af sådan beskaffenhed, at der næppe kan være forløbet lang tid mellem den ene fløjs færdiggørelse og den andens påbegyndelse. Omstændighederne tyder på, at sydfløjen, der synes dannet ved en sammenbygning af flere huse, er ældst; i forbindelse med vestfløjens opførelse har den imidlertid været underkastet ændringer i sin vestre ende. Ved vestfløjen fandt man adskillige formsten, som svarer til de profilsten, der er anvendt ved vinduerne i kirkens kor, og tillige forekom glaserede sten og stykker af en tegl-kløverbladsfrise, af samme art som den, der smykker domkirken; disse omstændigheder tyder på, at bispegårdens hovedfløj er rejst i den periode, da domkirken blev underkastet sin store ombygning, dvs. omkring midten af 1400-tallet.

Et par billeder (jfr. fig. 5—7), foruden arkivalier fra senere tider — hvoraf dog kun enkelte har været gennemgået — giver oplysning om bispegårdens hovedkompleks. Da der 1761 for første gang optoges brandtaksation¹⁵ over ejendommene i Århus, tilhørte »Bisgård« postmester Weigner og blev benyttet som magasinhus til kongens korn. Hovedfløjen var i grundmur 43 fag lang og 3 etager høj; desuden eksisterede 15 fag halvtæg og indhegning med 16 fag grundmur og 31 fag udmuret bindingsværk. Næste taksationsbeskrivelse er fra 1771, da gården tilhørte amtsforvalter Thygesen; i de mellemliggende ti år var bygningen delvis revet ned, for nu eksisterede der blot halvtrettende fag grundmur i tre etager foruden 31 fag hegnsmur af bindingsværk. Da den næste beskrivelse blev optaget 1781, var stenhuset helt forsvundet, og foruden et mindre baghus opregner taksationen kun en bindingsværkslænge, tretten fag lang i een etage.

Sammenfattende må hovedbygningen således i sine velmagtsdage have haft en høj, hvælvet kælder og herover to etager¹⁶, gavlene var afsluttet med kamtakker, og façaderne, der sikkert har stået i blank mur, har været smykket med kløverbladfriser, der måske har siddet under tagskægget ligesom på kirken. Tagmaterialet synes at have været tegl. På husets østside var en nærmest kvadratisk udbygning, som i begyndelsen muligvis blot var en karnap; når kongen 1608¹⁷ gav besked om at fjerne blyet på vindeltrappen, foreligger der utvivlsomt en hentydning til et udvendigt trappetårn. Om husets indre er vi dårligere underrettet, men få og spredte oplysninger godtgør, at den biskoppelige bygherre udstyrede sin gård rigt og fornemt. Adskillige gemakker, der antagelig udgjorde den daglige bolig, har været forsynet med paneler; yderligere blev dette afsnit af bygningen kaldet Glarbjerg¹⁸, hvilket tyder på, at store vindner, der at dømme efter fundne formsten har haft stavværk af samme art som kirkens korvinduer, lod rigeligt lys ind i værelserne. Desuden rummede Højen en stor sal, hvis vægge blev draget ved festlige lejligheder¹⁹. Der tales også om de udbyggede små kamre²⁰, hvorved sikkert menes »hemmeligheder« på husets facade²¹. 1637—38 optog man på kornlofterne astrag, hvorunder lå gamle egegulve²². Ingen kilder omtaler et kapel i bispegården.

Mellem hovedfløjen og Bispegyde har der ligget et murhegnet gårdsrum med enkelte bygninger²³. På den østre side, bag kompleksets sydlige længe, som strakte sig langs kirkegårdens nordside, har der formentlig også været en gårdsplads; her har isolerede sonderinger og lejlighedsgravninger konstateret rester af mindre huse, en brønd og, lidt østligere, en bageovn. I arkivalierne optræder tid efter anden adskillige økonomihuse: Køkken og bryggers²⁴, bødkerværksted²⁵, smedie²⁶ og andre »mindre huse på Århusgård«²⁷. En eller flere af disse bygninger, der nævnes i de efterreformatoriske kilder, behøver selvsagt ikke at have eksisteret, mens den katolske bisp residerede på gården, men det noget

uskarpe billede, der fremstår af situationen i 15- og 1600-tallet, kan sikkert overføres på det foregående århundrede.

Papismens store bisperesidens på nordsiden af stiftskirken²⁸ er et bygningsanlæg, der gør krav på opmærksomhed, ikke mindst vestfløjen, som omstændighederne har givet noget kendskab til. Denne bygning var 45 m lang, dvs. en halv gang længere end det lidt yngre Glimmingehus i Skåne, og betragtelig større end de fleste herregårde fra det efterfølgende århundrede. Fra sin opførelse har huset næppe besiddet det kvadratiske trappetårn på østsiden; i begyndelsen kan der have eksisteret en trappe i et skillerum, som der kendes eksempler på fra andre, samtidige anlæg, eller gården kan have haft udvendige trætrapper som f. eks. bispegården i Linköping. I Kort Rogges samtidige gård i Strängnäs var der formentlig en indvendig trætrappe. Hvis tårnet i Århus ikke er føjet til endnu i katolsk tid, skal det antagelig henføres til den første tid efter reformationen, da lensmanden hyppigt tog ophold her, og da der rundt i landet på kongens slotte og adelens borge rejstes egentlige trappetårne som normaludstyr.

Bispegårdens kælder, hvis hvælv blev båret af en pillerække i midten, har paralleller i adskillige bygninger fra samme periode, f. eks. Krogen slot, Kalundborg slot, Vingården i København, Stygge Krumpens hus på Voergård foruden Århusbispens egen gård i Silkeborg²⁹. Herregårdene Ørup og Bollerup i Skåne har også hvælvet kælder med midtsøjlerække, Bollerup tillige hvælvet førstesal.

Ved reformationen blev bispekomplekset kronens ejendom; den lutherske biskop fik anvist bolig på kirkens sydside (jfr. nedenfor), mens lensmanden rykkede ind i den gamle bispeborg. I de første årtier herefter har bygningerne, der almindeligvis kaldtes Århusgård, øjensynlig været holdt i god stand. Frederik II, der yndede at opholde sig på slottet, besluttede allerede 1560 at foretage om- eller tilbygninger³⁰, og nogle år senere dannede bispens gemakker rammen om en storartet fest, da kongen holdt bryllup for nogle af dronningens jomfruer³¹.

Men denne glanstid blev kun af kort varighed. Havreballegård — den der utvivlsomt sigtes til allerede i Peder Ebbesen Galts instruks 1541: Vor ladegård for Års — skyldte øjensynlig sin landlige beliggenhed, at den blev foretrukket i stadig større grad. På samme tid havde kronen et voksende behov for en bygning i Århus til opmagasinering af korn. 1568 havde det været på tale at bygge et magasin i Århus, ligesom i nogle andre jyske byer; byggeriet kom i gang, men standsede, og det opførte blev nedbrudt 1576, mens materialerne fandt anvendelse på Havreballegård³². Tanken om et kongeligt kornmagasin dukkede atter op 1580 på foranledning af lensmanden i Skanderborg, Claus Glambeck; ved denne lejlighed resolverede Frederik II, at det store hus

på Århusgård skulle bruges til landgilde- og tiendekornet³³, og desuden kunne det tjene som lager for salt og vin og andet til kongens behov på Skanderborg slot. Lensmanden i Århus fik ordre til at rydde huset og overlevere det med tilhørende gårdsrum til Claus Glambeck³⁴, men endnu 1601³⁵ gav kongen lensmanden besked om, at han havde tilladt en adelig enke at afholde sin datters bryllup på Århusgård³⁶. Siden hen og indtil enevældens indførelse omtales gården som kornmagasin. Kornet fra Skanderborg gemtes i det store hus, mens kornet fra Århus len lå i andre bygninger³⁷. Der foreligger fra perioden adskillige omtaler af bygningernes tilstand, som ikke har været for god; 1637 lå kælderen øde og næsten fuld af dynd og skarn³⁸. Tid efter anden nedreves enkelte huse, og i årene under svenskekrigene begyndte kronen at frasælge dele af komplekset.

1635 solgtes en kålgård³⁹. 1648 købte borgmester Anders Lydichsen »den ringe del af Århus Bispegård, der står og forfalder«⁴⁰. 1655 erhvervede Mogens Friis til Faverskov »den del af Århus bispegård, der ligger til Skanderborg slot, samt et lille smediehus på samme plads, der ligger til Århusgård«⁴¹. Der står videre, at pladsen strækker sig fra domkirkegården til den lille gade, som kaldes Schiögeschouffuen, som går fra Torvegade til Rosensgade⁴².

I det mindste hovedfløjen af den gamle bispegård var imidlertid stadig kongelig ejendom⁴³, men da Havreballegård blev tilskødet den hollandske købmand Gabriel Marselis, fulgte magasinhuset med⁴⁴; det blev fortsat og i resten af sin tid benyttet som lagerbygning og pakhus⁴⁵. 1720 solgte stamhusbesidder Constantin Charisius til Constantinsborg med kongelig tilladelse bygningen til vinhandleren, postmester Heinrich Weigner⁴⁶. Senere søgte rektor Jens Worm at købe huset for der at installere katedralskolen, men Weigners søn Christian, der siden 1744 havde været postmester ligesom faderen, ville ikke sælge for ikke at miste kælderen, som han brugte til sine vinfustager. Når Ole Secher ca. 1767, efter C. Weigners død, erhvervede ejendommen for omtrent en femtedel af det beløb, som Worm havde budt⁴⁷, er det sammenholdt med de ovenfor nævnte taksationsbeskrivelser fristende at slutte, at nedbrydningen var begyndt allerede i Weigners tid. 1769 overgik ejendommen til amtsforvalter Jens Thygesen, der solgte den igen fire år senere, efter at entreprenøren Johan Bardewich, der også kendes fra arbejder ved domkirken, med megen møje havde jævnet huset med jorden. Thygesen brugte materialerne fra nedrivningen, hvoriblandt udmærkede sig svære pommerske bjælker, til sæbesyderi og tobaksfabrik i Dynkarken⁴⁸.

Stiftsprovstegården (lig. 21, 4). Hoffmeyer formoder⁴⁹ ikke uden sandsynlighed, at »den ringe del af Århus bispegård«, som Anders Lydichsen købte 1648 (jfr. ovenfor) har været (en del) af det katolske bispekompleks' østre afsnit og formentlig har omfattet den østre ende af sydfløjen med hjørnegrunden ved

Mejlgade. Her kendes i 16- og 1700-tallet en række ejere; 1732 blev ejendommen erhvervet af stiftsprovst Frederik Nannestad, forfatteren af hyldestskriftet til Frederik V, *Hilaria Aarhusiensia*; da Nannestad 1748 modtog sin udnævnelse til biskop i Trondhjem, skænkede han gården til residens for sine efterfølgere i det århusianske provsteembede. Brandtaksationen 1761¹⁵ beskriver bygningen (nr. 532) som grundmuret i to etager og 26 fag lang mod kirkegården, desuden anføres en 33 fag lang bygning, grundmuret på den ene side og af bindingsværk på den anden.

Ved denne tid overvejede man at nedrive provstegården for at udvide kirkegården⁵⁰, men det blev ikke til noget, da en af Nannestads efterfølgere, P. E. Monrad, ved sin tiltrædelse 1766 indrettede en ny provstebolig på stedet. Omfanget af denne ombygning er ikke nærmere undersøgt; det skal blot anføres, at ifølge gængs opfattelse⁵¹ blev Nannestads gård helt nedrevet, men det synes bl.a. af brandtaksationerne¹⁵ at fremgå, at Monrad kun nyopførte et afsnit. Ældre afbildninger⁵² viser, at Monrads hus var en en-etages bygning med statelig gavlkvist i provinsbarokkens traditionelle udformning. I midten blev hovedportalen indfattet af farvede pilastre og kronet med en høj trekantfronton ligedannet med gavlkvisten. Til hver side for doren sad fire vinduer over den kraftige, tjærede sokkel⁵³. Kirkegårdens nordre hegnsmur løb op til provstegårdens vestgavl, mens den lavere, ældre længe gik fra østgavlen til sidefløjen langs Mejlgade. Bag husene strakte haven sig helt til Rosensgade, hvor den hegnedes med grundmur⁵⁴.

Til billedet af bebyggelsen på domkirkens nordside i den katolske tid hører også den allerede nævnte *bro*, der forbandt bispegården med kirkens nordre tværskib (fig. 20, 2, jfr. nedenfor). Sikre oplysninger om denne forbindelsesgang hidrører fra de ovenfor nævnte udgravninger 1926⁵⁵, da man uden for kirkens nordportal fremdrog sylden og de fem—seks nederste skifter af to piller, udført i fuld mur med teglsten af størrelsen 28x13x9 cm. Dette pillepar var placeret midtvejs på den ca. 12 m lange strækning mellem tværskibet og bispegården.

Pillerne var disponeret symmetrisk om en akse gennem kirkens nordportal, og, som allerede udgraveren antog, tyder deres planform på, at hver pille i nord-sydlig retning har båret den ene af broens tre sten svære vanger, mens de indbyrdes har været forbundet med en to sten bred gjordbue; på ydersiderne må bæringerne have været forstærket med støttepiller. Tilstedeværelsen af de mange false vidner dels om forfinelse i udformning, dels om hvælv; pillerne angiver samtidig, at broen har haft et knæk. Det er øjensynligt, at de ejendommeligt svære, murede fremspring til hver side for korsarmens norddør, som er fremdraget ved undersøgelser, og som Mogens Clemmensen har rekonstrueret som dele af den oprindelige portal, i virkeligheden skal sættes i forbindelse med

broen (jfr. p. 159—51). I dennes modsatte ende har man, som ovenfor nævnt, fremdraget fundamenterne af to lignende piller.

Det tidligere omtalte Århus-maleri (fig. 6) bekræfter og supplerer udgravningens oplysninger om bispens løngang. På byprospektet, hvor broen er fremstillet i stærk forkortning, er den tegnet omtrentlig af samme højde som kirkens sideskib og afdækket med saddeltag i sin længderetning⁵⁶, og det ser ud til, at der på siderne over arkaderne har været vinduer. De gennemgæede arkivalier kaster kun lidt lys over broens udseende. Efter synsforretninger 1649 og 1651⁵⁷ siges »hvælvingsgangen« fra Århusgård til kirken at være meget forfalden: Taget er utæt med sten, tømmerværket er faldet ned, loftet er forrådnethed og utjenligt.

I disse år, særlig efter svenskernes og polakkernes hjem søgelse af Århus⁵⁸, trængte bispens bolig alvorligt til reparation (jfr. nedenfor p. 111), og Hans Brochmand ansøgte da gennem øverstesekretær Erik Krag om kongens tilladelse til at nedrive »den gamle huelling« og anvende stenene til residensens forbedring. Bispens ansøgning var bilagt kapitlets erklæring, hvori det hed, at hvælvingen var forfalden og en fare for »de Guds børn, som søger kirken«; det oplystes, at broen har sorteret under lensmanden, der også tidligere brugte den, men nu ønskede kapitlet at få afgjort, om broen skulle repareres eller nedrives⁵⁹. Broen blev revet ned 1665, og murstenene fandt anvendelse på bispe-residensen⁶⁰.

På den nedre balkon i domkirkens nordre tværskib iagttages i gavlen over portalen en murgennembrydning med mådeligt udglattede vanger. Ligeledes er der ved korsarmens øvre balkon under det store gavlvindue brudt en ca. 110 cm bred passage og anlagt en muret trappe, hvis slidte trin peger ned mod broen; begge åbninger må sættes i forbindelse med arkaden til bispegården (jfr. nedenfor p. 159 og 256, samt fig. 96).

Ved udgravningerne foran tværskibsportalen afslørede man, at broen ikke alene har formidlet adgang fra bispegården til kirken i første sals højde, men at den også har fungeret som en overdækning af en brolagt vej tværs over kirkegården mellem korsarmens nordportal og porten i bispegårdens sydfløj.

Der foreligger ikke kilder, som muliggør en præcis datering af broen, til hvilken der ingen forgænger kendes. Opførelsen kan formentlig placeres i Jens Iversens episkopat (1449—82), måske under en af efterfølgerne⁶¹; i alle tilfælde hører broen hjemme i den sene middelalder, da domkirken radikalt blev ombygget, mens bispegården rejste sig på dens nordside.

Øst for S. Clemens' kor, dvs. »imellem kirken og vandet, der står det latinske hus«, Århus *katadralskole*; efter alt at dømme har denne institution ligget på samme plads neden for kirken siden sin oprettelse en gang i middelalderen (fig. 20, 4 og 21, 5)⁶². Skolens eksistens fremgår vel af en omtale 1280⁶³; 1415

nævnes en gård på S. Peters alters (nr. 30, ovenfor p. 86) grund »ved skolerne«, hvorefter man sædvanligvis med støtte i senere, usikre oplysninger slutter, at skolen bestod af mere end een bygning. Århus prospektet til Resens atlas (fig. 5) viser to bygninger, der begge ligger med gavlene i øst og vest, altså parallelt med kirken og på tværs af kystlinien. Resens »gamle skolehus« ligger langs Skolegyde, tidligere Skoletrappen⁶⁴, og det er vel rester heraf, som ved lejlighedsgravninger 1906, 1937 og 1956⁶⁵ kom for dagen. 1905 fremdrog man til lige en kubeformet opmuring af teglsten ved nordgavlen af den daværende skolebygning⁶⁶. I et register fra midten af 1500-tallet over kannike- og vikariegårde i Århus karakteriseres skolen og skolegården som velbyggt⁶⁷, og med baggrund i bl.a. denne oplysning fremsætter Regnar Knudsen den formodning⁶⁸, at skolen blev fornyet ved samme tid, som Jens Iversen ombyggede domkirken. Med Morten Borup (1446—1526) som rektor oplevede Århus katedralskole en blomstringsperiode.

1646 foretoges reparationer af »det gamle skolehus«, der da anvendtes som kirkens materialhus; reparationerne er utvivlsomt en forberedelse til kirkespirets reparation efter lynbranden 1642 og har taget sigte på at ændre bygningens tagværk (»offrit«) med omlægning af tagstenene og indretning af et røggab, for at »kualmen og jemmen« des bedre kunne komme ud, når blystøberens kedler blev opstillet⁶⁹.

Skolens bygningshistorie skal ikke følges nøjere; det skal kun refereres, at Jens Worm, der var rektor 1752—75 og som ovenfor nævnt søgte at erhverve den katolske bispegård for skolen, da dette mislykkedes, drog omsorg for, at der i stedet rejstes en ny bygning. Grundstenen blev lagt 1763, og huset stod færdigt tre år senere; to gravsten blev benyttet til inskriptionstavler over indgangen. Den nye bygning lå på tværs af den gamle, dvs. langs Skolegade-Mejlgade, over for domkirkens kor (fig. 21, 5). Herved ændredes hele prospektet omkring kirken afgørende; katedralen rejste sig ikke længere fra terræn set fra havet, og rummet omkring koret blev mere sluttet. Skolehuset havde een etage, med et pilastersmykket midtparti i to stokværk, kronet af en gavl, hvis svungne sider leder tanken hen på de gavle, som Riemann nogle årtier tidligere havde forsynet domkirken med. Tegninger og overslag var affattet af »en i slige ting erfaren mand« Christian Mørup, der som honorar modtog 6 rdr.⁷⁰.

Bortset fra en mindre ændring 1806 fungerede skolehuset til 1846, da tømrermester H. W. Schrøder udarbejdede et ombygningsforslag, der korrigeredes af hofbygmester J. H. Koch, hvorefter byggeriet fandt sted 1847—49⁷¹. Ved Skolegydes udvidelse 1905—06 blev det velproportionerede hus forkortet og helt ombygget; samtidig blev skolen suppleret med en bygning ved Havnegade (arkitekt Hack Kampmann), og 1957 er tilføjet bl.a. en normalklassefløj i Mejl-gade, efter tegninger af C. F. Møller⁷².

Ved lejlighedsgravninger i efteråret 1921, da man foretog terrænreguleringer ved domkirkens sydside (jfr. nedenfor), fremdrog man foran tværskibsportalen betydelige levn af et stort teglstenshus, der havde ligget lidt skråt i forhold til korsarmen og formentlig skal bestemmes som *sakristigården, kannikernes fællesbygning* (fig. 20, 3). Da murresterne efter en summarisk undersøgelse og fotografering blev borthugget, efterhånden som de kom frem, opnåede man kun et begrænset kendskab til den store bygning og andre levn i området⁷³.

Interessen samler sig i første omgang om det 10 m brede og godt 35 m lange hus, hvis ydermure hvilede på en halvanden meter høj syld af marksten, der var omhyggeligt pakkede uden bindemiddel; øverst var anbragt flade sten, hvorpå den fem skifter høje teglstenssokkel var muret. Soklens øverste skifte, der var lagt med løbere, var oventil rundet. Af muren over soklen var kun få skifter i behold, men skiftegangen her har ligesom det smukke håndværk i soklen sikkert været overvejende munkeskifte; de iagttagne stenmål var 8—9x12x29 cm. Her skal kun meddeles husets hovedtræk: Med undtagelse af gavlen ved kirken er ydermurenes forløb fastslået næsten i deres fulde udstrækning; udgravningsberetningen tager ikke stilling til, om huset har været bygget helt op til korsarmen⁷⁴. To tværskillevægge udpeges som samtidige med ydermurene, idet de er i forbandt med disse og udført i samme teknik. I husets østre langmur sad to døre, der har ført fra området øst for, formentlig en gårdsplads, ind til det midterste rum, som udmærkede sig ved en kamin midt på nordvæggen. Den nordre dør var ca. 80 cm bred og havde rette vanger med halvtstens fals indvendig; den søndre, der målte godt 130 cm i bredden, var smiget inden for den halvsten dybe, rette lysning. Nørd for kaminstuen har ligget et rum, hvor man i sydvesthjørnet fandt en godt tre meter dyb, kampestenssat *brønd* med diameter på ca. to meter og en firkantet træramme i bunden; i middelalderens slutning var brønden tilkastet. En senere tilmuret dør har sat brøndrummet i forbindelse med kaminstuen, hvor iagttoges tre gulvlag, det yngste af røde murstensfliser på 15x15 cm; den nævnte kamin, hvis vanger var smykket med tilhuggede tegl, har været opstillet i samvær med dette gulv, hvilket formentlig — i forbindelse med et muligt søjlefundament — kan tages som udtryk for rummets indretning til opholdsstue eller mødesal.

Fra kaminstuen har en senere tilmuret, på nordsiden smiget døråbning omtrent midt i sydvæggen givet adgang til husets sydligste rum; under tilmuringen sås et slidt trin af kantstillede teglsten. Store dele af ydermurene var fjernet i dette rum, men rester af fundamentet gav sikker oplysning om husets form, og omstændighederne tydede på, at der midt i gavlmuren havde været en dør. I en tilmuret niche i vestvæggen fandtes en sølvske med indridset T.R. 1567⁷⁵. Også i dette rum var der foretaget senere ændringer, bl.a. var der efter tilmuring af døren til kaminstuen rejst et skillerum i husets længderetning.

Vest for huset afdækkede man et hjørne af en bygning, der at domme efter murværkets kvalitet ikke kan have været uden betydning. Over et kampestensfundament var den ca. en meter brede mur med en tre skifter høj sokkel, af samme type som den på nabohuset, muret af tegl med stenstørrelser på 9x13,5—14x26—27 cm. Andre brudstykker af teglstensmure, opført af muren, blev afdækket i samme område, hvor man tillige fandt talrige rester af 17 cm brede bæverhaletagsten.

Også øst for det store stenhus havde man i 1921 lejlighed til at iagttage adskillige levn efter middelalderlige bygninger, hvoraf dog nogle kunne sættes i forbindelse med den 1882 nedrevne bispegård (jfr. nedenfor).

Med støtte i de efterreformatoriske forhold må det antages, at adskillige af kapitlets medlemmer og kirkens præsteskab og funktionærer havde deres boliger i huse på domkirkens sydside; desforuden lå kannikeresidenser og vikarboliger spredt i byen, men dog vist fortrinsvis i kvartererne omkring kirken, dvs. i Skolegade, Mejlgade og på Storetorv⁷⁶. Formentlig tilhører de spredtliggende bygningslevn, der kom for dagen ved udgravningerne 1921, sådanne residenser, men nogen nærmere bestemmelse skal ikke forsøges her. Det vil imidlertid være af interesse om muligt at identificere det store hus foran kirkens sydindgang, hvor situationen har mindelser om klosterhovedfløjens beliggenhed i forhold til kirken i anlæggene i Løgum og Øm.

Fra slutningen af 1200-tallet er bevaret to breve⁷⁷, hvoraf det ene beretter, at provst Jens i Flimmersyssel, der var medlem af kapitlet, havde bygget og 1286 testamenteret kapitlet et sygehus, ved siden af et ældre stenhus i kapitlets gård; i det andet brev bekræfter Erik Menved, at biskop Jens Assersen (1288—1306) 1298 har skødet sit stenhus syd for S. Clemens kirke til kannikerne. En eller liere af de bygningsrester, der blev fundet til siderne for kapitelhuset, kan hidrøre fra Jens Assersens bygning; det er ikke nødvendigt med E. Haugsted⁷³ at anse de omtalte to stenhuse for identiske, derimod kan det ældre stenhus stå for kapitelhuset. Brevene har yderligere interesse ved fra samme tidsrum som den ovenfor p. 95 omtalte kirkegårdsudvidelse at berette om kapitlets og kannikernes byggevirksomhed på kirkens sydside.

Også uafhængigt af brevenes vidnesbyrd forekommer det nærliggende at antage, at den fremgravede teglstensbygning, der ud fra stenmaterialet synes at skulle henføres til midten af det 13. århundrede, er kapitelhuset, kannikernes fællesbygning. Et brev af 15. oktober 1325, hvori 15 kanniker forpligter sig til at afholde sig fra tidligere tiders misbrug, udpresninger, vold, uretmæssige besværinger etc., angiver ved sit udstedelsessted, at kirkens *sakristi* lå i kapitelhuset, hvor der muligvis hentydes til et af domkirkens ostkapeller; også hvad terminologien angår er forholdet til kirken uklart (jfr. p. 170ff og 286). I 14- og 1500-tallet opregnes kannikehuse og andre bygninger omkring domkirken⁷⁸;

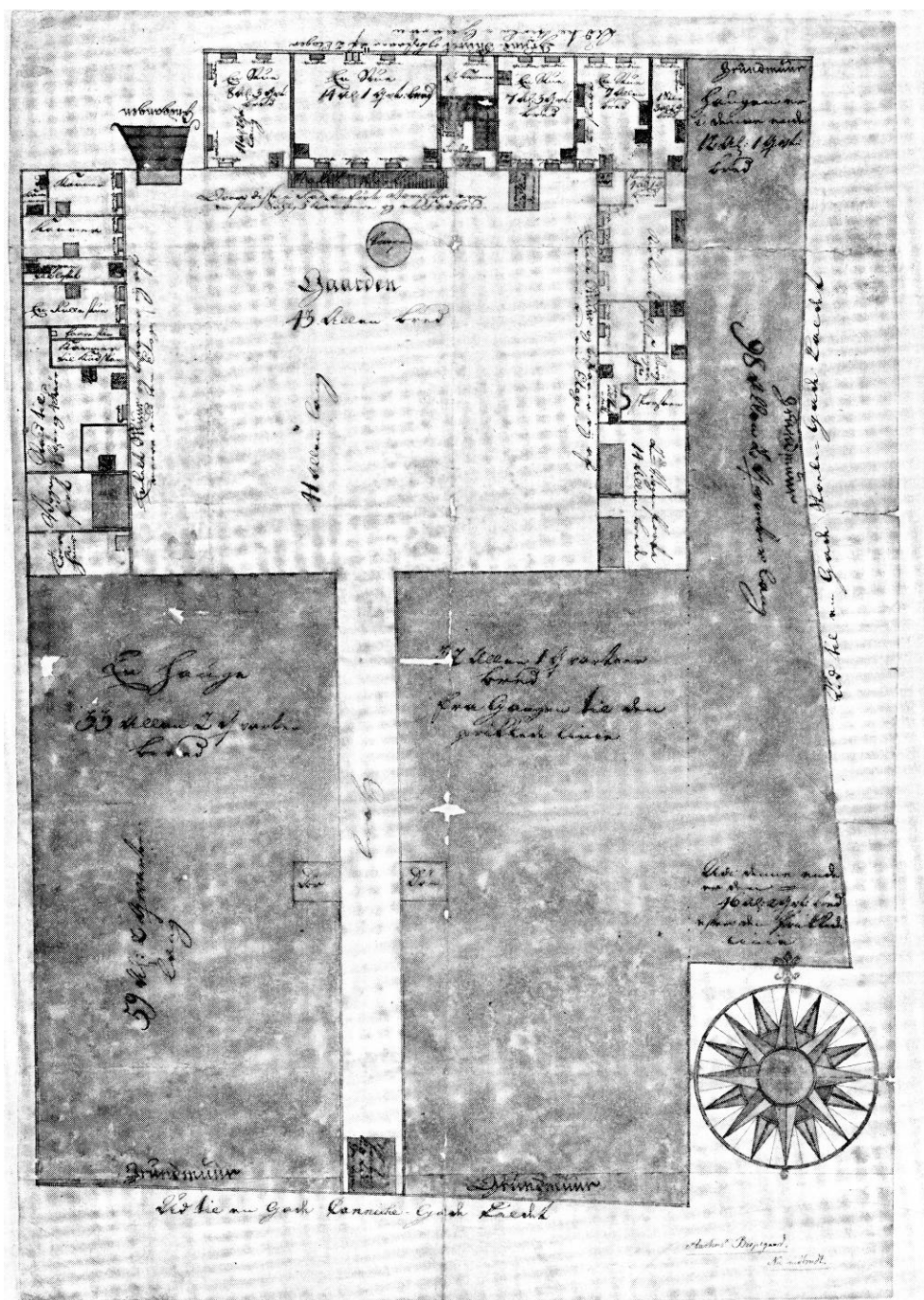

Fig. 22. Plan af den lutherske bispegård med haver, ca. 1760. Nationalmuseet. - Plan of the Lutheran bishop's palace showing the gardens, ca. 1760.

her nævnes sakristigården, som efter sammenhæng og stedsangivelserne må have ligget på domkirkens sydside. I en samlet betragtning taler sandsynligheden for, at den store teglbygning er identisk med kapitelhuset, som senest i 1400-tallet har været kendt under betegnelsen Sakristigården.

Usikkerheden om bygningens skæbne i senmiddelalderen og efter reformationen (jfr. nedenfor) gør det vanskeligt at begrunde en formodning om husets oprindelige etageantal. En egentlig kælder er ikke påvist ved udgravningerne; over terræn kan huset meget vel have haft to stokværk.

Een eller måske et par stykker af kannikegårdene fik efter reformationen en særlig skæbne ved at stilles til rådighed for den lutherske bisp. Mens lensmanden som nævnt p. 102 rykkede ind i den hidtidige bispegård på kirkens nordside, blev superintendenten henvist til en residens på sydsiden. Den *lutherske bispegård* (fig. 21, 1), således som den kendes fra senere tider, indtog det område, hvorpå den netop omtalte teglbygning lå. Det står ikke klart, om allerede Mads Lang, der var den første efterreformatoriske biskop i Århus (1537—57), tog bolig i den senere bispegård⁷⁹, men ved brev af 6. december 1558⁸⁰ indrømmede Christian III for superintendent Laurids Bertelsen (1557—88) og hans efterfølgere den gård på S. Clemens' kirkegård, han boede i tillige med stald og kålgård, som kapitlet havde udlagt til residensgård. Det ses bl.a. af brandtaksationerne fra 1700-tallet, at i denne periode var bispegårdens stald, som indtog kapitelhusets plads, en simpel en-etages bygning med bindingsværk eller halvstensmure. Om kapitelhuset er ændret og delvis nedrevet ved reformationen og helt forsvundet ved en senere ombygning, står foreløbig hen.

Bispegården blev nedrevet 1882, men kendes fra ældre tegninger, fotografier (tig. 19) og arkivalier. En tegning i Nationalmuseet, der formentlig skal henføres til perioden omkring bisp Hygoms ombygninger 1760 (fig. 22), fremstiller gården som et trefløjet kompleks med grundmuret, to etagers hovedbygning nærmest kirken foruden to lave sidefløje ved en gårdsplads med brønd. I forbindelsesmuren mellem hovedbygningens vestgavl og den vestre sidelænge er hovedadgangen placeret oven for en fritrappel fra kirkegården (jfr. p. 116—117). På Resens prospekt af Århus (fig. 5) er bispegården vist som et firfløjet kompleks; denne fremstilling synes i det hele ret upålidelig, og det er tvivlsomt, om den fjerde længe har eksisteret.

Formentlig kan hovedtrækkene af kompleksets udseende i 1700-tallet føres tilbage til 1500-årene. Efter at gården senest ved Christian III's brev 1558 var gjort til biskoppelig tjenestebolig, påhvilede bygningernes vedligeholdelse kongen. Den første reparation, som kendes, fandt sted i 1590'erne⁸¹, og har efter de kongelige missivers omtale af materiale-mængder og arbejdsydelse ikke været ganske ringe. Der foreligger desuden efterretninger om tre større istandsættelser i løbet af 1600-tallet⁸²; 1645 skyldtes brøstfældighederne bl.a., at fjenden havde

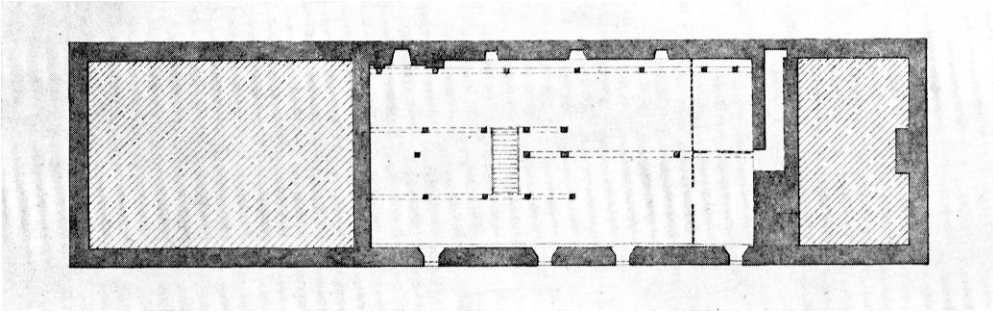

Fig. 23. Plan af kælderstokværket i den lutherske bispegård; udsnit af opmåling af C. Haagensen ved nedrivningen 1882. Nationalmuseet. — *Plan of the basement of the Lutheran bishop's palace, from survey 1882.*

brugt bygningerne som stald; men udbedringernes omfang eller art omtales ikke. Som nævnt ovenfor p. 105 blev broen, der forbandt den katolske bispegård med domkirkens nordre tværskib, nedrevet i 1660'erne og materialerne brugt ved biskop Brochmands reparation af residensen. Ved arbejdet, der strakte sig over det meste af årtiet, medvirkede mureren Peder Rasmussen, der samtidig udførte reparationer af domkirkens tårn efter ødelæggelserne ved lynnedslaget 1642. Bispen havde selv måttet lægge penge ud til håndværkerne, og efter hans død 1664 havde hans arvinger i adskillige år vanskeligheder med at inddrive de ret betydelige summer, som udgifterne havde beløbet sig til. En regnskabspost 1669—70 på »fem kander godt øl at komme brunrødt udi, til at staffere huset igen«⁶⁹, lader formode, at istandsættelsesarbejdet afsluttedes ved denne tid⁸³. Herefter forløb omved 100 år, før der igen var behov for udbedringer; biskop Hygom, i hvis embedsperiode (1738—64) en ny reparation fandt sted, ønskede at udforme sine omgivelser i samklang med tidens arkitekturidealer og domkirkens udseende efter dens nylige ombygning under Riemanns ledelse. Det var i samme periode, stiftsprovst Monrad rejste sin provstegård (jfr. p. 104) og rektor Worm den nye latinskolebygning (jfr. p. 106). Hygom købte 1761 et ældre, skalmuret bindingsværkshus og en række boder, der lå på arealet mellem bispegården og Skolegade; med kongelig tilladelse sløjfede han huset og seks af boderne og anlagde på grunden en stor have, der blev hegnet med en kraftig mur, som ifølge Hertel var gjort af nye sten⁸⁴. Muren, der sammen med bispegården forsvandt i slutningen af forrige århundrede, havde en meget omhyggelig udformning med spareblændinger på indersiden: Som en arkaderække stod de kurvehanksbuede nicher på en enkel sokkel, og de mellemstående piller havde profilerede vederlagsbånd⁸⁵. Det er åbenbart, at biskoppen har interesseret sig for gårdens hegning, og det fremgår da også allerede 1714⁸⁶, at han søgte at få udenbys håndværkere til at udføre muren mod Kannikegade, da han ikke havde tillid til Århus' egne murermestre⁸⁷; på den teglhængte mur mod Skole-

gade satte Hygom en sandstenstavle med relieversaler (fig. 28): *Permissu regio coeptum opus et consummatum Anno MDCCLXII*. (Med kongens tilladelse er dette værk begyndt og fuldendt år 1762)⁸⁸.

Det udseende og omfang, som Århusbispens residens opnåede ved midten af 1700-tallet bevarede den i alt væsentligt til nedrivningen 1882. Den ovenfor nævnte tegning (fig. 22) og en opmåling, som Walther lod foretage før bygningerne forsvandt, angiver kompleksets grundtræk. Det fremgår af kælderplanen (fig. 23), at hovedbygningen til det sidste bevarede betydelige levn af ældre, utvivlsomt middelalderligt byggeri⁸⁹.

Den rummelige, ret så statelige bispegård oplevede en glanstid, mens Jens Paludan-Müller residerede (1830—45) og derefter i Gerhard Brammers lange embedsperiode 1845—81. Da Frederik VII efter treårskrigen gjorde en rejse i riget, boede han i Århus hos biskoppen⁹⁰; landemoder og andre præsteforsamlinger med efterfølgende promenader i haven er fornøjeligt afbildet af Frederik Visby (fig. 24). I de samme år fremvoksede imidlertid rundt omkring i landet et ønske om at frilægge kirkerne, og turen kom også til Århus. 1857, da nedrivningen af rådhuset foran domkirkens vestside blev forberedt, forhandlede kommunalbestyrelsen om køb af bispegården, men sagen blev henlagt og først genoptaget, da biskop Brammer gik af⁹¹; allerede året efter sløjfedes hele anlægget og dermed en primær faktor i den milieudannende bebyggelse omkring domkirken. Tomten blev i forbindelse med terrænafgravningerne ved domkirkens restaurering reguleret og udlagt som plads, benævnt Bispetorvet⁹², hvor det nuværende Århus teater 1898—1900 rejstes i det sydøstlige hjørne⁹³, jfr. desuden p. 123—24.

Kun knap 10 alen foran domkirkens vestside lå indtil 1859 byens *rådhus* og indtog den østre side af Storetorv neden for kirkens store vesttårn. Det er ikke usandsynligt, at sysselting og byting blev afholdt på torvet foran kirken, og at denne omstændighed var en forudsætning for rådhusets beliggenhed⁹⁴; på den anden side og samhørende hermed var det i middelalderen almindeligt at placere byens hus på torvet⁹⁵. Det areal, hvorpå rådhuset var opført, tilhørte kirken, men ved forlig mellem kapitlet og borgmestre og råd 1496 blev rådhuset fri for jordskyld til kirken⁹⁶. Den middelalderlige rådhusbygning, der muligvis var rejst ved midten af 1400-tallet⁹⁷, var en teglhængt bindingsværksbygning med tårn⁹⁸; som i andre købstæder indrettedes i 1500-tallet en vinstue i kælderen⁹⁹; ved midten af 1700-tallet, samtidig med at Svinetorvet blev anlagt¹⁰⁰ og megen anden byggevirksomhed foregik i og omkring kirken, nyopførtes rådhuset efter tegninger af kongelig murermester Samuel Zimmermann 1750—52. Den nye bygning (fig. 25) var to etager høj, frontfagadens tre fag brede midtparti med portalen og indrammede vinduer blev fremhævet ved kvaderlisener og en trekantgavl med kongeligt navnetræk. 1804—05, da byens garnison blev

Fig. 24. »I Biskop Brammers Have«, akvarel af Frederik Visby i Den gamle By, Århus (p. 112)
— *"In Bishop Brummer's Garden", watercolour by Frederik Visby.*

udvidet, tilbyggedes på bagsiden en lille sidefløj til arkiv og vagtstue, hvilket foranledigede opførelse af en ny port mellem rådhuset og kirken (se nedenfor p. 118). Omkring 1850 vedtog byrådet at opføre et nyt rådhus, og da man samtidig ønskede at åbne domkirkens front mod Storetorv, valgtes at placere den nye bygning nord for kirken, ved Mejlgade, hvor stiftsprovstens residens derfor blev revet ned. Det nye rådhus blev opført efter tegning af den kongelige bygningsinspektør C. G. F. Thielemann (1803—63)¹⁰¹ i en enkel renæssancestil, der viser slægtskab med M. G. Bindesbølls arkitektur.

Øvrige hegning. Inden for denne krans af bygninger har gravpladserne ligget neden for domkirkens røde mure; arealet har været opdelt i forskellige sektioner, der nærmere skal omtales nedenfor. Øst for kirken passerede Skolegade-Mejlgade foran latinskolens bygninger, og til denne side var kirkegården hegned af en mur med tre indgange. Afhængig af den omliggende bebyggelses art og udstrækning har kirkegården også på de andre sider tid efter anden i vekslende omfang været udstyret med en egentlig hegnsmur. Som allerede nævnt afslørede udgravningerne på Bispetorvet 1916—17 og 1921 en mur af munkesten, der kunne følges fra sakristigården ud for søndre tværskibs gavl og ca. 31 m vestpå, hvor den var blevet afbrudt ved senere byggeri (fig. 20). Sine steder

var muren over et svært kampestensfundament af store, runde sten bevaret i op til 170 cm's højde. Over fundamentet var muret 2—4 skifter munkesten i munkeforbandt med stenstørrelser omkring 9,5x13x26 cm, og herover befandt sig en kampestenspakning af forholdsvis ringe højde, der efter murværkets beskaffenhed var samhørende med og dannede fundering for murens øvre del; denne var ligeledes udført af munkesten i munkeforbandt med stenformater omkring 9 x 13 x 29 cm, men i modsætning til, hvad der var tilfældet i det nedre parti, optrådte her ingen riflede tegl. Den knap een meter tykke mur, der var gjort udelukkende af tegl, var omhyggeligt fuget på begge sider; gentagne gange gjorde man fund af skeletdele nord for muren, på den side, der vender mod kirken, men aldrig på den anden; ud fra beliggenheden må muren derfor identificeres som kirkegårdens hegning. De to funderingshorisonter og forskydninger i murværket viste, at der var tale om en ældre mur, der efter længere tids forløb var blevet fornyet, idet den yngre mur med de noget længere sten var rejst ovenpå. Den ældre mur kan tidligst være jævngammel med kirkens vestafsnit. Forekomsten af riflede tegl, der i domkirken overvejende optræder ved vinduer, døre og lignende specielle steder, tyder dog på, at hegns-muren udnyttede brugte materialer eller et restparti; måske skal muren sættes i forbindelse med den p. 95—96 omtalte kirkegårdsudvidelse. Den yngre murflugt, hvis lange munkesten utvivlsomt var genanvendte, kan være samhørende med det senmiddelalderlige byggeri i og ved kirken.

Efter summarisk undersøgelse blev murens rester fjernet, og hegnsmurens forhold til kapitelhuset, hvor man i hjørnet mellem de to bygninger måtte have kunnet finde oplysning om, hvorvidt en del af muren eventuelt var sammenhørende med sakristigården, blev ikke undersøgt. Hvordan det nu end har forholdt sig, er det åbenbart, at kirkegården på den vestre del af sydsiden i middelalderen har været heget med en mur, som senere tiders bebyggelser langs kirkegården har udnyttet som fundering og bund.

Beskrivelser fra 17- og 1800-tallet godtgør, at også mod øst var domkirkegården heget med en mur, der skilte de døde fra Skolegade-Mejlgade. Mindre rester af denne mur viste sig 1926, og større strækninger kom for dagen, da man 1948 foretog udgravninger til fjernvarmeledninger¹⁰²; over hele forløbet var muren dog så nedbrudt, at man kun kunne konstatere, at den havde været opført af munkesten på en syld af kamp. I sig selv giver disse materialer ikke holdepunkter for en datering, men udelukker heller ikke, at også denne mur kan være rejst i middelalderen.

På kirkens nordside tør man muligvis i et murforløb, der ved udgravningerne i midten af 1920'erne blev fremdraget ud for skibets vestende, se et levn af den middelalderlige hegnsmur, som adskilte kirkegården fra bispens område. Der foreligger ikke andre oplysninger om hegningen i middelalderen¹⁰³, men om-

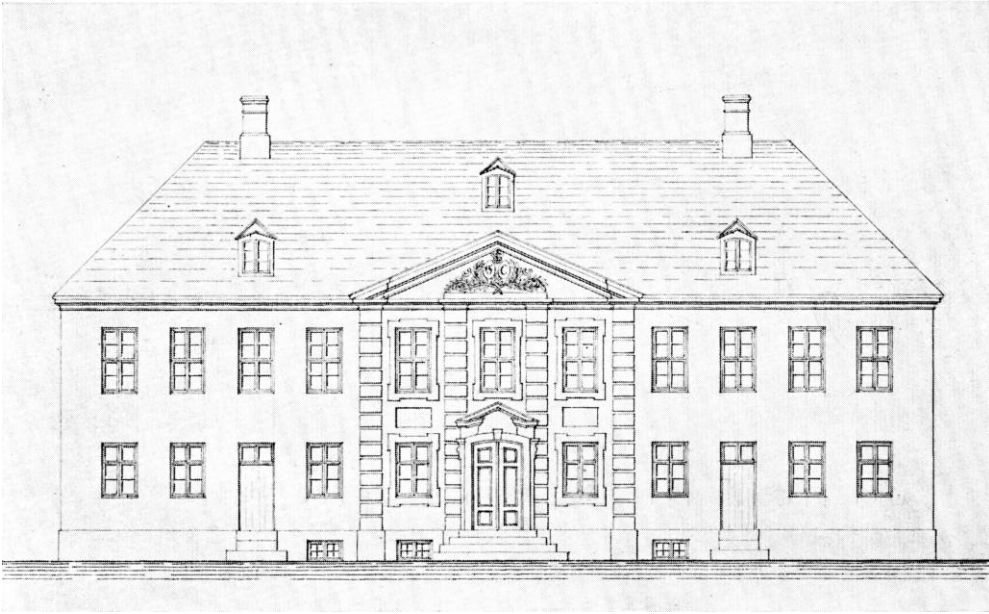

Fig. 25. Århus. Det ældre rådhus' facade mod Storetorv, opmålt af C. Steinbrenner ved nedrivningen 1859. Nationalmuseet (p. 112). — Århus. The facade of the former town-hall facing the Great Market, surveyed during its demolition in 1859.

stændighederne synes at tale for, at kirkegården på alle sider har været omgivet af en mur, der har været afbrudt af huse og indgange. Denne tilstand har gradvis ændret sig ved opførelse af nye bygninger i skellet, hvorved man har sløjft et stykke mur eller udnyttet det som væg i en bygning. Allerede i perioden op imod reformationen har denne proces været fremskreden; det store kompleks nord for kirken har kantet kirkegården på næsten hele denne side¹⁰⁴.

En række efterretninger og beskrivelser fra nyere tid indtil kirkegårdens nedlæggelse i begyndelsen af 1800-tallet giver et i hovedtrækkene klart billede af situationen i de efterreformatoriske århundreder. Så længe den katolske bispegård eksisterede, var kirkegården både mod nord og syd overvejende kantet af bygninger, der sine steder forbandtes med plankeværker eller mure. Øst for koret stod den ovenfor nævnte teglstensmur; i kirkens modsatte ende neden for tårnet lå rådhuset, hvorfra der til begge sider udgik mure, der spærrede kirkegården mod Storetorv. Fra 1688 foreligger efterretning om, at hegnsmuren var afdækket med tagsten, hvor »hængstenene« ofte var brudt af eller borte¹⁰⁵.

Da *sprøjtehuset* blev opført 1736—37 nord for kirkens vestende, blev der opført en ny 1½ alen tyk og 8 alen høj mur mellem rådhuset og Bisgård¹⁰⁶. Efter dennes senere nedrivning forhandlede 1773 mellem ejeren, amtsforvalter Jens Thygesen, og kirkens og byens autoriteter om at overtage en del af tomten,

som bispen fandt højst fornøden såvel til kirkegårdens udvidelse som til en tømmerplads ved kirkens forestående reparation¹⁰⁷. Et areal blev erhvervet, men kirkegården blev ikke øget ved denne lejlighed; af forhandlingerne fremgår, at hegningen mod Bisgårds plads var af bindingsværk.

Fra perioden umiddelbart før kirkegården blev nedlagt, foreligger med Herteis beskrivelse¹⁰⁸ en ret detaljeret gennemgang af den 2 alen brede og 4 alen høje brandmur, som omgav domkirkegården på de steder, hvor den ikke var »omkringgivet« med bygninger. Den østre mur var på indersiden forsynet med nicher, og denne murstrækning såvel som de andre var belagt med hollandske glaserede vingesten.

I 1600-tallet, hvorfra de første efterretninger foreligger, var der fem *indgange* til kirkegården, tre på østsiden og to på vestsiden (jfr. fig. 26); heraf var den nordligste på hver side dobbelt og rummede både en fodgængeradgang og en indkørsel. Alle var forsynet med *riste*, der — når de var oprensedede og i god stand — hindrede løsgående kvæg og omkringfarende svin og hunde i at trænge ind og rode på gravpladserne¹⁰⁹. Af omtaler og fund fremgår det, at ristene var lavet med svære jernstænger i en egetræsramme, som blev lagt over en muret, rektangulær grube i indgangen. I arkivalierne kaldes indgangene kirkens riste, og deres beliggenhed svarer til senere tiders porte og låger, om hvilke der fra perioden omkring år 1800 er en del meddelelser. Kirkegårdsristene blev som oftest benævnt efter det hus, de lå i nærheden af, eller ved husets beboer; derfor skiftede betegnelserne, ja, stundom har samme rist til samme tid haft flere navne.

I kirkegårdens »lange brandmur« mod Skolegade-Mejlgade var der tre indgange, østsidens riste. Den ud for koret, hvoraf rester af den murede grube på ca. 135 X 150 cm blev fremdraget 1948¹¹⁰, kaldtes rimeligt nok for den mellemste rist¹¹¹. Risten ud for den gamle skole eller skoleristen er formentlig identisk med den søndre indgang på østsiden, som til andre tider betegnede risten ved Anders Bertelsen. Den nordre indgang på denne side rummede både en fodgængeradgang og en port (med skruelås) og er nok den samme som Medelgades rist, risten ved mester Claus (Andersen Trondhjem) eller risten nær mester Niels (Krog)¹¹².

På kirkens sydside var der i indgangen fra bispegården en rist, som Anders murmand forfærdigede 1646, og nogle år senere blev den oprenset og forsynet med nye tremmer, for at svinene kunne holdes af kirkegården⁶⁹. Kirkens vestside vendte som nævnt ud til Storetorv, og de indgange, der sad i hegnsmurene på hver side af rådhuset, må betragtes som hovedadgange til kirkegården. Den søndre nævnes først 1646, og nogle år derefter, da smeden udbedrede risten efter et tyveri, flyede Anders murmand murværket og de 19 alen mur til rådhuset⁶⁹. Risten omtales ofte og kaldes da efter beboerne¹¹³ i huset ved siden

af; undertiden skrives kirkens sydvestre rist¹¹⁴. Indgangen på den anden side rådstuen må være identisk med den nordvestre rist⁶⁹, som 1693¹¹⁵ siges at ligge ved Harfuegaden, og vel i øvrigt er den samme som risten ved rådhuset eller risten ved vinkælderen⁶⁹; her sigtes nok til den ovenfor p. 112 omtalte be-
værtning, som havde nedgang i rådhusets nordgavl. Imidlertid lå der også i den før nævnte ejendom ved den sydvestre rist et udskænkingssted, hvorfor ind-
gangen 1699¹¹⁶ kaldtes risten ved Else Povelsdatters vinkælder. Vejen fra
torvet til kirken har været kantet af farlige fristelser!

Blandt andre riste, som nævnes, tør man med »risten til Bisgård«⁶⁹ identi-
ficere den murede kasse, som kom for dagen ved udgravningerne på kirkens
nordside i 1920'rne (jfr. p. 104). Nedsænket i funderingen til den katolske
bispegårds sydføj fandtes over for portalen i gavlen af nordre korsarm en
muret kule, som ifølge beretningen var sat med genanvendte sten i dårlig
mørtel; blandt teglene var flere formsten¹¹⁷. Foruden disse indgange har en
del af de omkringliggende huse haft direkte udgang til kirkegården; men
hverken disse låger eller risten til Bisgård og den til bispegården på sydsiden
kan regnes blandt kirkegårdens egentlige indgange.

Den Anders, som ved midten af nævnte århundrede åbenbart var kirkens
foretrukne muremester, istandsatte som omtalt den sydvestre rist 1646, og
han udbedrede da tillige taget over risten; få år senere, da alle riste fik et efter-
syn og reparation, opmurede han samme rist ganske fra jorden og forfærdi-
gede hvælvingen. Til dette arbejde, måske til nyopførelse af risten ved Anders
Bertelsen, som skete samtidig, medgik 900 mursten, og man indkøbte »1 Huus
med Kuudrøt« samt »tre pund Brundrøt«⁶⁹.

1646—47 forsynedes både den nordre og den mellemste rist på østsiden med
nye tagsten. Indgangen nord for rådhuset, der måske er identisk med risten
ved Lissbet Reffs, blev i denne periode udbedret på taget⁶⁹, og 1693, da hvæl-
vingen var »skilt ad«, blev den forfærdiget af muremester Laurids Andersen¹¹⁵.
Af disse og lignende¹¹⁸ omtaler af hvælvninger og tagsten må man slutte, at
indgangene til kirkegården ikke kun var simple åbninger i muren, men at de
var udformede som små porthuse; yderligere var de fremhævet ved farver.
Portalerne på begge sider af rådhuset var utvivlsomt de fornemste. Den søn-
dre havde kamme, og den nordre, i hvis mur der var indsat kroge¹¹⁵, var smyk-
ket med Christian IV's navnetræk på en sort marmorsten over indkørslen¹¹⁹.
Pladens navn må angive, at portalen var rejst eller snarere renoveret i denne
konges regeringstid, et arbejde, der muligvis stod i forbindelse med reparatio-
nerne efter brandskaderne på kirken 1642 (p. 293).

For det følgende århundrede og tiden frem til kirkegårdens nedlæggelse fore-
ligger dels omtale af mindre udbedringer, der ikke kan have afstedkommet
nævneværdige ændringer, dels efterretninger om ombygninger af indkørselspor-

tene samt tilføjelse af en med beskedne midler monumentaliseret indkørsel bag rådhuset. Udbedringer og vedligeholdelsesarbejder af et vist omfang fandt sted 1701¹²⁰, 1720¹²¹ og i 1770'erne, da man samtidig med kirkens hovedrestaureering¹²² overalt satte hegningen i stand.

Større ombygninger fandt sted 1736—37, da begge indkørselsportene blev nyopførte, og sprøjtehuset byggedes i kirkegårdens nordvestre hjørne (jfr. fig. 21,3); tillige blev muren mellem den gamle bispegård og rådhuset fornyet og de andre indgange og mure ordnet. Den nye port mellem rådstuen og sprøjtehuset blev efter forhandlinger med magistraten opført af Peter Christiansen, der måske selv havde forfattet det rids, man byggede efter. Portalen blev udstyret med »4 piler og gesimter« foruden Christian IV's allerede nævnte marmorplade, der dog med tiden blev overkalket; porten var sikkert fra begyndelsen malet, 1764 blev den nystafferet; på Herteis tid var de fremstående, brede piller hvide¹²³.

Porten i muren mod Mejlgade ved stiftprovstens gård stod og hældede ud, hvorfor den blev brækket ned og bygget op på linie med muren. Også ved dette arbejde blev der akkorderet med Peter Christiansen efter hans eget overlag og fortegnelse, og porten blev opført med »slet« mur¹²⁴. Hertel beskriver indkørslen som smykket med »brede, udstående Pillarer ud til Gaden, som ere hvidt anstrøgne paa den røde Steenmuur«¹²⁵. Da Peter Christiansen var færdig med arbejdet, betaltes to Horsensmestre for syn, da kirkeværgen ikke fandt de lokale håndværkeres resultat tilfredsstillende⁶⁹.

De to indkørselsporte blev allerede 1705 og 1708¹²⁶ forsynet med låger, og 1760⁵⁰ kom forslag om også at sætte tremmelåger i de andre indgange som et led i kirkeværgens bestræbelser på at bedre tilstandene i og omkring kirken. Planen blev dog ikke iværksat, men ved hovedstandsættelsen nogle år senere blev de fem riste rensat op⁶⁹. Ristene bevarede i funktion lige til kirkegårdens sidste dage; så sent som 1809 fremkom der forslag om at erstatte dem med drejelige kors¹²⁷. Endelig 1814 blev ristene taget op, og tre af dem fandt anvendelse til nye vægterstole i tårnet¹²⁸ (jfr. p. 313).

Som allerede berørt ovenfor p. 113, foranledigede den lille bygning, som 1804—05 blev føjet til rådhusets bagside, hvor den skød sig ud på den snævre plads foran domkirkens hovedportal, at man mellem tilbygningens gavl og Jens Iversen Langes kapel opstillede en ny indkørselsport. På grund af sin beliggenhed måtte porten have »nogen Ziir og Forskiønning«, hvorfor den blev »temmelig kostbar«⁵⁰; men kirken og byen delte udgiften mellem sig¹²⁹. Hertel beskriver indkørslen og fremhæver, at det var en stakitport og ikke en portal; der var to fritstående piller opmuret i »moderne Smag og oven til zirede med anseelige Steenkugler«¹³⁰. Det er utvivlsomt kuglerne herfra, der i løbet af 1800-tallet gentagne gange opregnes i kirkens inventarier¹³¹; og muligvis er portpil-

lernes kronede sfærer identisk med de to sandstenskugler med diameter på 40 cm, som i dag befinder sig på det nedre galleri i kirkens nordre tværskib.

Set på baggrund af vore dages velplejede gravsteder og pynteligt revne gange har den almindelige *tilstand på domkirkegården* ladet en del tilbage at ønske. Det er fortrinsvis på indirekte måde, vi er underrettet om situationen, bl.a. ved de hyppige omtaler af oprensninger eller reparationer af ristene. Forholdene omkring domkirken i Århus har næppe afveget synderligt fra dem, der kendes andre steder, f. eks. i Helsingør, hvorfra der er bevaret malende skildringer af det uhumske og tilfældige roderi, som til daglig omgav kirkerne (jfr. DK Frederiksborg amt I, 48 f. og 298).

1646 udkastede Jens klokker den »mangfoldige jord, som lå allevegne op til kirkens mur og den fordærvede«. En snes år senere blev der brolagt et par steder⁶⁹, og år 1700 opbrød og pikkede Laurids Jensen det stykke bro fra den »østre kirkegangsport til den røst næst ved Laus Guldsmed«¹³²; 1750 blev stenbroen ved søndre portal repareret¹²⁰. Ved gavlen af søndre korsarm konstateredes 1880¹³³ rester af brolægning i to horisonter, den nederste ikke mindre end tre alen under den daværende brolægning. 1760 fandt kirkeværgen situationen lidt for broget, og han foreslog provst og magistrat bl.a. at sætte låger i alle indgange, og de, der boede ved kirkegården, skulle da have udleveret en nøgle; fra Mads Galtens trappe til den nærmeste (sydvestre) kirkerist skulle der sættes et stakit, hvilket alt sammen måtte forventes at blive til stor skånsel for kirkens kostbare vinduer. Magistraten var betænkelig ved dette og andre forslag, men var klar over, at en »forandring på kirkegården var uforbigængelig nødvendig«. I stedet foreslog man »noget, der kunne virke frygt og undseelse, såsom at sætte pæle på begge sider af kirkegården med *halsjern* ved og plakater opslået, som indeholder straf for det, som inden i kirken eller på kirkegården forøves«. Magistraten indstillede til stiftsøvrigheden, »hvorvidt døre og stakitter kan finde sted imod deres vilie og ejendomsret som bor på kirkegården«⁵⁰. Som nævnt blev forslaget vist ikke gennemført, og i forbindelse med kirkens hovedstandsættelse nogle år senere nøjedes man med at rense ristene.

Veje og stier til kirkens indgange og til de omliggende huse har åbenbart tidligt været brolagte (jfr. p. 105), i det mindste på nogle strækninger; det er sikkert sådanne gange, der har dannet skel mellem de afsnit, kirkegårdsarealet var opdelt i. Samtidig ser det ud til, at det østre afsnit eller dele deraf allerede ved 1600-tallets midte var omgivet med »Buldverch« (plankeværk)⁶⁹. I samme periode, og øjensynlig med en længere tradition bag sig, var det samlede areal omkring domkirken delt i tre afsnit efter prisen på gravsteder, og denne disposition blev stadfæstet ved en anordning om begravelser af 1696 indrettet efter den kongelige forordning af 7. november 1682¹³⁴; de dyreste begravelser fandtes på kirkens sydside »uden for Bispens«⁶⁹, som også på Herteis tid reg-

nedes for det »hæderligste« begravelsessted. På kirkens østside lå skolejorden eller skolehaven, hvor gravstedsprisen var den halve af den på sydsiden, mens skolen selv nød fri jord på den nordre del. Her fandtes rektor, dr. Morten Børups (1446—1526) sten med greben, riset og ferlen¹³⁵; også biskop P. M. Bildsøes († 1777) murede begravelse til tre personer lå i dette afsnit af kirkegården¹³⁶. Langs kirkens nordside strakte sig »Stackels Jorden«⁶⁹ eller de fattiges jord¹³⁷, hvor ubemidlede havde fri begravelse¹³⁸, dog skulle der betales for tjenestefolk¹¹⁸. I 1600-tallet nævnes ofte begravelser »ved linden«, hvilket træ at dømme efter prisen »for et stort lig« må have stået syd for kirken, men det fremgår ikke, om det stod øst eller vest for korsarmen¹³⁹. — Under terrænafgravning 1925 i kirkegårdens nordvestre hjørne fandtes i hånden på et skelet en læderpung med 41 *småmønter*, hvoraf den yngste var fra 1787 (NM Møntsamlingens fundprotokol 1926/27, nr. 1634).

Et †*benhus* nævnes første gang 1787, da værgen Jens Andersen Schmidt berettede⁶⁹: Da det ofte er befunden, at nogle dødnigeben har ligget hist og her på domkirkegården, så har jeg på den søndre side, østen for korskirken, ladet gøre et benhus, og han føjede til, at det er gjort af egen drift og på egen bekostning, og det kommer således ikke kirken til udgift. En supplerende underretning om det »beskedne benskjul« bringer Hertel, som fremmaler det prægtige kirsebærtræ, der groede ovenud af knoglehoben og nåede det nederste tag-skæg på materialhuset. Selve benhuset var blot »et Indelukke mellem trende af Kirkens Udvægge, som på den 4de Side er forsynet med et sort, i Aar [1809] opmalet Stakitværk med hvide Hjørner, hvorpå var malet et Dødngehoved«; herunder sås to ben over kors med påmalet indskrift: Øverst: »Her ligge vore Been tillige, Hvilke ere De Fattige? og hvilke ere de Riige?« Nederst: »Jorden Frøet klækker frem af Moders Skjød, Almagts Stemme vækker Liv af Muld og Død«¹⁴⁰.

En enkelt hændelse på kirkegården skal drages frem: Det er Rasmus Pedersen Thestrup, som i sine optegnelser¹⁴¹ skriver, at »Keyserens Krigsfolch war her siden indtill pentzedag Anno 1629 nogett neer vdj 7 fjerding Aar och holt selsom Hus her inde, saa dett suier till det Barn i Vugen leger men werden staar ... Anno 1629 den 5 Junj er her omslagen med 4 Thrommer paa den store Kierchegrnd och vdj Emeruad och Freden vdrobbt, At werre gjort imellom Keyn och Kong. Maytt. Gud scheloff.«

Kirkegårdens *nedlæggelse* og *arealets omdannelse* indledtes i begyndelsen af forrige århundrede, efter at den sidste begravelse havde fundet sted omkring 1813⁵⁰. Året efter blev tre riste pillet op¹²⁸, og 1815 udbad kirkeinspektionen sig hos stiftsøvrigheden forholdsregler angående de mange ligsten, der lå på kirkegården, hvor man foreslog brolægning⁵⁰. I forbindelse med ombygning af sit eget hus ønskede kirkeværge Fulling at sløjfe den sydvestre rist, der »des-

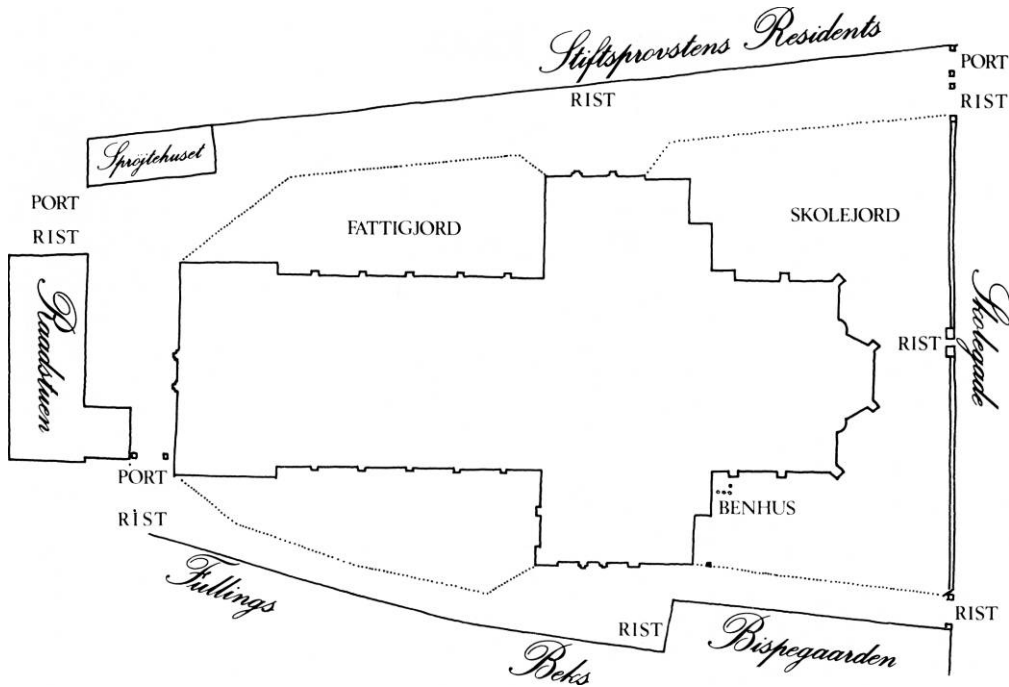

Fig. 26. Domkirkegården, kopi af tegning ca. 1815 i kirkeinspektionens arkiv, Landsarkivet i Viborg. Suppleret med angivelse af indgange, kirkegårdsafsnit og benhus, T. F. — *The cathedral's churchyard. Copy of a drawing ca. 1815 in the Church Commissioners' regional archives in Viborg. With details of entrances, various parts of the churchyard and the charnel house added.*

uden er revnet i midten«; som erstatning tilbød han at opmure en eller to piller mage til dem i indkørslen, og han tilføjede, at kirkegården på denne side (sydsiden) for det meste var indhegnet med stakit, hvorfor risten kunne undværes. Dette stakit om de egentlige gravområder inden for kørevejen langs kantbebyggelsen fremgår tillige af de planskitser, der ledsagede Fullings andragende (jfr. fig. 26)⁵⁰. 1816—17 foretog murermester Schandorff nedbrydning af ringmuren og den nordre port⁶⁹; murstenene skulle anvendes til den nye kirkegård uden for Frederiksport, og da området var blevet planeret, opsatte Jens Meyer 36 fag stakit på østsiden¹⁴². Sammenbygningen af sprøjtehuset og porten nordvest for kirken voldte i denne periode betydelig kval, da man af æstetiske grunde var betænkelig ved at nedrive porten og blotte huset; sluttelig rejstes også her et stakit¹⁴³, mens den sidste rest af porten først blev sløjfet sammen med sprøjtehuset 1837⁵⁰ — i 100-året for dettes opførelse.

Ret hurtigt var der blevet anlagt en ordentlig kørevej langs sydsidens bebyggelse⁵⁰, og i årene efter 1827 blev der — i stor udstrækning for byens regning — brolagt og ført rendestene omkring kirken¹⁴⁴.

De problemer af æstetisk og funktionel art, som fulgte af kirkegårdens nedlæggelse som begravelsesplads, var vanskelige at håndtere, såvel i Århus som

i en række andre købstæder. Under betydelig bekostning havde man straks fjernet hegnsmurene og sat stakitter i stedet, men kun to år efter indså kirkeinspektionen, at stakittet var »af mindre zir, end man kunne formode«⁵⁰. På lignende måde udtalte et syn 1843, at »det er såre upassende og fordærveligt for kirken, at denne ærværdige bygning skal vanzires ved at være omgivet med hugne sten, som bruges til brolægning i gaderne« og desuden klagede man over, at vognene larmede under gudstjenesterne¹⁴⁵. Det blev overvejet at afspærre området, i det mindste under de kirkelige handlinger, men sådanne foranstaltninger kunne selvsagt ikke gennemføres på grund af domkirkens centrale beliggenhed i den virksomme og hastigt voksende by. Større vanskeligheder skulle snart vise sig, da ideen om at frilægge kirken groede frem i århundredets sidste halvdel, jævnsides med tilbagevendende krav om gadeudvidelser.

Hvad det nævnte stakitproblem angår, klarede man sig med allerede 1819¹⁴⁶ at lade snedkermester Mejer flytte det stakit, der gik omkring kirkens østside, og opsatte det som hegn om S. Olai kirkegård, mens det ældre stakit, som stod her, blev stillet langs domkirkens nordside i lighed med det, der var på sydsiden (jfr. fig. 26).

Den nyeste tids bebyggelser og gadearbejder omkring domkirken skal kun berøres i hovedtræk, da forholdene er udmærket belyst andre steder¹⁴⁷. Ved sommerens begyndelse 1837 var sprøjtehuset nord for Bo Mogensens kapel (fig. 21, 3) fjernet af hensyn til Nationalbankens nye bygning⁵⁰, som arkitekten C. G. F. Thielemann behændigt lagde langs Bispegyde med hovedindgang i gavlen mod pladsen mellem kirken og rådhuset¹⁴⁸ (fig. 21, 6). Man opførte derefter et nyt sprøjtehus (fig. 21, 7) på et areal, der blev frasolgt sognepræstens embedsbolig⁵⁰, mens købmændenes ligbærerlavs vognhus, der kun var nogle få år gammelt (1832), ved denne lejlighed blev fjernet, hvorefter et nyt byggedes på den nye kirkegård uden for Brobergs port.

1859 nedrev man rådhuset uden at opføre en ny bygning på stedet (jfr. p. 112), og herved kom kirkens vestside til at rejse sig frit for enden af Storetorv (fig. 9). I den anledning ønskede kirkeinspektionen at få arkitekt Ferdinand Meldahl, til hvem man havde henvendt sig angående kirkens hovedrestauration, til også at udarbejde et projekt til ordning af pladsen foran hovedportalen¹⁴⁹. Året efter, at rådhuset var forsvundet, forelå på kirkeinspektionens opfordring fra H. J. Müller et overslag over bekostningerne ved at afgrave og brolægge foran »vestfaçaden fra hjørne til hjørne i buform«¹⁵⁰ og i de følgende årtier, mens kirkens hovedrestauration forberedtes og stod på, drejede aktiviteten på det forhenværende kirkegårdsområde sig i første række om afgravning og regulering af terrænet, hvor jordsmonnet, der lå mellem halvanden og to alen over gulvet inde i kirken, forårsagede stor fugtighed og mugdannelser i murværket¹⁵¹. Tillige var bygningens sokkel ganske skjult. Ingeniørkaptajn Dalgas

N. E. 1968

Fig. 27. Domkirken set fra syd over Bispetorvet. — *The cathedral seen from the south across the Bishop's Square.*

udarbejdede 1866 for Århus kommune en reguleringsplan for området, og den vandt bifald hos kirkeinspektionen og arkitekt Walther, der havde overtaget ledelsen af kirkens hovedrestauration¹⁵²; på samme tid forelå også et projekt fra ingeniørløjtnant Møller, og Nebelong havde med sit forslag til kirkens restaurering givet udkast til ordning af forholdene ved vestportalen¹⁵³. Øjensynlig tog planerne især sigte på at skaffe ordentlige adgangsforhold med trapper ned til dørene samt at gengive murene deres oprindelige højde fra sokkel til krone. De første afgravninger fandt sted 1874—75 ved kirkens østende og langs sydsiden¹⁵⁴, næste kampagne tre år senere¹⁵⁵, og hurtigt viste den heldige virkning sig ved, at fugtigheden forsvandt af murene. Efter overvejelse af flere planer blev der brolagt ved kirkens vestside og uden for Langes kapel¹⁵⁶. På denne side af kirken havde reguleringsarbejderne efter rådhusets nedrivning kunnet inddrage en del af Storetorv, mens de øvrige afgravninger og terrænarbejder havde udspillet sig på det begrænsede område mellem kirken og randbebyggelsen. Situationen ændrede sig imidlertid 1882, da bispegården med alle autoriteters velsignelse blev fjernet, hvorved et stort areal lige op til koret blev frilagt på kirkens sydside. Der havde længe rådet et ønske om at få bispe-

gården nedrevet (jfr. p. 112), men Gerhard Brammer havde i sin funktionstid som biskop (1845—81) modsat sig ethvert forsøg. Efter hans afgang var der fri bane for at »erholde et friere terræn ved domkirkens udmærkede, men nu alt for meget trykkede og skjulte højkor«⁹². Ikke et år var dog gået efter bispegårdens sløjfning, før det håbløse i den nye tilstand stod klart. Det Særlige Kirkesyn, som var gået varmt ind for bispegårdens nedrivning, besigtigede 1883 situationen, og erklærede da kryptisk: Samtidig med at synet hilser nedbrydningen omkring kirken velkommen, foreslår man plantning af nogle større træer omkring koret, der måtte virke hen til at bryde kirkens store murflader¹⁵⁷. Blandt andre arkitekter udarbejdede 1883 Vilhelm Dahlerup, der fra sin skoletid i Århus var fortrolig med forholdene, et forslag til bebyggelse omkring pladsen, hvor han på det sted, hvor Århus teater senere blev opført, placerede et nyt rådhus¹⁵⁸.

I konsekvens af det skår i bebyggelsen mellem kirken og Kannikegade, der var forvoldt ved fjernelsen af bispegården, fulgte under første verdenskrig nedrivningen af husene på områdets vestlige del, hvor der var påtænkt en større forretningsejendom. Anton Rosen, der havde været arkitekt for landsudstillingen i Århus 1909, tegnede for Jydsk Andels Foderstofforretning et projekt til et fem etager højt kontorhus, der var prydet med tårne og spir og skulle forbindes med domkirken ved en muret bro til Langes kapel. Rosens forslag, udført i samarbejde med Frimodt Clausen, var arkitektonisk interessant, men mødte modstand i byen, og efter adskillige økonomiske problemer og vanskelige forhandlinger endte sagen med, at man sløjfede al bebyggelse mellem bispegårdens tomt og Kødtorvet, der siden 1868 bar navnet S. Clemenstorv. Hele området lige til Skolegade blev udlagt som plads under betegnelsen Bispetorvet. Kommunen udskrev en konkurrence om en samlet disposition for arealet, hvor et projekt af H. Mundt og Thomas Havning fik førstepræmie¹⁵⁹ og i noget ændret skikkelse blev sat i værk 1921.

Man foretog endnu en regulering af terrænet ved søndre korsarm¹⁶⁰, hvorved stort set den nuværende tilstand på kirkens sydside var etableret; Bispetorvets mægtige, stenlagte flade kantes mod Kannikegade og pladsen foran teatret af en grå støttemur med nedgravede toiletter og spredte trappeanlæg; i et hjørne mod vest har man 1955 fundet en opstillingsmulighed for Christian X's ensomme rytterstatue. Brolægningen loper helt hen under kirkens mure langs hele sydsiden og prisgiver bygningen; et enkelt elmetræ vest for korsarmen bryder monotonien. Trærækkerne langs Kannikegade og foran teatret, der var foreslået i I. P. Andersens og S. Risoms konkurrenceforslag, er siden deres plantning forringet til ukendelighed ved fældninger. Århus har imidlertid ved at fjerne en karakterfuld bebyggelse opnået, som Emanuel Sejr udtrykker sig¹⁶¹, »en parkeringsplads i byens centrum, som de fleste byer må misunde den«

(jfr. fig. 27). Efter tegning af C. F. Møller 1957—63 opstilledes granit søjler med ophængte kæder på kirkens syd- og østsider for at holde området fri for biler. Tid efter anden fremkommer projekter til overdækning af parkeringsarealet og nyudformning af Bispetorvet¹⁶².

På domkirkens nordside har frilæggelsesbevægelsen ikke fejret så bemærkelsesværdige triumfer. Den bankbygning, der opførtes 1837 langs Bispegyde, blev 1926 afløst af Nationalbankens nuværende filialsæde, der efter tegning af Axel Berg blev lagt parallelt med kirken, langs Rosensgade; et 1966 nyanlagt haveanlæg opliver den ubebyggede del af arealet.

Den nedlagte kirkegårds nordre skel begrænser bankens grønne område og markeres videre østpå af det forhenværende rådhus, der i dag bruges som politistation. Thielemanns faste hus med den store indgangsarkade står i hjørnet mellem kirkepladsen og Mejlgade, hvor i sin tid stiftsprovstegården lå, og giver sammen med katedralskolens bygninger på østsiden en indirekte, svag mindelse om det hegnede, relativt smalle begravelsesområde omkring domkirken. På dette sted hjælpes oplevelsen ved det store elmetræ, der vokser i hjørnet mellem koret og nordre korsarm.

K. de F.L., 1970

Fig. 28. Århus. Indskriftssten 1762 fra muren om bispegårdens have. Den gamle By. (p. 112). —
 Århus. Inscribed stone 1762 from the wall surrounding the garden of the bishop's palace.

Fig. 29. Århus. Domkirken set fra sydøst. — Århus. *The cathedral seen from the southeast.*

K.deF.L. 1970

BYGNINGSBESKRIVELSE

INDLEDNING

Århus domkirkes beskrivelse¹ gennemføres i tre kapitler, der hver omfatter en hovedfase i bygningshistorien og underdeles i afsnit, afhængig af opførelsesperioder og bygningsafsnit. Første kapitel (p. 127—217) omhandler den tidligste, kun delvis bevarede *teglstenskirke* og begynder med et afsnit om *målforhold* og *plantype* (p. 127); dernæst præsenteres *sokkel*, *materialer* og *byggeteknik*. Det tredje afsnit indleder den egentlige bygningsgennemgang med en beskrivelse af den romanske kirkes ældste del, *ostafsnittet*, der omfatter et enskibet *kor*, muligvis med *apsis* (p. 139), et enskibet *tværskib* (p. 141) med *portaler* (p. 152) og *trappetårne* (p. 162) samt seks *ostkapeller*, hvoraf de to havde apsider (apsiskapellerne) og to andre var dele af *kortårne* (p. 170). I den anden bygningsperiode, der indeholdes i ottende til niende afsnit, føjedes til kirkens østparti det senromanske, basilikale *langhus* (p. 190), der fra begyndelsen var overhvalvet efter det bundne system med tre fag i hovedskibet. Langhuset færdiggjordes i vest med en forberedt, men aldrig udført *vestafslutning* (p. 198), der antagelig skulle have indeholdt to *tårne*. I første kapitels tiende afsnit (p. 205) er behandlet ændringer og tilføjelser til den første kirke, bl.a. *korsarmenes overhvalvning*.

Andet kapitel beskriver kirkens successive *om- og udbygning* i det sidste middelalderlige århundrede (p. 218—81) og er ligesom tredje kapitel, der behandler bygningens *historie efter reformationen* indbefattende oversigter over *gulve*, *tage* med videre (p. 282—345), forsynet med selvstændig, indledende oversigt. *Glasmalerier* p. 346—47. Herefter følger *noterne* til alle tre kapitler.

MÅLFORHOLD OG PLANTYPE

S. Clemens kirke har en samlet, udvendig længde på ca. 93 m; heraf indtager koret de 33, mens langhusets udstrækning mellem tværskib og vestkapeller er 33,2 m. Bredderne af begge bygningsafsnit er næsten ens, 25,7—25,8 m. Langhusets ydre bredde varierer kun lidt, mens midtskibets indvendige bredde aftager fra 9,5 m i østenden til 9,2 m i vest, og sammenhængende hermed øges nordre sideskibs bredde fra 5,13 til 5,28 m og det søndres fra 4,76 til 4,93 m. Forskellen i sideskibenes bredde hænger sammen med forskel i ydermurenes tykkelse, idet den nordre ydermur måler 1,1 m, mens den søndre er een sten sværere: 1,4 m.

Hude 1909

Fig. 30. Domkirkens sydside mod Bispetorvet. — *The south side of the cathedral facing the Bispetorv.*

Ydermål fra gavl til gavl af det usædvanlig lange tværskib er 51—51,8 m, mens bredden varierer mellem 12,5 og 13 m; murtykkelsen er 1,5 m, i den nordre gavl dog ca. 1,8 m. Grundplanen afslører umiddelbart, at tværskibet med sin kapelrække er afsat skævt og har et tydeligt knæk ved kirkens hovedakse. I dette forhold kunne afspejles ubehjælpssomhed hos bygmesteren, men da kirken i øvrigt ikke bærer vidnesbyrd om underlødigt håndværk, tør man snarere formode, at en *ældre* *†bygning* på stedet, eventuelt i sammenhæng med domkirkens etapevise opførelse (jfr. p. 137 ff), har givet vanskeligheder under afsætningen. Det fremgår af beliggenhedssituationen (fig. 20 og 21), at skævheden muligvis tillige kunne have en forbindelse med de skrå sider i den v-formede figur, som domkirkegården danner i forening med Storetorvs trekant.

Den eksisterende kirke er resultatet af adskillige om- og udbygninger, der har ændret den oprindelige form. Det er ifølge sagens natur den ældste teglbygning, der har størst interesse, når det drejer sig om at udfinde karakteristiske dimensioner og målforhold i kirken. På grundplanen pl. 1 er tegnet de dele af den eksisterende domkirke, som føres tilbage til det første anlæg, og tillige er med støtte bl.a. i det nedennævnte system antydnet et sandsynligt omfang af den planlagte katedral.

Som udgangspunkt i en eftersøgning af et geometrisk skema, der kunne have dikteret grundridsets afsætning i marken, er der nogle størrelser, som tilbyder sig frem for andre. Det er tværskibets længde og bredde samt akseafstande og breddemål i langhuset. Eftersom kirkens østparti er bygningens ældste del (jfr. p. 137), er det rimeligt først at betragte tværskibets dimensioner. Indvendig er bredden 9,71—9,75 m, længden 47,9—48,5 m, dvs. fem gange bredden, hvilket må angive, at den rektangulære bygning er målsat ved hjælp af fem kvadrater med sidelængde omkring 9,7 m. Idet nu kirkens plan sammenholdes med et net af kvadrater af nævnte størrelse (pl. 1), ses, at hovedparten af bygningens piller og murforløb har en så stor relation til kvadratnettet, at det ikke kan være en tilfældighed. Midtskibets indre bredde svarer omtrent til een kvadratside.

I langhuset indtræffer de hyppigste sammenfald mellem bygningen og den geometriske skabelon imidlertid ved at benytte et kvadrat, hvis side er to trediedele af udgangskvadratets (pl. 2). Det ses da, at fire af disse mindre kvadratsider angiver den samlede bredde, mens to svarer til midtskibet inklusive sideskibspillerne. Til anskueliggørelse af dette forhold er det første kvadratnet underdelt i kvadrater, hvis side er en trediedel af de førstes. Sidelængden af dette lille kvadrat har øjensynlig haft betydning ved kirkens afsætning; således iagttager man, at den største udstrækning af langhusets falsede arkadepiller (der dog kun er omtrentlig kendt) ser ud til at svare til denne størrelse, og det samme gælder f.eks. den udvendige radius på østkapellernes apsider, samt bredden af søndre korsarms portal. Tillige har udgangskvadratets sidelængde sikkert dirigeret vederlagshøjde i korsskæringen (jfr. p. 146 og pl. 3).

I denne situation er det naturligt at overveje, om kvadratnettets hovedstørrelse, dvs. tværskibets bredde på ca. 9,7 m, med tilforladelig præcision skulle kunne angives ved en samtidig måleenhed. I de år, da domkirken i Århus blev stukket ud i terrænet, og murene rejste sig, dvs. perioden omkring år 1200, fandt både den romerske fod på 29,6 cm og en græsk fod på godt 32 cm anvendelse, mens andre enheder vist næppe kom på tale. Omsat til disse enheder er tværskibets bredde henholdsvis 33 og 30 fod; begge er tal, der udmærker sig ved at være delelige med tre. Det er sandsynligt, at en af disse enheder har været benyttet, men vanskeligt at afgøre hvilken. Visse mål i bygningen kunne tyde på, at et valg burde falde ud til fordel for den romerske fod, som antages også at være brugt f.eks. ved klosterkirken i Sorø. I Århus er således f.eks. tykkelsen af tværskibets langmure lig med fem romerske fod, og den indvendige bredde i apsiskapellerne er ca. 5,3 m, svarende til 18 fod.

Imidlertid har murtykkelse og beslægtede størrelser den allernærmeste relation til stenformatet, der i kirkens østparti er omkring 30x12,7x8 cm (jfr. p. 130—31). Dvs. at længden på en mursten er meget nær een romersk fod².

En forbindelse mellem stenformat og bygningens måleenhed synes supplerende at fremgå af forholdene i det yngre langhus; her er det som nævnt bredde-målene — utvivlsomt fastlagt ved fortandinger i tværskibets vestmur — som udviser bedst sammenfald med kvadratnettet. Akseafstandene i husets længderetning giver derimod anledning til at forestille sig en lidt mindre enhed, hvilket formentlig hænger sammen med den kortere mursten.

C. G. Schultz har antaget, at tværskibet i Vestervig kirke var 33 romerske fod bredt (DK. Tisted amt p. 1048), ligesom det århusianske, men længden har på mere sædvanlig måde kun været tre gange bredden. I øvrigt konstaterer man, at dimensionerne i Århus domkirke, hvad angår bredde af tværskib og højkirke, ret nøje svarer til de tilsvarende størrelser i Slesvig domkirke, og desuden placerer katedralen i midten af den gruppe kirker, som det kunne være nærliggende at gøre sammenligning med:

Omtrentlige mål i meter	Tværskib indv. bredde	Hovedskib indv. bredde
Lübeck domkirke	11,4	10,3
Ribe domkirke	11,1	11,1
Roskilde domkirke	10,5	11,4
Vitskøl klosterkirke	10,4	10,4
Århus domkirke	9,7	9,5
Slesvig domkirke	9,7	9,4
Ringsted S. Bent	9,3	9,1
Løgum klosterkirke	9,3	8,6
Viborg domkirke	9,2	9,1
Sorø klosterkirke	9,1	10,1
Øm klosterkirke	9,0	9,0

På andre måder er Århus domkirke derimod ejendommelig. Hvad angår *plantypen*, er det mægtige tværskib usædvanligt for opførelsestidspunktet, idet ingen af de samtidige domkirker i Slesvig og Roskilde i denne henseende kan sammenlignes med Århuskirken; da Peder Vognsens slægtning, bisp Peder Sunesøn, byggede i Roskilde, blev det planlagte og påbegyndte tværskib tværtimod opgivet³.

S. Clemens' lange transept med rækken af østkapeller, som allerede V. Koch sammenlignede med engelske kirker⁴, er et træk, der hører klosterkirkerne til og på dansk grund nærmest kan jævnføres med kirken i Esrom, hvis tværskib, hvor der ved nordre arm registreres tre østkapeller, havde næsten tilsvarende indvendige længde: ca. 54m⁵. Århuskirkens udformning, som man tidligere antog havde forbillede i Bordeaux⁶, må skyldes byggeledelsens særlige ønsker og omstændigheder, som det i dag kun er muligt at gisne om⁷.

Grundplanens lidt tørre symmetriske regularitet blev bevaret op igennem århundrederne, idet kirken på intet tidspunkt berigedes med de enkelttilbygninger og kapeller, som hører til næsten alle andre domkirker.

En vis tung knaphed, grænsende til kunstnerisk fattigdom, er desuden karakteristisk for kirkens opbygning og arkitektonisk-dekorative udstyr. Her er tværskibets forholdsvis små og rustikke portaler påfaldende, og tillige er det bemærkelsesværdigt, at i østkapellerne, hvor hovedparten af den oprindelige bygnings bevarede udsmykning optræder, betjener man sig af former, der en menneskealder tidligere var gængse på Sjælland, men stort set opgivet ved det jævnaлдrende byggeri på Roskilde domkirke.

Det må videre betegnes som et retarderet træk, at byggeledelsen ved midten af 1200-tallet, da langhuset føjedes til østafsnittet, fastholdt det bundne system med to fag i sideskibene svarende til eet i midtskibet. Derimod er dette bygningsafsnits vinduesformer og anvendelsen af glaseret tegl beherskede udtryk for samtidige strømninger. Lignende gælder om formsproget i kirkens senmiddelalderlige udvidelse og ombygning, hvor nordre vestkapels stjernehvælv endda må anses for at være blandt de første af arten i Danmark.

I en helhedsbetragtning gælder Høyens karakteristik (i Fædrelandet 1857): Alt aander den største Tarvelighed.

SOKKEL, MATERIALER OG BYGGETEKNIK

Kirken er bygget af munkesten, der, så vidt det kan bedømmes for senere ændringer og skalmuringer, har været lagt i munkeskifte. Enkelte steder, som ved tværskibets sydøsthjørne, hvor varmekanalen fra skolen føres ind i kirken, og under anden korpille på nordsiden, kan *funderingen* iagttages; den er udført som en pakning i mørtel af store marksten til en dybde af ca. 1,8 m med horisont af mindre sten nederst⁸. Denne kampestenssyld træder for dagen på nordre sideskib nærmest korsarmen.

Både ude og inde er murene herover rejst med en *sokkel* af granit, der de fleste steder udvendig er profileret; på strækninger er denne profilering suppleret med formstensskifter i tegl⁹. I alt optræder fem forskellige sokkelopbygninger, hvoraf den ene skiller sig ud, mens de fire andre nærmest er varianter af to typer (fig. 31). Fordelingen bidrager til belysning af kirkens opførelseshistorie. Den mest markante sokkel, der udmærker sig ved en vældig vulst (fig. 31,1), forløber på nordre korsarms trappetårn og kapeller (inklusive det forsvundne nærmest koret (jfr. p. 177)). Granitsten med en lignende profilering er benyttet som sokkel under polygonen på det nuværende kor og kan tænkes at hidrøre fra den første bygnings østparti. På den resterende del af nordre korsarm ses en elegant profileret sokkel, der over en karnisafsluttet granitfod

har to rundede murstensbånd, adskilt ved et almindeligt skifte (fig. 31,7). Isoleret træffes samme sokkel på søndre korsarmsgavls østre hjørnepille, mens denne gavls i øvrigt, inklusive den vestre hjørnepilaster, har hulet skråkant-sokkel i granit, hvorover forløber et normalt skifte og et vulstbånd (fig. 31,8). En lignende opbygning, øget med yderligere en vulst i tegl, forløber på søndre sideskib, hvor vulstskifterne forkroppes over facadens pilastre (fig. 31,10), og på søndre korsarms vestside, hvor skråkanten nærmest gavlen er hul med en pilhøjde på en til en halv centimeter (fig. 31,9). En simpel skråkantsokkel forløber dels på søndre korsarms kapeller (fig. 63 og 164), dels på nordre sideskib; sidstnævnte sted er over skråkanten placeret et 31 cm højt granitskifte bindig med murplanet (fig. 31,12), mens teglstensmurværket på østkapellerne tager sin begyndelse umiddelbart over skråkanten (fig. 31,6). Halvsøjlerne på østkapellernes søndre apside står ligesom façadepilastrene på nordre sideskib på en fremspringende granitplint (fig. 63 og 159).

Indvendig er murene som regel rejst på en granitsokkel, der de fleste steder kun er eet skifte høj (22—34 cm) over nuværende gulv og bindig med væggen. På nordre korsarms østvæg og den nordøstre korsskæringspille er granitsoklen dog to skifter høj (55—65 cm), og i korsarmen er soklen, der udgør plinten under de forsænkede halvsøjlepar, yderligere afsluttet med en vulst (fig. 31,13).

Søndre korsarms østvæg er forsynet med en profileret teglsokkel uden synlig granitfod; heller ikke på de øvrige vægge i tværskibet, bortset fra en strækning af nordre korsarms vestvæg nærmest langhuset, iagttages granitsokkel.

I søndre koromgang er under gulvet nær tværskibet konstateret rester af den falsede pille, som i sin tid dannede sydsiden i arkaden til kapellet (jfr. p. 176); nederst iagttages et 30 cm højt granitskifte. Dette skifte har næppe været synligt i den oprindelige bygning, men må på linie med forholdet ved nord-sidens anden korpille (fig. 177) tilhøre et afretningsniveau, hvorpå murene blev rejst, jfr. forholdene ved søndre apsiskapel (p. 171 og fig. 159).

I sideskibene ses et bindig granitskifte i ydermurene. Også arkadepillerne mod højkirken har granitfod, mod kirkens hovedakse er den eet skifte høj, mod sideskibene, hvor der i østenden optræder skråkant, to skifter; højden aftager i vestlig retning, i nord fra 60 til 58 cm, i syd fra 63 til 58 cm.

Gennembrydninger i nordre korsarms gavls (jfr. p. 209) og i pillen mellem Sehesteds kapel og nordre koromgang (jfr. p. 257)¹⁰ synes at vise, at murværket er udført i *fuld mur*, men disse isolerede iagttagelser udelukker ikke, at der sine steder er benyttet den billigere kassemur.

Munkestenene i den oprindelige bygning er strøget af en ret homogen og kompakt ler, der er brændt jævnt til en svagt bleg, rød farve¹¹. Mest upåvirket af tidens tand iagttages stenmaterialet i gangen i nordre korsarm (jfr. p. 167) og i søndre korsarms trappetårn (jfr. p. 162), mens strækninger af tvær-

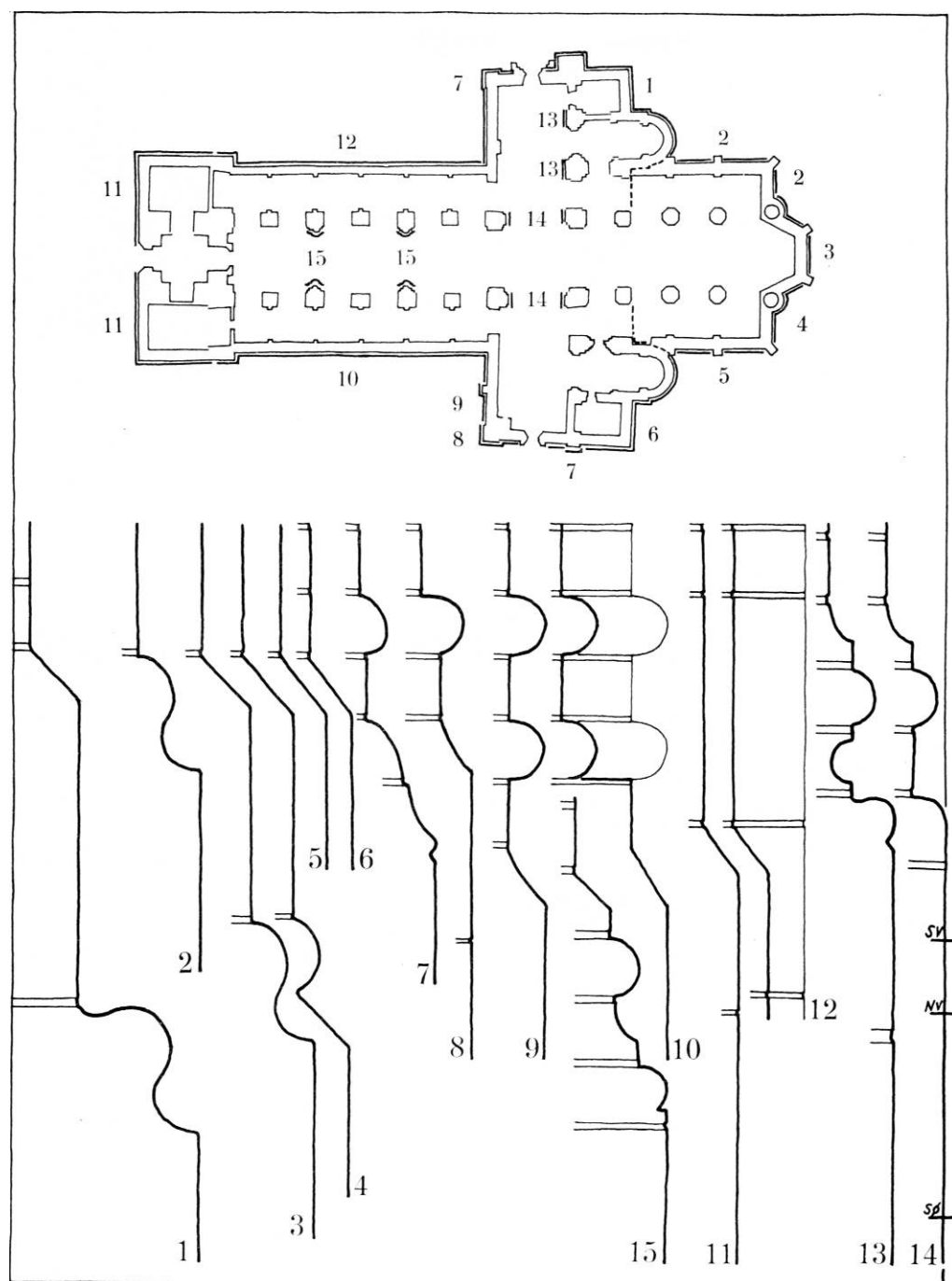

Fig. 31. Sokkeltyper 1:10, KdeFL (p. 131). — *Types of plinth 1:10.*

K. de F. L. 1964

Fig. 32. Udsnit af søndre korsarms vestfacade. — Section of the west facade of the south transept.

skibets østfacade er tilgængelige på østkapellernes lofter; over sideskibene er bevaret vejrbidte (og brandskørnede?) partier af høj Kirkemurene. I den nævnte gang er regelmæssig *munkeforbandt* overvejende, hyppigt optræder dog her som andre steder i kirken adskillige løbere på rad¹², og der er benyttet en del petringer. Den fine, fede mørtel i *fugerne* er overalt udjævnet med en glat overflade, beskåret enten i den ene eller lidt i begge sider, ofte rygfuger. Ryggede fuger ses hyppigt blandt lodfugerne. I nordre korsarm måles murstensformater på 28,3—31,5x12,4—13,5x8,2—9,6 cm med et gennemsnit på 30x12,7x8,6 cm; 10 skifter udgør 101—106 cm, gennemsnitlig 105 cm. I søndre korsarm

K.deF.L. 1964

Fig. 33. Udsnit af murværket på indersiden af nordre korsarms gavlmur, i højde med øverste galleri.
— Section of the masonry on the inner side of the end wall of the north transept, on a level with the top gallery.

registreres følgende stenmål: Vestfagaden 28,6—30,0x7,5—8,6, gennemsnitlig 29,7 x 8,2 cm; trappen 29,0—31 x 11,8—13 x 7,2—8,2 cm, gennemsnitlig 29,6 x 12,5 x 7,7 cm. Stenmål i langhuset: Søndre højkirkemur: 26,8—28,5 x 12,9—14 x 8—9 cm, gennemsnit 27,9x13,3x8,6 cm, 10 skifter udgør gennemsnitlig 103 cm; nordre højkirkemur: 26,5—29,0x12,5—13x8—9 cm, gennemsnit 27,5x12,7x8,4 cm, 10 skifter udgør gennemsnitlig 101 cm; vestenden¹³: 27,5—29x13—13,7x8—8,7 cm, gennemsnitlig 27,8x13,4x8,5 cm. Riltelhugne eller *riflede sten* optræder overalt i kirkens ældre afsnit, hvor døre, vinduer og

K.deF.L. 1964

Fig. 34. Udsnit af søndre korsarms vestfacade ved den nordligste, oprindelige vinduesåbning (til venstre i billedet). — *Section of the west façade of the south transept with the northernmost, original window embrasure (on the left in the picture).*

dekorative enkeltheder har krævet særlige former. I tværskibet og ostkapellerne er stenene overvejende tildannet ved hugning efter brændingen (fig. 34, 118), mens hovedparten af dem i langhuset før brændingen ved hjælp af et kam-lignende instrument er forsynet med en symbolsk-dekorativ rifling (fig. 82—83). I langhuset er tillige anvendt *glaserede sten*; således er hvert andet skifte ved høj-kirkens vinduer mørkt eller sortglaseret, og ved sideskibsvinduerne iagttages yderligere både brune og grønne sten (jfr. p. 200 ff). At domme efter spredte rester af glasur har vist særlig sideskibenes façader i nogen udstrækning været op-livet ved glaserede sten, der antagelig har været placeret med mønstervirkning.

OSTPARTI

ALMENT

De historiske efterretninger fra domkirkens første århundrede (p. 63), sammenholdt med bygningens størrelse og almindelig praksis i middelalderen, godtgør, at opførelsen af den romanske teglstenskirke har strakt sig over et langt åremål. De arkitektoniske og dekorative enkeltheder afslører, at bygningshistorien falder i to hovedafsnit: Ældst er østpartiet, yngst det treskibede, basilikale langhus, der rejstes i et noget ændret formsprog.

I *første byggeperiode*, der tog sin begyndelse med biskop Peder Vognsens grundlæggelse af kirken i sidste decennium af 1100-tallet, og som må have strakt sig over de første årtier af det efterfølgende århundrede, har man rejst *koret* og det lange *tværskib* med *østkapellerne*. Uden tvivl er man på vanlig vis begyndt i øst og er med tiden nået frem til tværskibet.

Senere tiders omfattende ombygninger vanskeliggør indkredsning af byggefaser og eventuelle ændringer under opførelsen¹⁴. Koret må lades ude af betragtning i denne forbindelse, men for så vidt angår det bedre bevarede tværskib er det muligt at iagttage enkelte forhold, der giver antydninger om arbejdets gang. Det er først den omtalte skævhed i planen (p. 128), som sammenholdt med forskelle i dekorationens art og omfang lader antage, at der mellem de to korsarmes opførelser er forløbet nogen tid. Omstændighederne efterlader det indtryk, at den rigest udstyrede nordre korsarm, ligesom i S. Bents kirke i Ringsted¹⁵, er ældst; en antagelse, der styrkes ved eksistensen af den gang i østvæggens murliv, som i sin tid har sat korsarmen i forbindelse med koret. Ved de to østre korsskæringspiller iagttages ved soklerne en forskel i højde, som næppe ville være fremkommet, hvis opmuringen begge steder var foregået samtidig; den søndre pille er lidt fattigere i udformningen, mens håndværket til gengæld forekommer mere øvet.

I nordre korsarms gavl, ved det øverste galleri, kan der over godt tre meter følges en fortanding tæt øst for det østligste af de to oprindelige vinduer (fig. 85), og samtidig optræder i murværket en del korte sten (længder på 25—27 cm); tillige ses, at murerarbejdet på tværskibets vestvæg er mere omhyggeligt end på østvæggen. Uden at disse og andre omstændigheder kan vurderes nærmere, turde deres tilstedeværelse angive, at korsarmens opførelse en eller flere gange har været sat i bero, hvilket muligvis kunne hænge sammen med, at arbejdet på østkapeller og trappetårn blev fremmet.

Domkirkens østparti beskrives under eet uden hensyn til pauser under opførelsen, idet gennemgangen indleder med koret og fortsætter med tværskib og kapeller for at slutte med enkeltheder som portaler, vinduer og trapper.

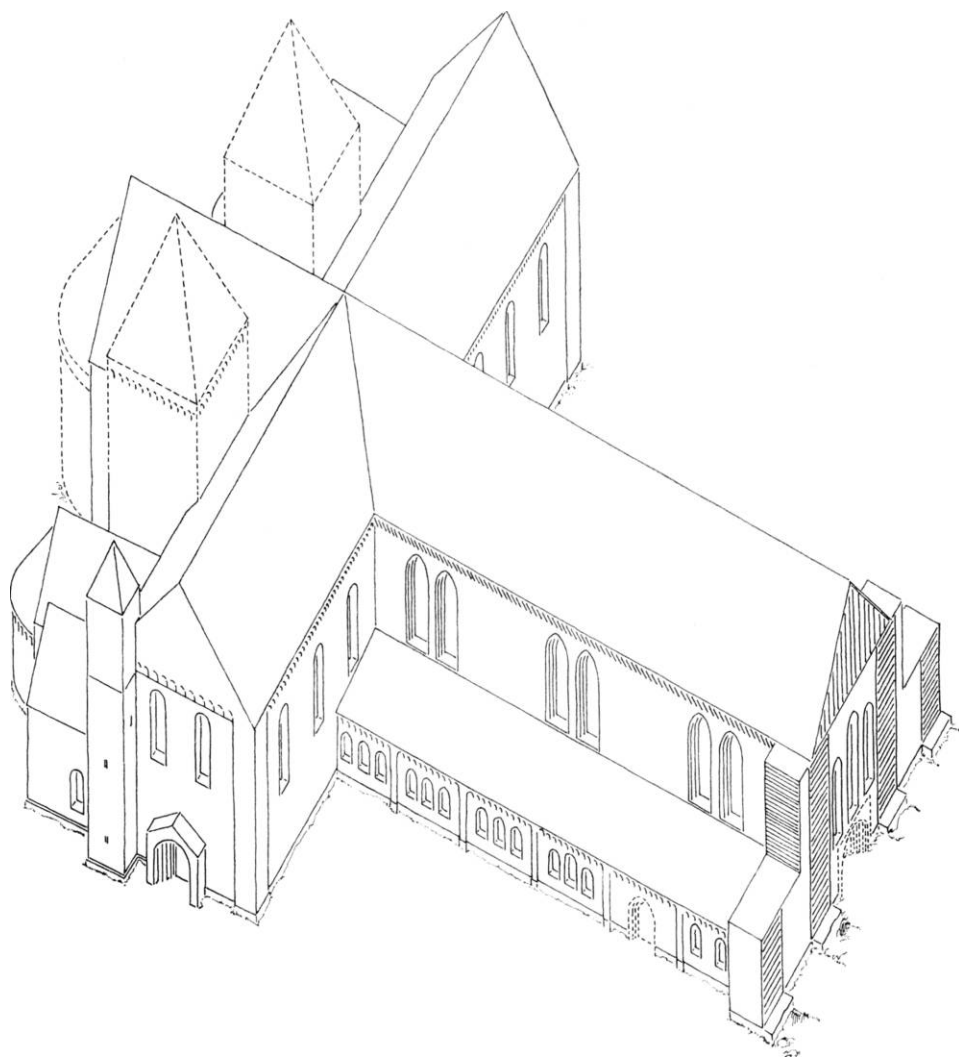

Fig. 35. Axonometrisk rekonstruktionsskitse af domkirkens ydre, set fra nordvest efter afslutningen af langhusets opførelse 1:600. KdeFL. Udformningen af højkorets ostafslutning er usikker (p. 139), det samme gælder for de mulige kortårne (p. 176). Enkeltheder som friser og langhusets portaler er hypotetiske; vestgavlens fortandinger markerer det afbrudte byggeri (p. 198). — Axonometric sketch for the reconstruction of the exterior of the cathedral, seen from the northwest after the building of the nave had been completed.

KOR

Det første højkor, hvis gulv vist har ligget ca. 90 cm under det nuværende (fig. 177), har haft en bredde på godt otte meter, svarende til midtskibet i det eksisterende kor, mens længden og den østlige afslutning, der måske havde *apsis*, ikke lader sig fastslå med sikkerhed. Koret, hvis næsten kvadratiske fag formentlig var *overhvalvet* fra begyndelsen, stod i sit vestligste fag muligvis i forbindelse med det nærmeste af østkapellerne på hver side (jfr. p. 175).

Levn af den oprindelige bygning er i stærkt omdannet skikkelse bevaret i det nuværende kors to vestlige pillepar, der, som Høyen udtrykker sig¹⁶, »har noget ubestemt, forkvaklet i Formerne«. Dette er en følge af, at bygmesteren ved korets udvidelse benyttede så meget som muligt af det forhåndenværende murværk og ved borthugning af de romanske false tilnærmede pillerne den polygonale figur, som udvidelsens piller fik. Ved sonderinger i koromgangen, udført 1908 og i tilknytning til kirkens restaurering efter første verdenskrig, samt ved en undersøgelse 1969 af den østre pille i nordsiden¹⁷ er konstateret levn og spor af de nævnte pillers oprindelige form. På de sider, der vender mod korets hovedakse, har pillerne med deres to skifter høje (knap 80 cm) granitfod været forsynet med retvinklede helstensfalse, og formentlig har de haft en halvsøjle i en udformning, der svarer til langhusets bevarede system (p. 192) og det, der rekonstrueres i korsskæringen (p. 144). Forholdene ved det østre pillepar er mest usikre, men her har muligvis — i lighed med dispositionen i apsiskapellerne (jfr. p. 172) — været foretaget en indrykning af vægplanet.

Ved en udgravning i begyndelsen af dette århundrede i søndre koromgang iagttog man de nederste skifter og levn af granitfoden på østsiden af den syd-østre korsskæringspille (fig. 40, pl. 14)¹⁷, hvor forholdene tydede på, at koret har stået i åben forbindelse med det kvadratiske østkapel ved siden af¹⁸. På korets nordside har sonderinger ikke givet holdepunkter for bestemmelse af pillernes sokkelskifter.

Det videre forløb af korets mure ost for andet pillepar kan ikke fastslås; ved de omtalte gravninger har man blot konstateret, at syldens markstenskerne fortsatte i østlig retning fra begge piller (fig. 36, 40, 179 og pl. 14), hvilket betyder, at koret har været mindst to fag langt¹⁹. Hack Kampmann, der i det nuværende kor iagttog krumme sokkelsten, vil ikke uden sandsynlighed henføre disse til den oprindelige *østafslutnings apsis*²⁰, som det ved de af Danmarks Kirker foretagne undersøgelser ikke har været muligt at konstatere sikre levn af. Foreløbig kan man slå sig til tåls med en formodning om, at

O. Søndergaard 1923—25

Fig. 36. Sondering i søndre koromgang ved anden pille fra korsskæringen (p. 139). — *Probe in the south ambulatory near the second pier from the crossing.*

koret (inden for kirkens proportionssystem, jfr. p. 129) har været udformet i lighed med korsarmenes midterste østkapeller. Herved har koret sprunget betragteligt frem og har været en virkningsfuld dominant på kirkens rigt modellerede side mod havet (fig. 88).

Til bestemmelse af korets oprindelige *højde* og de øvre deles udformning findes to steder rester af højtplacerede, murede stik med fladskifte. Begge optræder på nordsidens to piller, dels i korsskæringspillens nordøstre fals, dels i falsen i den anden pillers sydvestre hjørne, hvor der tillige iagttages nogle formsten, der må være levn af en vederlagsmarkering, (fig. 117, pl. 16 jfr. pl. 3)²¹. Stikkene er utvivlsomt rester af falsede buer, som med vederlag ca. 10 m over tværskibets nuværende gulv forbandt korets piller to og to. Det er herefter nærliggende at formode, at korets vestlige afsnit, og dermed sikkert hele koret, fra begyndelsen var *overhvælvet*; jfr. desuden korsskæringen p. 146 og hvælvslutsten p. 185.

TVÆRSKIB

Domkirkens storladne tværskib måler i indvendig længde omkring 48 m, udvendig godt 51 m, mens bredden er henholdsvis knap 10 og ca. 13 m. Korskirkens to arme står skævt i forhold til hinanden; og da nordre korsarm antagelig er tidligst lagt ud (jfr. p. 137), er det den søndre, som afviger fra den ideale regularitet. Tværskibet er i hovedtræk disponeret symmetrisk om den kvadratiske korsskæring. Nært knyttet til hver korsarm er tre på rad sammenbyggede østkapeller, der danner grundlag for den tredeling, som karakteriserer tværskibets langvægge. Hver gruppe af østkapeller har i midten et rektangulært kapel, der er to fag langt foruden apsis, og til hver side herfor en kvadratisk bygning på eet fag. I takt med disse kapeller er transeptets vestmure forsynet med tre vinduer, hvilket nu bedst iagttages på søndre korsarm. Indvendig er fagdelingen klart markeret i nordre korsarm ved to halvsøjleprydede piller på østvæggen, hvor i øvrigt placeringen af vinduer og åbninger i begge arme overvejende har været dirigeret af hensynet til østkapellerne. I hver gavl sidder en portal og to vinduer; begge portaler er søgt genskabte ved sidste restaurering (p. 152 ff). Der er i tværskibet to murede spindeltrapper; den ene, der står i forbindelse med en gang i østvæggens murliv, er i bygningens nordøstre hjørne og markerer sig udvendig som et tårn, der på bevaret sokkel er rekonstrueret i 1920'rne. Den anden trappe, som er placeret i tværskibets diagonalt modsatte hjørne, tegner sig inde i bygningen som et kraftigt fremspring.

Tværskibets oprindelige *ydermure* indgår i den nuværende bygning, omend i omdannet og restaureret skikkelse, herunder væsentlig øgede i højde ved kirkens senmiddelalderlige ombygning. Bortset fra de noget usymmetrisk anbragte ende- og hjørnelisener rejser teglfagaderne sig uden dekoration over soklen, der viser forskellig profilering på bygningens sider (p. 131). Der er ikke bevaret rester af den frise, som må antages at have kronet façaderne (jfr. p. 207); med den langstrakte byggetid kan det ikke udelukkes, at der har været forskellige gesimser.

Indvendig er tværskibets gavle og vestvæg uden dekoration, mens østvæggen domineres af falsede, rundbuede arkader ind til det midterste af østkapellerne i hver side; i nord flankeres arkaden af kraftige vægpiller. I den oprindelige bygning har der tillige eksisteret åbninger ind til de nu forsvundne udbygninger nærmest koret. Den nuværende arkade til det nordligste østkapel er en sekundær gennembrydning (jfr. p. 186), således at østmuren i det første tvær-

skib havde fem åbninger med den dominerende triumfbue i midten og til hver side herfor to mindre arkader (jfr. pl. 3). Disse arkader ligesom vestvæggens sideskibsindgange (p. 193) behandles under vedkommende bygninger.

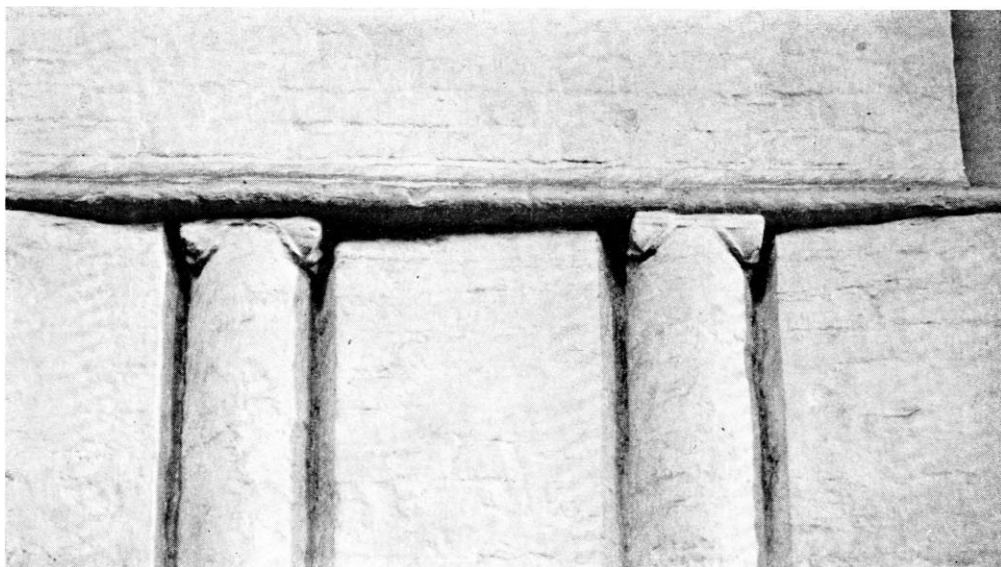
En betydelig interesse samler sig om de to *vægpillen*, der tredeler nordre korsarms østvæg og ved sine forsænkede halvsøjler og placering peger hen imod det tidligste teglstensbyggeri på Sjælland²². Som allerede beskrevet ovenfor p. 132 er granitsoklen på de henholdsvis een og halvanden sten fremspringende piller to skifter høj, og som det eneste sted inde i kirken er granitten her profileret, idet øverste skifte afsluttes med en vulst, fig. 39. Pillernes og halvsøjlernes nedre teglpartier er genskabte ved Mogens Clemmensens restaurering (p. 329), og den nordre pillens øvre del er ødelagt ved indbygning af tværskibets øverste galleri (p. 256), således at øvre halvdel af søndre pille er alene om at vise det oprindelige udseende. Teglsoklen med sin hulkel over øverste granitskifte er enestående i kirken og harmonerer ved sin rigere profilering med kragbåndene i nordre korsarms apsiskapel. Halvsøjlernes baser sidder i teglsoklens øverste skifte og er genskabt i overensstemmelse med det søndre pillens sæts bevarede hoveder, udformet som hjørneknopper med en lille fold ind mod søjlen (fig. 38). Pillernes forside skråner fra hjørnerne ind imod halvsøjlerne (fig. 46,3), og i fortsættelse heraf ligger pilleforsiden mellem søjlerne 3,5 cm forsænket for disses yderste runding. Den nordre pille er 214 cm bred; den søndre måler 242 cm og tredeles af halvsøjlerne i stykker på 56—57 cm's bredde, omtrent svarende til længden af to sten. De søndre halvsøjler er inklusive base og kapitæl 7,9 m høje. Et vulstskifte over kapitælerne afslutter på alle tre sider pillen, der dog efter en beskeden tilbagerykning er ført højere op og i dag afsluttes skråt afskåret (fig. 37), jfr. nedenfor p. 146 om tværskibets oprindelige højde.

Søndre korsarm er fattigere end den nordre, hvad dekoration og enkelthederne udformning angår. Indvendig optræder ingen granitfod (jfr. p. 132), og både syd- og vestvæggen rejser sig over gulvet uden sokkel; kun østvæggen er udstyret med en 91—101 cm høj teglstenssokkel (fig. 31,14) i fortsættelse af og i lighed med korsskæringspillernes baser.

De fire piller i *korsskæringen* er opførte af tegl over et (synligt) skifte af granitkvadre, kun den nordøstre pille har to granitskifter, hvilket angiver samhör med nordre korsarm og koret. I pillernes murværk iagttages overalt riflede sten, hvoraf adskillige imidlertid hidrører fra Mogens Clemmensens arkæologisk bevidste restaurering (p. 329). I den grundlæggende opbygning med false og halvsøjler mod kirkens og tværskibets akser er de fire piller ens og kan have lignet korpillerne (p. 139), men forskelle i sokkelhøjde og en detalje som de rundede hjørners knobaser knytter de østre piller sammen over for de vestre²³. Soklernes profilering er overalt den samme (fig. 31,14 og 42—45), men højden fra nuværende gulv til overkant varierer (målt i korsarmen): Nordøst 116 cm,

Fig. 37. Tværskibet set mod nord. — *The transept looking north.* L.L. 1967

K. deF. L. 1965

Fig. 38. Øvre del af det søndre halvsøjlepar på nordre korsarms østvæg (p. 142). — *Upper part of the south pair of half-columns on the east wall of the north transept.*

sydøst 86—88 cm, nordvest 57 cm, sydvest 47 cm. Fig. 40 viser en plan af korsskæringen, hvoraf det fremgår, at de fire piller har falsede hjørner og er omtrent lige store; mens den oprindelige, ret enkle udformning af siderne mod hovedaksen og tværskibet kan aflæses på de stående piller eller med betydelig sikkerhed lader sig rekonstruere, er det vanskeligere at bestemme udformningen af de andre sider (jfr. p. 132). På hver af de førstnævnte sider, der er 203—216 cm lange (den nordvestre pillers østside måler dog kun 189 cm), er eller har der været en ca. fem sten bred (134—153 cm) pille, der rektantet har sprunget en hel sten (26—33 cm) frem.

At domme efter de spor, som blev fremdraget ved kirkens sidste restaurering, og under indtryk bl.a. af dispositionen i apsiskapellernes indgangsarkader, har forsiden af disse kraftige fremspring været prydet med endnu et led, formentlig en halvsøjle på halvtredie sten (75—77 cm) i diameter. Mærkerne efter halvsøjlerne baser, særlig på den nordøstre korsskæringspille, giver anledning til at formode, at fødderne har været udformet i overensstemmelse med baserne i kapelarkaderne; kapitælerne kan antages at have været simplere.

Som berørt er næsten alle fremspringende hjørner på de falsede piller rundede; hvert af disse, delvis rekonstruerede, såkaldte små rundhjørner, hvis enkeltheder og placering fremgår af fig. 41, udgår foruden fra en knopbase, og har utvivlsomt alle steder været afsluttet foroven på lignende måde; dog

K. de F. L. 1965

Fig. 39. Soklen på pillen i nordre korsarm mellem apsiskapellet og koromgangen (p. 142). — *Plinth of the pier on the north transept between the apse chapel and the ambulatory.*

er kun få knopkapitæler i behold, delvis genfremstillede ved sidste istandsættelse af kirken. De rundede hjørners øvre afslutning giver vigtige holdepunkter for bestemmelse af pillernes og de enkelte falses oprindelige højde, og tillige for den arkitektoniske relation til de omgivende partier. Omstændighederne antyder, at alle hjørner mod kor og korsarm på den nordøstre korsskæringspille oprindeligt var rundede, mens den sydøstre pille vist kun havde rundhjørne nogle steder. Heller ikke på de vestre korsskæringspiller var alle fremspringende hjørner rundede, men her er ved baserne benyttet knop med fold, i modsætning til de østre pillers enkle (fig. 42—45). Heraf kan utvivltsomt sluttes, at de østre piller er noget ældre end de vestre. Adskillige af de rundede hjørner kan med nogenlunde sikkerhed følges til en højde af ca. ti meter over gulv (jfr. pl. 19). I dette niveau, der markerer sig på C. Købkes maleri af tværskibet (fig. 152), har Mogens Clemmensen, støttet af notater på J. Frederiksens opmålinger 1908—15 (p. 327), fundet grundlag for på den sydøstre korsskæringspille at rekonstruere stykker af profilerede skifter i form af vulstled under en hulkel. Denne eller lignende opbygninger kan antages at have kranset toppen af alle pillerne.

Med holdepunkt i situationen i koret (p. 140), korsskæringspillernes plan og tillige støttet af strukturen i murværket i pillernes øverste dele kan der ikke være tvivl om, at de fire piller to og to over kragbåndene har været forbundet

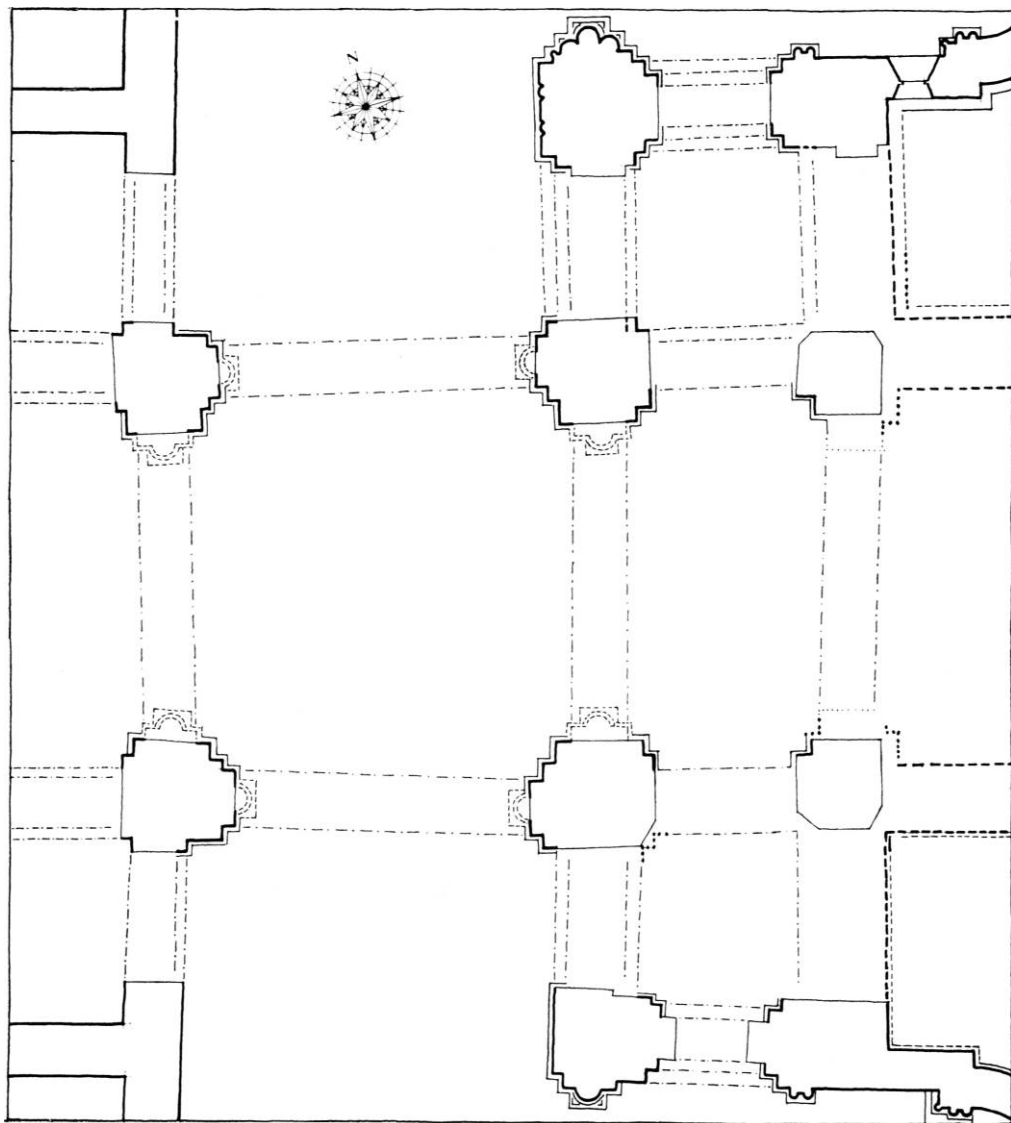

Fig. 40. Korsskæringen og nærmeste omgivelser, 1:200, med angivelse af oprindeligt murværk og sokkelforløb samt rekonstruktionsforslag og formodet størrelse af korkapellerne. KdeFL. (p. 144).
 — Crossing and area nearby, 1:200, with indication of original masonry and the course of the plinth, with suggestions for reconstruction and conjectured size of choir chapels.

med sandsynligvis falsede gjordbuer, der formentlig har båret et *hvælv* over korsskæringens kvadratiske grundrids.

Til bestemmelse af tværskibets oprindelige højde (jfr. koret, p. 140) findes både inde og ude flere spor, der supplerer de netop beskrevne forhold i kors-skæringen. Mest iøjnefaldende indvendig er den kraftige tilbagerykning af østmuren i nordre korsarm (fig. 37), samt et lille afsæt i samme niveau stræk-

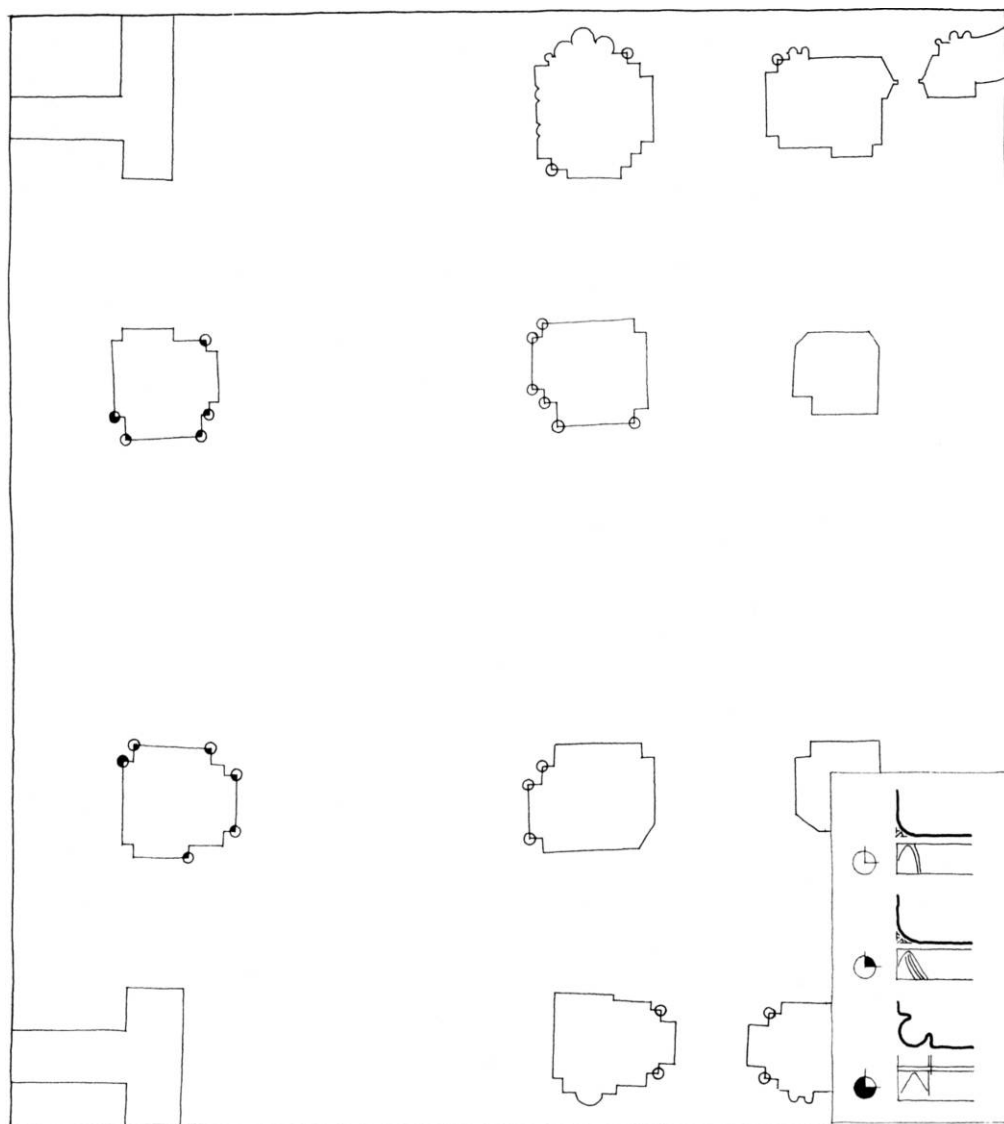

Fig. 41. Hjørneudformning i korsskæringen og nærmeste omgivelser (p. 144). — *Corner elaboration at the crossing and nearby.*

kende sig over nogle meter omkring midten af samme korsarms vestvæg. På façaderne er der imidlertid adskillige træk, som afgørende støtter de oplysninger, der aflæses inde i bygningen.

I første omgang angiver de oprindelige vinduer, og her ikke mindst det højt-siddende i nordre korsarms østvæg, til hvilken højde murene i det mindste må have været ført, og hertil føjer sig nogle enkeltiagttagelser: På langsiderne godt 14 m over terræn, og naturligt nok noget højere placeret i begge gavlene, op-

Fig. 42. Nordvestre korsskæringspille, søndre del af østsidens sokkelparti (p. 144—45). — *North-west pier at the intersection of nave and transept, south part of the plinth on the east side.*

K. de F. L. 1965

Fig. 43. Nordøstre korsskæringspille, søndre del af vestsidens sokkelparti (p. 144—45). — *North-east pier at the intersection of nave and transept, south part of the plinth on the west side.*

træder strækninger af tilsyneladende umotiverede rulskifter i murværket (pl. 15, 17 og 20); på nordre korsarms vestside er over sideskibstaket bevaret et stykke af en trappefrise (fig. 90), der i sig selv er sekundær og samhørende med tværskibets overhvalvning (p. 205), men hvis tilstedeværelse røber, at muren i en periode har været afsluttet omtrent i denne højde; det udpegede niveau fremgår ligeledes af den øvre grænse for ældre murværk, af den højest placerede vinduesglug i søndre trappe og af den nordvestre hjørnepilles højde. Alt i alt kan det fastslås, at tværskibets murkrone har ligget godt 15 m over terræn (jfr. fig. 35).

Havde korsarmene oprindelig været overhvalvet ligesom korsskæringen (p. 140), havde murene næppe været så høje. Denne omstændighed set i lyset af, at der aldeles mangler levn, endsige spor efter hvælvfortandinger og vederlag, leder med støtte i den hele situation i bygningen til den slutning, at korsarmene ved indvielsen har stået med *flade trælofter*.

Indvendig på nordre korsarms gavl iagttages i og ved åbningen, som formidler adgang fra tårntrappen til tværskibets loft (p. 166), spor efter en skrå tagflade, der har løbet op imod gavlmuren. Disse spor peger dels nedad mod det niveau, der var oprindelig murkronehøjde, dels afslører de, at tværskibet i begyndelsen var forsynet med et *sadeltag*, hvis hældning på det nærmeste svarede til den nuværende.

De tre østkapeller, der ligger på hver korsarms østside (p. 170 ff), er så nært

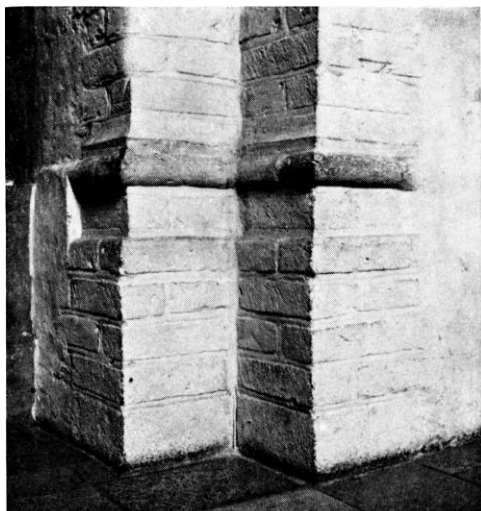
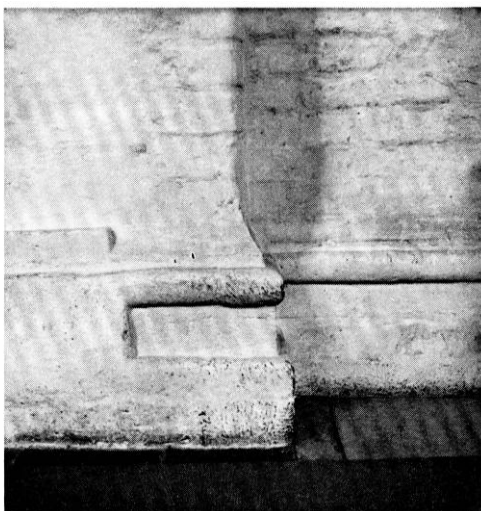

Fig. 44. Soklen på sydvesthjørnet af den syd-østre korsskæringspille (p. 144—45). — *The plinth at the south-west corner of the south-east pier at the intersection of nave and transept.*

K. de F. L. 1965

Fig. 45. Sydvestre korsskæringspille, sokkelparti midt på sydsiden (p. 144—45). — *South-west pier at the intersection of nave and transept, the plinth in the middle of the south side.*

knyttet til tværskibet, at meget kunne tale for at gennemgå dem allerede på denne plads i bygningsbeskrivelsen. For oversigtens skyld forekommer det imidlertid mere hensigtsmæssigt at holde omtalen af kirkens enkelte bygningsafsnit samlet, hvorfor behandlingen af korskirkens vinduer, portaler og trapper følger umiddelbart.

Tværskibets oprindelige *vinduer* er dobbeltsmigede og rundbuede, og deres overdækning både ude og inde udført med halvtstensstik og det for mange tidlige teglstenskirker karakteristiske fladskifte²⁴. Ingen vinduer er bevarede i funktion, men bortset fra en lille usikkerhed med hensyn til midtvinduet på vestsiden af nordre korsarm eksisterer der af de andre så mange levn og spor, at placering, størrelse og den ensartede form kan konstateres med stor sikkerhed. Hver korsarm har haft seks vinduer, der har været symmetrisk placeret om kirkens hovedakse: Tre i vestmuren, to i gavlen og eet i østmuren.

På façadeen aflæses, at der i søndre korsarms vestmur har siddet tre vinduer jævnt fordelt mellem højkirke og gavl (pl. 20); antagelig har det samme været tilfældet i den anden korsarm, men her kan i dag med sikkerhed kun konstateres levn efter de to. Hvor man ud fra den omtalte tredeling og i analogi med dispositionen i syd forventer at finde rester af det midterste vindue, er der på murens inderside tilføjet den nedenfor p. 206 omtalte vægpille, og udvendig har man i tidens løb gennemført vidtstrakte skalmuringer i forbindelse med indretning og senere nedtagelse af en skorsten til kirkens varmekærk.

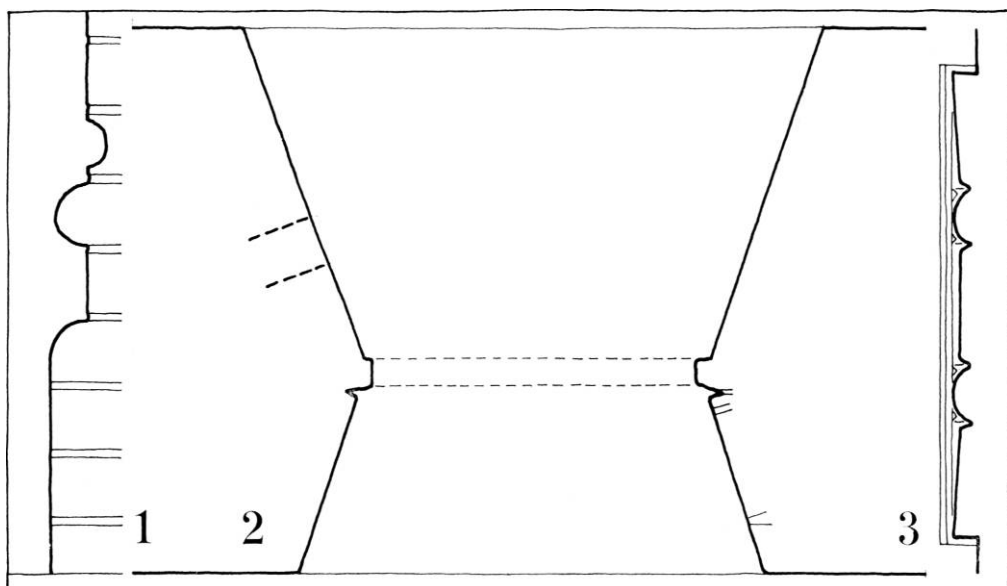

Fig. 46. Detaljer fra tværskibet: 1. Sokkel på pillen på nordre korsarms vestvæg 1:10 (p. 206). 2. Søndre korsarms nordligste vindue i vestvæggen 1:20 (p. 150). 3. Søndre halvøjlepille i nordre korsarm 1:40. KdeFL. (p. 142). — *Details from the transept. 1. Pier plinth at the west wall of the north transept 1:10. 2. Window furthest to the north in the west wall of the south transept 1:20. 3. South pilaster in the north transept 1:40.*

Bedst bevaret er i begge korsarme det vindue, der sidder langskibet nærmest; disse to vinduer er kun tilmuret med en halvtensvæg mod tværskibet og tilgængelige fra sideskibenes lofter (fig. 34 og 46,2). De timeglasformede åbninger er i façaden godt 120 cm brede, indvendig 170—180 cm, mens lysningens lodretstillede sten, der ligesom smigenes hjørnetegl er *riflede*, efterlader en fri bredde på 86 cm. De rundbuede vinduers overdækning er som nævnt halvtensstik og fladskifte af krumhugne løbere; denne udformning er dog dobbelt ved sydgavlens vinduer og det sydligste på vestsiden af nordre korsarm (fig. 90).

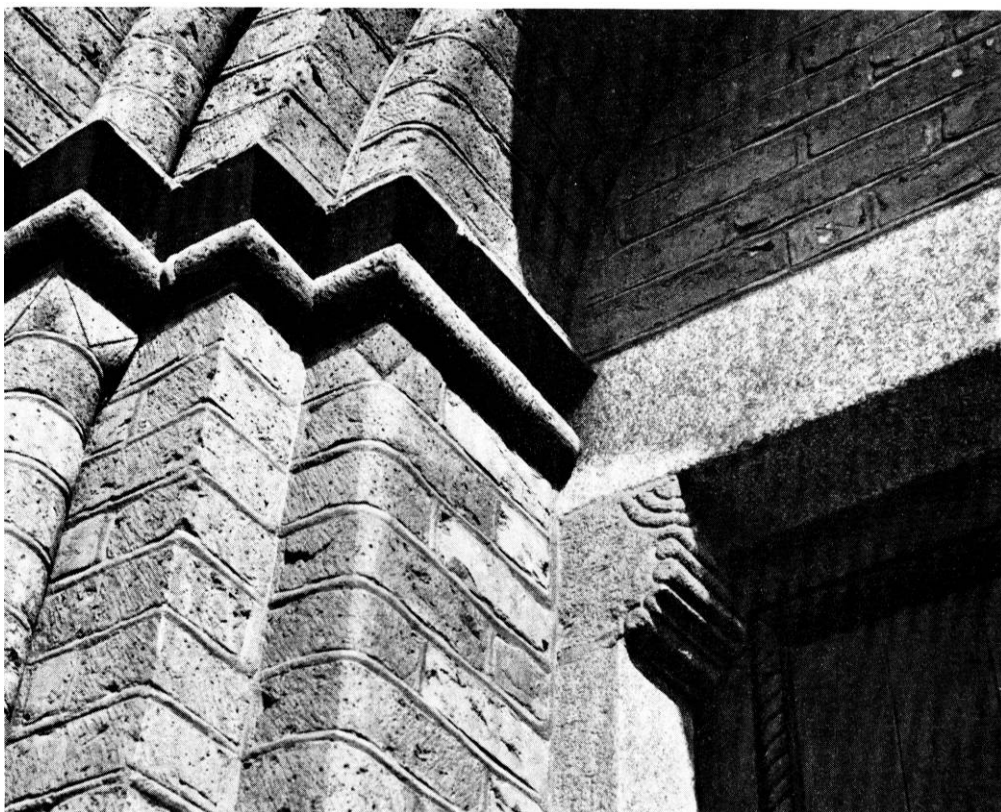
At dømme efter de bevarede spor har vestvæggens øvrige vinduer samt de fire i gavlene været udformet i analogi med de to, der er beskrevne ovenfor. I nordgavlens sidder vinduerne symmetrisk om midtaksen, mens de i syd er forskudt i østlig retning på grund af trappetårnet. Det østre vindue i nordre korsarms gavl er indvendig 195 cm bredt med en lysning på ca. 80 cm (fig. 85). Alle vinduer har haft en kraftig lodret accent, idet højden indvendig kan anslås til ca. syv meter med undersiden knap seks meter over kirkens nuværende gulv. Af hensyn til portalerne var gavlvinduerne ikke slet så høje, kun ca. seks meter, idet deres top var placeret i samme højde som vestvæggens vinduers, dvs. ca. 13 m over gulvet.

Også vinduet i søndre korsarms østmur har haft sit toppunkt i dette niveau, men på grund af kapeltagene har det haft en langt mindre lysningshøjde og

må på indersiden have været forsynet med en meget stejl bundsmig. Det hermed symmetrisk placerede vindue i nordre korsarms østmur er af hensyn til gangen i murlivet (p. 167) placeret højest muligt, med toppen ca. 14,5 m over gulvet. Som kompensation for den ringe vindueshøjde er lysningen mellem glasfalsstenene øget til knap 90 cm, hvilket med den exceptionelle murtykkelse giver en indvendig bredde på 2,2 m, samhørende med en højde på ca. 4,5 m (fig. 85).

Over kapelarkaderne har der i søndre korsarms østmur foruden vinduet sidet en 110 cm bred og 210 cm høj rundbuet åbning nær væggenes midte (pl. 19). Åbningen, der overdækkes med helstensstik og uden smig eller false føres ret gennem muren, er ved korsarmens overhvelvning (jfr. p. 205) blevet delvis tilmuret og senere, i mindst to omgange, er den blevet helt lukket. På samme vægs søndre del, med tærskelniveau 170 cm over det i 1920'rne indrettede indgangspulpitur (p. 329), sidder en anden rundbuet åbning, 80 cm bred, 188 cm høj. Ved en trappe fra pulpituret formidler denne dør adgang til loftet over det sydligste af østkapellerne og herfra videre til nabokapellets loft. Det er usikkert, om denne åbning, der utvivlsomt skal sættes i relation til døren i samme niveau i trappetårnet overfor (jfr. p. 163), er oprindelig; måske har den efter korsarmens overhvelvning afløst den omtalte åbning midt på væggen.

Lignende åbninger eksisterer ikke i nordre korsarm, hvor korridoren i murlivet (p. 167) formidler adgang til østkapellernes lofter; et par glugger ind mod tværskibet oplyser denne gang (fig. 61).

K.deF. L. 1970

Fig. 47. Søndre korsarms portal, detalje af vestsiden. — *The portal of the south transept, details of the west side.*

PORTALER

Af tværskibets to portaler, der begge er rekonstruerede i 1920'rne (p. 329), er *sydportalen* (fig. 48) den mest autentiske. Mogens Clemmensen udførte sin gendigtning på et acceptabelt grundlag, således at man kan betragte den nuværende udformning som forsvarlig i hovedtrækkene.

Den oprindelige portal, der på grund af sakristigårdens nærhed (p. 107, jfr. lig. 123) allerede i middelalderen og i den første tid efter reformationen må have været underkastet ændringer (bemærk tilstanden ved midten af 1600-tallet, fig. 146), blev 1743 erstattet af en barokindfatning ligesom ved kirkens to andre hovedindgange (jfr. p. 300). Denne portal blev ved Walthers istandsættelse i 1880'erne afløst af en enkel indfatning med halvtæg (p. 323), som atter nedbrødes under Mogens Clemmensens ombygninger efter første verdenskrig.

Af den oprindelige indgang (fig. 49), der ligesom gavlens vinduer er forskudt

Fig. 48. Søndre korsarms portal. — *The ported of the south transept.*

K.deF.L.1970

fra bygningens midtakse mod øst, er den indre, rundbuede og smigede lysning bevaret. Ligesom ved nordportalen er smigen i hjørnet mod væggen, hvor der er anvendt rillede tegl, forsynet med en halvstens fals; åbningen er her 403 cm høj og 248 cm bred. Hvad der i øvrigt er i behold, dukkede op ved nedbrydningen af Walthers porthus; Clemmensen gør i en tegning samt breve af 27. april og 2. maj 1922 til Det Særlige Kirkesyn (NM) rede for det grundlag, rekonstruktionen bygger på (fig. 50 og 166): De bevarede granitkarmes plads kunne aflæses på aftryk i murværket; vederlagshøjden for åbningens rundbue gav sig ud fra den indvendige bue; det ved nedrivningen af 1881-portalen eksisterende granittympanon var moderne, men det omgivende murværk tydede på, at der oprindeligt havde ligget en granitbjælke med et muret felt over; portalens fremspring kunne rekonstrueres på grundlag af levn af granitsokkelkvadre og murskifter. Endelig mente man ud fra grænserne for det oprindelige façademurværk at kunne fastslå, at den ydre portal havde haft sadeltag og ikke halvtæg, som Walther havde foreskrevet.

De monolite karmsten er uden dekoration og utvivlsomt oprindelige på

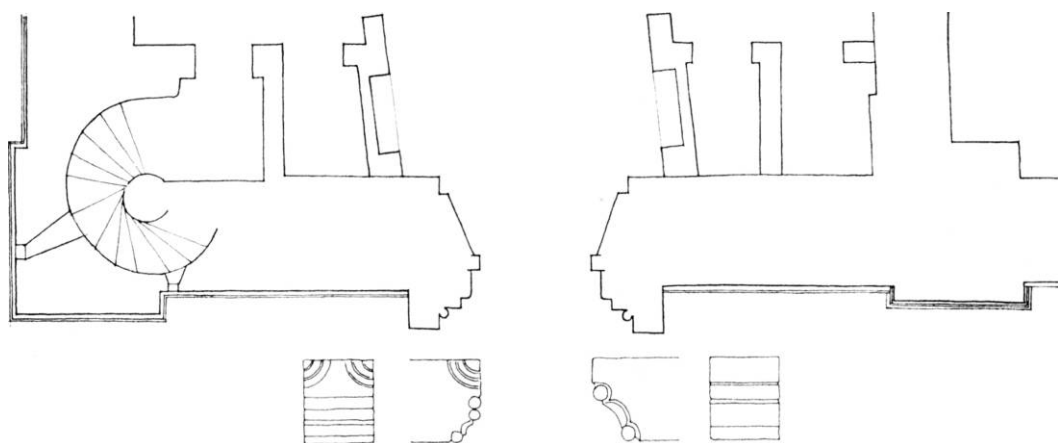

Fig. 49. Søndre korsarms gavl, plan 1:100, KdeFL 1965, og portalens kragsten 1:20, målt af Jørgen Viemose (p. 153). — The south end of the south transept 1:100 and the corbels of the ported 1:20.

stedet; konsolstenene er profilerede og på forsiderne (fig. 47 og 49) dekoreret med indhuggede, koncentriske kvartcirkelslag og en tegning, der følger profileeringen. Granitoverliggeren, hvorunder er en fri højde på 255 cm, er som nævnt ny, ligesom det med tegl udmurede fell over døren. Den 335 cm brede ydre portal står lidt skævt på gavlen og springer på østsiden 59 cm frem, på vestsiden kun 49. Åbningens vanger er forsynet med false, der fortsættes i rundbuen over vederlagsbåndene; udformningen bygger på de bevarede rester, hvoraf østsidens sokkelsten og nederste skifter var fuldstændig i behold. Der var dog ikke sikkert belæg for det runde hjørne nærmest karmen eller for det yderste fremsprings trekvartstav, men disse enkeltheder har nogen sandsynlighed for sig, når henses til kapelarkaderne i tværskibet (p. 172)²⁵. Den øvre afslutning af portalhusets sider og vederlagsprofilen i indgangsarkaden, hvis hulkel over vulst ifølge Clemmensens angivelse er dannet i analogi med båndene i søndre apsiskapel, står for restaurators egen regning.

Nordre korsarmsportal og broen til bispegården. Den portal, som i dag pryder nordre korsarms gavl (fig. 54 og 166), afviger stærkt fra den oprindelige og er et rekonstruktionsforsøg fra 1920'erne (p. 329). Før den tid havde indgangen en væsentlig mindre portal, der var opført af V. Th. Walther 1880—81 (fig. 161, pi. 17 og p. 322). Walthers portal var atter en afløsning af den barokportal (p. 300), som efter middelalderlige ændringer og efterreformatoriske ombygninger erstattede den oprindelige.

På baggrund af denne omskiftelighed kan det ikke undre, at der råder usikkerhed angående den ældste form. Kilderne til oplysning om det oprindelige udseende er de endnu eksisterende partier, dvs. den indre lysning, hovedparten af de tilsyneladende genanvendte karm- og konsolsten samt det halvcirku-

Fig. 50. Søndre korsarms portal, rester af det østre fremspring afdækket 1922 (p. 153). — *The portal of the south transept, remains of the east projection revealed 1922.*

lære granittympanon; hertil slutter sig en temmelig omhyggelig planskitse af resterne af den ydre portal (fig. 53), som Walthers konduktør, S. F. Kühnel, udførte efter barokportalens nedrivning, med samt de tilknyttede bemærkninger i restaureringsarbejdets dagbog for 6.-7. maj 1881 (jfr. p. 315).

Det fremgår (fig. 54), at den oprindelige, indvendig 257 cm brede indgang, der af hensyn til trappetårnet er forskudt fra gavlmidten mod vest, er rundbuet og indvendig smiget med en halvtstensfals, der føres rundt med buen. De 20 cm brede karmsten er ved restaureringen opstillet med et fremspring på 18—19 cm og en lysningsafstand på 163 cm, hvilket næppe afviger meget fra det oprindelige. Højden mellem trin og overligger er i dag 265 cm. Hver karmsten er udført af een granitblok og stillet oven på 30 cm høje fodsten med skråkant. 16 cm under toppen er den østre karm (fig. 51) mod lysningen dekoreret med en vandret, dobbelt tovsnoing og herunder en liggende gren, hvis stilerede blade danner s-formede slyng. Begge konsoller er profilerede mod lysningen, og på forsiderne er der et rektangulært felt indrammet af flade tovsnoinger. Dekorationen er nu delvis dækket af sidernes teglsten, men det fulde omfang, der sikkert skulle være synligt, fremgår af fig. 180. På den vestre kon-

L.L. 1964

Fig. 51. Nordre korsarms portal, detalje af østsiden (p. 156). — *The portal of the north transept, details of east side.*

sol er i feltet inden for tovværksrammen en geometrisk ornamentik i tre, rytmisk forbundne bånd med zigzag linier og buerækker²⁶. På forsiden af den østre konsol (fig. 51) er inden for den dobbelte tovramme hugget et motiv, som mest ligner et stiliseret, liggende træ; på lysningssiden er over profileringen et par dobbelte bueslag.

På disse konsoller hviler, i den eksisterende portal, en rektantet, udekoreret, 22 cm høj granitoverligger, der ikke er oprindelig, men indføjjet, da Walther restaurerede indgangen²⁷. Han benyttede til overligger en »større, til dels huggen Granitsten af samme Længde og Farve som Tympanon over Portalen«; denne sten var fremdraget ved en gravning foran indgangen, og stenhuggeren gjorde den tjenlig til tympanons bæring. Da håndværkerne nedbrød den barokke portal, så de, at det stærkt beskadigede tympanon i en fals på bagsiden blev båret af en jernstang, hvis ender hvilede i sidernes murværk²⁸. Det i sin frie højde knap en meter store, halvcirkulære granittympanon er dekoreret i lavt relief, der beskrives nedenfor p. 158.

L. L. 1964

Fig. 52. Nordre korsarms portal, tympanon (p. 158). — *Portal of north transept, tympanum.*

Den meget store, ydre portal, som i dag dominerer nordre korsarms gavl, er som nævnt et rekonstruktionsforsøg fra 1920'rne; som grundlag for sin udformning angiver Mogens Clemmensen de levn, der kom for dagen, da han efter nedrivning af Walthers portal gravede i grunden. Herved stødte han på de rester af den ældre udformning, som allerede Walther havde iagttaget i 1881. Fra Clemmensens undersøgelse eksisterer som bilag til brev af 16. oktober 1925 til Det Særlige Kirkesyn (NM) et fotografi af de fragmenter, man afdækkede af østsiden (fig. 179); men tegningsmaterialet og registreringen¹⁷ var ved denne lejlighed ikke så omfattende og omhyggelig som 50 år tidligere, omend udforskningen dengang for en nutidig betragtning må kaldes ret overfladisk. I 1881 var situationen den, efter at man havde nedbrudt den storartede barokportal, at der kun var yderst lidt bevaret af middelalderligt murværk (fig. 53); på østsiden var et par formsten i behold, men nærmest karmen var alle false forsvundet. Det mest bemærkelsesværdige var to ca. 75 cm brede piller på begge sider, der med 160 cm's længde sprang lige så meget frem for gavlen, som (det

dengang forsvundne) trappetårn havde gjort. Om formstenene bemærker Kühnel nævnte sted i dagbogen, at de ser ud til ved et tilfælde at være henstillede (jfr. lignende formsten i den ene bropille ud for indgangen, p. 104 og p. 159). Walther noterede, som det også fremgår af tegningen, at soklen, der forløber på trappetårnet og henad korsfløjens gavl, »fortsætter sig langt ind bag de Partier, som kunne antages at være Rester af en ældre Portal«²⁹. Beklageligvis fremgår det ikke klart af Walthers opmåling, hvor langt soklen strakte sig ind bag det pågældende murværk, men at domme efter tegningen, dagbogens skitse samt det senere fotografi (fig. 179), har sokkelstykkets længde været ca. en meter. Allerede Walther tvivlede på, at de svære murpiller, der som anter springer frem fra gavlvæggen, kunne være dele af den oprindelige portal, og han antog dem for at stamme (delvis) fra barokportalen. I lyset af murværkets tilstand ved genfremdragelsen 1925, under indtryk af Kühnells og Walthers vurdering og i betragtning af sokkelforløbet på korsarmen øst for indgangen (tilsvarende situation er ikke konstateret på vestsiden) tør vi da betragte pillerne som en tilføjelse, der ikke vedkommer den oprindelige portal.

Om dennes opbygning er vi dårligt underrettet; kun står det fast, at den har sprunget frem for facaden ligesom sydportalen, som den tilsyneladende har overgået licit i størrelse. De trekvartsøjlesten, som Walther påtraf, har formentlig hørt til, og det samme gælder muligvis halvsøjleteglene, men der er ikke holdepunkter for bestemmelse af disse formstens oprindelige anbringelse. Det forekommer imidlertid næsten utænkeligt, at de i den første portal skulle være placeret lige op ad hinanden, således som Walther fandt dem, og således som Clemmensen har tænkt sig i sin rekonstruktion. De simple false nærmest granitkarmen, inderst med rundet hjørne, hviler derimod på mere tilforladeligt grundlag (jfr. sydportalen, p. 152), idet Clemmensen i sit ovennævnte brev til Kirkesynet skriver, at falsene kunne lade sig genskabe på basis af eksisterende aftryk og forbandtet i det bevarede murværk, og at han yderligere havde fundet en løsliggende formsten med afrundet hjørne.

Portalens granittympanon (fig. 52) er dekoreret med et stort Georgskors i relief, der foroven indrammes af tre koncentriske, ca. 10 cm brede, glatte vulster. Til hver side for korset, hvis kontur trækkes op med en kantlinie, sidder et dyr, der vender bagen mod feltets midte og snor halen op i vinklen mellem korsarmene, mens hals og hoved i en bagudvendt bevægelse, der følger rammevulsten, med åben mund vender sig mod midten og op mod det hoved, som er placeret i den øvre korsvinkel. De to dyr blev af Rhuman 1666 opfattet som hunde eller tvende andre bidske dyr, som gør og bidser mod månen³⁰. På grund af manketegningen må de imidlertid med Mackeprang karakteriseres som løver, og dermed indrangeres motivet i den omfangsrige række af løvetympana inden for den ikke ubetydelige undergruppe, hvor to løver flankerer et kors³¹.

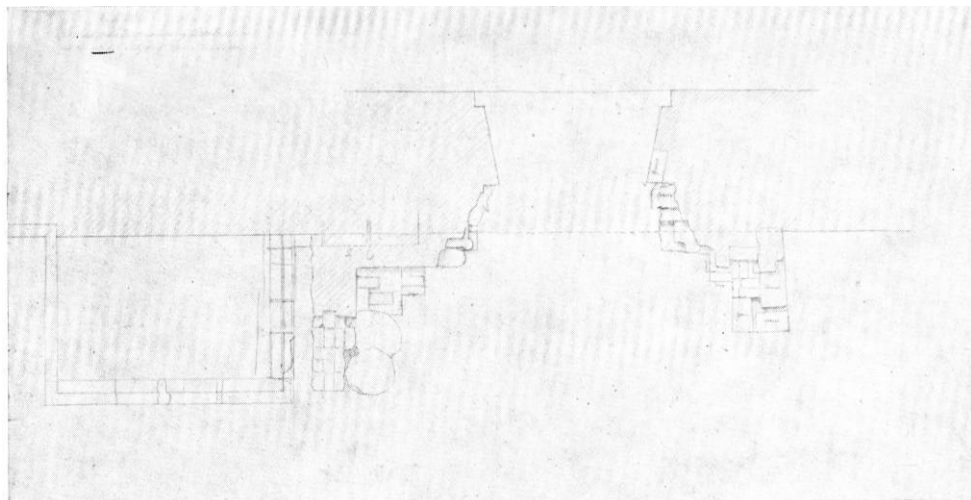

Fig. 53. Nordre korsarms portal, plan 1:100. Opmåling i NM af ældre fundamenter m.v., fremdraget ved ombygningen omkring 1X80 (p. 157). — Portal of the north transept, scale 1:100. Survey of older foundations etc., brought to light during the rebuilding c. 1880.

De to mandshoveder eller masker, der med deres tilspidsede form udfylder de øvre vinkler mellem korsarmene, er det nærliggende blot at opfatte som menneskefremstillinger³², men sandsynligheden taler for, at de skal tolkes som sol og måne, hvilket er almindeligt og kendes på adskillige tympana³³.

Ved sine hovedmotiver, korset og loveparret, hører nordportalens senromanske tympanon hjemme blandt en serie, der udmærker Århusområdet og egnen vestfor. Omend det halvrunde felts indramning med tre flade rundstave vist ikke har paralleller, er det bemærkelsesværdigt, at indfatninger med een, undertiden to vulster netop kendes på liere portaler i området³⁴. Endelig kan en konsolsten i Blegind (Skanderborg amt) ved sin geometriske dekoration sammenlignes med mønstret på domkirkeportalens vestre konsol.

Broen til bispegården. Som nævnt p. 158 mente Walther, da han fremdrog resterne af murpillerne ved den ydre portal, at de hidrørte fra barokkens indfatning af indgangen. Selvom Walther, der jo havde set den gamle portal, bedst kunne drage sammenligning mellem denne og de fremgravede murrester, tyder munkestenene og murværkets beskaffenhed dog på, at de to piller, som Clemmensen senere anså for romanske, i det mindste er middelalderlige. Alligevel er det klart, at man ved portalens fornyelse i 1743 (p. 300) har draget nytte af ældre fundering og murværk.

Til forklaring af disse murpiller og dermed af den ydre nordportals ejendommelige form, og vel også i nogen grad til forklaring af dens dårlige bevaringstilstand, tjener imidlertid de levn af murede teglpiller, som 1926 blev fremdraget under gadens brolægning godt fem meter nord for korsarmens gavl

(jfr. p. 104). Disse to piller, hvor der i den vestres murkærne fandtes en trekvartssøjle-formsten af samme type som den, Walther konstaterede i portalens østre del, blev på linie med pillefundamenter ved bygningen overfor allerede af udgraverne tolket som levn efter den bro, som indtil 1660 forbandt domkirken med bygningskomplekset nordfor.

Bropillernes hovedform og placering er i rimelig relation til muranterne ved indgangen, og det er åbenbart, at de to dele hører sammen. Den vestre pille står ret ud for portalens vestlige del, mens den østre er en kende forskudt; som allerede udgraverne bemærkede, iagttages netop ved denne pille et knæk i broens retning, således at denne syd for pillen peger mod portalen. Det fremgår, at den vestre portalpille delvis har haft en sokkel af granitkvadre ligesom den østre bropille, men overvejende er alle fire piller bygget af munkesten direkte på en simpel markstenssyld.

Bropillerne og de to murpiller ved indgangen er tydeligvis yngre end portalen, hvad bl.a. pillernes form og fundet af formstenene vidner om. Desuden ligger det terræn, som hører sammen med bropillerne, ca. 30 cm over det, der oprindeligt sluttede sig til soklen på korsfløjen.

Angående domkirkens nordportal må vi sammenfattende opstille mindst følgende stadier: Den første portal, der formentlig har været ret beskeden, kan have mindet om den på søndre korsarm, men har efter alt at dømme været lidt større. Det kan ikke afgøres, om denne portal har været underkastet ændringer, før den endnu i middelalderen blev kraftigt omdannet og måske næsten nedrevet i anledning af opførelsen af løngangen til bispegården. Den senmiddelalderlige portal, der forenede dørens indfatning med broens bæring, forsvandt eller blev ombygget, da man omkring 1660 fjernede broen. Sammen med kirkens andre portaler blev den nordre fornyet i 1743 (p. 300), atter i 1881 (p. 322) og senest i 1920'erne (p. 329).

Den størrelse og form, som Mogens Clemmensen gav portalhuset, og hvor han i henseende til højde og taglinier følte sig ledet af spor i murværket, foruden søm og blyrester efter tagbeklædningen, er således efter alt at domme en angivelse af broens dimension og snitfigur (jfr. fig. 96). Det får stå hen, om de formsten, som man fandt ved nedrivningen af 1881-portalens, og som ved rekonstruktionen henførtes til portalhusets gesims, oprindeligt har haft tilknytning til broen, eller om de i den første portal eventuelt har tjent i et vederlagsbånd.

I en afsluttende betragtning af nordportalens er det påfaldende, at adskillige omstændigheder ved granitdelene avler mistanke om, at disse oprindeligt ikke hørte domkirken til. På den anden side er der ingen grund til tvivl om, at granitindfatningen, bortset fra overliggeren, har stået på sin nuværende plads siden korsarmens opførelse. I første række er det slående, at stenhuggerarbejdet ikke er af den kvalitet, som man ville forvente ved en domkirke; dernæst er

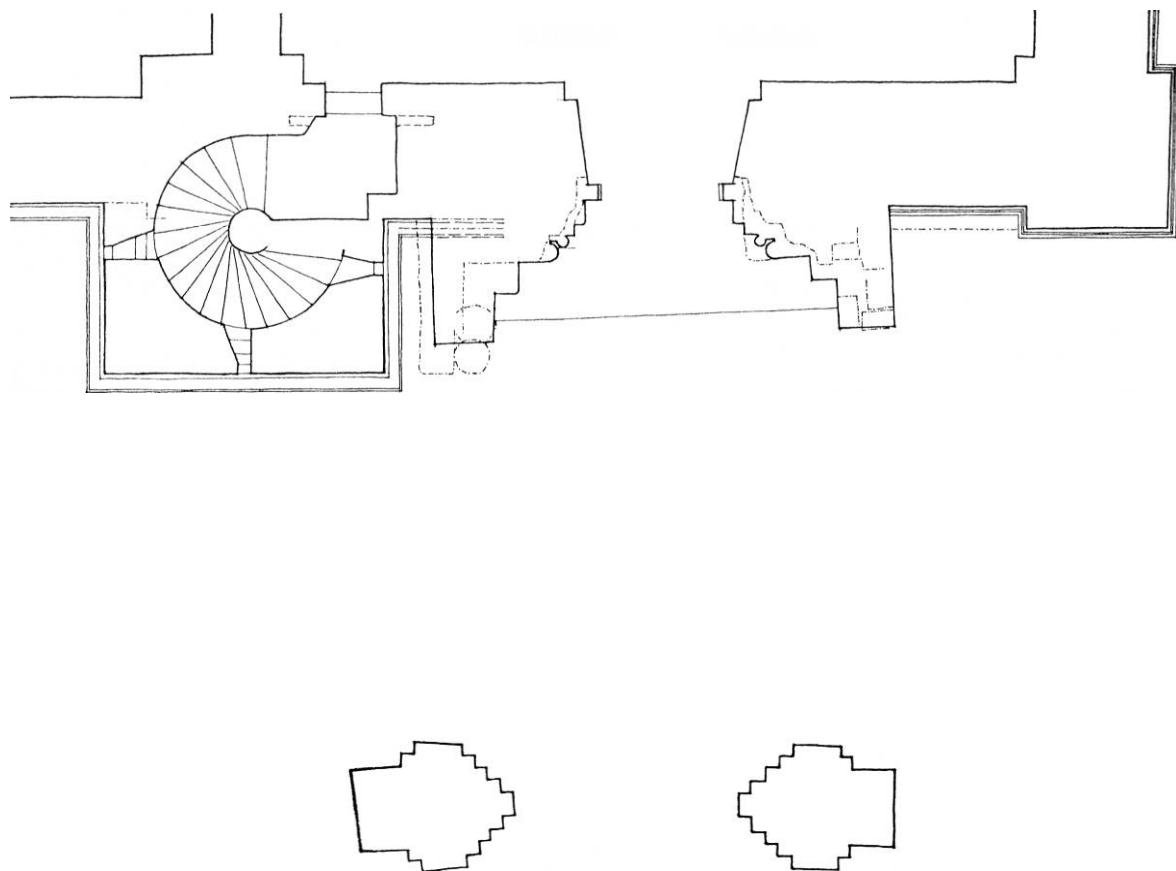
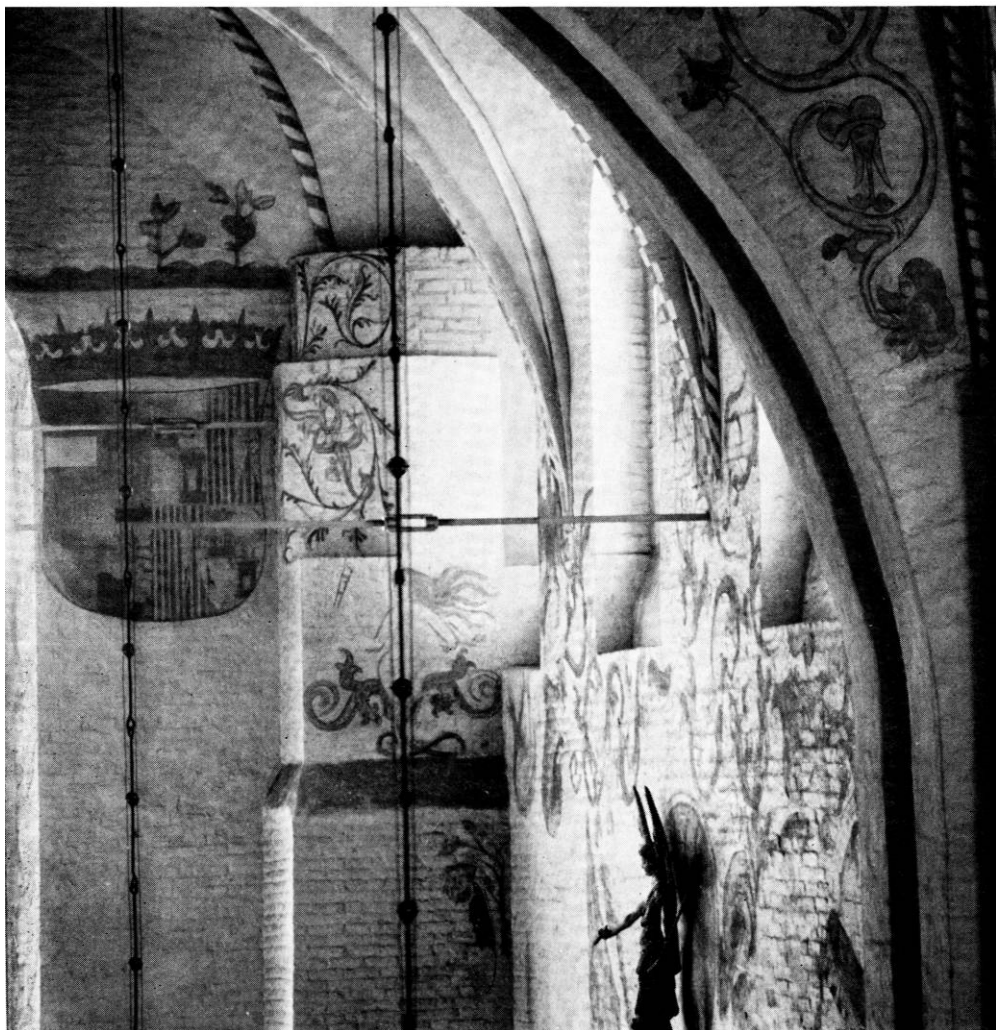

Fig. 54. Plan 1:100 af nordre korsarms nordgavl med angivelse af de rester og spor af fundering og sokkel, der registreredes ved portalens ombygning omkring 1880 (p. 157, jfr. fig. 53); tillige er indtegnet de piller fra broen til bispegården, som blev fremdraget 1926 (p. 104). Målt og tegnet af KdeFL 1968. — *Plan scale 1:100 of north end of the north transept with indications of the remains and traces of foundation and plinth recorded during the rebuilding of the portal c. 1880; the piers from the bridge to the bishop's palace which were revealed in 1926 are also marked on the plan, cfr. fig. 96.*

tympanet øjensynlig beregnet på en mindre dørbredde, ligesom konsollernes forsideornamentik kunne se ud til at være udført sekundært³⁵. Hertil slutter sig, at tympanonblokkens form med rund overside og rette skråsider ikke er den bedst egnede til indmuring i en teglvæg. Endelig konstaterer man, at granitindfatning ikke er en typisk del af en murstenskirkes portal.

Skal disse ejendommeligheder under ét tages som en tilkendegivelse af, at granitportalen, eller stykker af den, har foreligget ved domkirkebyggeriets begyndelse og da formentlig har været tiltænkt en anden opstillingssituation, oplyser de dog intet om, hvor granitdelene har hørt hjemme, eller hvor de skulle være stillet op.

K. deF.L. 1965

Fig. 55. Trappehus m.v. i søndre korsarm. — Staircase etc. in south transept.

TVÆRSKIBETS TRAPPER

Der er to trapper i tværskibet; den i *søndre korsarm* er placeret i sydvest-hjørnet og er en muret spindeltrappe, der som en stor udbygning markerer sig i rummet (fig. 55). Dette indvendige trappetårn, der er samhörørende med bygningen, måler på nordsiden knap to meter og på østsiden ca. 175 cm, og det strækker sig fra gulv til hvælv, idet dog den øverste del, der med heldig virkning er klodsformet aftrappet, skal henføres til kirkens senere forhøjelse (jfr.

p. 256). På nordsiden findes den oprindelige indgang, som er en 167 cm høj og 76 cm bred, rundbuet åbning, der overdækkes med helstensstik og fladskifte. Trapperummets murværk består næsten udelukkende af løbere, og både på den cirkulære, 55 cm brede spindel og i væggen iagttages *riffelhugne* sten. De to skifter høje trin, hvis længder ligger omkring 70 cm, hviler på rundbuede helstensstik; trapperummet oplyses sparsomt af smalle, 5 og 6 skifter høje og ca. 15 cm brede, indvendig smigede glugger ud til det fri, tre på vestsiden og to i gavlmuren. Knap syv meter over tværskibets gulv, 137 cm over gulvet på det i 1920'rne opførte indgangspulpitur, sidder på trappehusets østside sålen af en træbjælkeoverdækket, 183 cm høj og 78 cm bred døråbning (jfr. pl. 22), der i dag formidler adgang til det i 1920'rne opmurede vindfangspulpitur (p. 329) og derfra videre til lofterne over de søndre østkapeller (jfr. p. 170).

Nordre korsarms murede trappe, der er en rekonstruktion på bevarede fundamenter, befinder sig i bygningens nordøstre hjørne, hvor den udvendig tegner sig som et tårn (fig. 54 og 120). Vindeltrappen, der huler sig ind i gavlens murliv, giver adgang til en korridor i korsarmens østmur og munder ud over hvælvingerne. Det oprindelige tårn blev nedrevet 1743 (p. 299) og trappeskakens hulning i gavlen derefter udfyldt og skalmuret. Høyen i 1830'rne, Worsaae 1863 (fig. 156) og Walther i 1880'erne gjorde iagttagelser om det forsvundne tårn, og man fremdrog lejlighedsvis granitsoklen, der gemte sig under gadens brolægning³⁶; i 1920'rne lykkedes det at få trappen genrejst (p. 329). Da fylden dengang blev fjernet og skalmuringen på gavlen nedhugget, viste der sig adskillige levn og spor fra det nedrevne tårn og trappen (fig. 56 og 57), således at den nuværende rekonstruktion kan siges i alt væsentligt at hvile på sikre holdepunkter. Her må dog ses bort fra visse enkeltheder i den øvre del, samt spiret, som er en fri komposition. Mens tårnets øverste afsnit i sin oprindelige form skal henføres til kirkens udvidelser i den senere middelalder (p. 255), har det nedre parti med den kraftigt profilerede granitsokkel (fig. 58) fra begyndelsen hørt sammen med nordre korsarm (jfr. p. 132 og p. 141).

Adgangen til trappen sker inde fra korskirken, hvor der i gavlmuren sidder en 177 cm høj og 73 cm bred, rundbuet åbning, overdækket med helstensstik (fig. 54). De rette vanger har rundede hjørner mod tværskibet, og nogle sten i den østre lysnings modsatte side tyder på, at også dette hjørne har været rundet, hvilket ville være hensigtsmæssigt for benyttelsen. Et par bomhuller godtgør, at døren blev åbnet ind i det 108 cm brede, fladttøndehvælvede rum, i hvis østside trappen begynder. Den bemærkelsesværdigt brede og behagelige opgang er konstrueret med en cirkelrund, godt to sten bred spindel, hvor de 90—98 cm lange trin bæres af rundbuede helstensstik, der er pudsede, mens væggen står i blank mur. Oprindelige vægpartier viser, at murværket en tid har været hvidtet.

O. Søndergaard 1923—25

Fig. 56. Øverste oprindelige åbning til trappetårnet ved nordre korsarms gavl (p. 163). — *Original upper opening to the stair turret in the end of the north transept.*

O. Søndergaard 1923—25

Fig. 57. Nordre korsarms gavl med rester af muret spindeltrappe (p. 163). — *The end wall and gable of the north transept with remains of brick-built newel stair.*

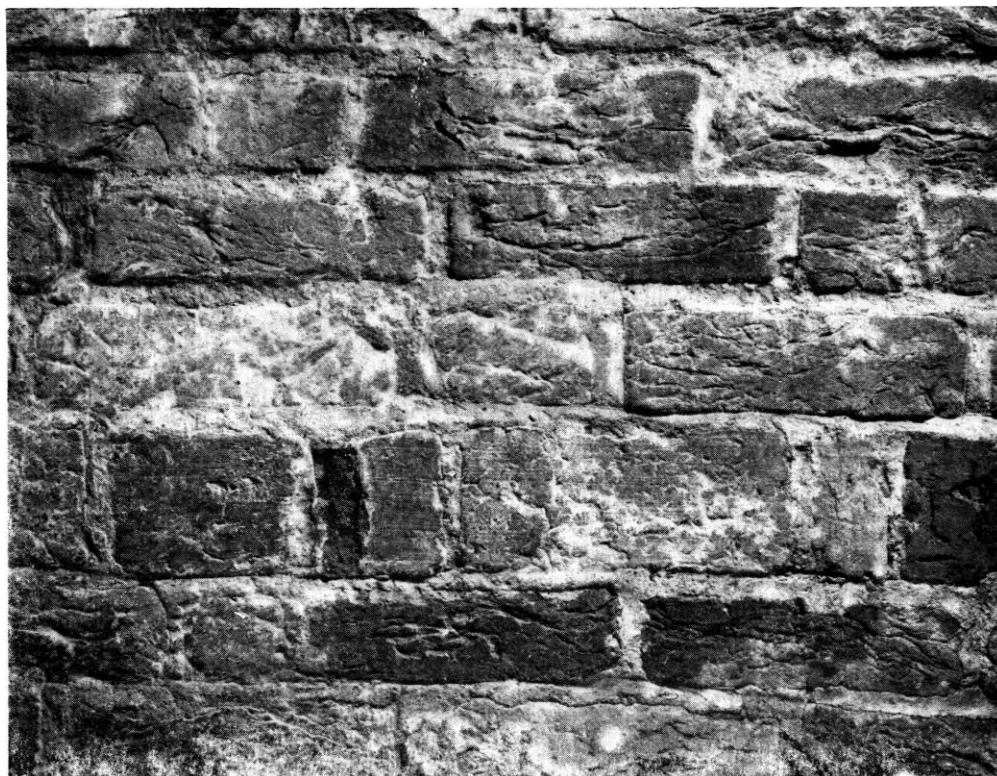
Fig. 58. Nordøsthjørnet af soklen på nordre korsarms trappetårn (p. 132 og 163),
corner of the plinth of the stair turret of the north transept.

K.deF. L. 1964
The north east

Ved tårnets genopførelse indsattes i ydermurene smalle, indvendig smigede glugger i lighed med dem i søndre korsarms trappe. Et lille vindue i korsarmens østmur, i hjørnet ved tårnets lidt fremspringende sydside, over tagfladen på det nordre østkapel, er sat i forbindelse med en større niche med træoverligger.

I dag munder trappen ud i et kammer på ca. 180x210 cm, overdækket i øst-vestlig retning med fladbuet tøndehvælv. I rummets sydvæg er en åbning (h: 185, b: 57—67 cm, fig. 56), der fører ind til tværskibets loft, og over hvis fladbuede halvstensstik der forløber et par rulskifter, som ved genopførelsen tolkedes som vederlagsniveau i kammeret. Åbningens vestre vange er behugget og overpudset, hvilket røber ændringer; samhörørende hermed iagttages umiddelbart under kammerets gulv de for det oprindelige trapperum karakteristiske, *riflede* teglsten. Disse omstændigheder indicerer, at trappen, før den middelalderlige ombygning og forhøjelse, har været ført højere op.

Det er ikke længere muligt at afgøre, hvorledes tårnets top var udformet i begyndelsen; kun turde det være sikkert, at tårnet ragede op over tværskibets

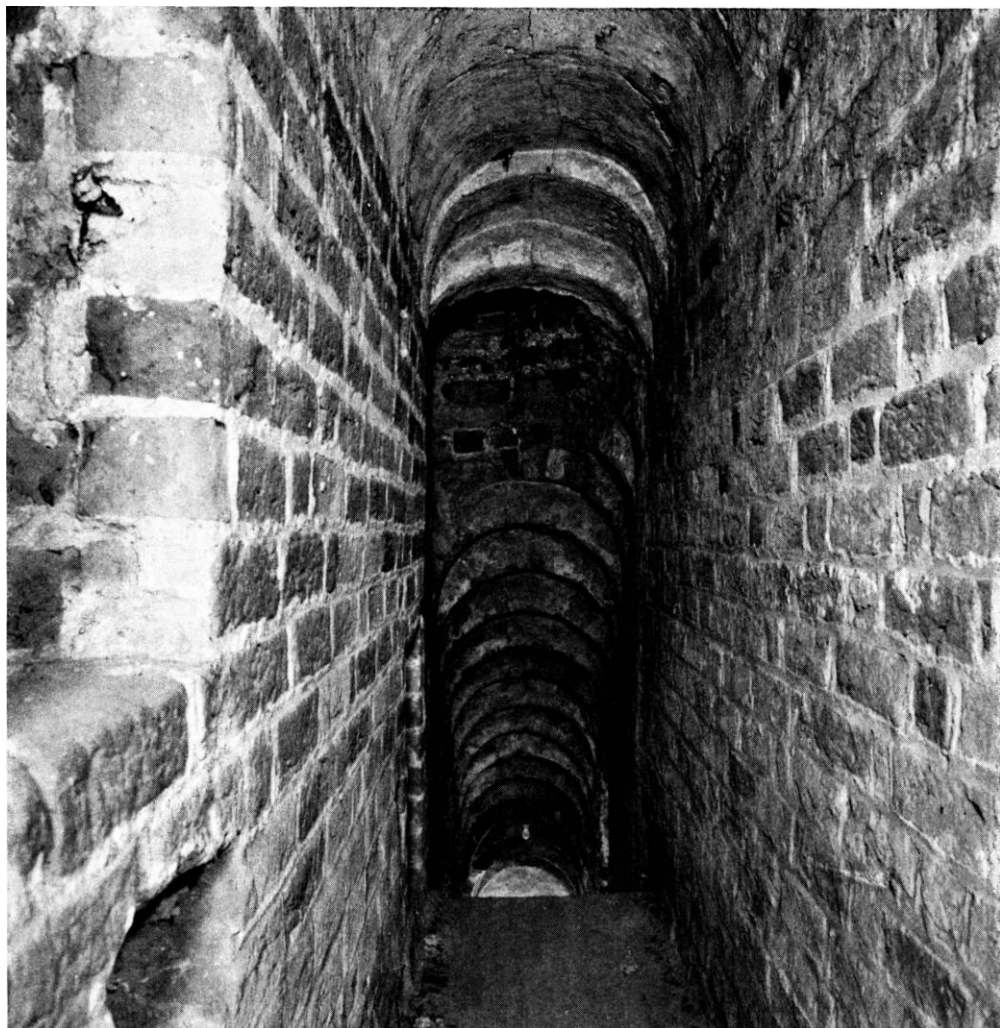
K.deF.L. 1965

Fig. 59. Udsnit af østvæggen i gangen i nordre korsarms østmur. *Section of the east wall in the passage in the east wall of the north transept.*

tag. Her er dets planfigur rektangulær, hvorfor man kunne formode, at afdækningen har været et almindeligt sadeltag; samtidig vil dog et firsidigt pyramidespir, som man foretrak ved rekonstruktionen, også have sandsynlighed for sig (jfr. p. 256).

Gangen i murlivet. Efter den første hele omgang op ad spindeltrappen når man, knap fem meter over terræn, til en rundbuet åbning, der fører ind til en korridor, som i østvæggens murliv strækker sig i hele korsarmens længde fra gavlen til koromgangen, i alt ca. 14 m; en grov tilmuring i den sydlige ende vidner om, at gangen oprindeligt var længere (fig. 59, 60, pl. 3 og 19; jfr. p. 177). Ved indgangen er korridoren 86 cm bred, en lodret fals omtrent midtvejs på vestsiden forringer bredden til 76, hvorefter gangen spidser svagt til i sydlig retning for nærmest koret at måle 69 cm i bredden. Det første afsnit, det nordlige, udgøres af et trappeløb med 19 to skifter høje trin og en repose ud for indgangen til loftet over nordligste østkapel. Oven for trappen fortsætter korridoren horisontalt med et mørtelgulv ca. ni meter over gulvet i kirken.

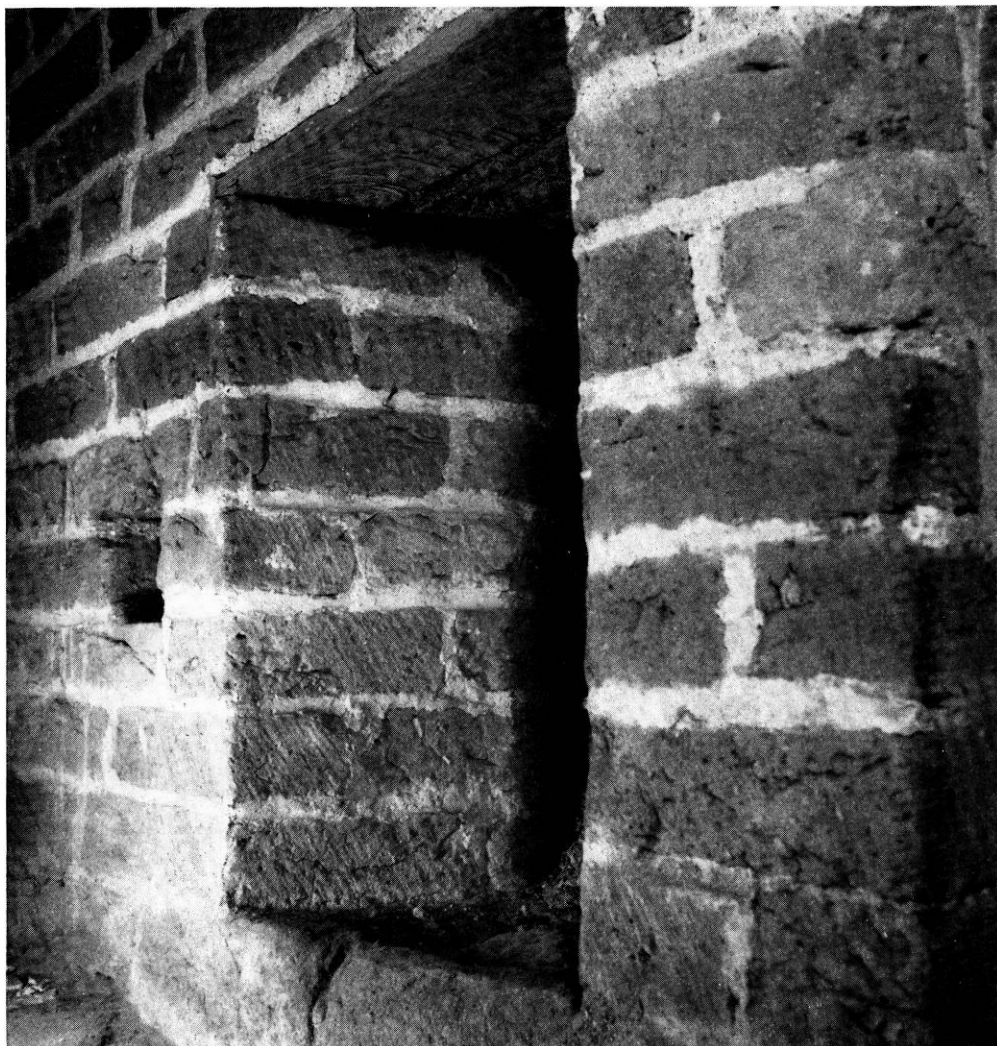
Overdækningen dannes af tøndehvælv, der over trappeafsnittet forskyder

K. de K. L. 1965

Fig. 60. Gangen i nordre korsarms østmur, set fra syd (p. 167—68). — *The passage in the east wall of the north transept, seen from the south.*

sig i en med trinene parallel bevægelse; hvælvet er udført med rundbuede halvstensstik, som på gangens vandrette stykke, hvor den hvidkalkede puds er faldet ned, ses ikke at være i forbandt. På den vandrette strækning er der i østvæggen 19 skifter mellem gulv og hvælv, overfor kun 18, men her optræder nederst kantstillede sten. To smalle, indvendig smigede lyslugger (fig. 61), der i dag er tilmurede, sidder i denne væg ind mod tværskibet; begge er syv skifter høje, 48 cm brede og anbragt lige over gangens gulv på det kantstillede skifte; hjørnesteene er *riflede* og overdækningen udført med egeplanker. Før tillukningen har luggerne været udvidet ved behugning. I korridorens østre væg

K. de F. L. 1965

Fig. 61. Gangen i nordre korsarms ostmur, nordre åbning til tværskibet (p. 168). — *The passage in the east wall of the north transept, north opening to the transept.*

sidder i noget omdannet skikkelse de to oprindelige indgange til lotterne over korsarmens to østkapeller. Den nordlige indgang, der har været omkring 55 cm bred, er udvidet ved behugning, men har bevaret sine smigede lysninger mod kapellets loft, hvor bredden er 117 cm. Mod korridoren har overdækningen vist været et rundbuet stik, mens der til den anden side har ligget en planke (jfr. p. 186). Den anden åbning er højere og smallere; mod loftet fortsættes sidesmigene i et fladbuet halvstensstik, hvor de *riffelhugne* sten og murværket omkring giver grund til at antage, at denne side er bevaret i sin oprindelige form med en bredde på 90 cm.

ØSTKAPELLER OG KORTÅRNE

Som et led i kirkens første byggeprogram blev der på tværskibets østside rejst i alt seks udbygninger eller kapeller, fordelt i to grupper på tre, der knytter sig til hver sin korsarm. Alle seks, der under eet betegnes som domkirkens *østkapeller*, er hver 6—7 m brede og har fra begyndelsen været overhvælvet. Hver gruppe er i grundplan således disponeret, at den udgør en sammenhængende, symmetrisk komposition bestående af et større, apsissmykket kapel i midten med et mindre på hver side; den arkitektoniske dekoration fremhæver yderligere det midterste rum. Af de seks kapeller er de to nærmest kirkens højkor forsvundet, mens de fire andre eksisterer i stærk restaureret, delvis genopbygget skikkelse; taggavle og tagværker er nyudførte i 1880—81 (p. 322).

I al fald fire, muligvis fem af kapellerne har ved store, åbne arkader stået i forbindelse med tværskibet, til hvis ostmur de har primær tilknytning; i denne sammenhæng må det antages, at de nordre kapeller er ældst. Det har været fremført³⁷, at de yderste sidebygninger skulle være et supplement til den oprindelige plan, men en nøje undersøgelse af murværket på vedkommende steder har ikke givet støtte for denne formodning; snarere taler f.eks. udformningen af sydvæggen i det nordligste kapel (p. 186) og reposen på murlivets trappe (p. 167) så afgjort for, at denne bygning var forudset fra starten.

SØNDRE ØSTKAPELLER

Det *sydligste østkapel*, der siden 1921 anvendes som kirkens præsteværelse (jfr. p. 329), er en rektangulær bygning, indvendig ca. 4,6x6,4 m, der på sin nordside er sammenbygget med søndre apsiskapel. Rummet er lukket mod korsarmen og står ved en smiget døråbning i nordvæggen i forbindelse med apsiskapellet; bl.a. denne indirekte adgang i forening med beliggenheden yderst ved tværskibets sydgavl, hvor senere kapitlets fællesbygning opførtes (p. 107), leder til den formodning, at bygningen i den oprindelige kirke tjente som *sakristi*³⁸ (jfr. p. 285).

Terrænet omkring er gentagne gange i nyere tid afgravet og reguleret (p. 122 ff); et spring i det nuværende gadeniveau ved bygningens sydøsthjørne medfører, at skråkantsoklen (p. 132) er i forskellig højde på de to frie sider. På østsiden ligger soklen i fortsættelse af de oprindelige sokkelkvadre på nabokapellets apsis. Façaden er helt skalmuret i 1880—81, og samtidig fik gesims og taggavl en fri, gotiserende udformning (p. 322).

Bygningens indre står i dag med hvidkalkede vægge, præget af en regulerende restaurering. Nordvæggen er muret i munkeforbandt, mens rene løberskifter spiller nogen rolle i ostvæggen. Næsten hele væggen mod tværskibet op-

tages af en 87 cm dyb niche, der overdækkes med et spidsbuget helstensstik. Moderne træpaneler og faste skabe vanskeliggør iagttagelser i rummet, der fra begyndelsen sikkert har været uden arkitektonisk dekoration. I sydvæggen skimtes over brystningspanelet *riflede* tegl i toppen af to stik, der formentlig tilhører *skabsnicher*. Rummet overdækkes med et samtidigt helstens *krydshvælv*, der på forlæg i væggene bæres af trekløverprofilerede helstensribber (pl. 21) uden vederlagsangivelse.

1880—81 indsattes i østmuren en dør, i sydmuren et spidsbuget vindue; begge er senere erstattet af de nuværende, rundbuede, dobbeltsmigede vinduer. Det hvælspor, der aflæses på tværskibets mur mod kapellets loft (fig. 160), tilhører utvivlsomt en sekundær omdannelse i bygningen.

Søndre apsis, der antagelig har været *konventhus* (fig. 62), svarer i det væsentlige til det nordre (p. 179), kun er den arkitektoniske dekoration mere enkel. Kapellet og tilbygningen sydfor har i nyere tid været anvendt som materialrum, 1881 indrettedes fyrekælder, og under anden verdenskrig fungerede apsiskapellet som offentligt beskyttelsesrum (jfr. p. 286). Som følge heraf er bygningen nu stærkt restaureret, og store partier er nyudførte. Apsiden er genrejst i 1880—81 på bevarede fundamenter, adskillige enkelttræk i indgangsarkaden er rekonstrueret i 1920'erne (p. 329), og kun få formsten, fortrinsvis højtsiddende, er oprindelige. Alligevel tør man anse det eksisterende kapel for en i det væsentlige korrekt gengivelse af den oprindelige bygning; størst usikkerhed må herske om apsisfaçadens øvre parti.

Kapellets rektangulære del, der indvendig måler ca. 6x10 m, er ved to vægpiller med tilhørende gjordbue delt i to fag; det vestre er næsten kvadratisk, det østre er kortere med længste udstrækning i nord-syd. Hertil slutter sig (den genopførte) apsis med indvendig diameter på 4,5 m. Bygningens ydre granitfod dukkede op sammen med soklen fra den nedbrudte apsis ved afgravning i efteråret 1880 (p. 323). Det viste sig, at apsidens skråkantsokkel (jfr. p. 132) var fuldstændig bevaret på sydsiden, mens kun nederste skifte eksisterede mod nord (fig. 63 og 159). Her vidnede en markstenssyld om ombygning før apsidens nedrivning.

I syd indeholdt soklens øverste skifte to udkragede granitklodser, der var placeret i ottendedelspunkter på apsidens ydre periferi. Hver klods dannede bæring for en halvsøjle på teglfaçaden, hvoraf to skifter var i behold over soklens skråkant; søjlernes hjørnebladsbaser stod på granitfoden. Apsis har i det nederste parti været 114 cm svær i fuld mur. Façadens halvsøjler er ikke uden sandsynlighed rekonstrueret med kapitæler svarende til baserne, og forbindes med en bufrise, der kroner væggen og bærer bygningens enkle, med to savskifter prydede gesims.

Kapellets øvrige façadepartier er enten nyopførte eller skalmurede i 1880—81.

I begyndelsen af dette århundrede konstateredes ved en udhugning i den store niche i søndre koromgangs andet fag vestfra¹⁷ eksistensen af hjørnet mellem kapellets gavlvæg og nordside (jfr. fig. 40).

Kapellets *indre* står i blank mur og åbner sig mod søndre korsarm med en dobbeltfals, rundbuet arkade, hvis vanger smykkedes med kraftige, to sten brede halvsøjler på teglplint, hvis profilering fortsætter tværskibets sokkel (fig. 62). Udformningen af denne arkade, der er simplere end den i nordre apsis-kapel (fig. 67), er sandsynligvis nært beslægtet med de borthuggede partier af korsskæringspillerne (p. 142). Den forreste fals' fremspringende hjørne er rundet og afsluttes i enderne med et blad; halvsøjleens fod har hjørneblade på plinten og herover en hulet skråfas og vulst. Arkadens to skifter høje vederlagsbånd af hulkel og vulst, hvilket profil i øvrigt med få variationer optræder som kragbånd i kapellet (fig. 66,3), fores hen over åbningens fals, mens spor angiver, at hulkelen oprindeligt fortsatte på korsarmsvæggen ved vederlag af indgangens fladskifteprydede helstensstik. Her som i kapellets gjordbuer iagttages med nogenlunde regelmæssig afstand to kopper. Arkadens halvsøjler er over skaftets topvulst afsluttet med trapezkapitæl.

I åbningen ligger to granittrin, der forer fra korsarmen 36 cm ned til det i 1870'erne genetablerede gulvniveau i kapellet³⁹.

Langsidernes teglvægge hviler på en 16—21 cm høj bindig *granitfod*; de rumdelende vægpiller er udformet som dobbelte halvsøjler med hjørnebladsbaser og -kapitæler⁴⁰. På nordvæggen er søjlerne placeret direkte på den fremspringende granitplint, mens de mod syd står på et almindeligt skifte oven på granitfoden. Der iagttages den forskel mellem vægpillerne, at mellemrummet mellem sydvæggens søjler optages af hjørnestillede sten, mens dette vinkelled mangler mod nord (fig. 66,2)⁴¹. Over vederlagsbåndet udspringer den retkantede, to sten brede gjordbue, der som kapellets øvrige arkader er pudset og hvidtet på undersiden ind til få centimeter fra kanten. Apsisåbningen, som er på størrelse med de to lige nævnte arkader og næsten udfylder rummets gavlvæg, er udstyret med dobbelte halvsøjler lige til vægpillernes; de fremspringende hjørner mod vest er beriget med trekvart-søjler, ud for hvis hjørnebladsbaser og -kapitæler, der på gavlvæggen er et affaset eller hulkelet skifte. Selve buen består af retkantet helstens-fals mod kapellet og dobbelt vulst i forlængelse af de bærende halvsøjler.

Langvæggene er i det østre afsnit simple, mens store, rundbuede vægnicher i det vestre fag øger rummets bredde og fremkalder en dybdevirkning i længderetningen. Nordsidens slanke, dobbeltfalsede arkadeblending, der har dirigeret udformningen af den enkle niche, som udfylder sydvæggen, viser ved sin forskudte placering og de højtsiddende vederlagsbånd samhörighed med det forsvundne kapel nordfor (p. 175f). Begge arkadens fals, hvori ses »skraverede«

L. L. 1964

Fig. 62. Sydlige apsiskapel, set fra korsarmen. — *South apse chapel seen from the transept.*

sten, som C. M. Smidt udtrykker sig⁴², er helsten brede, og de indre, udadgående hjørner er rundede med afslutningsknop foroven, det østre har tillige i den nuværende tilstand en knop forneden, eet skifte over granitfoden. I nichens bagvæg sidder en 192 cm bred, rundbuet, oprindelig åbning, overdæk-

ket med henstensstik og fladskifte. Det er formentlig som et led i kirkens senmiddelalderlige ombygning, at arkaden er blevet delvis tilmuret og aflost af et mindre, spidsbuet dørhul, der formidlede forbindelse mellem kapellet og søndre koromgang (pl. 21 og 24).

Af oprindelige enkeltheder er i det vestre fag bevaret en *døråbning*, der fører ind til tilbygningen sydfor; den 106 cm brede åbning, der er smiget på sydsiden, sidder vestligt i væggen og er overdækket med rundbuet helstensstik. Apsidens *vinduer* er rekonstrueret i analogi med de bevarede vinduer i nordre apsiskapel (p. 184).

Kapellets formentlig samtidige *overhvælving* dannes i det vestlige fag af et halvanden sten tykt krydshvælv⁴³, hvis kappesømme er så lidet fremtrædende, at den kalkede flade som et kugleudsnit spænder ud mellem de fire siders rundbuede arkader med stik i blank mur. Det østlige fags to sten svære krydshvælv er beslægtet med hvælvet i det sydfor liggende kapel og nordre apsiskapel og bæres af helsten brede trekløverprofilerede ribber, der uden vederlagsmarkering udgår fra rummets hjørner. Over den moderne apsis er støbt et kvartkuglehvælv.

BÆNK I APSIS. En interessant opbygning i apsis kom for dagen ved Worsaaes og Walthers udgravninger i forrige århundrede⁴⁴ og blev restaureret samtidig med apsidens nyopførelse. Det er vel ikke ganske sikkert, at indretningen er samtidig med bygningen, men den er næppe væsentlig yngre og vil derfor blive beskrevet her. I apsisbuen ligger to trin, der forer fra kapellet op til rundingens højere liggende gulv. Hvert trin, hvoraf det østlige flugter med gavlmurens inderside, er eet skifte højt og helt udført af munkesten; særlig det nederste trin er slidt. I flugt med buens østside følger endnu et trin, to skifter højt, og på dette niveau er i tegl opbygget en halvcirkulær bänk, der i to afsæt koncentrisk følger apsidens runding (fig. 63 og 159). Gulvet foran bænken er inden for trinforkanterne lagt med uglaserede, 11x11 cm teglfliser (jfr. p. 345) med fugeretning i en vinkel på 45° i forhold til kapellets akser. Den lavere bänk, hvis 38 cm brede, tegllagte overside bærer utvetydige spor af slid, er fortil muret med et normalskifte over et rulskifte. Den højere bänk, der i dag som overside har en træplade, er udført som en helsten bred mur, der i en afstand af ca. 25 cm følger apsidens krumme inderside. Hulrummet under træpladen, mellem den færdigfugede ydermur og bänkforsiden, er i begge ender tilmuret i flugt med det øverste trin, dvs. i plan med apsisarkadens østside.

De opmålinger, der foreligger fra udgravningen, viser, at meget store dele af bänkarangementet dengang var for hånden og godtgør, at rekonstruktionen hviler på tilfredsstillende grundlag. Kun er højden af den øverste bänk ikke belagt, idet der blot fandtes eet skifte ved frilæggelsen. I det ovenfor nævnte brev til Worsaae tænkte Walther sig, at muren »muligvis var afsluttet i Bryst-

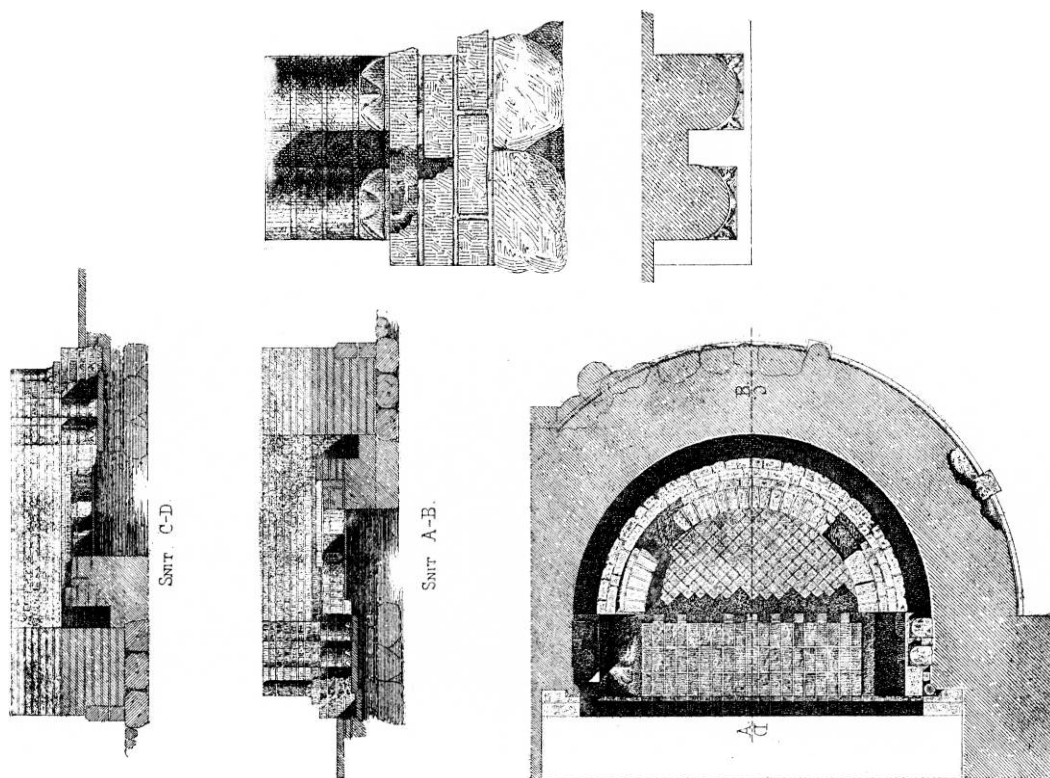

Fig. 63. Rester af fundament 1:100 og arkitektoniske detaljer i søndre apsiskapel. Usigneret opmåling i NM, udført ved kapellets restaurering omkring 1880 (p. 174). — *Remains of foundations scale 1:100 and architectural details in the south apse chapel. Unsigned survey made during restorations and rebuilding of the chapel c. 1880.*

højde, og at den har tjent til Anbringelse af Lys eller andet til Gudstjeneste«; denne formodning, ligesom en eventuel arkitektonisk forbindelse mellem den koncentriske teglopygning og apsiden, blev åbenbart opgivet, men det er usikkert, om det er på basis af spor i væggen, at man sluttelig rekonstruerede en fem skifter høj bänk. Søndre apsiskapels bänkarrangement, hvortil der i samtiden kendes paralleller i klostre⁴⁵, og som giver tilbygningen selvstændighed inden for domkirkekomplekset, kan vist kun forklares som mødested for det kapitel, som Peder Vognsen ved sine donationer (jfr. p. 64) drog omsorg for⁴⁶.

ØSTKAPELLERNE NÆRMEST KORET

Det vestligste fag i koromgangene angiver størrelsen på hver af de to sidebygninger, som i den oprindelige kirke befandt sig mellem apsiskapellerne og højkoret, og som her benævnes *korkapellerne*. Begge bygninger har haft arkitektonisk selvstændighed, indtil koret blev udvidet og kapellerne inddraget i

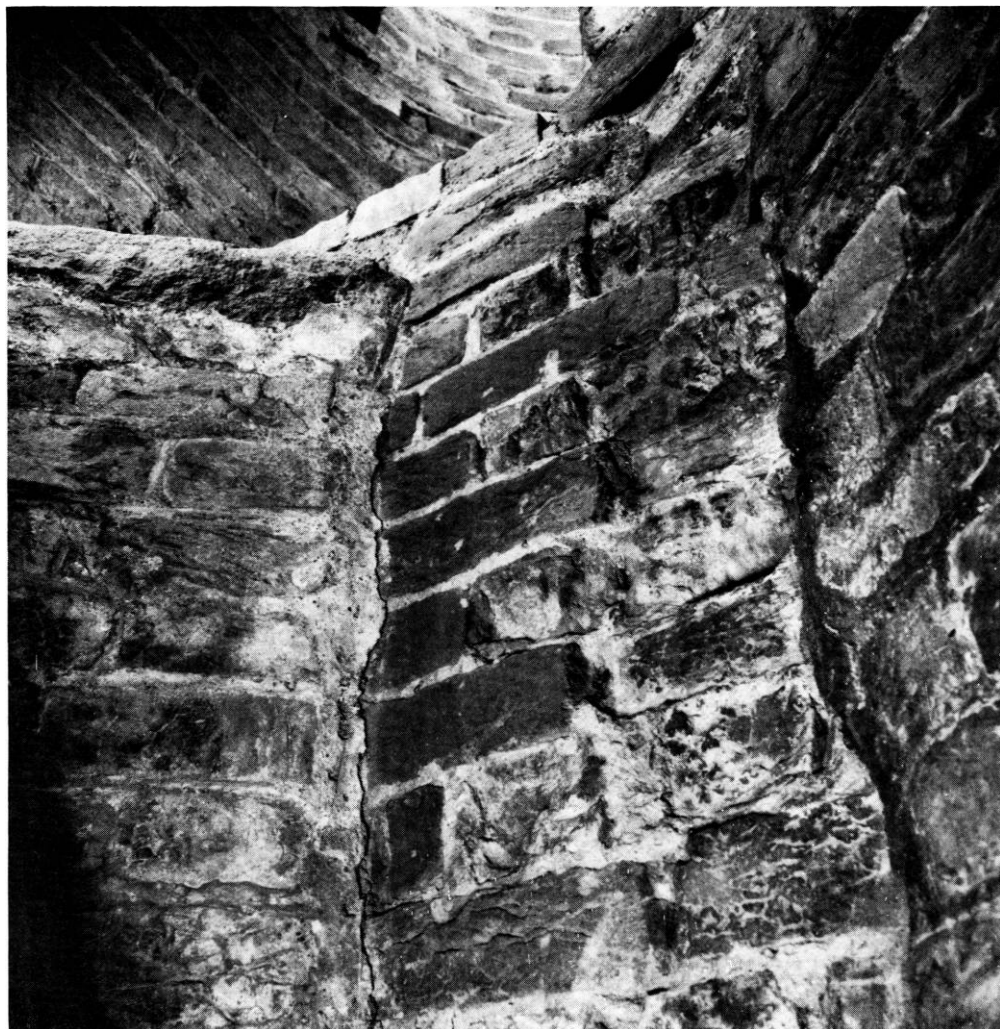
omgangen. Da kun få, fragmentariske levn er bevaret, er det kun muligt at beskrive udformningens hovedtræk. Denne tilstand og antagelsen af, at kapellerne stort set var ens, motiverer, at de behandles under et.

Ved udgravninger i koromgangene omkring 1910¹⁷ har man konstateret rester af markstenssyld og granitsokkel tilhørende kapellernes østvægge (fig. 36). Begge steder flugtede væggen med østmuren i de yderste østkapeller, dvs. at korkapellernes mure har ligget omtrent i fortsættelse af det nuværende kors andet pillepar vestfra (jfr. fig. 40, 88 og pl. 1). Hertil slutter sig, at den store niche i søndre koromgangs andet fag vestfra i sin vestside indeholder et stykke af murens facade.

Delvis rekonstruerede spor på pillerne ved indgangene til koromgangene, hvor der i nord iagttages et rundet hjørne og et gesimsstykke, i syd rester af et stik med prydskitte af løbere, angiver, at kapellerne har åbnet sig mod tværskibet med arkader, der sandsynligvis har været rundbuede. Murværket til begge sider og udgravninger ved det søndre korkapel godtgør, at åbningerne har været falsede, og det ser ud til, at vederlagsbåndene her og i de øvrige arkader i hvert kapel har siddet i samme højde, hvor niveauet og sikkert også udformningen angives af de bevarede kragbånd i de respektive arkader til nabokapellerne (jfr. p. 141). Af den *indre* udformning er både i syd og nord den væg, der vender mod det respektive apsiskapel, helt eller delvis bevaret; i nord er ligesom i nordre korsarm (p. 132) en to skifter (77 cm) høj granitsokkel. Begge steder er nævnte vægge beriget med en stor, falset blanding, og i syd en arkade, der har givet åben forbindelse med apsiskapellet (p. 172). En lignende arkade med profilerede vederlagsbånd og vistnok også rundede hjørner har utvivlsomt eksisteret i nord mellem korkapellet og respektive apsiskapel. I nordre korkapel lader murværkets beskaffenhed antage, at også østvæggen har haft en stor vægblanding. En bevaret fals i samme kapels sydvestre hjørne og udgravninger det symmetrisk tilsvarende sted i syd¹⁷, sammenholdt med korpillernes form, giver grundlag for den antagelse, at begge kapeller ved falsede arkader har stået i åben forbindelse med højkoret (jfr. pl. 1 og 3).

Således fremstår da billedet af korkapellerne som næsten kvadratiske rum, der indvendig har målt ca. 5x6 m og på de tre sider ved store arkader har stået i åben forbindelse med den øvrige kirke; i østvæggen, hvor et alter må have været opstillet, har der sikkert siddet et *vindue*. Det afhuggede murværk i nordre koromgang over arkaden til apsiskapellet (fig. 89) godtgør, at nordre korkapel var *overhvælvet*, og en rest af hvælvet tyder på, at der var muret ribber. Med støtte i indretningen af de øvrige østkapeller må det formodes, at også søndre korkapel havde hvælv.

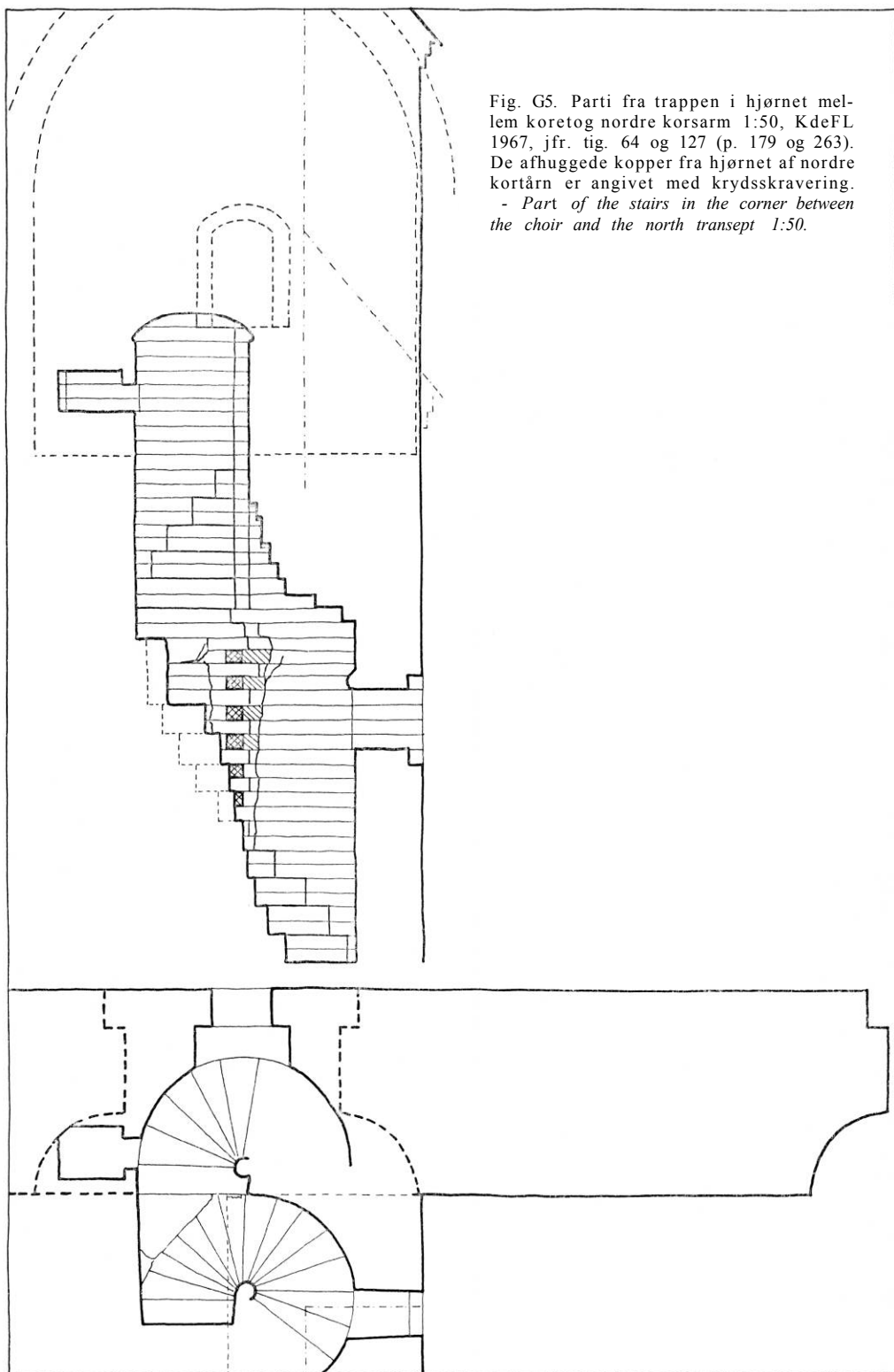
MULIGE KORTÅRNE. Kirkens grundplan viser, at murværket omkring korkapellerne er meget kraftigt; de svære hjørnepiller kan dårligt forklares alene

K. de F. L. 1965

Fig. 64. Udsnit af nordre korsarms østfacade med afhuggede mursten fra formodet kortårn (p. 177).
Section of east façade of north transept with bricks from a tower which was probably above the choir.

ved hjælp af eenetages bygninger. Flere spor ved det *nordre korkapel* viser da også utvetydigt, at der har eksisteret en overbygning, hvorved kapellets højde mindst har svaret til korets. Til supplerung af det almindelige indtryk af murværket på vedkommende steder — i særlig grad korpillernes højtførte behugninger — er der fire omstændigheder, som oplyser om tilbygningens øvre del: 1. Den ovenfor p. 167 omtalte gang i nordre korsarms østmur. 2. På nordvæggen i koromgangen ud for flugten af kapellets facade er en høj, gennemgående fuge, der i niveau med apsiskapellets murkrone opad fortsætter i fortanding. 3. Et afhugget hjørne, der iagttages på korsarmens oprindelige facade,

på den lille strækning, der danner væg i den senere trappe, som ved korets udvidelse blev klemmt ind mellem tværskibet og korets nordmur (fig. 64 og 65). 4. I falsen i nordøst-hjørnet af den nordøstre korsskæringspille sidder en rest af et buestik, der har gået i nord-sydlig retning. Denne buerest er af samme art og har vederlag i samme højde som de lignende stikfragmenter, der ovenfor p. 140 er beskrevet i forbindelse med koret. Eksistensen af et øvre stokværk på det oprindelige, nordre korkapel er således sikker nok, men der savnes holdepunkter for beskrivelse af udformningen. Imidlertid må dispositionen stort set have været en gentagelse af grundetagen. Det vides ikke, om der har været vinduer i ydermurene; stikkene tyder på, at der har været *hvælv* samt åbne arkader mod kor og tværskib. Gangen i korsarmens murliv (p. 167) har ført til dette rum, hvilket dog næppe har været dens endelige mål; overetagens placering op til koret lader muligheden for en liturgisk funktion stå åben⁴⁷.

De påpegede, svære murtykkelser og beliggenheden i hjørnet mellem kor og tværskib sandsynliggør, at der her var planlagt et formentlig kvadratisk tårn. Der er ikke bevaret yderligere vidnesbyrd, og det får stå hen, hvordan tårnet så ud, hvis det overhovedet nåede at løfte sig over korets murkrone⁴⁸.

Angående overetage og tårn på det *søndre korkapel* er vi dårligere hjulpet. Ved korets udvidelse blev murværket over kapellets sydvæg stærkt fornyet for at eliminere skævheder i den gamle bygning, og herved er eventuelle spor forsvundet. Men af symmetrigrunde vil man formode, at domkirken også ved korets sydside var tiltænkt et tårn, således at S. Clemens — måske som en efterklang af frådstenskirken på nuværende Frue kirkes plads — var planlagt med et par kortårne. Den langstrakte bygningshistorie sandsynliggør ikke, at de kom til udførelse.

NORDRE ØSTKAPELLER

Nordre apsiskapel ligger symmetrisk med det søndre (p. 171) om kirkens hovedakse; i dispositionens grundlæggende træk er de to kapeller ens, men ved sammenligning træder det frem, at det nordre er rigest i detaljen (jfr. fig. 66,3) på en lignende måde, som nordre korsarm udmærker sig over for søndre (p. 142). Samtidig er det nordre kapel smallere end det søndre, og dets slanke proportionering er i sig selv bemærkelsesværdig.

I 1640'rne blev kapellet indrettet som gravbygning for familien Sehested, hvorved gulvniveauet ændredes, 1821—47 husede det stiftsbiblioteket, men så profane anvendelser, som de søndre kapeller kom ud for, blev undgået (jfr. p. 286). Façadernes murværk blev skalmuret i forrige århundrede; indvendig står væggene stærkt restaureret, og apsis med tilhørende hvælv er en rekon-

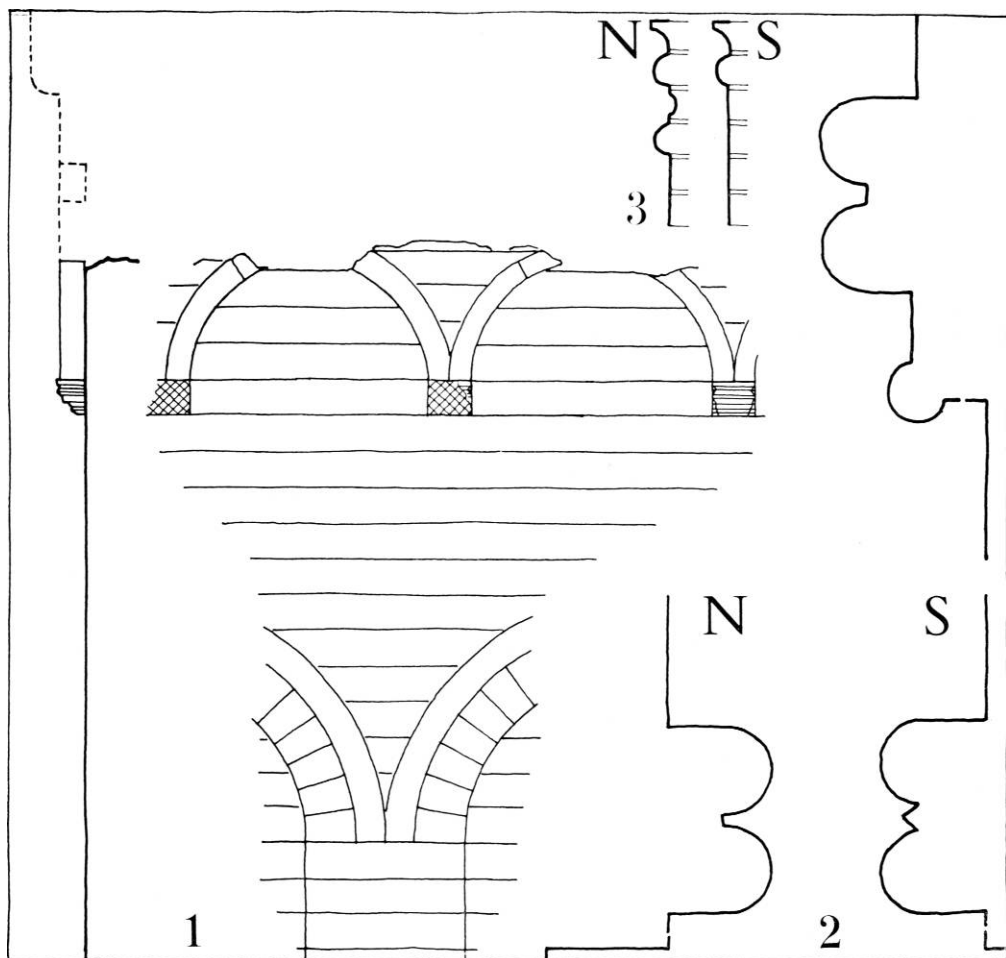
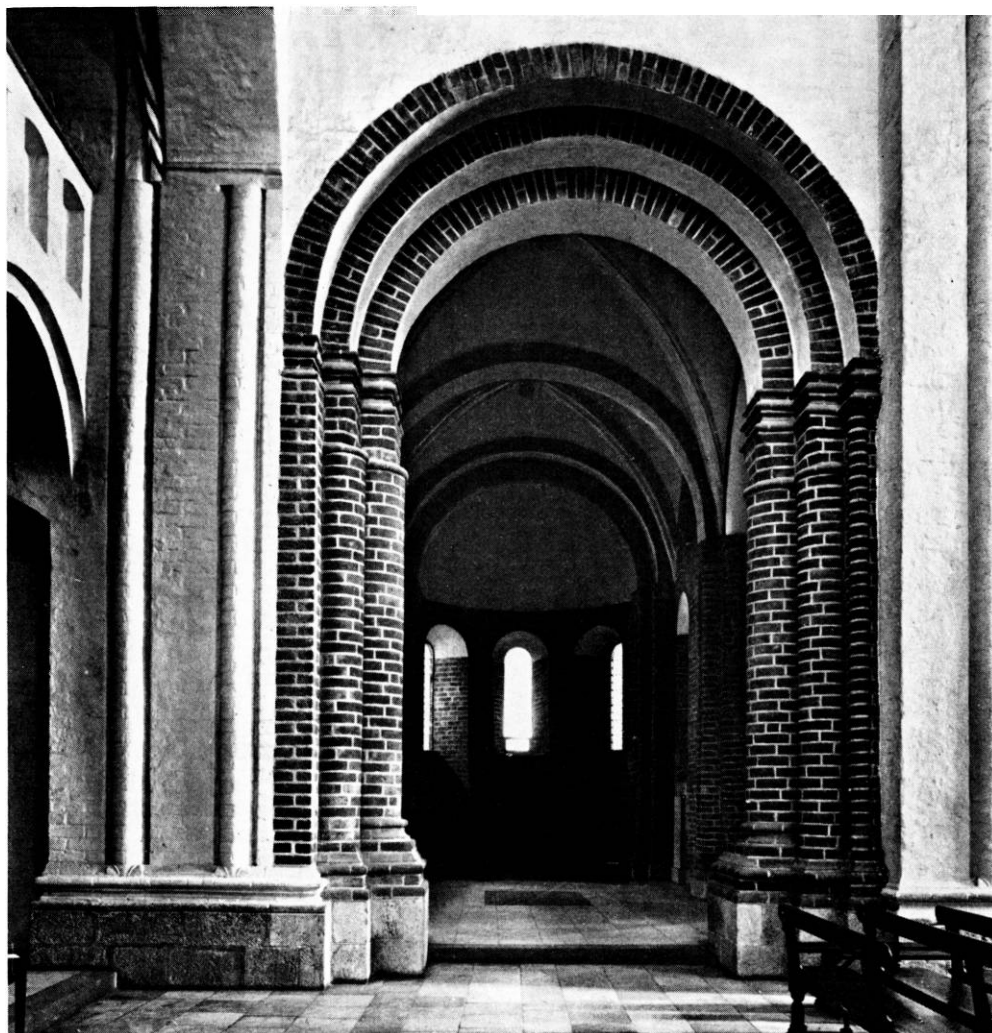

Fig 66. Enkeltheder fra ostafsnittet 1:20. 1. †Façadeparti på nordre apsis (p. 181), KdeFL. 2. Væg-piller i søndre apsiskapel (p. 172). 3. Kragbånd (p. 172 og 183). 2 og 3 tegnet af KdeFL efter C. M. Smidt. — Details from the east section 1:20. 1. Part of the façade of the north apse. 2. Pilasters in the south apsidal chapel. 3. String courses.

struktion fra 1880—81 (p. 323). I beskrivelsen af bygningen vil kun blive behandlet de træk, hvormed den adskiller sig fra det søndre apsiskapel.

Udvendig hviler teglmuren på en granitsokkel af den kraftigt profilerede form, som optræder på nordre korsarms gavl ost for portalen, samt på trappe-tårnet og nabokapellet (p. 132). De nuværende kvadre er tilføjet eller ophugget, men den nordligste blok var bevaret, da man 1880 gravede efter apsidens fod (fig. 69). Ved sin rekonstruktion af apsis har Walther bygget på sine erfaringer fra den søndre, hvor der var væsentlig bedre udgangspunkter for hånden (p. 171). Formentlig fra Hack Kampmanns undersøgelser stammer en udhugning¹⁷ i koromgangens murværk ved den nordre apsidens sydside, hvorved

V. H. 1946

Fig. 67. Nordre apsis kapel set fra tværskipet. — *North apse chapel seen from the transept.*

er frigjort et mindre område af den oprindelige rundings façade, og her forekommer enkeltheder, som ikke stemmer overens med Walthers udformning. På den anden side er der ikke tilstrækkelig grundlag for en fuldstændig rekonstruktion. Det pågældende parti (jfr. lig. 66,1) indeholder ikke halvsøjler, skønt levn af den sydligste skulle kunne konstateres, hvis den havde eksisteret. Derimod er der bevaret rester af, hvad der synes at være en dekorativ arkaderække af halvtstensstik med fladskifte og bindig med façadeen. 111 cm over disse arkaders vederlag sidder halvtstens konsoller, der bærer en fem cm udkraget *buefrise*, som fortsættes med apsidens afsluttende gesims, alt udført i tegl og nært beslægtet med udformningen på en række østdanske bygninger, der dateres til

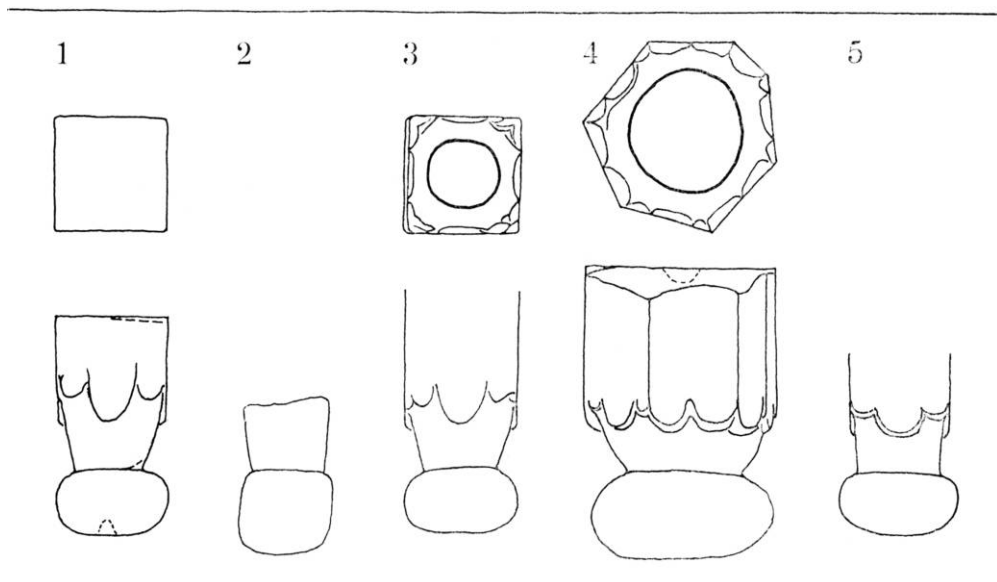

Fig. 68. Hvælvingslutsten af granit, 1:10, KdeFL. 1. Om Klostermuseum, fra Borgergade 34, Skanderborg. 2. Stiftsmuseet, Viborg (museums nr. 6609), efter Levin Nielsen 1966. 3. Nordlige afvisersten ved porten Mejlgade 74, Århus. 4. Vejlbj kirkegård, Århus (jfr. fig. 181). 5. Apsis, Grøn-bæk kirke, efter C. M. Smidt 1924 (p. 185). — *Keystones from vaults 1:10. 1. Om Abbey Museum, from Borgergade 34, Skanderborg. 2. The Museum, Viborg (museum no. 6609), after Levin Nielsen 1966. 3. North stone post at the gateway Mejlgade 74, Århus. 4. Vejlbj churchyard, Århus. (cfr. fig. 181) 5. Apse, Grøn-bæk church, after C. M. Smidt 1924.*

perioden omkring år 1200⁴⁹. To af de tre tilgængelige konsoller er ødelagte, den tredje er foran og på siderne tilhugget med kantede stave. Hver bue i frisen har en radius på ca. 32 cm og er udført med tre, fem cm brede, formhuggede sten; under frisen iagttages rester af hvidtning. Svage spor på gavlvæggen tyder på, at murværket over frisen måske har indeholdt et tandsnit i andet skifte og over fjerde skifte blev udkraget med et rundet skifte; det er usikkert, om endnu en udkrægning har været foretaget lire skifter højere⁵⁰.

Kapellets *indre* åbner sig mod nordre korsarm med en rundbuet, dobbelt-falset arkade, hvis vanger er udformet som kraftige pillebundter, der står på en to skifter høj basis i fortsættelse af korsarmens granitsokkel. Plintens nyudførte afslutning i tegl er opbygget mage til korsskæringspillernes fod (jfr. fig. 43—44 og 74—75); leddene forløber et skifte højere end de analoge på korsarmssoklen, hvis underskærende hulkel dog mangler. Arkadens søjleknipper, der leder tanken hen på lignende udformninger i de ældste afsnit af klosterkirken i Sorø⁵¹, domkirken i Roskilde⁵² og Løgum klosterkirke⁵³, består af tre sammenstillede halvsøjler med hjørneblade på baserne; den midterste fremhæves ved egen fod af et vulstskifte over en hul skråkant (fig. 67). Over halvsøjlernes trapezkapitæler, der er et skifte lavere end dem i søndre kapel, for-

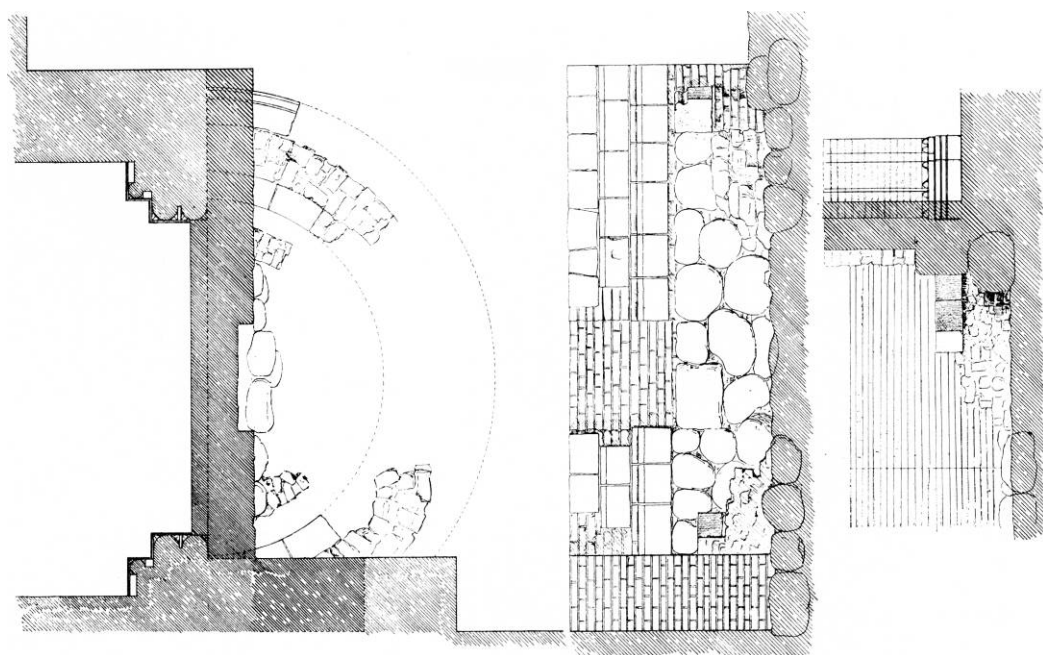
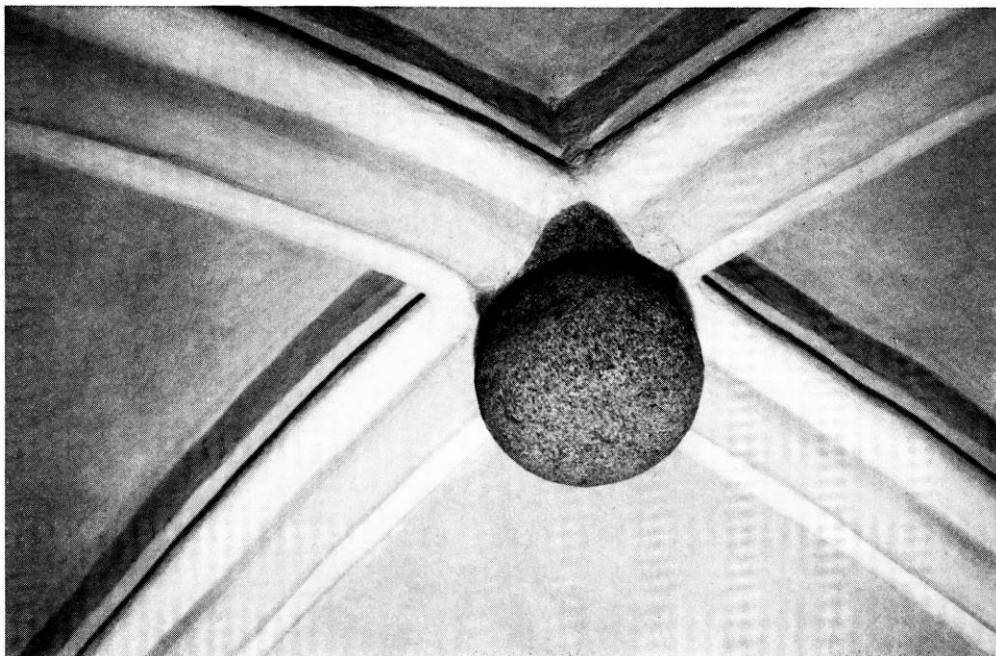

Fig. 69. Rester af fundament og sokkel på nordre apsis kapel, ca. 1:100; tillige ses lukkemuren, der opsattes efter apsidens nedbrydning. Opmåling i NM af S. F. Kiihnel 1880 (p. 180). — *Remains of foundation and plinth of the north apse chapel c. 1:100 Survey by S. F. Kiihnel 1880.*

løber arkadens vederlagsgesims, der forkrøppes over åbningens retvinklede false. Profilet, der er fire skifter højt, dobbelt så meget som det tilsvarende led i søndre apsis kapel, er opbygget af vekslende konvekse og konkave former og gentages som kragbånd i kapellets gjordbue og apsisarkade (fig. 66,3 og 72). Ligesom andre enkeltheder i bygningen peger vederlagets udformning hen på østdanske monumenter og har direkte paralleller i klosterkirkerne i Ringsted og Sorø⁵⁴.

Det forreste, fremspringende hjørne på arkadens sydside er beriget med en halvsten bred trekvart søjle, der har hjørneblade for enderne ligesom halvsøjlerne inde i kapellet. Johannes Frederiksen's opmåling (p. 327 og pl. 19) viser, at før kirkens sidste restaurering fandtes et tilsvarende led tillige i nord, således at arkadens udsmykning havde lighed med apsisbuens⁵⁵. De dobbelte halvsøjler, der sammen med den tilhørende gjordbue deler kapellet i to fag, står på en tre skifter høj teglfod oven på granitsoklen. På gjordbuens østside og overfor på apsisbuen, der begge tegner sig som helstensstik muret overvejende i rytmen tre løbere og to bindere (over hinanden), iagttages vekslende lyse og mørke sten.

Som nævnt p. 172 må kapellet i det vestre lag have stået i forbindelse med korkapellet sydfor ved en åben, rundbuet og falset arkade, der siden er om-

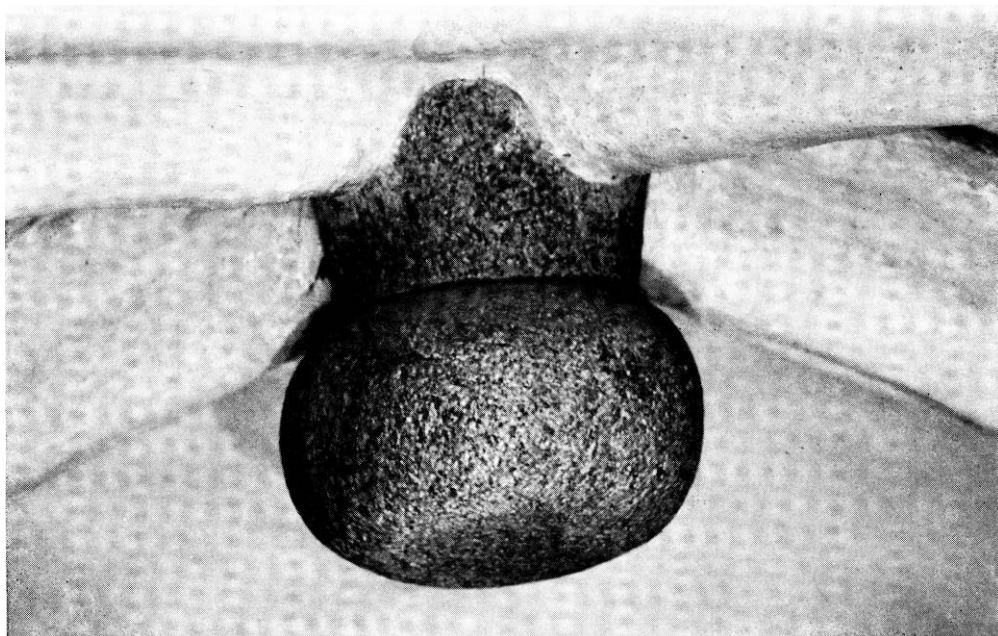
K. deF., L. 1965

Eig. 70. Nordre apsiskapel, hvælvtoppen i det østre fag med granitslutsten (p. 185). — North apse chapel, granite boss at the crown of the east vault.

dannet ved behugning; på nordvæggen overfor har i den tilmurede arkade ind til det nordlige nabokapel været en åbning, der ved restaureringen 1908 blev genfremstillet og senere tilmuret (p. 329).

Af oprindelige enkeltheder findes i apsiskapellets østre fag to rundbuede, dobbeltsmigede *vinduer* over for hinanden; det nordre er restaureret af Walther, det søndre er genåbnet og istandsat af Clemmensen (p. 329), men er udvendig blokeret af nordre kormur. Begge åbninger har trappefalsset underside og overdækkes med halvstensstik og fladskifte; hjørnesten og glasfalsens tegl har *riffelhugning*. Det søndre vindue er i alle dimensioner lidt mindre og lavere placeret end det nordre, der sidder 187 cm over det nuværende gulv og indvendig er 133 cm bredt, mens lysningen måler 57x246 cm. Begge vinduer er af hensyn til nabokapellerne forskudt længst muligt i østlig retning⁵⁶. I analogi med disse vinduer udformede Walther i hver af de genopførte apsider eet vindue; i 1920'rne ændredes tallet til tre efter ikke nærmere oplyste spor, der var fremkommet under restaureringen⁵⁷.

Kapellets *overhvælving* udgøres i de to rektangulære fag af krydshvælv med ikke bærende, helsten brede, trekløverprofilerede ribber (fig. 70, jfr. p. 29, fig. 40, øverst, nr. 2 fra venstre) ligesom i det sydligste ostkapel. Over den moderne apsis er et nyt kvartkuglehvælv; omstændighederne tyder på, at apsis også

K.deK.L. 1965

Fig. 71. Nordre apsis kapel, hvæltoppen i det vestre fag med granitslutsten (p. 185). — *North apse chapel, granite boss at the crown of the west vault.*

oprindelig havde hvælv. Krydshvælvene, der ved syn 1770⁵⁸ karakteriseredes som meget dårlige og 1863³⁹ var gennemsivet af regnvand, blev 1871⁵⁹ nedbrudt og ommurede, men arbejdet udførtes tilsyneladende i den oprindelige form. De flade helstenskapper, hvis fødselslinier på grund af bygningens proportioner har spidsbuet figur, har muligvis været muret som tøndehvælv på vægforlæg forsynet med fladskifte. I begge fag mødes ribberne i midten i en *granitslutsten*, som hænger kegleformet ned og afsluttes med en lidt fladtrykt kugle; ved den vestlige slutsten (fig. 71) er kuglens vandrette diameter 30 cm, ved den østlige (fig. 70) ca. 28; her er højden 16 cm. Lignende »topdruer« kendes adskillige steder her i landet, bl. a. i klosterkirken i Løgum⁶⁰. Relativt mange eksempler hører hjemme i det østlige Jylland, og denne fordeling lader antage, at de champignonlignende slutsten har haft særlig grobund i Århus stift, hvor der — foruden de almindeligt kendte — findes nogle stykker på sekundær plads: Som afviser ved porten Mejlgade 74 i Århus står et eksemplar⁶¹ (fig. 68,3), og en bemærkelsesværdig stor slutsten, hvis snitfigur er uregelmæssig femkantet (fig. 68,4 og 181) befinder sig på kirkegården i Vejlbj, nord for Århus⁶². Proveniensen af disse sten er ukendt, men deres eksistens giver anledning til at spørge, om også andre hvælv i domkirken har haft nedhængende slutsten. Den store synes efter formen at stamme fra en apsis, måske korets?

K.deF. L. 1965

Fig. 72. Nordre apsiskapel, toppen af sydvæggens dobbelte halvsøjler og de fire skifter høje krægbånd af formsten, som danner søndre gjordbuevederlag (p. 182-83). — *North apse chapel, double half-columns and south springing of the transverse rib.*

Isinestudier over verdensønderjyske cistercienser

med sandsynlighed, at de danske slutsten, samhørende med de trestavformede ribber, har fransk oprindelse formidlet over Westfalen.

Nordligste østkapel er en rektangulær bygning, der på sydsiden er sammenbygget med nordre apsiskapel og i store træk svarer til tværskibets sydligste udbygning (jfr. p. 170). Over den kraftige granitsokkel (p. 132) er begge facader skalmuret i forrige århundrede, og hele taggavlens murværk er nyt. Indvendig blev bygningen gennemgribende istandsat 1908⁶³, hvorved gulvet, der var ændret ved indretning af Lindenows gravhvælving i slutningen af 1630'erne (p. 287), blev etableret i højde med gulvet i korsarmen (fig. 74). At dømme efter væggenes 22 cm høje, bindige granitfod må dette niveau svare til det oprindelige. Bagmuren i vestvæggens store, spidsbuede niche, der i dag gennembrydes af en rundbuet åbning til korsarmen, er mod nord i forbandt med hjørnepillen. Hele væggen har, som de ved anlæggelsen af gravrummets trappe forstyrrede sokkelsten viser, oprindelig været lukket, ligesom det er tilfældet i sydligste østkapel. Derimod ser det ud til, at det nordligste østkapel på sin

Fig. 73. Nordligste ostkapel, rummets ovre del og det sekundære hvælv med retkantede halvstensribber, set mod øst (p. 187 -89). Til højre den tilmurede arkade mod nordre apskapel. — *East chapel furthest to the north, vaulting looking towards the east.*

sydside, hvor granitfoden mangler, ved en stor, åben arkade har stået i forbindelse med nabokapellet²⁰; de to granitskifter og den profilerede teglsokkel i dette kapels arkade mod tværskibet er fortsat på det nordligste kapels sydvestre hjørnepille (fig. 75), der herved rober sig som en del af domkirkens oprindelige byggeplan. Imidlertid er der næppe forløbet lang tid efter opførelsen, for arkaden blev lukket med en mur, hvori anbragtes en fladrundbuet, 175 cm bred, 1923 tilmuret åbning, der formidlede forbindelsen mellem de to udbygninger på samme måde som døren mellem de søndre kapeller (p. 174) og måske inspireret herfra. Ved undersøgelserne forud for restaureringen 1908¹⁷ fandtes på nordsiden rester af den ene smig foruden stik med fladskifte; på grundlag af disse levn blev åbningen genetableret, men er senere atter tilmuret.

Ved samme, omfattende istandsættelse blev der indsat rundbuede, smigede vinduer, et i nordvæggen og et i gavlmuren, til afløsning af Walthers gotiske former (p. 322); med udgangspunkt i bevarede spor i væggenes murværk blev vinduerne rekonstrueret henholdsvis 190 og 210 cm brede og på indersiden forsynet med fals.

Rummets oprindelige *hvælv* er gået tabt, men tydelige spor på væggene (jfr.

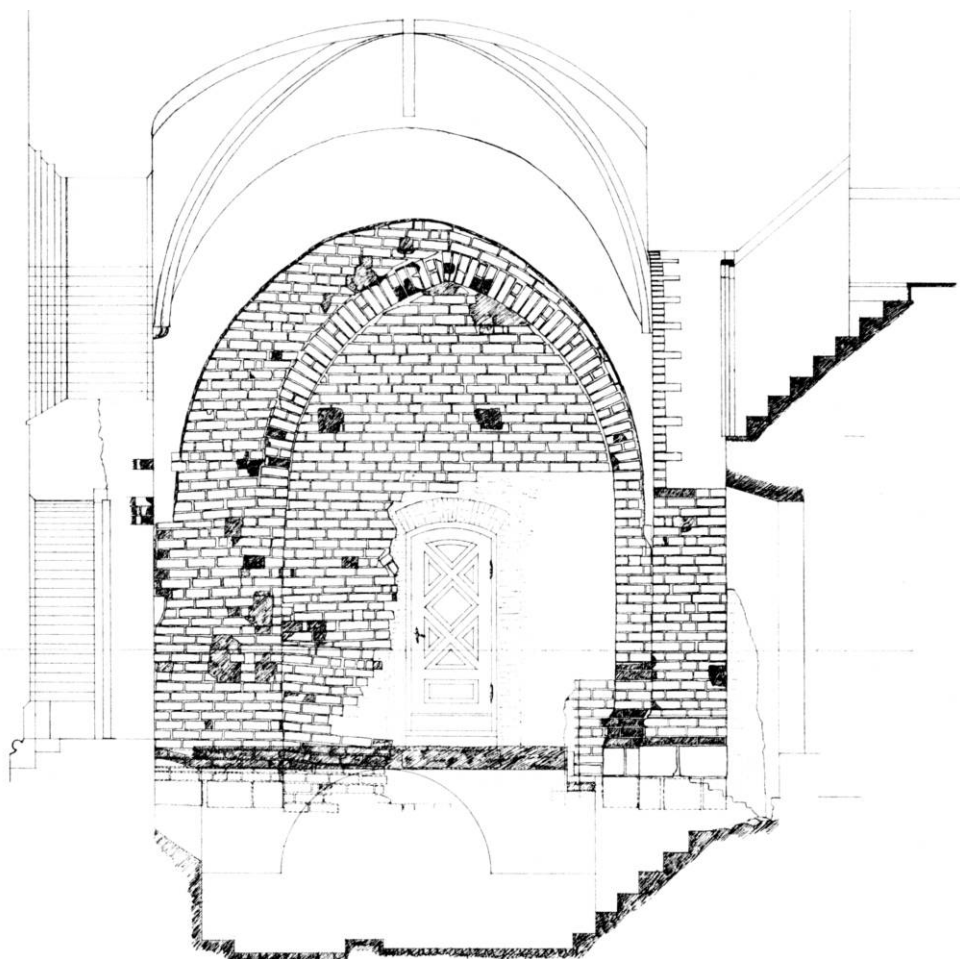

Fig. 74. Nordligste ostkapels sydvæg 1:80 efter opmåling af Johannes Frederiksen 1908, forud for rummets istandsættelse (p. 327). På tegningen ses sporet efter kapellets oprindelige overhvælving (p. 188), den formentlig oprindeligt åbne arkade ind til nordre apsiskapel (p. 187) samt rester af stikket og vestre hjørne af åbning i denne arkades tilmuring (p. 187). Af nyere indretninger bemærkes i øst-væggen vindue og dør, således som de blev udformet ved restaureringen omkring 1880 (p. 323); under det hævede gulv er Lindenows gravkælder med opgang og gennembrydning af muren til tværskibet, samt herover den sekundære, nu fjernede trappe til nedre galleri i nordre korsarm (p. 287). — *The south wall of the northernmost of the east chapels as in 1908 before the restoration. 1: 80.*

lig. 73 og 74) lader antage, at det har været krydshvælv, formodentlig nært beslægtede med dem i kapellet sydfor. På østvæggen er rester af et fladskifte langs kappesømmen. Det nuværende, højere siddende, otte-delte hvælv med halvtstens kapper, retkantede ribber og helstens overribber på diagonalrib-

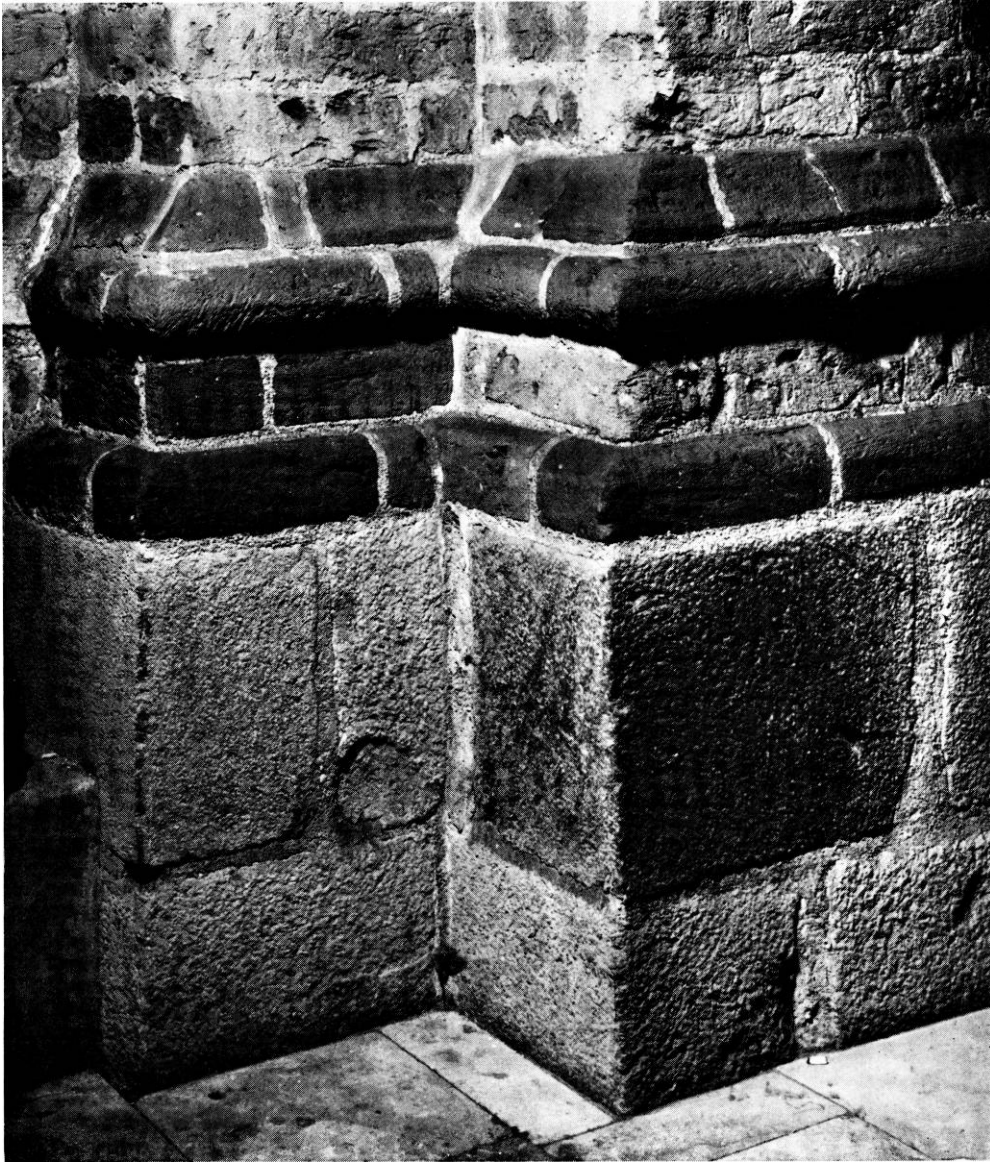

Fig. 75. Nordligste ostkapel, falset sokkelparti i rummets sydvestre hjørne (p. 186). *East chapel furthest to the north, plinth in south-west corner.*

berne, hviler mod syd på en skjoldbue og er formentlig senmiddelalderligt⁶⁴. Der er adgang til kapellets loft fra den p. 167—69 omtalte gang i tværskibets østmur, hvor der i trappen ud for den pågældende åbning er anlagt en repose. Denne oprindelige afsats må ses som et af indiciene for, at også det nordligste ostkapel fra den første begyndelse har hørt med til domkirkens anlægsprogram.

VESTAFSNIT

Mens opførelsen af tværskib og østkapeller stod på, har der uden tvivl foreligget udkast til et *langhus*; formentlig blev der på korsarmenes vestside i overensstemmelse med almindelig praksis afsat fortandinger hertil, og måske blev den første begyndelse gjort. Imidlertid godtgør anvendelsen af glaserede sten og profilerede indfatninger ved vinduerne foruden andre omstændigheder i langhuset, at da byggeriet for alvor tog fat, var de kunstneriske signaler ændret, og en påvirkning fra nordtysk arkitektur gjorde sig gældende. En ny bygmester kan være kommet til, og sandsynligvis havde østafsnittet stået færdigt en tid. Ændringerne er gået videre end til det dekorative, idet der er gjort forandringer med højkirkemurene, som tilsyneladende er hægtet på tværskibet ved hjælp af en slags grov, udhugget fortanding. Situationen anskues, hvor de to bygninger modes, bedst på sydsiden. Her er korsarmens facadesten nogle få cm fra hjørnet brudt af fra hvælvlommens overside og fem skifter op, og højkirkemuren ført ind; fra sjette til niende skifte er langhuset muret op imod korsarmen; ovenfor, dvs. fra tiende skifte og til toppen af oprindeligt murværk i højkirken, svarer situationen nærmest til den lige over hvælvlommen. En lille udhugning i hjørnet synes at vise, at højkirkemurens façadeplan var forudset at skulle ligge længere tilbage end udført.

Forholdene tyder på, at midtskibets mure gjordes tykkere end først beregnet, ligesom rummets bredde kan være øget. I forening med den eksisterende forskel i sideskibsmurenes bredde (jfr. nedenfor) lader omstændighederne formode, at man ønskede hvælv i høj kirken, hvilket nok ikke har været forudset i de tidligste planer (jfr. p. 148). Domkirkens nuværende langhus med sideskibe svarer i grundplanens dimensioner og hovedtræk til den oprindelige bygning, og de eksisterende vægge og piller indeholder store partier af det første teglstensmurværk. Indvendig måler hovedskibet i længden omved 36 m, bredden er i østenden 9,5 m, mens den i vest kun når 9,2; nordre sideskib er 5,13—5,25 m bredt, søndre 4,77—4,97 (begge bredest i vest). Den samlede udvendige bredde er overalt 25,7 m, således at hovedskibets ringere bredde i vestenden opvejes af sideskibenes øgede.

Nordre sideskib er både bredere og højere end søndre, og arkaderne mod midtskibet er højere end sydsidens. Det er usikkert, om alle disse forhold har eksisteret forud for kirkens senmiddelalderlige omdannelse; derimod er det et oprindeligt træk, at nordre ydermur, der synes at være den forst påbegyndte del af langhuset⁶⁵, kun er 110 cm svær, mens den søndre måler 140 cm.

Langhuset er i midtskibet tre hvælvafsnit langt, midtfaget måler 12,6 m fra midte til midte af vægpillerne; i overensstemmelse med det bundne system (jfr. p. 127ff) hører til hvert fag i hovedskibet to fag i sideskibene, det yderste

Fig. 76. Interiør mod vest. — *Interior looking west.*

L. L.1967

i hver ende er kortest. Langhusets afslutning i vest er aldrig blevet udført som planlagt; gavlmuren har den betragtelige tykkelse af ca. tre meter, hvilket i forening med ubenyttede fortandinger godtgør, at bygmesteren havde tænkt sig at fortsætte med et betydeligt vestafsnit, der efter alt at dømme skulle have rummet to tårne (jfr. p. 198). Sideskibenes ydervægge, der er næsten helt renoverede ved skalmuring i nyere tid, er lagt med munkesten i munkeforbandt over en sokkel af granit (jfr. p. 132); på nordsiden, hvor et terrænfald mod øst blotter sylden nærmest tværskibet, er soklen op til tre skifter høj. En lodfuge i sydsidens femte fag (fra øst) antyder en standsning under byggeriet (jfr. vægpille i sideskib, p. 193 og portal, p. 199). Visse partier på begge façaderlader formode, at mønstermuring har oplivet den i øvrigt prunkløse bygning; i alle tilfælde har man ved vinduerne, hvor *riflede tegl* er almindelige, arbejdet med farvede og *glaserede sten* (jfr. p. 202). Den indre fagdeling giver sig udvendig til kende ved 54—60 cm brede lisener, der springer en halv sten (9—13 cm) frem. På søndre sideskib sidder seks lisener, på nordre kun fem, da der ingen er i hjørnet ved vestkapellet. Alle lisener er afbrudt ca. 4,5 m over pladsens brolægning, en enkelt på sydsiden når op til 5,1 m og angiver den oprindelige façades mindste udstrækning i højden. Ethvert spor mangler af murenes øvre afslutning, der i forbindelse med lisenerne må have været udformet som en udkraget gesimsfrise.

I det indre rejser langhusets mure sig over en lav granitfod, der i sideskibenes ydermure er bindig med væggen. Gennem hvidtekalken skimtes murværket, der er udført i *munkeforbandt* og præget af adskillige ombygninger og udbedringer; i pillerne ses *riflede tegl*. To par af svære, dobbeltfalsede vægpiller, der ligesom de oprindelige korsskæringspiller (jfr. p. 142) har en kraftig halvsøjle på forsiden, angiver hovedskibets opdeling i tre fag. Pillernes stærkt restaurerede teglstenssokkel er over granitfoden, der under halvsøjlerne er til-dannet som en retkantet plint, opbygget med to vulstled adskilt ved hulkel (fig. 31,15). Pillernes yderste, fremspringende hjørner er beriget med en godt otte meter høj *rundstav*, hvis base (i andet skifte over soklen) og kapitæl er af den enkle type, som udmærker de vestre korsskæringspiller (p. 145). Lignende rundstave med baserne i samme niveau er placeret på de tilsvarende hjørner i begge ender af hovedskibet, dels på vestsiden af de vestre korsskæringspiller, dels på de falsede fremspring på vestvæggen (fig. 183). Sidste sted er den nordre stav høj og forsvinder over orgelbalkonens underside, men ses ikke over dennes gulv; de tre andre rundstave er kun lave: I øst måler den nordlige 238 cm, den sydlige 209 cm; den søndre i vest er 198 cm høj, og her forløber et skifte over kapitælet en vulst på begge falsens sider⁶⁶.

Midtskibet står ved seks arkader i hver langvæg i forbindelse med sideskibene; ved kraftig behugning er alle arkader som et led i kirkens senmiddel-

alderlige omdannelse øget både i bredden og højden, således at kun få træk af den oprindelige udformning er i behold. Udgravninger tidligt i dette århundrede¹⁷ i de vestligste arkader i begge sider afslørede ved vestvæggen levn af et retkantet, knap een meter bredt fremspring med halvanden stens false. I den søndre arkade gravede man tillige ved pillen, hvor der konstateredes rester af en lignende udformning (fig. 185, jfr. pl. 1). Der er ikke foretaget udgravninger i de øvrige arkader, men den omstændighed, at façademur og de respektive sokler strækker sig een eller halvanden sten fra hjørnerne ind på vangernes sider, lader formode, at alle arkader har været udstyret med et fremspring af samme form som eller beslægtet med dem, der blev fremdraget i vest⁶⁷.

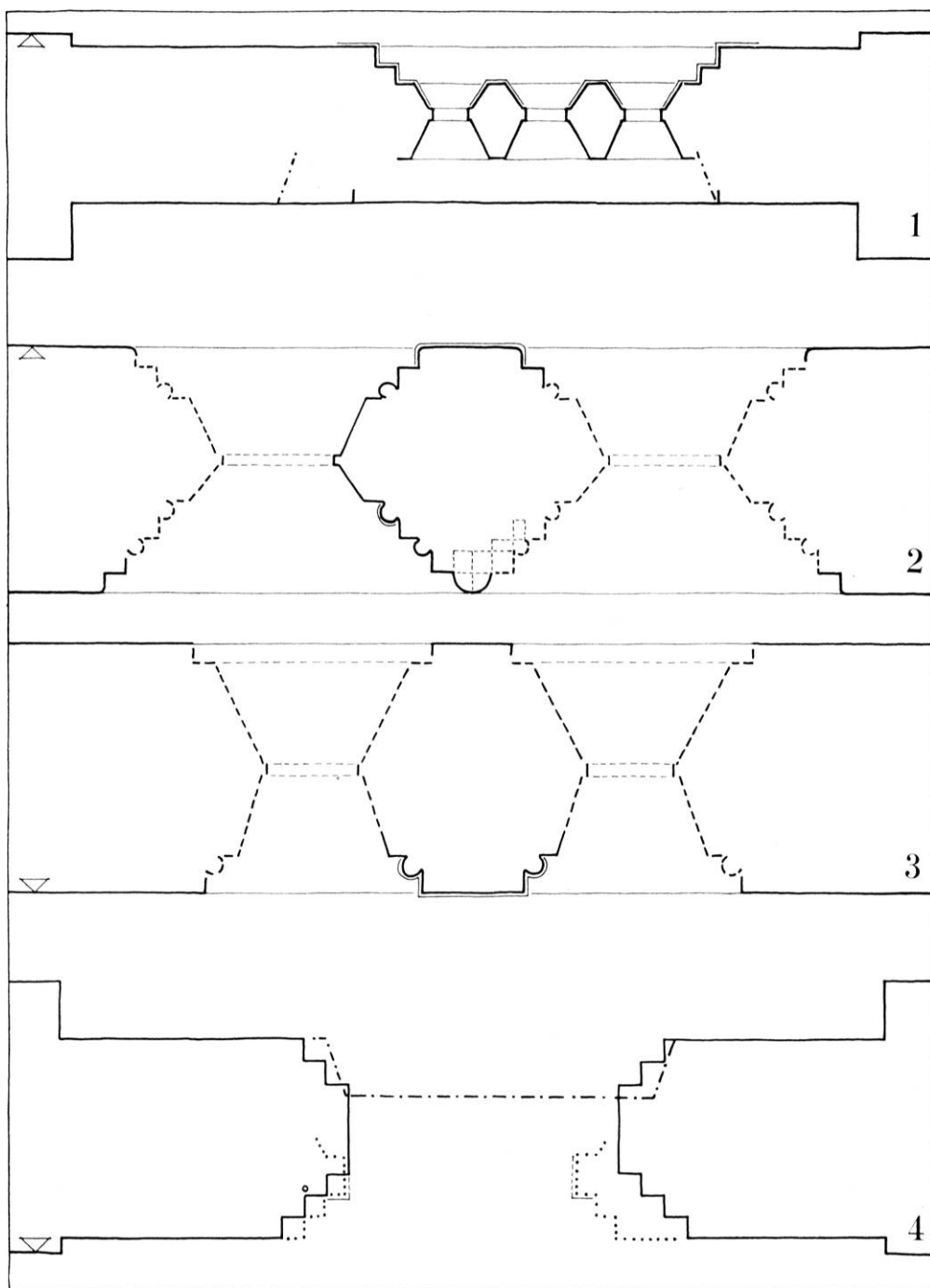
Den østre hovedpille (prædikestolspillen) på midtskibets sydside er behugget mindre end de andre og har på nordsiden mod øst bevaret en rest af den fals, hvis ene side er bindig med vægplanet. Denne omstændighed bidrager til oplysning om pillens oprindelige form, og samtidig sidder der i falsen begyndelsen af det helstensstik med faldskifte, der overdækkede arkaden. I tilslutning hertil ses adskillige steder på pillerne i begge sideskibe levn af stik og spor efter arkadernes buer, hvis vederlag, der tilsyneladende ikke har været særlig markeret, ligger ca. 265 cm over det nuværende gulv. Arkaderne har været rundbuede eller svagt spidse, og i forhold til højden må de have virket ejendommelig brede.

Det er sikkert med lignende arkader, at sideskibene har stået i forbindelse med tværskibet; ved kirkens ombygning blev også disse åbninger udvidet, men oplysning om den oprindelige højde giver det forreste, nordlige hjørne på østsiden af arkaden til søndre sideskib. Her er hjørnet over en base rundet indtil 294 cm over gulvet, hvilket formentlig antyder vederlagsniveau i den sandsynligvis falsede arkade.

Alle arkadepiller har mod sideskibene en 2—5 cm fremspringende *skråkant-sokkel*, der i nord er muret af tegl over et granitskifte, i syd er næsten udelukkende af granit. Efter omdannelser og restaureringer tør man ikke aflæse den oprindelige udformning; i søndre sideskib mangler soklen i andet fag østfra og delvis i femte (jfr. nedenfor). Sokkelhøjden er i begge sideskibe aftagende fra pille til pille mod vest, i syd fra 63 til 44 cm, i nord fra 60 til 38 cm.

Sideskibens fagdeling angives på ydermurene og på arkadepillerne af to sten brede (52—57 cm, den næstvestligste på ydermuren i syd er kun 43 cm), retkantede vægpiller, der springer en hel sten frem og er samhörørende med det øvrige murværk. Som i den nuværende, forhøjede bygning har disse piller i den oprindelige kirke skullet bære hvælvets gjordbuer, hvorfor sideskibene fra begyndelsen har været tiltænkt hvælv. Vederlagsangivelse ikke bevaret.

På sideskibenes lofter lader det sig ved stenmaterialet og murværkets beskaffenhed allæse, at de oprindelige *høj Kirkemure* er bevaret i partier, der er

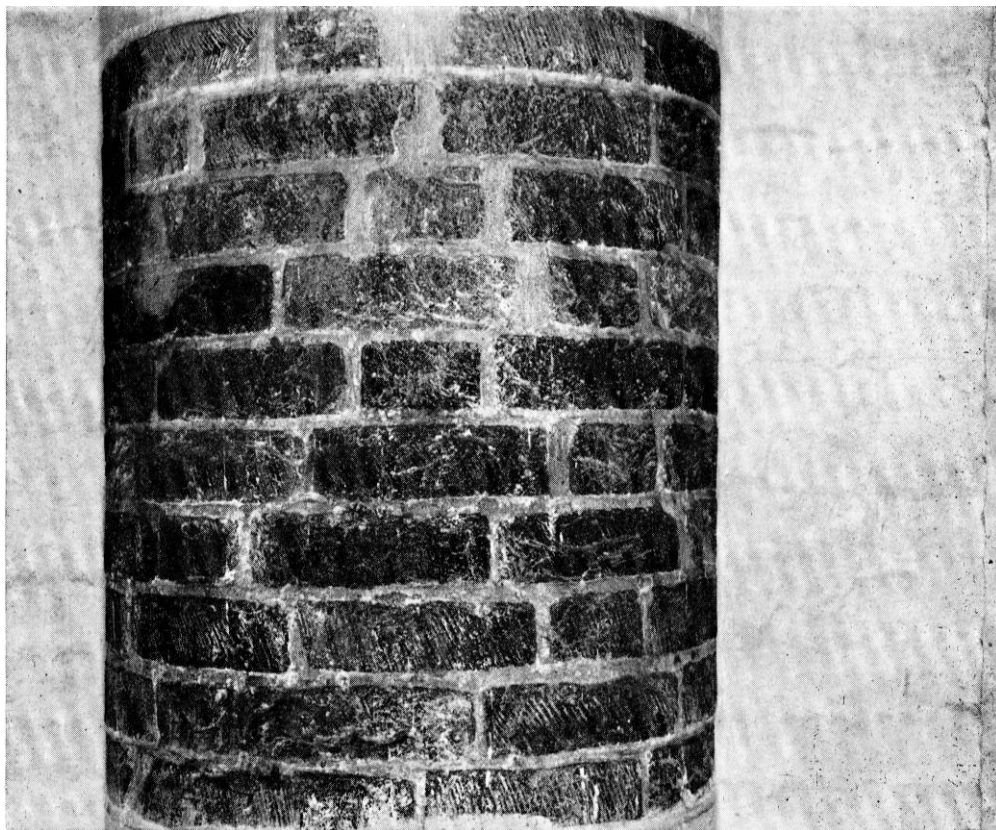

Fig. 78. Udsnit af halvøjle på en af de falsede, hvælvbærende vægpiller i langhusets midtskib. På billedet, der er optaget under restaureringen i 1920'erne, ses de krumhugne teglstens riflede forsider (p. 192). — *Half-column in the centre aisle with fluted bricks, photographed during the restoration c. 1920.*

Fig. 77 (til venstre). Dor- og vinduesåbninger og nicher i langhuset, 1:50, målt og tegnet af KdeFL suppleret med iagttagelser af V. Th. Walther, Johannes Frederiksen og Mogens Clemmensen. 1.—2. i nordsiden, 3.—4. i sydsiden; trekanten angiver façadesiden. De tynde streger uden for facadelinien markerer murværk, hvor der helt eller delvis er benyttet glaserede sten. 1. Vindue og niche (?) i nordre sideskib, andet fag østfra (p. 214 og 199). 2. Vindue i højkirkens nordside (p. 202—04). 3. Vindue i højkirkens sydside (p. 201—02). 4. Niche i søndre sideskibs andet fag østfra (p. 199) og (med prikket linie) den falsede portal, som registreredes ved restaureringen 1879 (p. 199). — (Left) Openings in the nave 1:50. The triangle indicate the side of the façade, double outline indicate glazed sections. 1. Window and recess in the north side aisle, second bay from the east. 2. Window in the north side of the central aisle. 3. Window in the south side of the central aisle. 4. Recess in the second bay from the east in the south side aisle and portal, recorded 1879.

blevet stående mellem de næsten helt forsvundne vinduesgrupper. På nordsiden er murværket i behold ind til 14 m over skibets gulv, uden at der ses levn af den øvre afslutning. Forholdene i langhuset, hvor sporene efter de forsvundne hvælv (jfr. nedenfor) kommer i betragtning, og antagelsen af, at bygningen i sin tid har haft samme højde som tværskibet (jfr. p. 140 og p. 148), leder til den slutning, at hovedskibet har målt ca. 15 m fra terræn til murkrone; tagfoden har således befundet sig i det niveau, hvor sideskibstagene i dag rammer midtskibet.

På de bevarede afsnit opviser ydermurene ikke levn af arkitektonisk dekoration, og øjensynlig har overmurenes façader stået helt plane uden liséernes rytmiske accent som på sideskibene. Dog har murværket ved vinduerne og enkelte andre steder været oplivet med farvede og glaserede tegl. Det er tilfældigt åbenbart, at håndværkskendetegn som materialevariationer og uregelmæssigheder under opmuringen har bevirket et spil i fladernes teglstruktur som ramme om de rigt profilerede vinduesåbninger. Ved opførelsen må man have haft et større lager af riflede og glaserede sten; hovedparten, herunder vel alle formstenene, blev brugt ved vinduerne, men mange har fundet anvendelse i en tilsyneladende tilfældig disposition. Ved midten af nordsiden ses et større afsnit udelukkende af riflede løbere og et parti, hvor stenene i hvert andet skifte har rester af glasering; desuden er der adskillige riflede sten spredt over façaden. En lignende situation optræder vestligst på sydsiden, og i tårnpillerne ved skibets vestende træffes rillede sten i murkernen.

De falsede, halvsøjleprydede vægpiller i hovedskibet, hvis samhörighed med bygningens langmure der ikke kan være tvivl om, oplyser, at denne del af kirken ligesom sideskibene fra begyndelsen var planlagt med *overhvælving*, og spor på murene godtgør, at hovedskibet i sin oprindelige, lavere skikkelse virkelig har haft hvælv, formodentlig indbygget samtidig med opførelsen. Pillerens oprindelige højde har været omkring 10 m, i hvilket niveau de yderste false i den nuværende tilstand umotiveret standser (jfr. fig. 76); i samme højde ændrer murværket karakter og bliver behugget og gnusket i overfladen. Endelig anviser de ovenfor omtalte hjørnerundstave pillens omtrentlige højde. Også de nævnte hvælvspor peger på, at pillerne var ca. 10 m høje. I tilslutning hertil noterede Mogens Clemmensen⁶⁸, at han på langhusets vestvæg havde fundet rester af en romansk hvælvbue.

Er der således ikke tvivl om, at det første langhus havde hvælv med vederlagszone ca. 10 m over gulvet⁶⁹, er det imidlertid ikke muligt nærmere at bestemme hvælvformen, da det midterste afsnit af højmurene i hvert fag, som ovenfor nævnt, ved kirkens senmiddelalderlige ombygning blev nedbrudt til et niveau ud for de nuværende arkadebuers top.

Om man ved et eller flere af disse hvælv, der meget vel kan have været seks-

Fig. 79. Søndre sideskib, set mod øst. *South side aisle, looking east*

L.L. 1967

eller ottedelte⁷⁰, har betjent sig af de 30 cm høje *granitkonsoller*, som i dag dels henligger på nedre galleri i nordre tværskib (fig. 95 og 173,5) og dels er anvendt i korpolygonen (jfr p. 274 og fig. 135), er usikkert.

Ved langhusets *vestafslutning* er adskillige spor og rester, som godtgør, at man her havde planlagt et større bygningsparti og forberedt det samtidig med skibets opførelse; men af en eller anden grund blev det ikke til noget. Bygmesteren må have forudset *to tårne*⁷¹, eet for enden af hvert sideskib og her imellem antagelig en *forhal*; som en midlertidig foranstaltning anbragtes et tregruppevindue (jfr. p. 204) i midtskibets 175 cm tykke gavlmur, sandsynligvis som en konsekvens af, at tårnbyggeriet blev stillet i bero.

At der var planlagt tårne, fremgår først af de usædvanlig svære mure, som med tre meters tykkelse afslutter sideskibene og springer et par alen frem for disse. Ved den senere tilføjelse af to vestkapeller (p. 220) blev gavlmurene kraftigt behuggede, men en udgravning i det søndre kapel foråret 1908¹⁷ afslørede en række *sokkelkvadre* (jfr. fig. 187), hvis vestside fastholdt murflugten. Sokkelskiftet sluttede i syd med et hjørne, hvorfra en ca. tre meter bred mur skulle føres i vestlig retning. Ved kirkens restaurering fremdrog Walther ud for den østre ende af samme kapels sydmur mursten og markstenssyld⁷², der måske skal opfattes som rest af trappetårn eller stræbepille ved hjørnet⁷³. Situationen for enden af nordre sideskib er meget lig den ved søndre; i den tre meter svære gavlmur er brudt en mægtig, spidsbuet åbning, hvis vanger er fremkommet ved nedbrydning og efterfølgende udglatning af ældre murværk. En senere gravkælder har dog ødelagt syld og sokkel.

Sideskibenes gavlmure har i fuld bredde været ført op over oprindelig taghøjde, hvor de fortsattes i ca. 150 cm brede, 160—180 cm fremspringende piller for enden af høj Kirkemurene (jfr. fig. 182). Pillerne, der øjensynlig er muret før langmurene, og hvis åbne bomhuller sidder et par skifter højere end høj murenes respektive hulrækker, kan følges ind til godt 14 m over skibets gulv; på begges forsider er i hele bredden en stående fortanding, beregnet på fortsættelse af vedkommende sideskibs gavlmur, men tydeligvis ikke udnyttet. På de ca. 5 x 3 m svære murklodser, der for enden af langmurene afslutter den oprindelige kirkes hovedskib, er der også på vestsiden ubenyttede, mindst halvanden meter brede, stående fortandinger, der ved isolerede udhugninger i det eksisterende tårns murværk er konstateret dels 3,5, dels 11 m over terræn på den nordre pille og omtrent 14 m oppe på den søndre. Disse to lodrette fortandinger, der sandsynligvis har strakt sig i hele gavlens højde (jfr. fig. 35), vidner om, at der omtrent i fortsættelse af hovedskibets langvægge har været planlagt to mure, der skulle udgå i vestlig retning. Sammen med de ovenfor omtalte murforløb ved enderne af gavlen⁷⁴ har således ialt fire mure af bemærkelsesværdig sværhed været projekteret i fortsættelse af langhuset og i sam-

menhæng med dettes tre meter tykke gavlmur. Det er rimeligt at tolke denne situation som vidnesbyrd om to opgivne vesttårne.

Ved opførelsen af det nuværende store tårn (p. 227), indretning af våbenhus her og ved kirkens senere ombygninger er midtskibets gavlmur på sine nedre dele helt omdannet eller hugget bort; der fattes også levn af taggavlen.

Døre. Langhusets oprindelige *indgange*, hvoraf der måske har været tre, er alle forsvundne. En indgang, der sikkert har været kirkens hovedportal, må have eksisteret i midtskibets vestgavl, ud mod Storetorv, men intet levn er bevaret med mulig undtagelse af nogle funderingssten, som Johannes Frederiksen (jfr. p. 327) har registreret i tårnets nordøstligste hjørne.

I *søndre sideskib* har været en indgang, som formentlig havde sin pendant i kirkens nordside, og som kan være samtidig med bygningen. Omstændighederne er uklare: I søndre sideskibs *andet fag* (østfra) konstaterede Walther under kirkens restaurering⁷⁵, at den 34 cm høje granitfod og den nederste del af væggens murværk dannede en 42 cm dyb *niche* med smigede sider; nichen's bredde i vægplanet var 247 cm, bagtil 219 cm (fig. 77,4). Højden er ikke oplyst, men Walther har bemærket, at det inderste, vestre hjørne var i forbandt, hvilket sikkert betyder, at nichen er samhörørende med muren. I dag er nichen tilmuret, men kan spores på væggen, hvor man supplerende måler, at dens østre forkant befinder sig 149 cm fra vægpillen østfor.

Sokkelforholdene i *nordre sideskibs* andet fag lader antage, at her befinder sig en niche ligesom den i syd (fig. 77,1). Nichen er tilmuret og har været 307 cm bred med østside 105 cm fra nærmeste vægpille; med smigede sider har dybden været mindst 39 cm.

I begge *sideskibes femte fag* (østfra) iagttages også spor efter en tilmuret åbning eller niche, idet væggens granitfod begge steder mangler på et 245 cm langt stykke begyndende 210 cm fra respektive, østre vægpille. Hertil slutter sig i nord enkelte rillede sten, der antyder false lodret over sokkelstykkernes ender, og i syd en lodfuge, der 297 cm over gulvet er samhörørende med resterne af et rundbuget halvstensstik.

I restaureringsdagbogen for 1879, p. 26—27 (jfr. p. 315), noterede Walthers konduktør med en lille skitse, at han i søndre sideskibs façade havde fremhugget levn af en 222 cm bred, dobbeltfalset *portal*, inden for hvis helsten dybe lysning sås en halvstens fals og begyndelsen af smigede sider (jfr. fig. 77,4). I alle tilfælde een side i dobbeltfalsen var muret med glaserede, skiftevis brune og sorte sten. Det fremgår ikke af dagbogen, om de smigede sider, hvis vinkel ikke oplyses, optog de resterende 82 cm af den samlede murtykkelse, ej heller i hvilket fag, man gjorde opdagelsen.

På den nuværende façade ses ikke spor efter en portal svarende til dagbogens beskrivelse, og forsøg på lokalisering vanskeliggøres yderligere ved, at

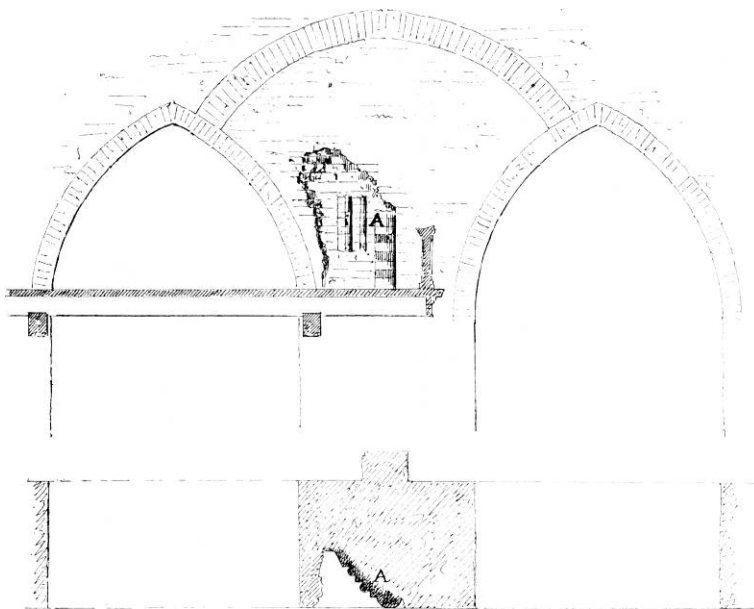

Fig. 80. Rester af det vestligste, oprindelige højkirkevindue fremhugget ved orgelpulpituret i langhusets nordside, som led i undersøgelserne forud for restaureringen i forrige århundrede 1:100. Tegning i NM af V. Th. Walther 1868 (p. 202). — *Traces of the original west window in the nave on the north side, 1:100. Drawing by V. Th. Walther 1868*

man også har glemt at angive åbningens anbringelse inden for sit fag. Uden fornyede udhugninger⁷⁶ er det ikke muligt med sikkerhed at placere portalen, men af det ovenfor beskrevne fremgår, at sandsynligheden taler for, at den skal henføres til andet eller femte fag.

Walther, der har iagttaget både den omtalte niche i søndre sideskibs andet fag og portalen med de glaserede skifter, sætter intetsteds disse indretninger i forbindelse med hinanden, hvilket kunne tyde på, at portalen bør henføres til femte fag, dvs. i skibets vestre ende, hvor døbefonten befandt sig efter reformationen (fig. 150), og hvor man også ud fra almindelige overvejelser om middelalderlig praksis ville være tilbøjelig til at vente den. En lignende portal kan antages at have eksisteret i kirkens nordside.

Vinduer. Den symmetriske samstemmighed mellem nordre og søndre sideskib, hvad angår nicherne i andet og femte fag, synes også at gælde de oprindelige *vinduesforhold*. I første, tredje og fjerde fag er på façaderne og på de hvidkalkede vægge en del vinduesspor, hvoraf nogle er ejendommelige ved mere at være markeringer af restauratoreernes iagttagelser end bevarede vidnesbyrd. Af en samlet betragtning af sporene fremgår, at der i de nævnte tre fag i hvert sideskib har været tre vinduer adskilt ved halvanden stens (45—50 cm) murpiller. I nordre sideskib har alle tre vinduer i hvert fag været omkring en meter

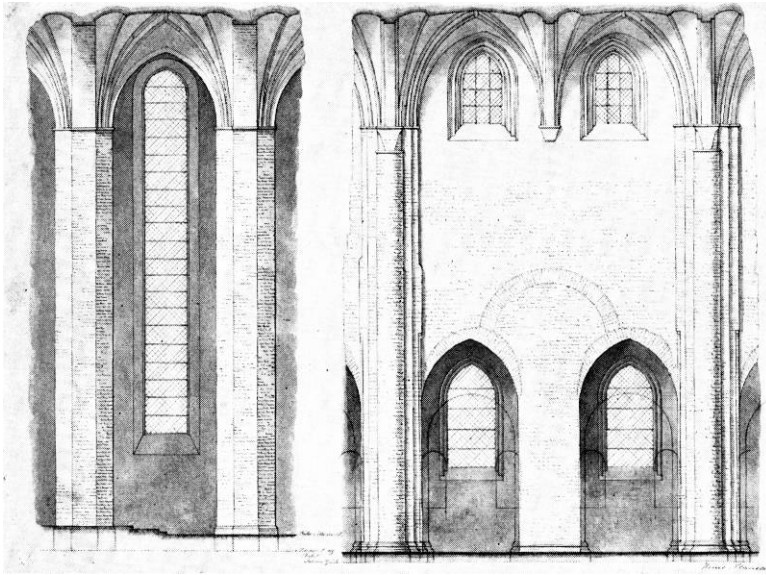
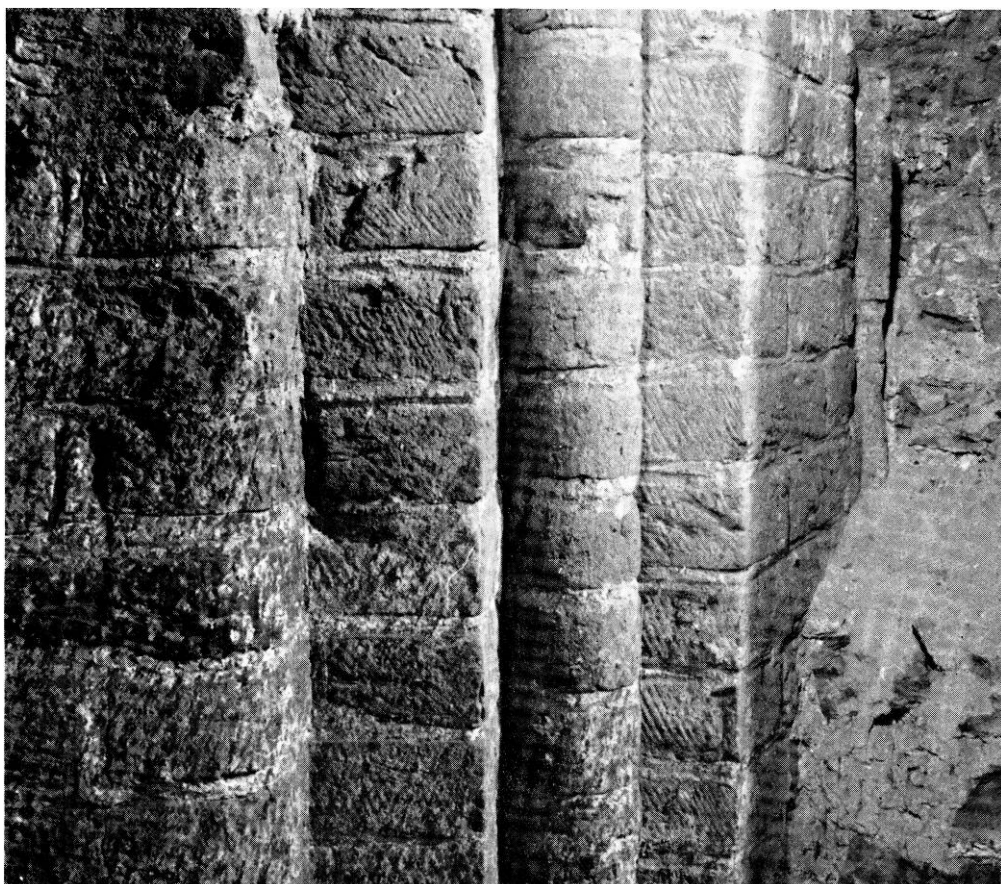

Fig. 81. Udsnit af søndre pillerække i koret samt et fag i langhuset med indtegnet rekonstruktionsforslag, 1:300. Laveret tegning af Heinrich Hansen 1855 i NM. — *Section of row of piers in the south side of the choir, together with a bay in the nave with suggestions for reconstruction, 1:300. Drawing in colour wash by Heinrich Hansen 1855.*

brede; i syd i tredie og fjerde fag er midtåbningen en hel sten bredere (119 cm) end de flankerende (91—94 cm), og her tør man uden at kende højden tale om tregrupper. Alle 18 vinduer i de udpegede to gange tre fag er delvis ødelagte og helt tilmurede, og om formen foreligger kun Johannes Frederiksen's markeringer på hans tegning af kirkens grundplan (jfr. p. 327). Det ses her, at vestre åbning i nordre sideskibets første fag er simpelt smiget til begge sider med lysning af lodretstillede sten, dvs. at vinduet har sin nærmeste parallel i tværskibets oprindelige vinduer (jfr. p. 149). Frederiksen angiver lignende vinduer i sideskibets tredie og fjerde fag, og sandsynligheden taler for, at samme fag i søndre sideskib har haft tilsvarende vinduer. Ude og inde i begge sideskibe er ved vinduernes hjørner bevaret enkelte riflede sten, hvorefter nogle af de udvendige tillige har rester af grøn *glasur*⁷⁷.

I højkirkemurene er bevaret levn af de oprindelige, slanke vinduer, hvorefter der er enkelte spor på midtskibets vægge, mens de righoldigste rester ses på murenes yderside. Hvert af de tre hvælvfag har i syd og nord været belyst ved eet dobbeltvindue; i hver side har vinduerne vist været indbyrdes ens, mens nordsidens har rigere profilering end sydsidens. Alle har dobbeltsmiget lysning og er falsat både i façaden og mod kirkerummet⁷⁸.

De enkelte åbninger i *sydmurens* vinduer er udvendig 152—156 cm brede,

F. de F. L., 1964

Fig. 82. Udsnit af midtpillen i nordsidens midterste, oprindelige højkirkevindue (p. 203). - *Section of the middle pier in the original middle window of the nave on the north side.*

midtpillerne 73—74 cm, således at den samlede bredde har været 379—384 cm; indvendig måler midtpillen i den vestre vinduesgruppe 56 cm. Fig. 77,3 viser et rekonstrueret snit i et tvillingevindue, hvor det ses, at de enkelte åbninger i den 180 cm tykke mur udvendig smykkes med søjlestav i falsen. I façaden er midtpillens forside og stavene muret med skifter af vekslende *sortglaseret* og almindelig tegl; ved alle hjørner er riflede sten.

I *nordsiden* er bevaringstilstanden bedre, uden det dog er muligt at fastslå vinduernes højde udover, at den har været mindst seks meter. Midterste og vestlige tvillingegruppe er mindst ødelagte og lejlighedsvis gransket ved udhugninger⁷⁹ (fig. 80); af ostgruppen iagttages over sideskibshvælvet fem skifter af midtpillens forside. Hver åbning i den 180 cm tykke nordmur måler udvendig 195—200 cm i bredden, midtpillen 75 cm, således at to-gruppens samlede størrelse

K. deF. L. 1964

Fig. 83. Udsnit af midtpillen i sydsidens østligste, oprindelige højkirkevindue (p. 202). - *Section of middle pier in the original east window in the nave on the south side.*

bliver omkring 475 cm. På fig. 77,2 er rekonstrueret et vinduespar på grundlag af tilgængelige rester og oplysninger, og det fremgår ved sammenligning med fig. 77,3, at den betydelige forskel mellem syd og nord i en vinduesgruppes samlede bredde kun modsvares af en difference i lysningsmål på en halv snes cm. Nordvinduernes hjørner er rundede, og de dobbeltsmigede lysninger med lodretstillede sten for glassets anslag er udvendig dobbeltfalset, indvendig mangel-falset, til begge sider beriget med rundstave, mens midtpillen mod kirkerummet har en hel sten bred halvsøjle. Mens stenene i alle skæve hjørner er rillede, er midtpillens forside og den ene, indre rundstav muret af vekslende ufarvet og mørkglaseret tegl. Ved den midterste vinduesgruppe er det muligt med rimelig sikkerhed at bestemme åbningernes øvre afslutning, da der her i begge sider er bevaret omgivende murværk i et sådant omfang, at tegningen af det

forsvundne halvstensstik (uden fladskifte) står i ca. 11 skifters højde, med vederlag knap 12,5 m over kirkens gulv (pl. 16). Midtpillens forside ligger i murens façadeplan, hvorfor åbningerne ikke har ligget i en fælles blænding, dvs. at stiksporet giver formen på enkeltåbningens bue, der må have været svagt tilspidset med top ca. 13,5 m over gulvet.

I langhusets vestgavl har Mogens Clemmensen rekonstrueret et tre-gruppe vindue på grundlag af rester, som Johannes Frederiksen har indtegnet på sin opmåling. Vinduerne er dobbeltsmigede med fals til begge sider (jfr. fig. 103), midtåbningen er den største; alle er rekonstrueret svagt spidsbuede i facaden, overdækket med halvstensstik og fladskifte med vederlag ca. 12,5 m over gulvet, dvs. i samme niveau som højkirkevinduerne. Indvendig, hvor de omtalte, svære murpillen med en halvstens fals springer 112 cm frem for højkirkemurene, sidder tregruppen i bagvæggen af en 139 cm dyb niche med svagt smigede sider.

I bymuseet i Den gamle By opbevares fragment af grønglaseret *kapitæl*, der er fundet 1955 i Mejlgade 4⁸⁰, samt et grønglaseret rundstavsk*apitæl* (eller base) (fig. 184), der er fundet i kirken⁸¹; med størst sandsynlighed skal disse formsten henføres til langhusets dekorerede åbninger.

De slanke vinduer i midtskibets overvægge afgiver sammen med mindste-højden af sideskibenes mure (p. 192) vigtigt vidnesbyrd om *sideskibenes tagform*, som vi ellers står uden oplysning om. Man kan ikke godt tænke sig, at langhusets overvinduer i kirkens første skikkelse har været blot delvis blændede, hvilket betyder, at sideskibstagene har haft lav hældning ligesom på flere samtidige kirker⁸² (jfr. fig. 35).

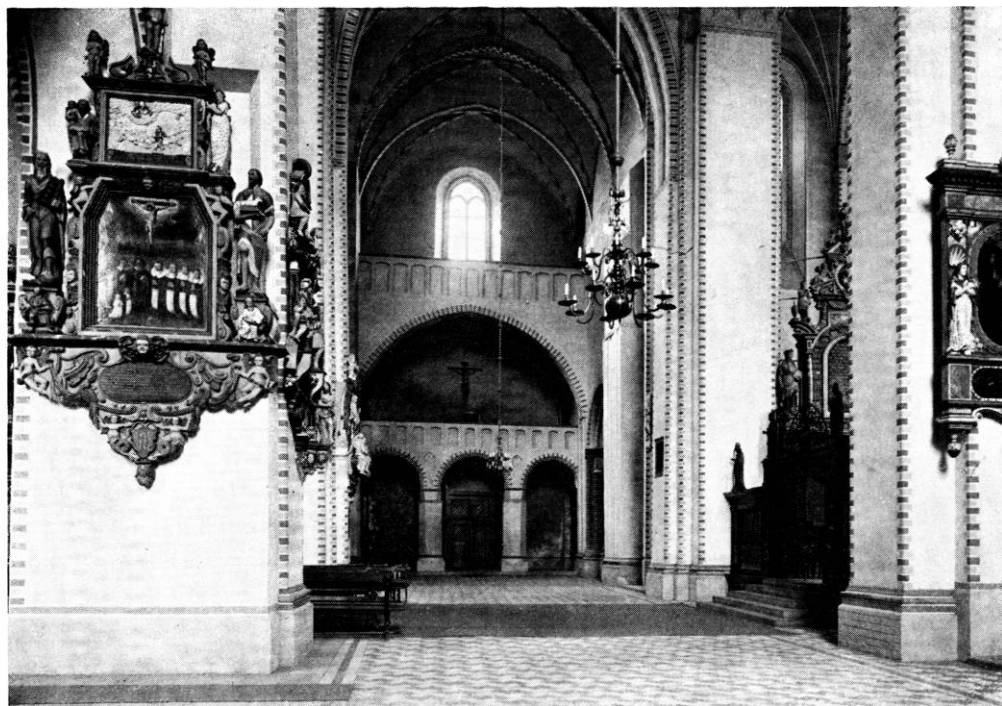

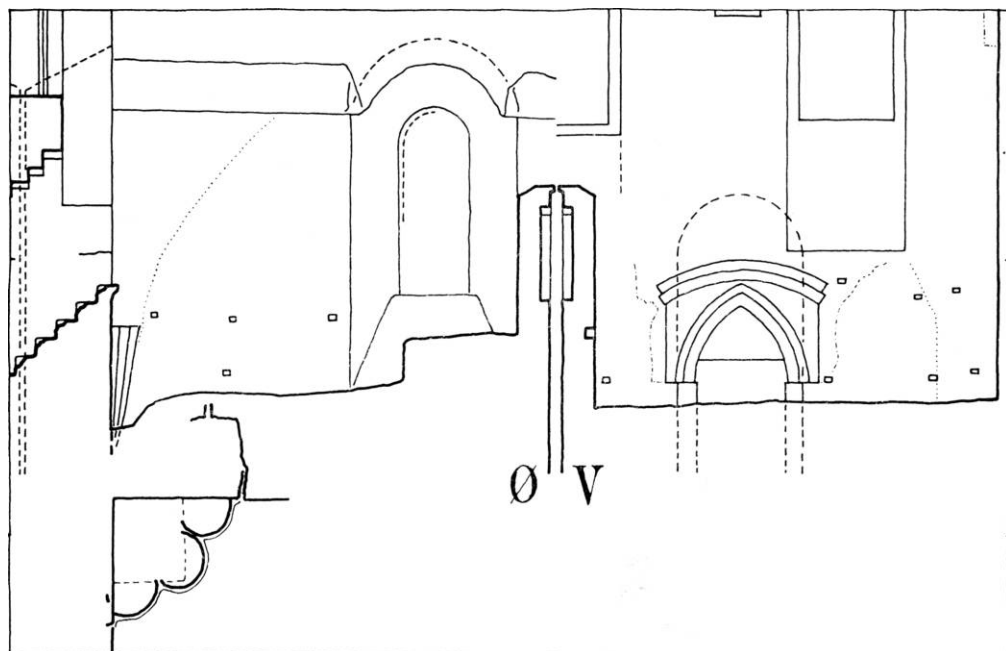
Fig. 84. Tværskibet set mod nord. — *Transept looking north.*

Hude 1901

ÆNDRINGER OG TILFØJELSER I 1300-TALLET

Mens langhuset rejste sig, og hvælvene her blev muret, fremvoksede der uden tvivl et ønske om også at få *hvælv* i *korsarmene*. Måske er branden i kirken i første del af 1300-tallet (jfr. p. 65) den endelige foranledning til, at man skred til værket, der afstedkom mindre forandringer i den oprindelige bygning. Bygmesteren opgav den ældre tredeling (p. 141) til fordel for et system, der delte hver korsarm i to fag. Herved blev hvert fag af samme størrelsesorden som fagene i midtskibet, og man blokerede kun eet af de tre vinduer i vestvæggen; ved bibeholdelse af tredelingen ville man have blændet den eneste lyskilde i øst⁸³.

Hvælvets kapper og buer bragtes i østvæggen og vist også i nordgavlen til at hvile i udhugninger i murene; midt på hver korsarms vestvæg opførtes en svær, falset pille, der sammen med en kraftig, 120 cm bred konsol overfor på østvæggen bar den midtdelende gjordbue. Begge konsoller og den søndre vægpille er siden

fjernet, men sporene aflæses på murværket⁸⁴ (jfr. pl. 19 og 22). I nord er den 186 cm brede pille med en 66 cm høj, profileret sokkel⁸⁵ (jfr. fig. 46,1) bevaret, omend kraftigt behugget på forsiden, hvor den muligvis har været udstyret med en halvsøjle ligesom korsskæringspillerne (p. 144). Med henblik på bæring af hvælvene gjordes tilføjelser til korsskæringspillerne (jfr. pl. 24), og en rest af den skjoldbue, som på nordre korsarms vestvæg forbandt korsskæringspillen med vægpillen, er bevaret (jfr. fig. 89). Denne halve skjoldbue samt højden af de afbrudte partier af vægpillen oplyser sammen med tydelige hvælvspor på væggene (jfr. fig. 85 og 109) og et levn af selve hvælvets i tværskibets nordøstre hjørne, at overhvælvingens vederlagszone har ligget ca. 9,5 m over gulvet, dvs. omtrent i samme niveau som hvælvenes udspring i midtskibet (ovenfor p. 196). Ved den nordøstre korsskæringspille, hvor påmuringen i anledning af overhvælvingen markerer sig klart, har hvælvvederlaget været markeret med et vulstskifte, pl. 19.

Det nævnte hvælvfragment i tværskibets nordøstre hjørne omfatter ribbens begyndelse fra vederlag og godt 1,5 m op, hvor det afbrydes (fig. 85 Ø og N samt 86). Den tredelte profil, der er indført i en udhugning i det ældre murværk⁸⁶, giver vel ikke sikre oplysninger om ribbeformen, men hjemler dog plads for formodning om en *trekløverformet* ribbe, og tillige kan man antage, at kappernes fødselslinier har været kantet med en rundstav.

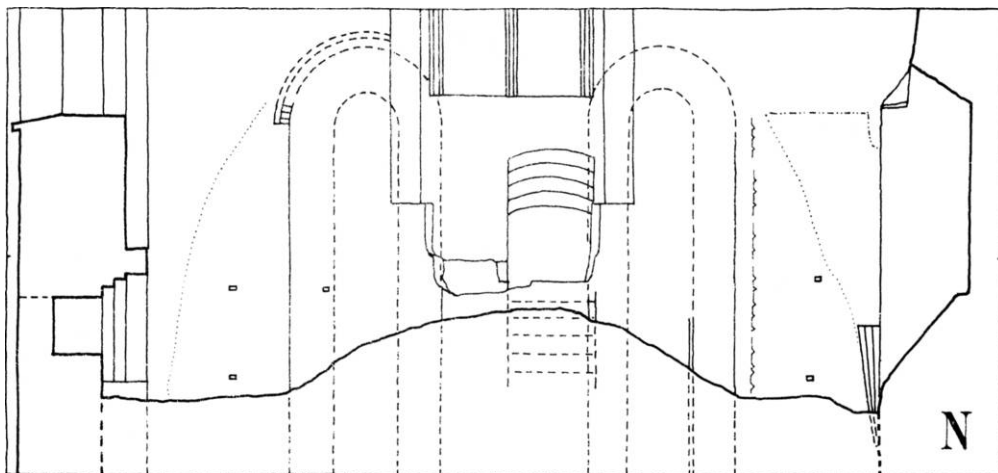

Fig. 85. Udsnit af indersiden af nordre korsarms mure ved det øverste galleri 1:100. KdeFL. Ø. Væggen på galleriets østside med spor af ældre hvælv og en rest af dettes ribbe; nedenunder: Plan af ribbelevnet 1:20. V. Væggen på galleriets vestside med omdannet vindue, jfr. fig. 87 (p. 209). N. Gavlvæggen med spor og rester af de oprindelige, rundbuede vinduer, jfr. fig. 118 (p. 150), for-tanding (p. 137), spor af ældre hvælv og tilhørende ribberest, jfr. fig. 86 (p. 205-06). *Parts of the inner side of the walls of the north transept near the top gallery 1:100, and remains of vaulting rib 1:20.*

Jævnslid med hvælvslagningen blev tværskibets murkrone ombygget og sandsynligvis forhøjet; fra dette arbejde stammer utvivlsomt det stykke af en frise med trappeformede blændinger, der 14,5 m over terræn er bevaret over sideskibstaket på vestsiden af nordre korsarm. Den eksisterende strækning indeholder fire blændinger, mens en femte, nærmest langhuset, er gået til grunde (fig. 90). I sin nordlige ende er frisen muret over et rulskifte, der har været med til at danne det vandrette udgangsniveau; skiftet herunder, der muligvis har været glaseret, er lagt af vekslende løbere og bindere. Frisens enkelte led er fire skifter høje, i bredden aftrappet med halve sten fra to løbere til een kop; af gesimsens afsluttende led er intet bevaret. Spor på nordgavlen angiver, at denne havde *kamtakker*.

I den nordre ende af tværskibet er to murede *gallerier*, der begge spænder ud i bygningens bredde (fig. 37 og 84); det øvre er yngst og hører sammen med kirkens ombygning i 1400-tallet (p. 256). Det nedre, der er ca. fire meter bredt, bæres i fronten af to plumpe, murede søjler, hvorpå den blændingsprydede brystnings tre falsede arkader hviler. Søjlerne (fig. 91) er over en kvadratisk plint med (tilsyneladende genanvendte) granitkvadre helt udført af munkesten; basen er cirkulær, tre skifter høj og har kraftige, afrundede hjørneste. Over et vulstskifte følger det ottekantede, ca. 2,3 m høje skaft, hvis sidebredde er 40—42 cm⁸⁷. På toppens vulstskifte står det lave, vulstafsluttede trapez-

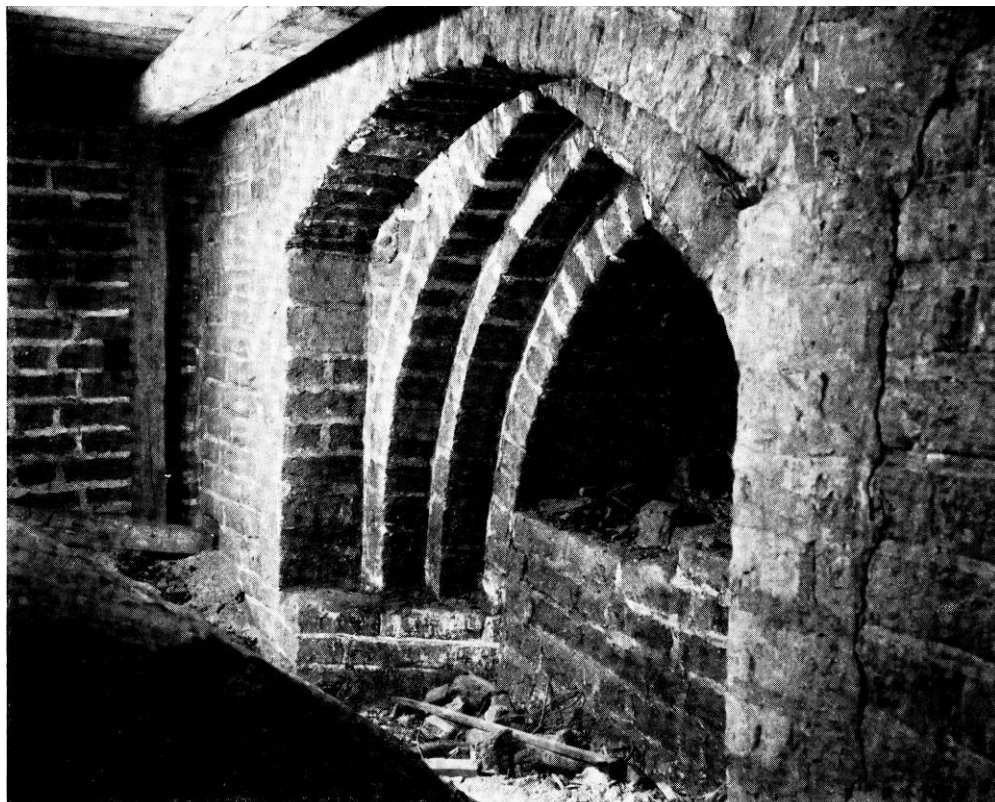

K. deF. L. 1964

Fig. 86. Hvælvrest i nordre korsarms nordøstre hjørne (p. 206). - *Remains of vaulting in the north-east corner of the north transept.*

kapitæl, hvorpå arkivolterne støtter. Hverken Købkes interieur (fig. 152) eller Nebelongs opmåling (pl. 9, jfr. p. 326ff) viser de to skjoldblændinger, der i dag ses på frontmuren over søjlerne; tegningerne illustrerer tillige den murede brystnings ruinerede tilstand i forrige århundrede, da kun bunden af de tretten, halvsten dybe blændinger var i behold. Mens skjolddekorationen, øvre del af blændingsrækken og brystningens topliste således hidrører fra restaureringen i 1870'erne, er de mure, der mellem søjlerne indbyrdes og mellem disse og korsarmens gavl afskilrer et vindfang inden for nordportalen, tilføjede omkring f920 (p. 329). Disse mure slører de bygningsarkæologiske omstændigheder vedrørende galleriets tre nord-syd-gående tøndehvælv, der mellem hver søjle og gavlen bæres af en lav fladbue, der delvis er muret op imod kapitælets bagside. Det vestre tøndehvælv hviler i udhugning i korsarmens ydermur, mens det østre bæres af skjoldbue på enkle piller.

N. L. Høyen⁸⁸ anser galleriet for oprindeligt i den senromanske kirke. Den måde, sammenbygningen med tværskibet er foretaget på, ligesom den ved

K.deK.L. 1964

Fig. 87. Øvre del af indersiden af nordre korsarms nordligste vindue på vestsiden (p. 209). — *Upper part of the inner side of the window furthest to the north on the west side of the north transept.*

gennembrydning skabte døråbning fra balkonen til gangen i korsarmens østmur er dog omstændigheder, der tyder på, at indretningen er en tilføjelse. Den simple udformning med temmelig grove enkeltformer, i første række de overdimensionerede, prismatiske piller, tillader imidlertid ikke en nærmere datering.

Tværskibets nordligste vestvindue ændredes på et tidspunkt ved, at den rundbuede top blev erstattet af en spidsbuet, der på façaden overdækkedes med to koncentriske stik og prydskitte af løbere (jfr. pl. 20); indersiden var falset inden for en fladbuet helstensfals (jfr. fig. 87). Utvivlsomt er vinduets nyudformning samhörørende med galleriets opførelse, ligesom dets senere omdannelse til en lav, fladbuet åbning (jfr. pl. 22) er foranlediget af det øvre galleri. Elementerne i vinduets spidsbuede afslutning synes at angive en datering til første halvdel af 1300-tallet; man fristes da, lidt håndfast måske, til at tænke sig, at vinduets ombygning såvel som balkonen er samhörørende med tværskibets overhvælvning.

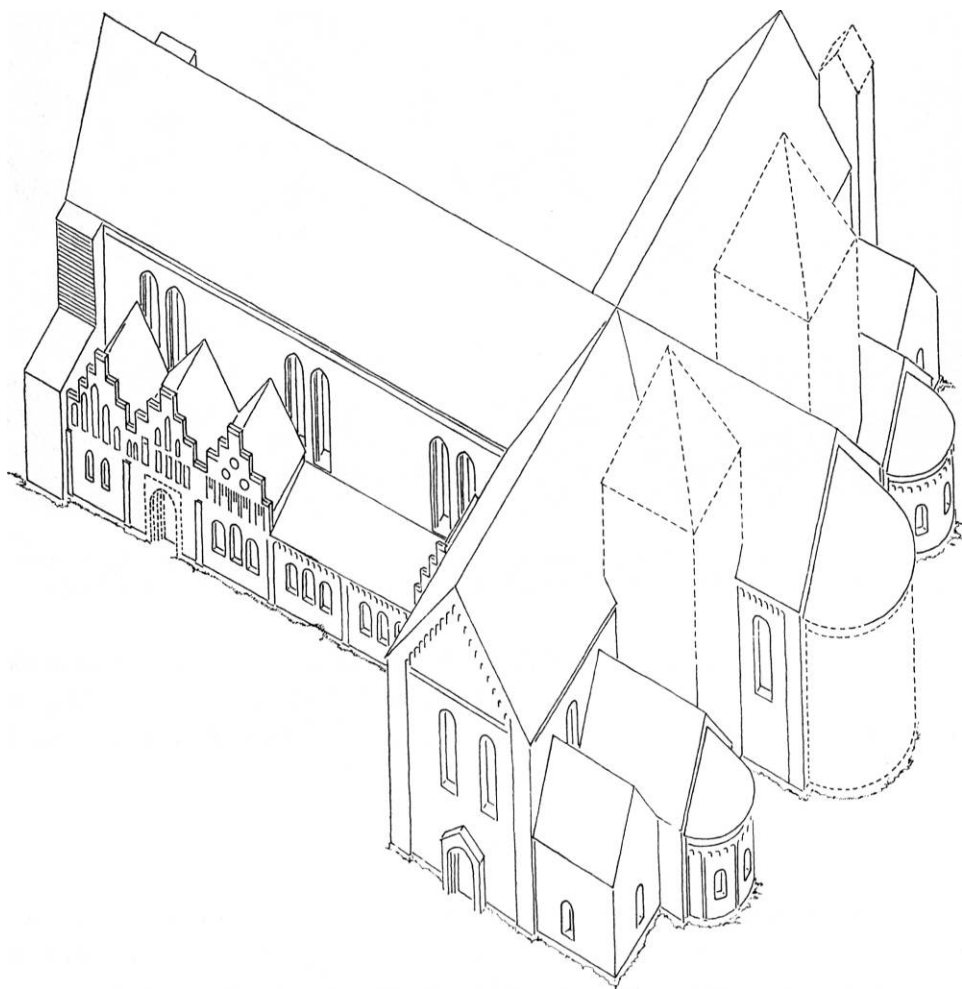

Fig. 88. Axonometrisk rekonstruktionsskitse af domkirkens ydre set fra sydøst for påbegyndelsen af 1400-tallets ombygninger, 1 : 600, KdeFL. Ligesom for fig. 35 gælder det, at der savnes grundlag for bestemmelse af højcorets oprindelige ostafslutning (p. 139); tillige er det usikkert, om de på tegningen punkterede tårne over de indre østkapeller nogensinde nåede højere end tværskibets tagfod (p. 176—79). Hvad angår søndre sideskibs ombygning, skal skråprojektionerne illustrere, at forandringerne formentlig blev foretaget fag for fag (p. 215—16), men det skal understreges, at udformningens enkeltheder kendes ikke. — *Axonometric sketch for the reconstruction of the exterior of the cathedral seen from the southeast before the rebuilding in the 15th century.*

Fig. 89. Nordre koromgang og nordre sideskib, set mod vest. — *North ambulatory and north side aisle, looking west.*

L.L. 1964

Fig. 90. Rest af frise m.v. på vestsiden af nordre korsarm (p. 150, 207), — *Remains of frieze etc. on the west side of the north transept.*

De bænke, som er opmuret i vinduesnichen, er formentlig et led i balkonens sengotiske indretning⁸⁹. Allerede Høyen efterlyser formålet med balkonen, hvortil han meddeler nogle udenlandske paralleller⁹⁰. Det er vel tænkeligt, at der har været opstillet et orgel⁹¹, og at organisten har haft behov for lys gennem vestvinduet; øjensynlig har belysningen spillet en rolle for brugen. Galleriets anvendelse i forbindelse med bispegårdsløngangen, der her mandede ud i en gennembrudt åbning i korsarmsgavlen (jfr. p. 104 og 159), kan ikke være tilstrækkelig forklaring, så meget mindre som denne funktion efter alt at dømme er

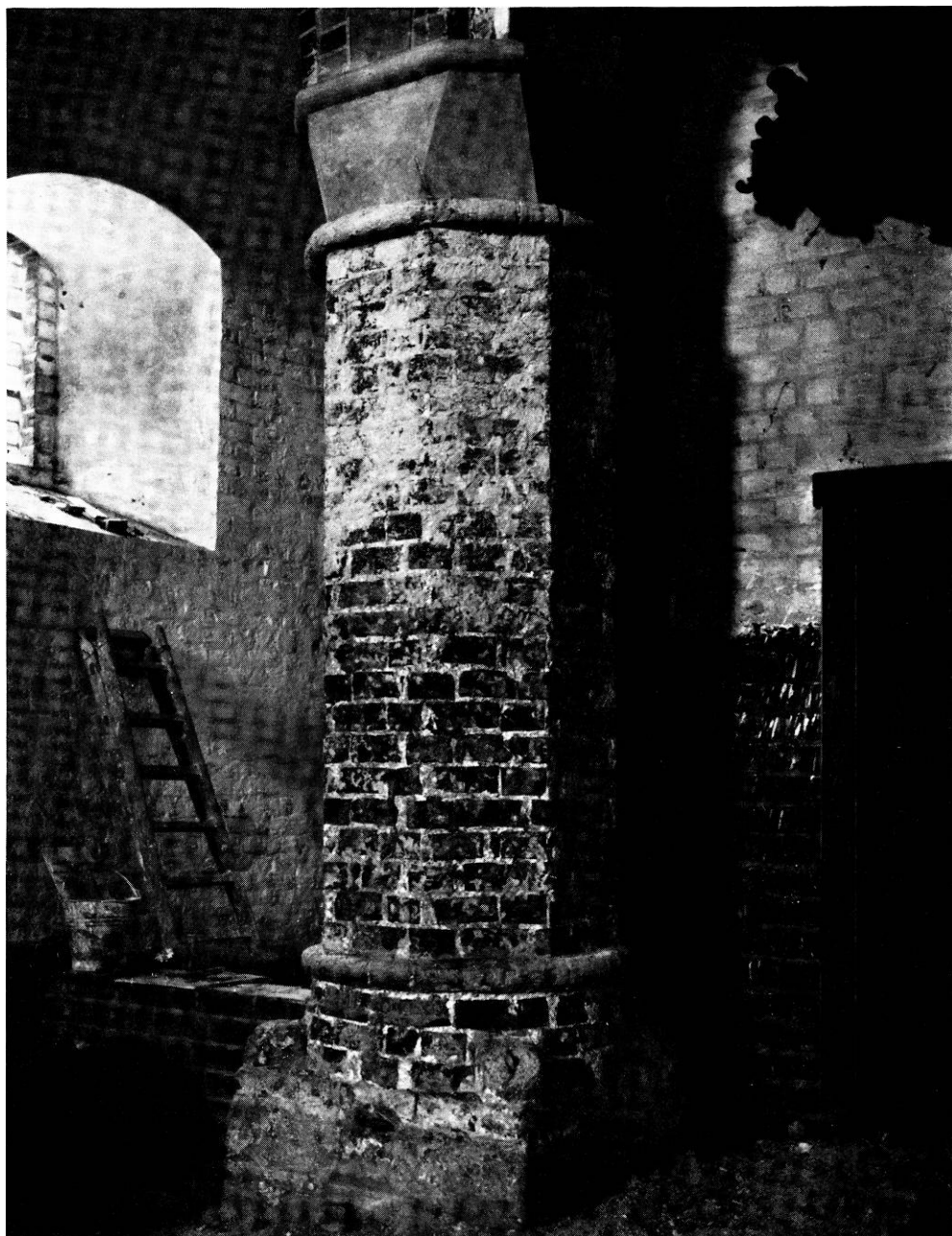

Fig. 91. Nordre korsarm, nedre galleris vestre, murede pille fotograferet under restaureringen i 1920'rne (p. 207).— *North transept, west pier of the tower gallery photographed during restoration in the 1920s.*

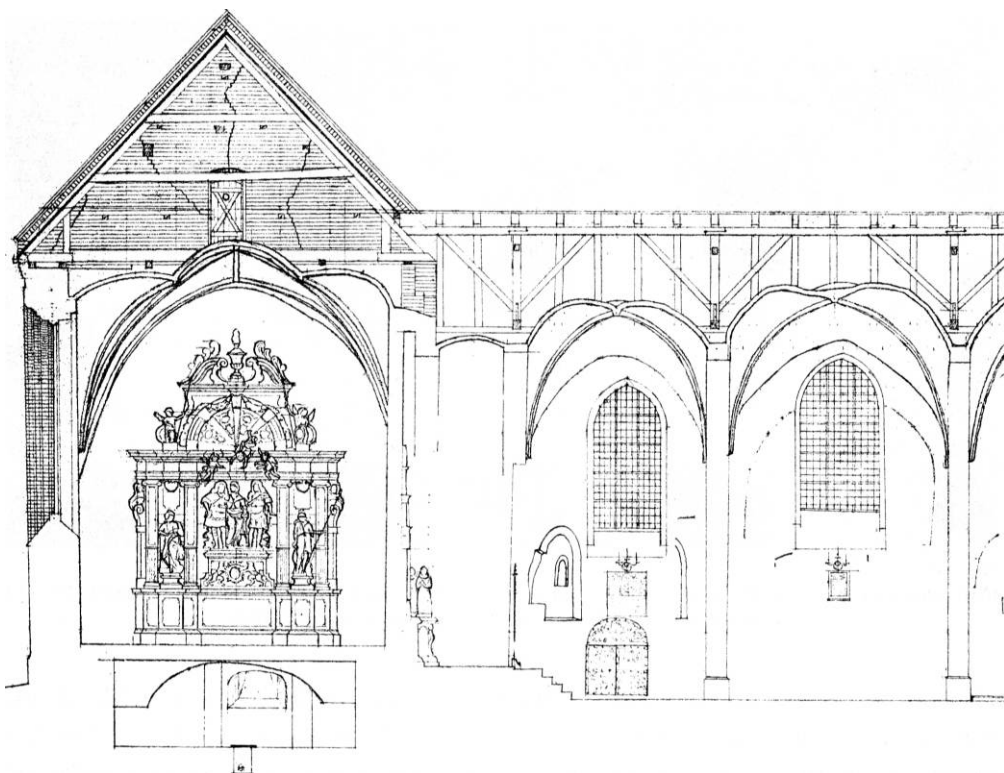

Fig. 92. Tværnit i nordre vestkapel med Marselis' epitafium og de to vestligste fag af nordre sideskib, set mod nord 1:200. Opmåling af Anton og Johannes Frederiksen 1907-15 (i domkirken) suppleret med den i 1920'rne fremhuggede niche i sideskibets vestligste fag, efter skitse af Jens Hougaard (p. 217). — Cross-section in the northern west chapel with Marselis's epitaph and part of the outer wall in the north side aisle 1:200.

kommet til senere. Snarest har den omstændighed, at bispem på sin vej måtte passere balkonen, fort med sig, at hvad der tidligere har foregået her, blev henlagt til det øvre galleri, hvis store frontbue elegant spænder ud over det ældre pulpitur. Om den pompøse, spidsbuede åbning over nedre galleri i sig selv har haft betydning som indramning, får stå hen.

I *nordre sideskibs* andet fag østfra iagttoges ved udhugninger på facaden 1926⁹² rester af et 244 cm bredt, *trekøbet vindue* i en fælles, dobbeltfalsat indramning; hver af de smalle åbninger var smiget til begge sider (fig. 77,1 og 94). Vinduet sad skævt for den formodede niche på murens inderside (jfr. p. 199) og må derfor være en senere indretning, mens smigenes formsten, hvoraf nogle var riflede før brændingen, placerer arbejdet i langhusets ældre periode. Det forreste hjørne i facaden var udført med skiftevis almindelige og *grønglaserede* teglsten; den indre fals og enkeltåbningernes udvendige smige var *bemalet* med vekslende røde og sorte skifter med hvide fugestreger, og undersmigen eller sålen, godt 70 cm over sideskibets sokkel, var glattet med mørtel. Fæstet til

L. L. 1964

Fig. 93. Tilmurede vinduesåbninger i nordre sideskibs vestligste fag (p. 217). — *Walled-up window embrasures in the bay furthest to the west in the north side aisle.*

tynde vindjærn har glasset ligget udvendig på lysningsfalsen, der var luget uden rille.

På ydersiden af midtskibets søndre overmur iagttages spor efter en række af *sadel tage*, der har stået vinkelret på kirkens hovedakse (pl. 14). Tagsporene, der står som tydelige indhugninger i teglvæggen (jfr. fig. 186) forekommer over sideskibets østligste fag samt over de tre vestre, og antyder bygninger af en bredde, der omtrent svarer til længden af et fag. Sporene optræder udelukkende på det murværk, der hører til det oprindelige langhus, men da tagene har afstedkommet delvis, i vest næsten fuldstændig, blokering af højvinduerne,

Foto 1926

Fig. 94. Parti af trekoblet vindue i nordre sideskibs andet fag østfra (p. 214). — *Part of three light window in the second bay from the east in the north side aisle.*

kan de ikke tilskrives den første udformning, men må angive en omdannelse af sideskibet. Lignende spor eksisterer ikke på kirkens nordside, og da de med sikkerhed kun er konstateret over de nævnte fire fag i syd, vidner de snarest om en påbegyndt, men ikke fuldendt ombygning, der i stedet for de lave tage (p. 204) ville have forsynet sideskibene med en gavlrække i lighed med den, der senere gennemførtes på koret⁹³ (jfr. fig. 88).

Begge sideskibes vestligste fag indeholder i murværket sådanne levn af vinduer foruden andre spor, at de dels skiller sig ud fra de øvrige fag, dels giver grund til formodning om, at der i langhusets vestende har været særlige udformninger og indretninger; det er blot ikke længere muligt nærmere at bestemme arten heraf. Der har i hver side været to falsede, spidsbuede vinduer; i syd er der på façaden tillige rester af stik, som tyder på, at vinduerne har siddet i en stor fællesblænding (fig. 108). Såvidt den oprindelige skikkelse kan bedømmes, har blændingen kunnet rummes neden for det første, lave sideskibs gesims; tilhører udformningen det ældste langhus, må den angive dettes aller-seneste fase. Øverst på façaden af samme fag, dvs. *søndre sideskibs vestligste*, iagttages et fladbuet halvstensstik og fire lodrette fuger, der er gennemgående over seks skifter, hvilket sikkert skal tolkes som et par tilmurede *blændinger*; imidlertid er blændingerne placeret så højt på bygningen, at de må henføres til en af sideskibets senere faser. Formodentlig har de haft et dekorativt formål, og det er da nærliggende at opfatte dem som rester af en gavludsmykning i relation til det ovenfor nævnte tagspor, som eksisterer indenfor på højkirkemuren.

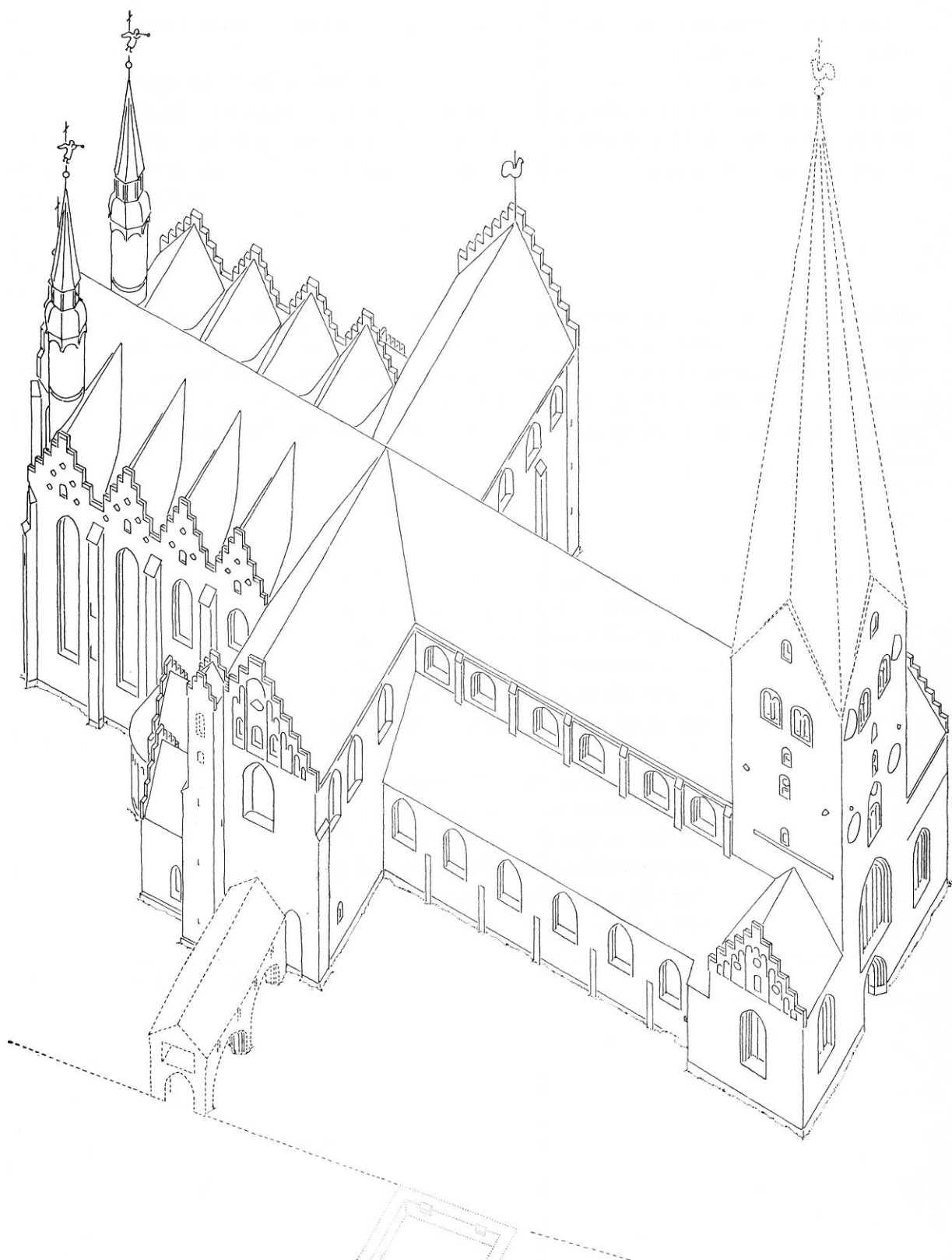
De to fladbuede nicher, der sidder på ydermurens inderside, tilhører snarest sideskibets sidste fase⁹⁴.

I *nordre sideskibs vestligste fag* er det østlige af de to *vinduer* delvis frihugget og tilgængeligt med rester af kalkmalet dekoration på falsene (jfr. kalkmalerier). Det vestre vindue, hvis oprindelige, spidsbuede form aflæses på façaden (fig. 93), er omdannet ved delvis tilmuring af lysningen (senere helt lukket) og ved behugning på indersiden; her er frembragt en uregelmæssig skæv niche, der i vestsiden har en udvidelse (fig. 92). Indvendig i østsiden af den lille glug sidder rester af to stabler. Den ejendommelige udformning i samspil med vinduesfalsenes og hele nichens kalkmalede billeder og ornamentik lader formode, at nichen har fungeret som siddeplads for en person, der gennem den lille glug i muren havde kontakt med en anden, der opholdt sig udenfor på kirkegården⁹⁵. Oftest tolkes og benævnes den usædvanlige indretning som »spejlsvindue«, men denne antagelse kan ikke bekræftes; placeringen kunne tyde på en relation til de to, netop omtalte nicher overfor, i søndre sideskibs vestligste fag.

L.L. 1964

Fig. 95. Granitkonsol liggende på nedre galleri i nordre korsarm (jfr. fig. 173,5); fire tilsvarende benyttet i korpolygonen, jfr. fig. 135 (p. 198). — *Granite console in the lower gallery in the north transept; four similar ones used in the choir polygon, cf. fig. 135 and fig. 173,5.*

UDVIDELSER OG OMBYGNINGER I 1400-TALLET

Indledning og oversigt. Den store, relativt lave katedral, hvis opførelse var indledt i slutningen af 1100-tallet, og hvis foreløbige færdiggørelse — forsinket af branden omkring 1330 (p. 65) — næppe har fundet sted før omkring midten af dette århundrede, må længe have stået med fortandingerne på langhusets vestgavl som et vidnesbyrd om det uafsluttede byggeri og en håndgribelig påmindelse om at tage den tabte tråd op. Da byggeaktiviteten atter fornyedes omkring år 1400, begyndte man da også i vest, hvor det gamle byggeprograms to tårne blev opgivet til fordel for et enkelt midttårn med sidekapeller⁹⁶; planerne gik imidlertid videre og sigtede tillige mod en forhøjelse af hele kirken; sluttelig foretog man en stor udvidelse af koret. Kirkens omdannelse i middelalderens sidste århundrede ændrede helt dens karakter og øgede bygningen betragteligt såvel i længde som i højde.

Der kan næppe råde tvivl om, at de kapitaler, der bragtes til veje ved Peder Jensen Lodehats virksomhed og ved dronning Margrethes donation 1407 (jfr. p. 66), afgav byggeriets økonomiske udgangspunkt. Første etape omfattede nedre del af det store tårn foruden nordre vestkapel, som biskop Bo Mogensen indviede, og hvori han selv blev begravet efter sin død 1423 (p. 220 ff.). Intet bygningsafsnit kan med sikkerhed knyttes til efterfølgeren Ulrik Stygge⁹⁷, men forbandtforhold og andre bygningsarkæologiske omstændigheder muliggør den formodning, at i hans tid blev arbejdet på tårnet fortsat og søndre vestkapel påbegyndt. Det var imidlertid Jens Iversen Lange, der sad på Århus bispestol 1449—82, som færdiggjorde kirkens vestparti og signerede tårnet og kapellet med sit familievåben (p. 227). Samtidig med opførslen af bispegården på kirkens vestside (jfr. p. 101) er katedralens forhøjelse og videre ombygning gennemført ved en kraftfuld indsats i den berejste og foretagsomme Langes 33-årige embedsperiode. Kalkmalede årstal på hvælvene angiver stationer på vejen, og ved hovedalterets opstilling før 1482, muligvis allerede 1479 må byggeriet i det væsentlige være afsluttet.

Under opmuring af den sektion af tårnet, som formentlig skal henføres til Stygges dage, forudså man en forhøjelse af midtskibet og afsatte fortandinger til overmurene, måske blev arbejdet indledt i beskedent omfang. Da ombygningen gennemførtes, hvilket synes at være sket samtidig med færdiggørelsen af søndre vestkapel og tårnet, blev forhøjelsen mindre end planlagt. Langhusets kløverbladsfrise og stjernehvælv er tidstypiske og gennemgående motiver i kirkens sengotiske afsnit (p. 239 ff.). Efter langhuset tog man fat på bygge-

Fig. 90. Axonometrisk rekonstruktionsskitse af domkirkens ydre set fra nordvest efter ombygningen i 1400-tallet 1:600. KdeFL (p. 219—74). — *Axonometric sketch for the reconstruction of the exterior of the cathedral seen from the northwest after the rebuilding in the 15th century.*

programmets tredje fase, tværskibet (p. 247 ff.), der ved sine hulkelvinduer skiller sig klart ud fra de andre afsnit. Byggeriets sidste, meget betydelige etape var korets omdannelse (p. 261 ff.), hvor man efter at have opgivet en simpel forhøjelse i sammenhæng med tværskibets, skred til en radikal nybygning, der udvidede kirken med et stort, treskibet hallekor, smykket med to slanke tårne; i dekorationen genoptog man de mønstre, der var anvendt i langhuset.

VESTAFSNIT

Alment. Det gotiske vestafsnit er i grundplan symmetrisk om kirkens hovedakse og består af et kvadratisk midttårn ud for hovedskibet samt et kapel på hver side, for enden af de respektive sideskibe. I det ydre er kapellerne, der et århundrede efter reformationen var blyhængte (p. 337), ved tagformen orienteret parallelt med tværskibet med gavle i nord og syd⁹⁸. Den oprindelige bygning og dens forberedte vestparti (jfr. p. 198) har på flere måder øvet indflydelse på udformningen. Tårnets sidelængde, der har dirigeret afsætningen af kapellernes vestmure, er i sig selv bestemt af midtskibets bredde; kapellerne er ens i de grundlæggende bygningsmæssige forhold med en udstrækning i nord og syd på ca. 7,6 m, hvilket mål er afhængigt af den oprindelige langhusgavlens udstrækning. Under opførelsen har bygmesteren naturligt draget fordel af den tre meter brede gavlmur og lagt kapellernes østmure her ovenpå; de een meter tykke forhøjelser blev af hensyn til interiørerne placeret bindig med gavlens vestside. Herved fremkom de pillelignende fremspring for enderne af sideskibene, som afdækkes i fortsættelse af disses tage, mens kapelgavlene kun blev ca. 10,7 m brede.

Plandisposition og trappeforhold røber vestafsnittet som en projekteret helhed, forudset fra begyndelsen og succesivt forberedt under opførelsen, mens enkeltformerne angiver en byggeperiode af nogen varighed. Over hvælvene ses, at tårnets og nordkappellets murværk er praktisk taget samtidigt, mens Langes kapel synes opført ud fra en stående fortanding på tårnets sydvæg; på vestmurens øverste stykke støder kappellets mur op til tårnet med en gennemgående fuge; byggeriet er således startet med Bo's kapel og tårnet og afsluttet i syd med Langes kapel.

Fra tårnrummet, der fra begyndelsen må have fungeret som våbenhus, er adgang til kapellerne gennem 335 cm brede, spidsbuede arkader med rette vanger. I hver arkades østside er placeret indgangen til en spindeltrappe i tårnets murliv; den nordre forer blot op til loftet over Bo's kapel (bortset fra en senere, formentlig efterreformatorsk udvidelse), mens den søndre giver adgang til loftet over Langes kapel og fortsætter videre op i tårnet.

K. de F. L. 1965

Fig. 97. Udsnit af tårnets ydermur mod loftet af søndre vestkapel (p. 222). — *Section of the outer wall of the tower facing the loft of the south chapel to the west.*

Måske er der allerede ved opførelsen tilvejebragt en åbning mellem Bo's kapel og nordre sideskib, men udformningen af den eksisterende, høje arkade, der her ligesom i syd før de efterreformatoriske tilmuringer har sat kapellet i direkte sammenhæng med sideskibet, er sket i forbindelse med sideskibets forhøjelse (p. 243, jfr. kalkmalerier). Den tre meter svære gavlmur blev da gennembrudt omtrent i sideskibets bredde, helt til toppen, og passagen overdækket med et kort hvælv, der hviler på et par spidsbuer formet i lighed med sideskibets gjordbuer; de behuggede vanger udglattedes (jfr. fig. 92).

Hele vestafsnittet er opført af tegl på en granitfod (retableret i oprindeligt

niveau 1879"), der er udformet som en fortsættelse af soklen på nordre sideskib (næstøverste skifte med skråkant, øverste bindig med facaden, fig. 31,11), hvilken omstændighed i sig selv antyder, at byggeriet er indledt på denne side¹⁰⁰. Byggeemnet er velbrændte, røde munkesten, der i Bo's kapel og i tårnets nedre del har et gennemsnitsformat på 284x85x130 mm¹⁰¹ (10 skifter = 99,5 cm), mens stenene i søndre kapel er lidt mindre. Et vandret byggeskel angives på kapelfa^aderne, der mellem sokkel og vinduer er lagt med polsk skiftegang og ovenfor i stundom vaklende munkeforbandt. Partier af oprindelig overflade viser murværkets færdiggørelse med udjævnede, midtridsede fuger (jfr. fig". 97). Alle ydermure blev senest i 1880'erne stærkt restaureret (p. 322), men den enkelhed i det ydre, som præger kapellerne, er sikkert et oprindeligt træk; en behersket dekoration har været samlet i taggavlne. Langsidernes middelalderlige gesimser er forsvundet¹⁰².

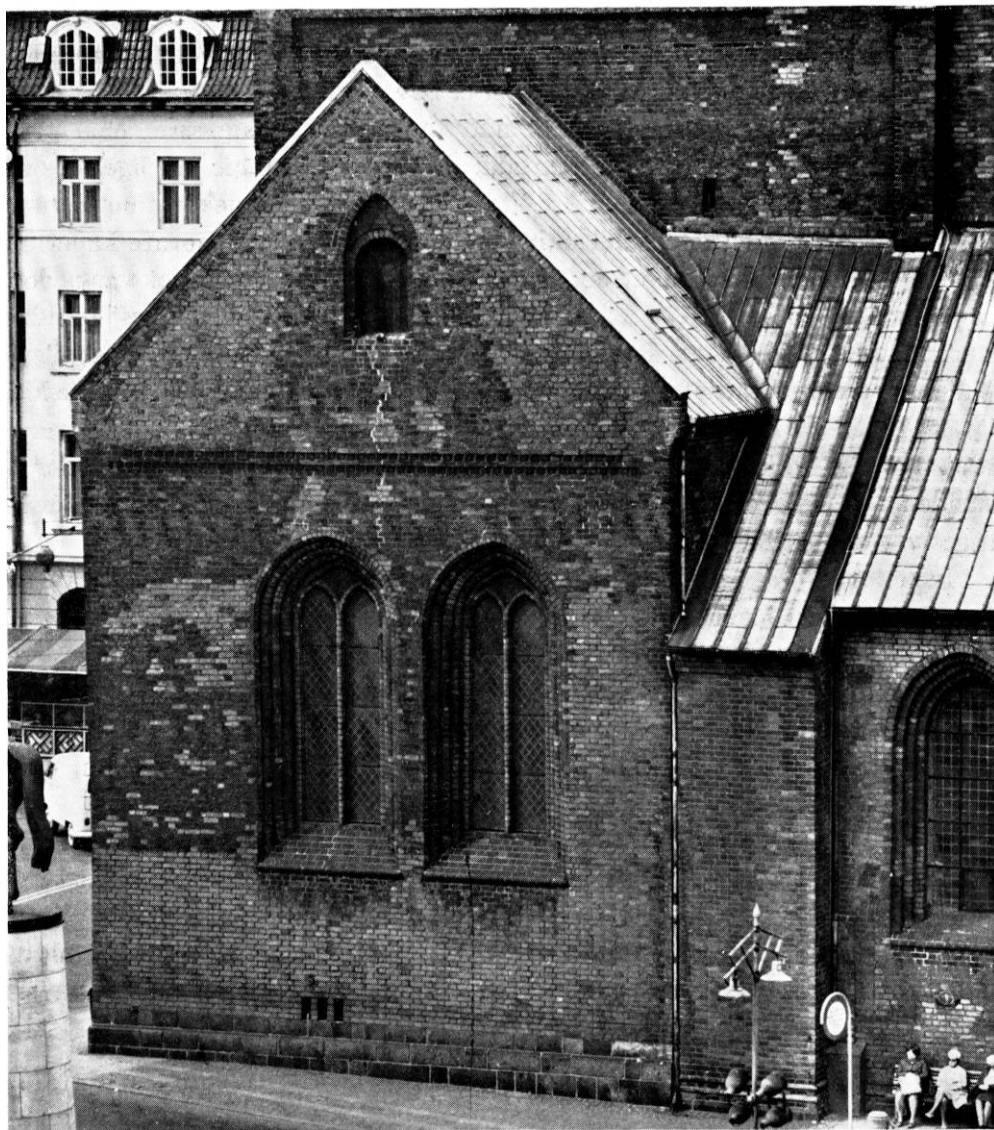
Nedenfor beskrives de omstændigheder, der er karakteristiske for hvert af kapellerne, først Bo's, så Langes; derefter gennemgås tårnet.

NORDRE VESTKAP EL

Kapellets (jfr. p. 288) taggavl (pl. 17) har sikkert haft kamtakker; allerede Høyen interesserede sig for dekorationen¹⁰³, hvis komposition af rundbuede *højblændinger* er nært beslægtet med nordre korsarms taggavl. I den midterste blænding, der krones med en tredelt bue, og i de dobbeltbuet afsluttede blændinger til hver side herfor er en cirkelblænding, hvis kransstik er muret af kvartrundede sten¹⁰⁴. Over gavlens fodlinie er i centralblændingen en fladbuet åbning med rette sider.

I kapellets *indre* er de originale gulvforhold ændret ved indretning af Marselis' gravkælder (jfr. gravminder); væggene er plane uden dekoration eller nicher. I midten af henholdsvis nord- og vestmuren er placeret et spidsbuet, udvendig mangefalset *vindue* med nyt, muret stavværk. Opstillingen af Marselis' epitafium har medført nordvinduets tilmuring inden for lysningen. Begge vinduers false er skiftevis affasede og runde¹⁰⁵, vestvinduets indre stejle smig med halvtstensfals i hjørnet mod væggen er måske inspireret fra et af østkapellerne.

Den samtidige *overhvælving* foretoges med et halvtstens hvælv (fig. 92), hvis rundede halvtstensribber udspringer i rummets hjørner uden vederlagsmarkering og danner et stjernemønster, der var nyt på opførelsestidspunktet og som skulle blive karakteristisk for den videre hvælvslagning i domkirken¹⁰⁶. På kapellets tre sider hviler hvælvet på forlæg i væggene, i øst, hvor byggeriet sluttede sig til det eksisterende sideskib, bæres kappen af en spids skjoldbue, der har vederlag på et par hjørnepiller muret op imod den ældre gavl.

Fig. 98. Søndre vestkapel. - *South west chapel.*

L. L. 1967

S Ø N D R E V E S T K A P E L

Kapellet på tårnets sydside (fig. 98, jfr. p. 287) er efter overetagens nedrivning i 1770'erne en torso, der i det ydre har stor lighed med Bo's kapel. En anonym tegning af kirkens sydside (fig. 146) og spor, der iagttoges under bygningens restaurering 1878, er de primære kilder til oplysning om kapellets oprindelige udseende. Bygningens etagedeling var på sydfacaden markeret med et

kløverbladsbånd afformsten¹⁰⁷ (jfr. fig. 147) af samme type som gesimsfrisen på langhuset; det øvre stokværk var syv alen (ca. 4,4 m) højt og havde tre rundbuede åbninger i spidsbuede spejl, hvoraf rester er bevaret i den eksisterende bygning, bl.a. sidder der endnu et stykke af midtåbningens halvstensstik med prydskifte af løbere (jfr. pl. 15). Den kamtakke taggavls fodlinie var ligeledes angivet ved et bånd, muligvis et savskifte, og herpå stod en dekoration af rundbuede *højblændinger*, hvis udformning mindede om den på nordre kapel: De to sideblændinger havde hver en cirkelblænding, og i centralfeltet var nederst en åbning til loftet; men i stedet for cirkelblænding var her øverst i midten et skråtstillet skjold med det Langeske våbens tre roser, der ligesom det tilsvarende ornament på tårnets vestside (jfr. p. 230) blev opmalet 1719 af blytækker Søren Jensen¹⁰⁸. Ingen kilder giver besked om overetagens eventuelle åbninger i den 120 cm tykke vestmur mod Storetorv, mens fig. 146 godtgør, at der på østsiden i trekanten over sideskibstaget var en blænding eller et vindue¹⁰⁹. Taget var tækket med bly.

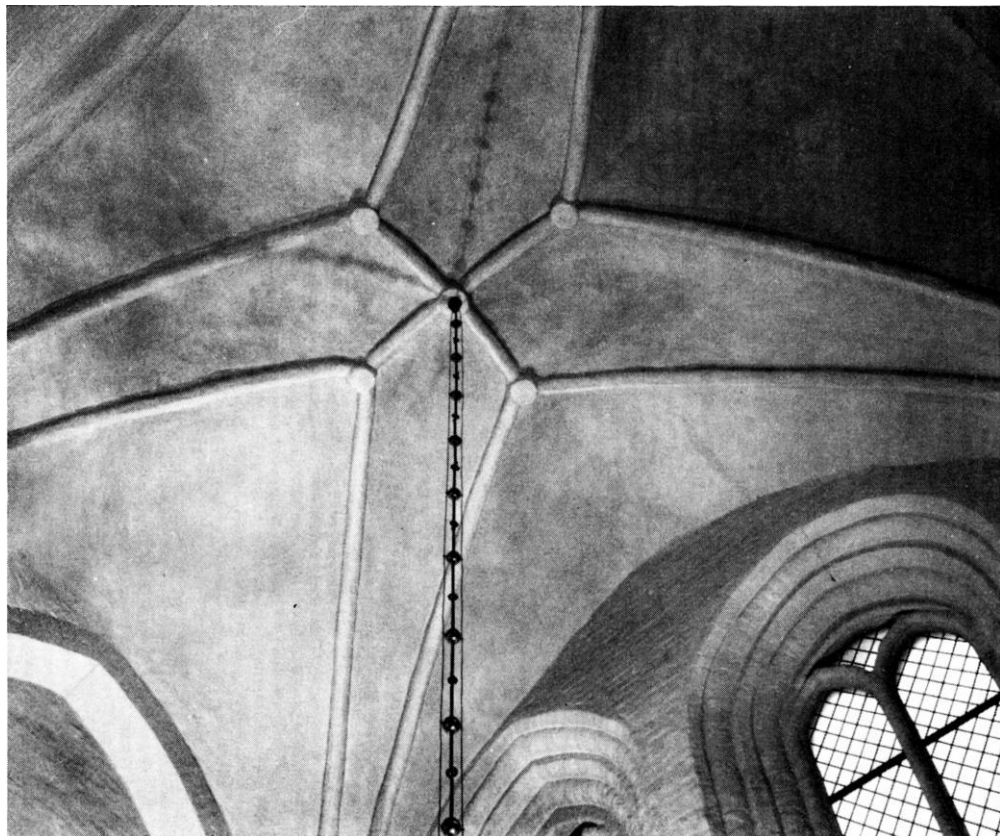
I kapellets *indre*, der måler 6,3 x 8,4 m, er gulvet efter nyere tids begravelser (jfr. gravminder) hævet fem trin over sideskibets gulv. Det enkle rums vægge, der karakteriseres af ret groft håndværk, indeholder i midten af både vest- og sydvæggen en fem sten bred og to sten dyb niche, der næsten skjules af salens nyere panelværk. Nicherne har bund 47 cm over nuværende gulv og er efter restaureringen 1880 122 cm høje, men har oprindeligt været 154 cm, overdækket med halvstensstik, der i syd er dobbelt.

Kapellet har tre, til begge sider mangefalsede, spidsbuede *vinduer* (fig. 132,3) med nyt, muret stavværk; eet i vestmuren, hvor det med vestvinduet i Bo's kapel frembringer en symmetrisk virkning i kirkens front mod Storetorv; i syd-muren to, der er stillet tæt sammen. Mens de nævnte nicher er anbragt i midten af de respektive vægge, sidder vinduerne forskudt, mest iøjnefaldende på gavlen, hvor placeringen måske er dikteret af ønsket om i det indre at have lyskilden ret ud for arkaden til tårnrummet. Overetagens åbning er kun lidt forrykket for façadens midtlinie.

Det vestre vindue måler udvendig 6,5 m i højden og 3,4 m i bredden, hvert sydvindue er henholdsvis 5,8 m og 2,7 m; alle false er ligesom i Bo's kapel skiftevis affaset og rundet (fig. 99 og 132,3).

Rummet overdækkes med et samtidigt, halvsten tykt stjernehvælv (fig. 99), hvis figur er simplere end den i nordkapellet. Undtagen i øst er hvælvet muret på forlæg i væggene, og halvstensribberne af tilspidset snitform udspringer uden vederlagsangivelse i hjørnerne. I hvert af ribbernes fem knudepunkter sidder en cylindrisk slutsten, hvis plane endeflade i dag er uden dekoration.

Langes kapels overetage. På kapellets loft iagttages på tårnvæggen en udhugning, der en alen over bygningens nuværende murkrone forløber fra hjørnet i

K. de F. L. 1969

Fig. 99. Søndre vestkapel, udsnit af hvælvet (p. 224). — *South west chapel, section of the vaulting.*

vest og ind til knap tre meter fra østmuren. I dette niveau umiddelbart over toppen af hvælvets overside har overetagens gulvbjælker ligget, hvilket tillige fremgår af, at fugerne i murværket under gavllugen er groft udjævnede neden for den udpegede horisont, og ovenfor omhyggeligt glattede med midtridsning. Nordvæggens udhugning kan uden at gå helt til østmuren udmærket sættes i forbindelse med et trægulv, idet man her i rummets nordøstre hjørne må forestille sig en trætrappe som formidler af forbindelsen fra spindeltrappen i tårnet.

Det er ikke længere muligt at fastslå rummets funktion. Af efterreformatoriske kilder kunne det synes at fremgå, at øvre stokværk benævntes brevskabskammeret eller *brevkammeret*¹¹⁰; en anvendelse som arkivrum kan meget vel gå tilbage til opførelsen (jfr. ↑skabe).

Når det sluttelig bemærkes, at døren fra tårntrappen ligesom i nordre kapel er placeret umiddelbart over hvælvet, at bygningens tag har dækket nederste lysglug på tårnets sydside og kollideret med samme façades båndblænding

H. J. 1970

Fig. 100. Århus. Domkirken set fra Lilletorv. — Århus. The cathedral seen from Lilletorv.

(jfr. p. 228 og fig. 123), er det omstændigheder, som giver anledning til en formodning om, at overetagen, der gjorde kirkens vestfront usymmetrisk, er en tilføjelse til det første byggeprogram.

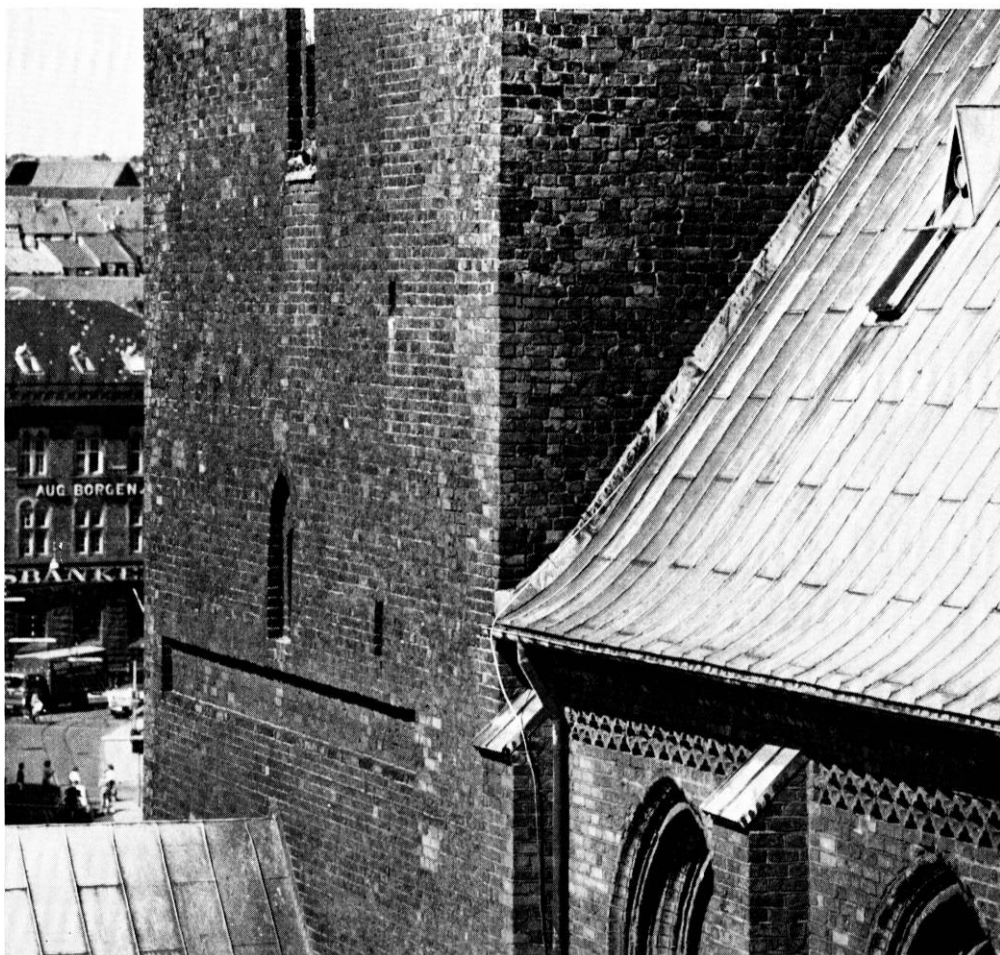
VESTTÅRN

Det tunge *vesttårn*, der i sin væld træder frem blandt markante kirketårne i landet, rejser sig på vestsiden frit fra grunden og er det dominerende element i domkirkens front for den åbne ende af Storetorv. I det hele taget spiller den imponerende klods den største rolle i oplevelsen af kirkebygningen, ligegyldigt hvorfra man ser den. I grundplan er tårnet på det nærmeste kvadratisk med en sidelængde på ca. 12,6 m; i højden måler det i sin nuværende skikkelse fra terræn til murkrone godt 47 m, spiret er 44,3 m fra fod til top (uden vindfløj), således at tårnets samlede højde andrager ca. 92 meter.

Ved en række uheldige tildragelser i efterreformatorisk tid er tårnets øverste stokværk og spir ændret eller gået til grunde, endda gentagne gange; nedenfor gennemgås det oprindelige tårn, mens den omskiftelige historie i nyere tid behandles senere (p. 291—97, 310, 323 og 329).

Hvadangår bygningens *ydre* er vestsidens granitfod opbygget mægtigt og lagt i fortsættelse af de tilstødende kapellers sokkel (fig. 31, 11, jfr. p. 132); murene er ca. 3,2 m svære i grundetagen, og — når bortses fra halvtstens-tilbage-spring ved tårnrummets og det overliggende kammers overhæng — aftager murtykkelsen først ved overgangen til klokkestokværket, der er den oprindelige bygnings femte og øverste etage.

Tårnet er bygget af *munkesten*, der indtil et upræcist niveau i højde med langhusets tagfod er lagt i et uregelmæssigt *munkeforbandt*; herover er skiftegangen varieret, og partier med eet forbandt skyder sig ind i partier med et andet; *polsk forbandt* er overvejende, men der er områder i munkeforbandt; andre steder, som under sydsidens glamhuller og ved sydøstre hjørne i højde med langhusets tag, er vekslende løber- og binderskifter. Sidstnævnte murværk har karakter af reparation, og i det hele taget er tårnet i tidens løb udbedret og skalmuret mange steder, hvorved adskillige oprindelige forhold er udvisket. Dog må det antages på grundlag af det nævnte niveau, hvor skiftegangen ændrer sig fra overvejende munkeforbandt til overvejende polsk, at en pause af nogen varighed er indtrådt i tårnbyggeriet, efter at murene var bragt i højde med højkirken (jfr. de manglende skjoldblændinger p. 230). En detalje fra arbejdsgangen røbes på vestsiden, hvor der på begge sider af det store vindue, nogle skifter under toppen, optræder en strækning af stående kopper. Disse rulsifter turde angive, at man efter opmuring af pillerne på vinduets sider

K. de F. L. 1965

Fig. 101. Udsnit af vesttårnets syd- og ostsider. — Section of south and east sides of the west tower.

har foretaget en justering af vandret, inden murværket over vinduets stik mødtes for at fortsætte opad (pl. 12).

De store murflader oplives ved adskillige *blændinger*, i første række på vestsiden (der i nuværende skikkelse har et flademål på ca. 600 m²), men ikke engang her formår dekorationen at ophæve indtrykket af det svære tårns massivitet. Bortset fra et par små rundblændinger, som i 1880'erne placeredes på hver side af portalen (jfr. p. 233), er den første dekoration, man møder, idet façaderne gennemgås nedefra og op, en seks skifter høj båndblænding (fig. 101, jfr. tværskibets forhøjelse p. 247) på hver flankemur ud for andet stokværk, dvs. omtrent i højde med kløverbladsfrisen på langhuset; utvivlsomt af hensyn til de nedenfor liggende kapeller er blændingerne forskudt mod vest. Et par me-

L. L. 1964

Fig. 102. Udsnit af vesttårnets østside. — *Section of the east side of the west tower.*

ter højere sidder på vestfacaden i en vandret række tre cirkelblændinger, halvsten dybe og kantet med kopper og fladskifte; de yderste godt 2,5 m i diameter, den midterste, der er anbragt i det spidsbuede spejl over andet stokværks vindue, måler kun 1,6 m i diameter. Med retkantet halvstensstavværk er i den nordre blænding muret en lidt skæv roset, i midtblændingen en figur som mest ligner et hjulkors, og i den søndre cirkel en dekoration i fiskeblærestil. Ornametikken fremhæves af felternes hvidkalkede bund, der kan følges tilbage til 1600-tallet (jfr. fig. 9 og pl. 5 og 12).

Få skifter over hver af de to store cirkler er en skråtstillet skjoldblænding; i samme niveau befinder sig to lignende skjolde på tårnets nordside og eet på østsiden (fig. 102); alle har spidsen vendt mod vedkommende sides midtlinie. For-

mentlig har der skullet sættes et skjoldpar på hver af de fire façader; en standsning under opførelsen er vel årsag til, at der kun kom eet skjold på østsiden og slet ingen på sydsiden (fig. 101, jfr. p. 227).

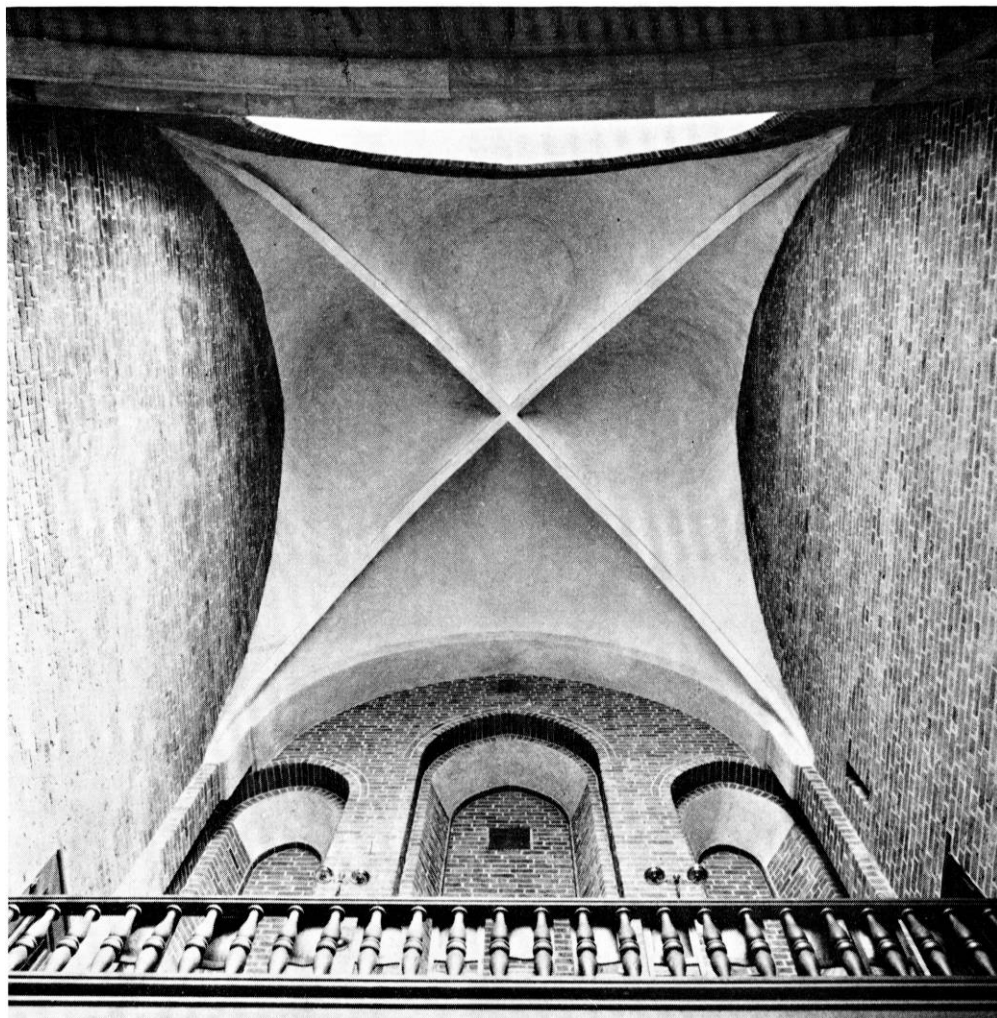
Øverst på den del af vestfacaden, der er ældre end 1920, er anbragt endnu et par blændinger, der har form som brede skjolde og er så store, at de næsten udfylder murpillerne mellem glamhullerne og tårnets hjørner. I det nordre skjold er med tegl udført det Langeske våbens tre roser¹¹¹ (ligesom på de kalkmalede våben er i hver blomst fem kronblade sorte og længere end de øvrige, røde), i det søndre, hvis kontur nærmer sig ringens form¹¹², er i samme teknik dannet S. Clemens' anker. Med samme placering på tårnets østside er to, udekorerede, 1719 hvidtede cirkelblændinger med diameter på 2,5 m (fig. 102).

På alle tårnets sider er over de dobbelte glamhulspær muret et stort stik med fladskifte; på vestsiden, hvor glamhullernes afsluttende buer er udført med hele sten, mens en halv er tilstrækkelig de andre steder, kolliderer det stikket i sine ender med dobbeltåbningernes buer; på østsiden er det store stik spidsbuet. Ud fra placeringen må disse stik, der vel også har en dekorativ virkning, primært have en konstruktiv opgave som aflastningsbuer over de relativt store glamhuller. En lignende forholdsregel, der desuden har paralleller i langhusets forhøjelsesafsnit (jfr. p. 239), iagttages længere nede på tårnets østmur, hvor et stort, spidsbuet stik (pl. 13) spænder ud i næsten hele murens bredde og afleder tårnvæggens tryk fra midtskibets gennembrudte vestgavl.

Nederst i tårnets *indre* er *tårnrummet*, der er kirkens vestibulum og efter hele dispositionen må have haft denne funktion fra begyndelsen. *Våbenhuset* er i grundplan kvadratisk ligesom tårnets øvrige stokværk og symmetrisk om sin øst-vest akse, der ligger lidt forskudt for kirkens hovedakse. I hver af de fire vægge er en 335 cm bred arkade, der formidler adgang til og fra forhallen; de spidsbuede sidearkader forer ind til henholdsvis Bo's øg Langes kapel. Sidstnævnte passage er i dag tilmuret i sin søndre ende, hvorfor åbningen står som en stor niche i tårnrummet. I hver sidearkades østvæg sidder en 120 cm bred, falset, fladbuet døråbning til den respektive spindeltrappe i tårnvæggens murliv.

Våbenhusets vægge er uden dekoration¹¹³ og stærkt fornyede ved skalmuring under kirkens sidste restaurering samtidig med, at østvæggens indgangs-niche og tregruppe-vindue (jfr. p. 330) blev opmuret. Rummet overhævelses med et samtidigt halvstens *krydshvælv*, der hviler på retkantede halvstensribber, som uden vederlagsmarkering udspringer i hjørnerne (fig. 103); under kap-esømmene tegner sig sporene af de ved opmuringen afsatte hvælvforlæg.

Tårnrummets vestvæg er både inde og ude ganske domineret af kirkens *hovedportal* og det herover anbragte, meget store vindue. Den tidstypiske vestportal har ligesom kirkens to andre portaler været ændret og ombygget i ny-

L. L. 1968

Fig. 103. Tårnrummets hvælv (p. 230) og langhusets rekonstruerede vestvinduer (p. 204), — *The vaulting of the porch in the tower and the reconstructed west windows of the nave.*

ere tid, og dens nuværende skikkelse, der går tilbage til restaureringen omkring 1870 (p. 322), beror på følgende levn, der var til stede, efter at barokportalen (jfr. p. 300) var fjernet¹¹⁴: Dele af åbningens granitsokkel, rester af den ydre, spidsbuede niche med glaserede, farvede formsten, store partier af den rundbuede lysning med et formstensskifte i fronten samt den indre åbnings fladbuede arkade i tårnrummet (jfr. fig. 101). På dette grundlag udførtes genopbygningen af portalens ydre (pl. 12), som er karakteristisk ved den rundbuede åbning placeret i en spidsbuet niche med sider, der er smiget næsten 45° i forhold til murflugten. Over den plane fod af Uddevallagranit, hvis

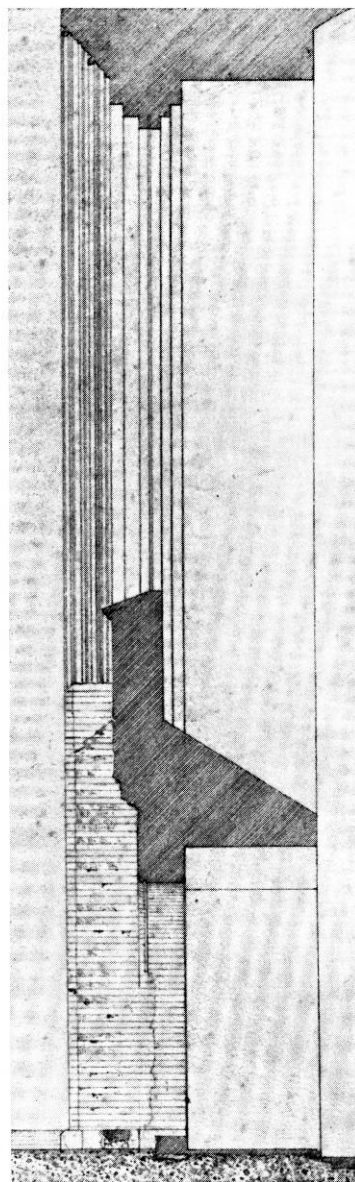
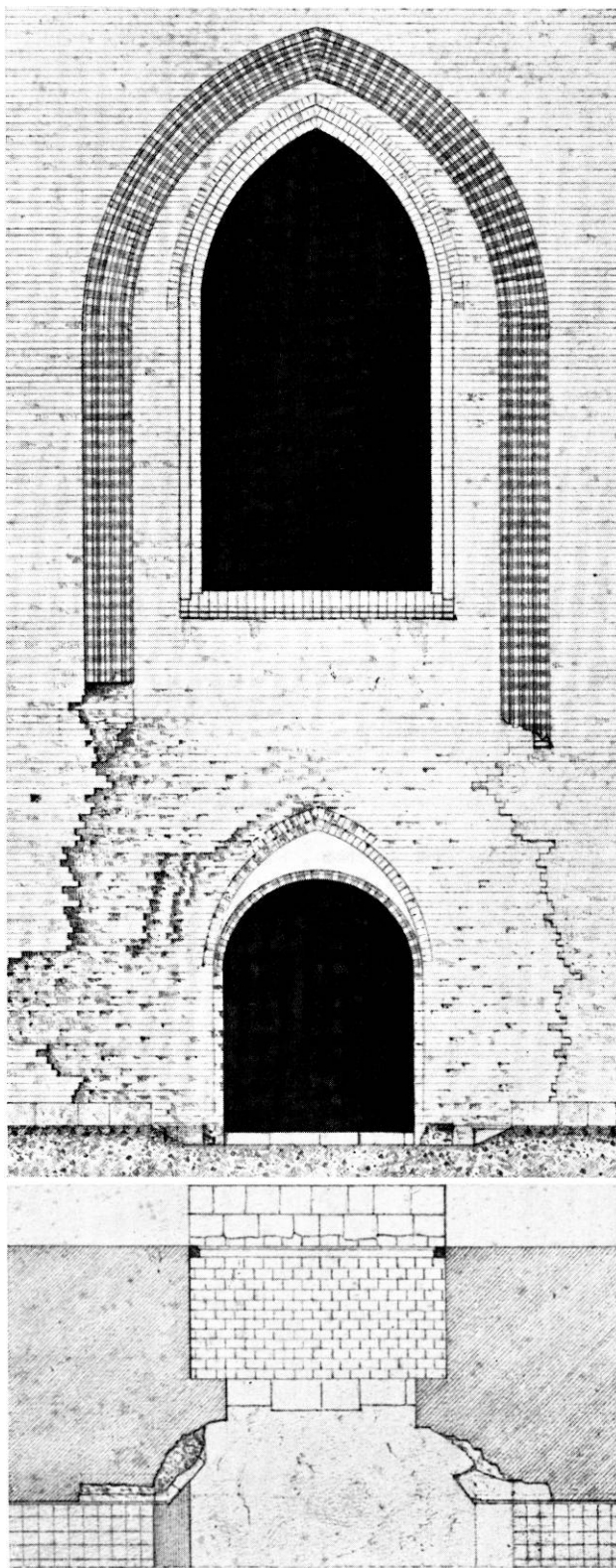

Fig. 104. Vestportalen 1:100. Opmåling i NM, signeret Walther 1877, af kirkens vestindgang efter den barokke portals nedrivning (p. 231). — *The west portal 1:100. Survey by Walther 1877, of the west entrance to the church after the baroque portal was pulled down.*

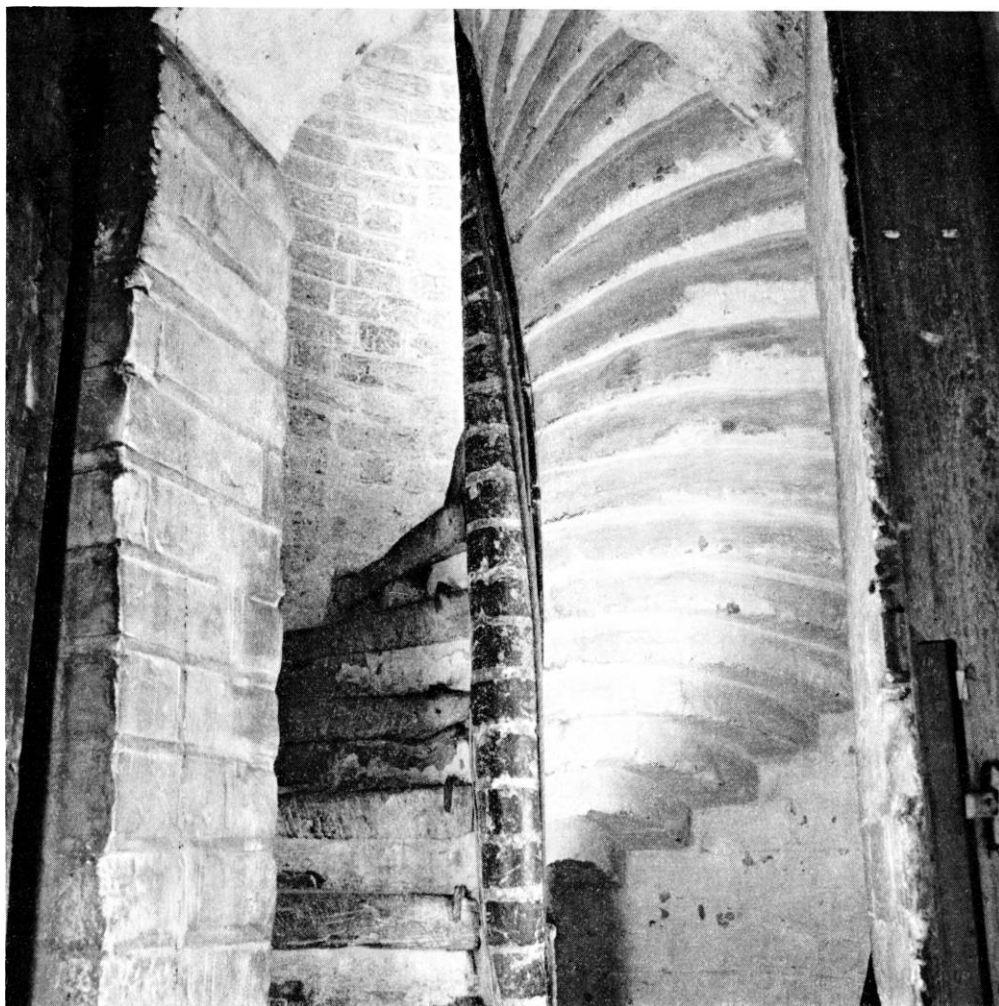
højde svarer til nedre del af façadens sokkel, er nichens sider muret med brune og gule *glaserede* formsten, der er vandret afstribet i et monotont relief (jfr. fig. 132,2).

Over portalen er det store spidsbuede *vindue*, der set inde fra våbenhuset udfylder næsten hele vestvæggen; det måler udvendig ca. ni meter i højden og seks i bredden. Af ældre afbildninger (jfr. fig. 104) fremgår, at vinduets hovedform med de profilerede sider var i behold før restaureringen, men en delvis tilmuring og omdannelse efterlader nogen tvivl med hensyn til sålbænkens oprindelige niveau og den indvendige bund. Åbningens udvendige profilering (fig. 132,2), der har vejledt Walther ved portalens ombygning og er beslægtet med nogle af vinduerne i det jævndrende kor (jfr. p. 272), er udført med skiftevis ubehandlede og sort*glaserede* formsten i vandret afstribning, mens den indre lysning har rette sider med affasede hjørner. Ved restaureringen blev vinduet udstyret med et fem-delende stavværk af formsten svarende til vestkapellernes vinduer; der foreligger ikke oplysninger om rekonstruktionens grundlag, men vinduets størrelse taler afgjort for, at det oprindeligt var underdelt.

Ved vestfrontens restaurering anbragtes på façaden under det store vindue et par cirkelblændinger flankerende portalens spidsbue; tilsyneladende har der i det dengang eksisterende murværk ikke været hjemmel for sådan dekoration (jfr. p. 228). Walther har måske været inspireret af Jakobskirken i Stralsund.

Spindeltrapperne i tårnets flankemure drejer modsat hinanden, men er ens i henseende til størrelsesforhold og konstruktion; nordre trappe fører omkring elleve meter op over våbenhusets gulvniveau og munder ud i tagrummet over Bo's kapel, hvorfra der formidles adgang til loftet over nordre sideskib; den anden trappe fører ca. 25 m op og munder ud i tårnets fjerde etage, hvorfra en trappe i nord-øst hjørnets murliv leder videre op til klokkestokværket. De cylindriske trapperum har en diameter på 185 cm, og de oprindeligt to skifter høje trin bæres af fladbuer, dannet af liggende kopper, der spænder ud mellem den halv sten brede spindel og væggen, der under rigelig anvendelse af løbere overvejende er muret i polsk forbandt (jfr. fig. 105 og 106). Begge trapper får lys gennem smalle, ved behugning udvidede glugger ind til de respektive vestkapeller; desforuden er søndre trappe forsynet med en åbning mod våbenhuset, og over taget på Langes kapel modtager den lys gennem en lodret række af smalle vinduesåbninger på tårnets sydside (fig. 101).

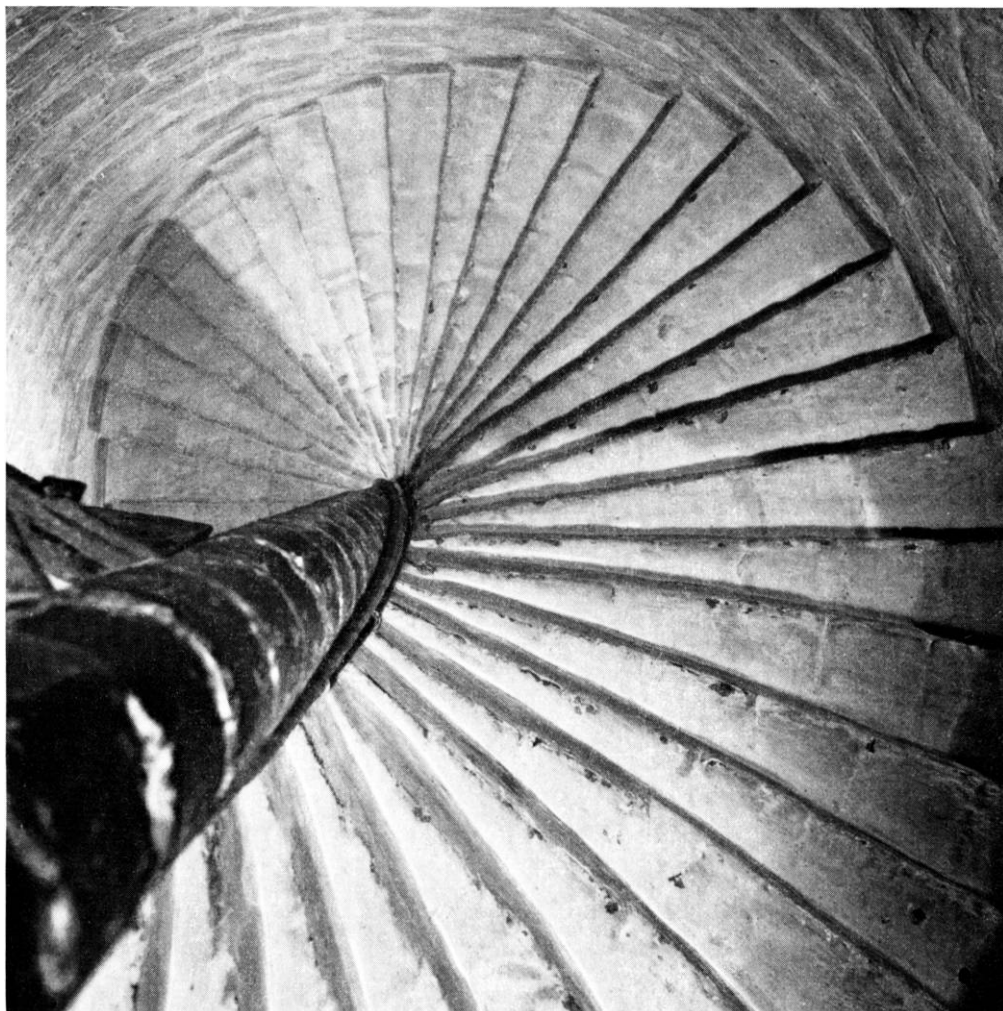
På vej opad har den søndre trappe oprindeligt først givet adgang til loftet (øvre etage) på Langes kapel (jfr. p. 224) ved en fladbuet åbning med døranslag på sydsiden; en lignende åbning højere oppe giver over tårnrummets hvælv indgang til tårnets *andet stokværk*, der sandsynligvis fra begyndelsen har haft trægulv, dog lavere beliggende end det nuværende. Andet stokværk minder i sin plandisposition (jfr. pl. 23) om våbenhuset; i stedet for dettes portal-

K. de F. L. 1965

Fig.105. Parti fra søndre trappe i vesttårnet ved åbningen til loftet over søndre vestkapel. — *Part of the south stairway in the west tower by the opening to the loft above the south west chapel.*

åbning og sidearkader er der her mod syd, vest og nord enkle, spidsbuede, 280 cm brede nicher, der skærer sig dybt ind i tårnets svære mure; den søndre er af hensyn til trappen forskudt fra vægmidten mod vest¹¹⁵. I bunden af de to nicher i tårnets sidemure er indvendig smigede, fladbuede vinduer, hvis lige gennemgående lysning udvendig er placeret i en spidsbuet blænding, der har sin bund tre skifter over facadens ovenfor omtalte båndblændinger (jfr. fig. 101). Der er to ejendommeligheder, der udmærker de højtsiddende vinduesåbninger: Stikket over fladbuen er tredobbelt, og den brede åbnings hjørner er muret med såkaldte *hulsøm*¹¹⁶, hvilket sidste ses på fig. 107.

K. deF. L. 1965

Fig. 106. Parti fra søndre trappe i vesttårnet.

Part of the south stairway in the west tower.

Den vestre niche sidder i kirkens hovedakse og indeholder et stort vindue, hvis bredde optager nichens bund. Øjensynlig med sigte på tårnets virkning mod Storetorv har dette vindue en særlig udformning, idet det tredeles ved kvadratiske, murede piller, hvor de enkelte åbninger overdækkes med rundbuede stik. Denne underdeling foretages i den lige gennemløbende lysning, således at der udvendig dannes en fals, der med en stor rundbue afslutter tregruppen; på façaden er vinduet yderligere anbragt i en blænding, hvis dekorede spejl kroner åbningerne (

12).

I tårnkammerets østvæg er en mindre, falset niche, fra hvis bund en nu til-

muret passage fører ind til kirkerummet under midtskibets hvælv, oppe bag orglet; denne indretning angiver utvivlsomt, at tårnets andet stokværk, som det stadig er tilfældet, har haft en funktion i forbindelse med orgel og urværk (pl. 23). Rummet, der i sin oprindelige skikkelse må have været et af kirkens smukkeste, overdækkes med et stærkt kuplet halvstens krydshvælv, der hviler på forlæg i væggene og bæres af retkantede halvstensribber (jfr. pl. 11).

Tårntrappen fører forbi andet stokværk videre op; til *tredie etage* foregår adgangen ad en vinkelformet korridor med trin, der leder op inde i murlivet til et lille rum, hvis vestvæg optages af den falsede døråbning ind til etagen, mens en skæv, og ved behugninger noget omdannet passage fra østvæggen fører ind til hovedskibets loft. På tårnets østfacade ses denne fladbuede passage at have en falset, rundbuet åbning, overdækket med halvstensstik og fladskifte, hvoraf omtrent halvdelen iagttages over skibets tagflade, fig. 101. Som påpeget p. 219 har bygmesteren ved tårnets opførelse påregnet et højere skib og under indtryk heraf placeret og dimensioneret passagen, der i tidens fylde måtte behuges og korrigeres for at kunne fungere i tilslutning til det lavere midtskib (jfr.

pl. 13 og p. 239). Mindre ændringer fandt sted ved restaureringen 1878 (p. 322).

Tårnets *tredie* stokværk, der ligger inden for façadernes små, skråstillede skjolde, er mod syd, vest og nord udstyret med simple, fladbuede 175 cm brede nicher. I bunden af hver niche sidder et mindre, fladbuet vindue, der udvendig befinder sig i en høj, halvsten dyb blanding, hvis spidsbuede spejl dekorerer med cirkulær forsækning¹¹⁷.

Tårnets *fjerde* stokværk adskilles fra *tredie* ved et bjælkebåret trægulv; det vante planskema gentages med en niche i hver væg, dog har skibets tag nødvendiggjort at tvedele den østre. Alle går fra gulv til loft og er simple, fladbuede, knap to meter dybe med mindre variationer i bredden; med et fladbuet døranslag munder spindeltrappen ad en slynget korridor ud i den søndre niches østvæg. I bunden af hver niche er et indvendigt falset vindue, der udvendig sidder i en spidsbuet blanding, hvis stik — som det er sædvane på tårnet — suppleres med et prydskite af løbere. Østvinduerne er simple (fig. 102).

Etage har egebjælkebåret træloft, der danner gulv i femte og øverste etage, *klokkestokværket*. Forbindelsen fra fjerde til femte stokværk, hvor murtykkelsen formindskes fra ca. 270 til omkring 185 cm, formidles af en vinkelformet trappe i det nordøstre hjørnes murliv. Når bortses fra façadedekorationen, der er indskrænket til vest- og østsiderne (jfr. p. 228), er femte stokværk ensartet mod alle verdenshjørner med to, 210 cm brede dobbelte glamhuller i hver side; de østvendte, hvorfra ringes hen over kirketaget ud på havet, er lidt mindre end de andre. Hver glamåbning har lige gennemløbende sider og er indvendig først spidsbuet, dernæst fladbuet. På façaden tegner åbningen sig som en rundbuet blanding, hvori glamhullet over en brystning tvedeles med en muret midt-

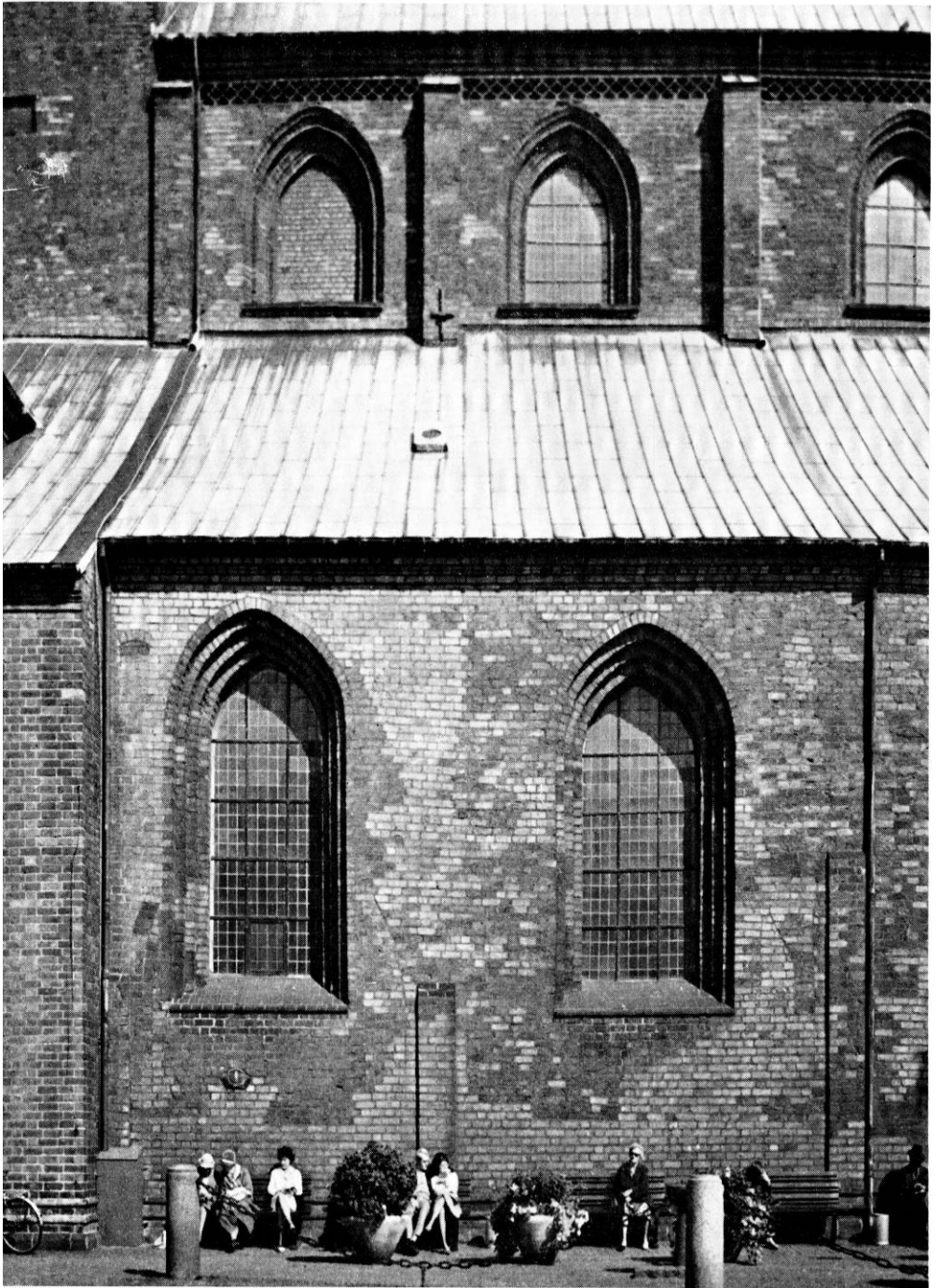
T. F. 1970

Fig. 107. Parti af søndre vinduesglug i vesttårnets andet stokværk (p. 234). — *Part of the aperture of the south window in the second storey of the west tower.*

søjle, der sammen med halvsøjler på siderne former to, 275 cm høje, 75 brede, rundbuede lydhuller. Søjlerne (fig. 102) er over en tre skifter høj, kvadratisk plint af hele sten forsynet med en hjørneknopsbase, der leder videre til det cirkulære skaft; kapitælet er mage til basen og bærer enkeltåbningernes rundbuede stik, der på østsiden er styltede¹¹⁸.

De dobbelte, rundbuede glamhuller i rundbuede blændinger, der kobles sammen af den store murbue (jfr. p. 230), er stilistisk beslægtet med det tredelte vindue i tårnets andet stokværk; udformningen er, som tidligere bemærket, vist ikke sædvanlig for 1400-tallets midte¹¹⁹, men har måske herved foranlediget lignende glamhuller i en serie af stiftets kirker¹²⁰.

Gentagne ødelæggelser, nyopførelser og ombygninger af tårnets top og spir er årsag til, at der over klokkerummet, som var det middelalderlige tårns øverste, egentlige etage, næsten intet er bevaret af oprindeligt murværk. Efter nedtagelsen af det barokke spir (p. 323) ved ombygningen i forrige århundrede nymurede hjørnerne fra overkant af øst- og vestsidernes storblændinger og op til murkronen, og de mellemliggende partier blev renoveret. Det fremgår imid-

K. deF. L. 1964

Fig. 108. Langhusets vestligste fag på sydsiden. — *The bay of the nave furthest to the west on the south side.*

lertid af gamle afbildninger, allerede af byprospektet fig. 6, at omkring 1640 eksisterede den karakteristiske hjørneafskæring, der leder fra grundplanens kvadrat over til murkronens ottekant (jfr. fig. 9 og 19). Dette særprægede træk, der sandsynligvis skal henføres til Morten Busserts ombygning ved midten af 1500-tallet, beror utvivlsomt på den oprindelige udformning af tårnets afslutning. I forbindelse med ombygningen (jfr. p. 291) nævnes *gavle*, og alt i alt giver situationen grund til at antage, at det middelalderlige tårn til hver side var kronet af en muret gavl. De oprindelige gavltrekanter, der endeligt ommuredes i 1600-tallet, har tilsyneladende hver haft en åbning og formentlig en blændingsdekoration. Herover knejsede det *blyhængte*¹²¹ *spir*, der allerede 1547 blev taget ned på grund af brøstfældighed; dets højde forpligtede efterfølgeren (jfr. fig. 96).

Man må således formode, at domkirkens tårn og spir, der rejste sig for enden af Storetorv, i sine grundtræk har haft typologisk slægtskab med tårne som dem, der udgør den såkaldte Tørninglengruppe¹²²; et af genrens mest vellykkede eksemplarer er det på Johanneskirken i Lüneburg, hvis vestfront skyder op ved den ene kortsides af pladsen Am Sande¹²³. Walthers spir (jfr. fig. 163 og 165) har været originalen nærmere end det nuværende.

LANGHUSET

Langhusets ombygning var forudset ved tårnets opførelse; fortandingerne på dettes østside (jfr. p. 219) og udgangen fra søndre spindeltrappe (jfr. p. 236) meddeler, at *midiskibets* forhøjelse var planlagt at blive ca. 10 skifter højere end gennemført (jfr. fig. 123), men hvilke arkitektoniske og økonomiske overvejelser, der medførte reduktionen, kan ikke længere spores. En medvirkende årsag kan have været, at skrøbelighed i det ældre murværk, måske som en følge af branden i 1300-tallet, krævede omfattende og fordyrende nedbrydning af de ældre langvægge for at skaffe forsvarligt grundlag for de nye mure; særlig på sydsiden, der tillige ved vejrligets indvirkning er mest udsat, gik man resolut til værks og fjernede dobbeltvinduernes profilerede sider og midtpiller næsten helt til bunden. Hvor åbningerne havde været, slog man svagt tilspidsede, uregelmæssige helstensbuer, der ud fra placeringen må tolkes som styrkelse af murværket¹²⁴ (jfr. fig. 123 og pl. 14 og 16 samt p. 230).

Arbejdet, der er begyndt i vest, præges udvendig af enkelhed og tidstypisk dekoration, mens det indre vidner om hensyntagen til bygningens oprindelige formsprog. På begge façader røber en lodret fortanding, at man i første omgang murede fire halvfag, på sydsiden med en pause undervejs. Neden for det østligste højkirkevindue på denne side angives endnu et byggestop, inden ar-

L. L. 1965

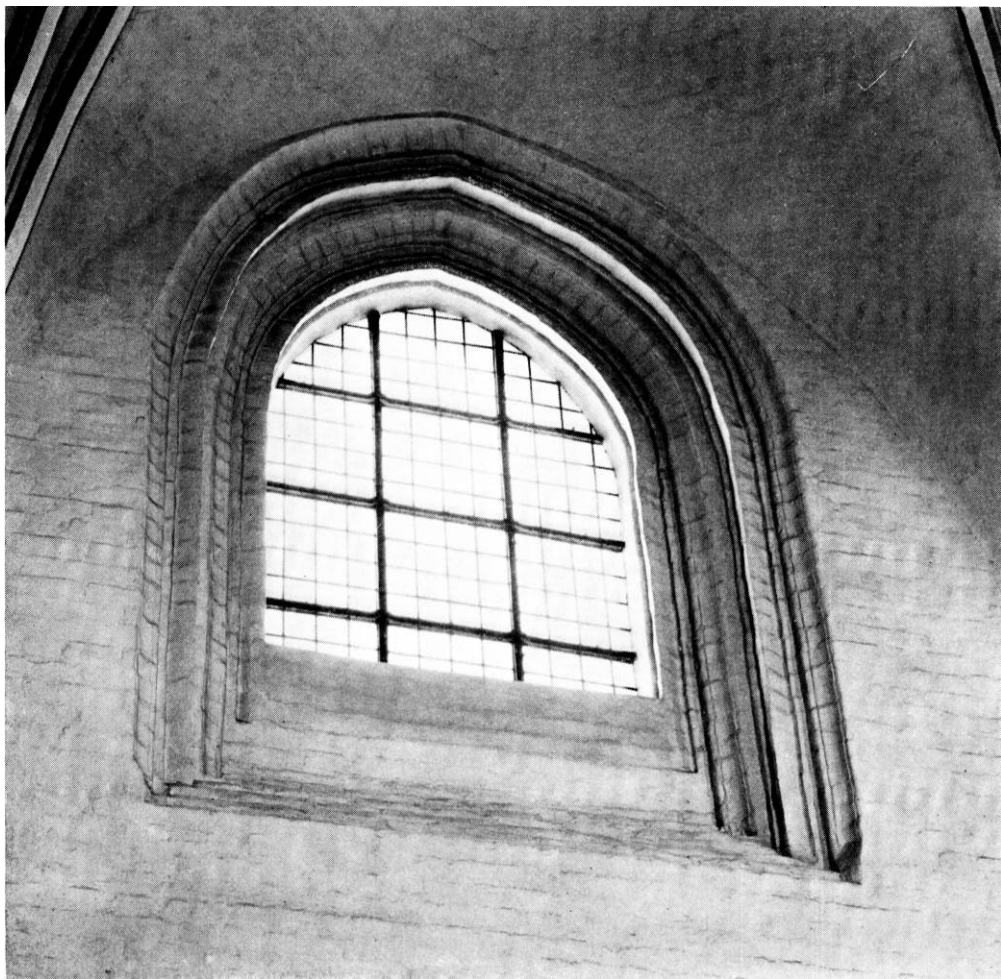
Fig. 109. Søndre koromgang og søndre sideskib, set mod vest. — *The south ambulatory and south aisle, looking west.*

bejdet fortsatte hen til tværskibet. Her aflæses på begge sider af kirken en lodret brudlinie, som tyder på, at murværket var afsluttet med en fortanding, der blev borthugget ved tværskibets senere forhøjelse¹²⁵.

Fig 110. Midtskibets hvælvzone, set mod vest. — *The vaulting of the nave, looking west,*

Højkirken voksede med 180 cm tykke vægge i fortsættelse af de ældre langmure; ca. femten meter over terræn foretoges en halvanden stens tilbagebygning af murplanet til modtagelse af sideskibenes tage. Med forsiden bindig

L. L. 1968

Fig. 111. Vestligste højkirkevindue i midtskibets nordside (p. 244). — *The window furthest to the west in the north side of the nave.*

med murplanet under den vandrette fals blev façaderne beriget med halvtredie sten brede, foroven skråt afskårne piller, der angav bygningens opdeling i seks halvfag svarende til sideskibenes rytme. I højde med pillernes top blev murene dekoreret med en *kløverbladsfrise* i tegl; alle levn af den oprindelige gesims er forsvundet.

Indvendig er forhøjelsen en bindig fortsættelse af de senromanske vægflader og -piller. Umiddelbart over sideskibstagen ligger undersiden af højkirkevinduernes nicher og overhvælvingens vederlagszone. I dette niveau afsluttes vægpillernes halvsøjler af slanke trapezkapitæler med svagt hulede sider, kronet

K.deF. L. 1965

Fig. 112. Højkirkevindue på langhusets sydside, andet fag østfra (p. 244). — *The window in the south side of the nave, second bay from the east.*

af et udkraget, afrundet skifte, der fortsættes over pillernes retkantede false (jfr. fig. 76, 81, 113, jfr.pl. 9 og 13).

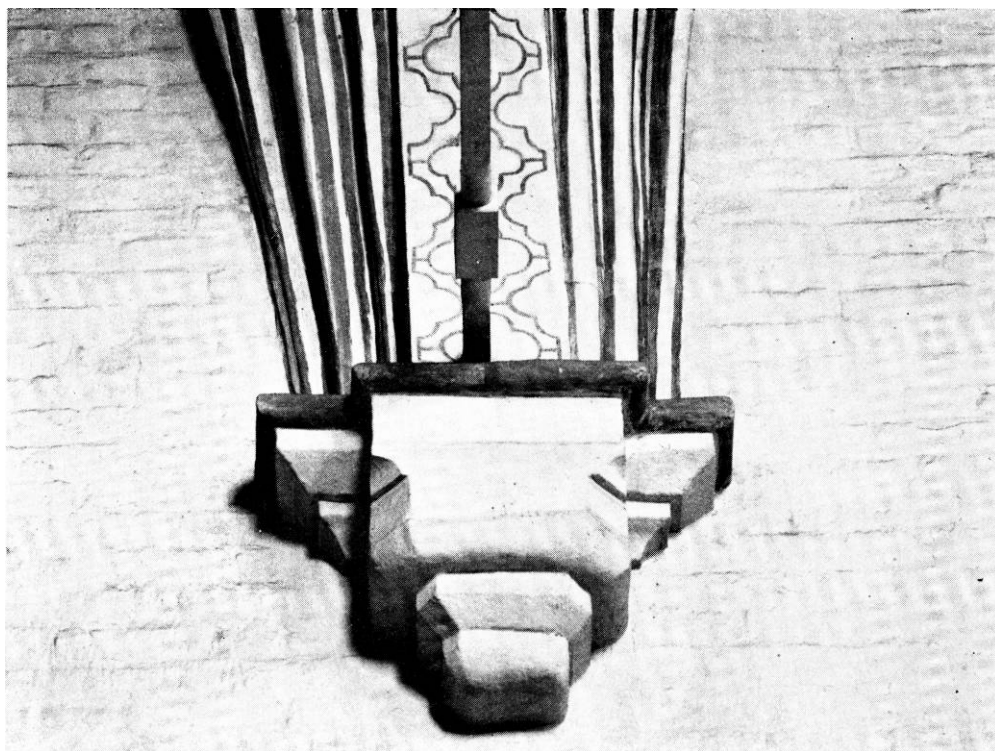
På samme tid blev *sideskibene* ombygget ved en simpel forhøjelse af ydermurene, således at det nye langhus i tværsnit bevarede basilikaens form med halvtage over sideskibene; det vindue, der i hver korsarm på vestsiden sad langhuset nærmest, blev tilmuret på indersiden. Sideskibenes oprindelige facade-liséner fulgte ikke med op, men de indvendige piller og de retkantede fremspring overfor på arkademurene blev forhøjet som bæring for hvælvets gjordbuer. I ledtog hermed blev arkaderne til hovedskibet omdannet, idet de

Fig. 113. Toppen af vestligste hvælvpille på midtskibets nordside (p. 243, 245). — *Top of the vaulting pier furthest to the west on the north side of the nave.*

oprindelige fremspring blev fjernet, og ved yderligere behugning blev åbningerne øget i højden; formentlig for at opnå en jævnere belysning i kirken gjordes de nordre arkader omtrent en meter højere end de søndre. Ved ændringen fremstod de nuværende, spidsbuede åbninger, hvis rette vanger har egnet sig til opstilling af sidealtre.

Sideskibenes spidsbuede *vinduer* (fig. 108), der til begge sider har simple, rektantede false, måler hver ca. fem meter i højden og tre i bredden; på nordsiden, hvor åbningerne er lidt større, er halvstensstikkene, undtagen ved det lavere sidende, vestligste vindue forsynet med fladskifte. Ved istandsættelsen 1881 blev fjerde og femte vindue østfra af hensyn til helhedsvirkningen sænket henholdsvis fem og seks tommer. Højkirkens spidsbuede vinduer (fig. 111, 112), der i hvert hvælvfag er rykket to og to mod hinanden, er 3,6 m høje og 2,8 m brede og til begge sider profileret med formsten af samme type som anvendt til våbenhusets vestvindue og i koret (fig. 132,2). Arbejdets successive gennemførelse (jfr. p. 239) giver sig til kende ved, at de nederste 5—6 skifter indvendig i sydsidens fire vestligste vinduer har en simplere form, der er beslægtet med vest-

L. L. 1968

Fig. 114. Vestligste gjordbuekonsol på midtskibets nordmur (p. 245). — *The bracket for the transverse rib furthest to the west in the north wall of the nave.*

kapellernes vinduer (fig. 132,3). På indersiden udfylder glasarealet ikke hele åbningen, hvis nedre del står som en brystning over nichens vandret falsede bund; herved opnåede man at bedre lysindfald og gav på samme tid de højt-siddende, relativt lave vinduer en øget lodret udstrækning¹²⁶.

Langhusets anden *overhvævlning* er gennemført med halvtenskapper på forlæg i væggene, hvorfor arbejdet har været forudset ved murenes forhøjelse; et kalkmalet årstal i højkirkens andet fag fra øst (jfr. kalkmalerier) godtgør, at hvælvslagningen har været fremskreden eller afsluttet 1477.

Midtskibet fik ved ombygningen seks fag ligesom sideskibene og svarende til liséernes inddeling af façaden. Mellem fagene spænder spidsbuede, falsede, to sten brede gjordbuer, hvoraf to har vederlag på oversiden af vægpillerne (jfr. fig. 113), mens de tre andre, der ligger i midten af den oprindelige bygnings storfag, hviler på klumpede konsoller (jfr. fig. 114); op imod tårnvæggen er anlagt en falset skjoldbue. Vederlagszonen i højkirken er den samme som i tværskib og kor og har været dirigerende ved kirkens ombygning.

Hvert fags kuplede stjernehvælv har et ribbemonster, der er mage til det i

Fig. 115. Udsnit af midtskibets hvælv, midterste fag, set fra vest. — *Section of the vaulting of the nave, middle bay, seen from the west.*

nordre vestkapel (jfr. p. 222). Halvstensribbernes profil (jfr. fig. 115) er i de fire vestlige fag rundet, i det østligste spidst, mens ribberne i det mellemliggende fag opviser begge former. I sidstnævnte fag samt i det vestfor iagttages den serie på otte kopstore huller i kapperne, som oprindelig har været i alle fag; de nedre huller sidder ved oversiden af udmuringen i hvælvlommerne og må have tjent som afløb for vand, der slap igennem utætheder i taget.

I begge *sideskibe* er almindelige krydshvælv med halvstensribber, hvis profiler er anderledes end dem i højkirken og indbyrdes lidt forskellige. Den for-

mentlig ældste hvælvsektion er nordsidens fire østlige fag, hvor de temmelig flade kappefødselslinier kantes af løberskifte, og ribberne er tilspidset næsten trekløverformede med platte (fig. 192, jfr. 132,4). I femte fag samt i alle fag i syd er der ingen særlig markering af hvælvforlægget, og ribberne har falset, spids snitfigur. De tre vestlige fag i søndre sideskib, hvor alle hvælv har halvtstens overribber, er stærkt kuplet. Det vestligste fag i nordre sideskib skiller sig ud fra de øvrige ved, at ribbeprofilet er ubestemt affaset-rundet. (At overribberne i sydsidens to vestlige fag er næsten gået til grunde, er formentlig en følge af ødelæggelser og reparationer efter branden 1642, p. 293—94).

TVÆRSKIBET

Tværskibets forhøjelse, der indbefattede korets vestligste fag, markerer sig ved sine hulkelvinduer og hvælvform som et selvstændigt afsnit inden for domkirkens ombygningshistorie. Façadernes båndblændinger kunne angive en tilknytning til tårnets arkitektur¹²⁷, men korsarmene adskiller sig stilistisk stærkt fra de øvrige arbejder og kan med rimelighed anses for et værk af en ny bygmester, der var tilkaldt, mens langhuset nærmede sig sin afslutning. Tværskibets forhøjelsespartier viser over for de tilgrænsende bygningsafsnit forskelle i stenformat og opmuring; munkestenene, der er lidt kortere end i højkirken (gennemsnit 265x134x87 mm), er som hovedregel lagt i ujævnt munkeforbandt; men på søndre korsarm er partier i polsk skifte, og ved østsidens vinduer områder i krydsforbandt. På indersiden er fugerne ridsede som med et smalt, spidst huljern, fig. 118.

Omstændighederne lader antage, at forhøjelsen, der står som en umiddelbar fortsættelse af det ældre murværk, er indledt over kor og korsskæring, hvorefter der indtrådte en standsning. I første omgang bevarede i det skråt aftrappede afstivningsmurværk på nordre korsarms vestside et mindre stykke af bygningens ældre gesims (jfr. fig. 90 og p. 207); ellers blev den gamle murkrone fjernet. Korsskæringsforhøjelsen i tilslutning til hovedskibet (jfr. fig. 123) medførte i første fase af hensyn til gjordbuen en afstivning, der murede over de ældre hvælv og i dag giver sig til kende indvendig på begge korsarmes vestvægge nærmest skibet som sværere partier, der nedad afsluttes i bueform (jfr. fig. 89 og 109). Murværket i øvrigt lader formode, at efter korsskæringsens færdiggørelse (og indvielse?) fortsatte arbejdet med armene, hvor det ser ud til, at den søndre blev tidligst afsluttet. Murenes 6—8 øverste skifter er muligvis påført i sammenhæng med den senere korombygning. Den strenge enkelhed, som udmærkede det første tværskib, blev ved ombygningen bibeholdt og snarest øget. Udvendig krones langmurene af et tre skifter (ca. 33 cm) højt, knap

Fig. 116. Tværskibet, set mod sydvest. — *The transept, looking southwest.*

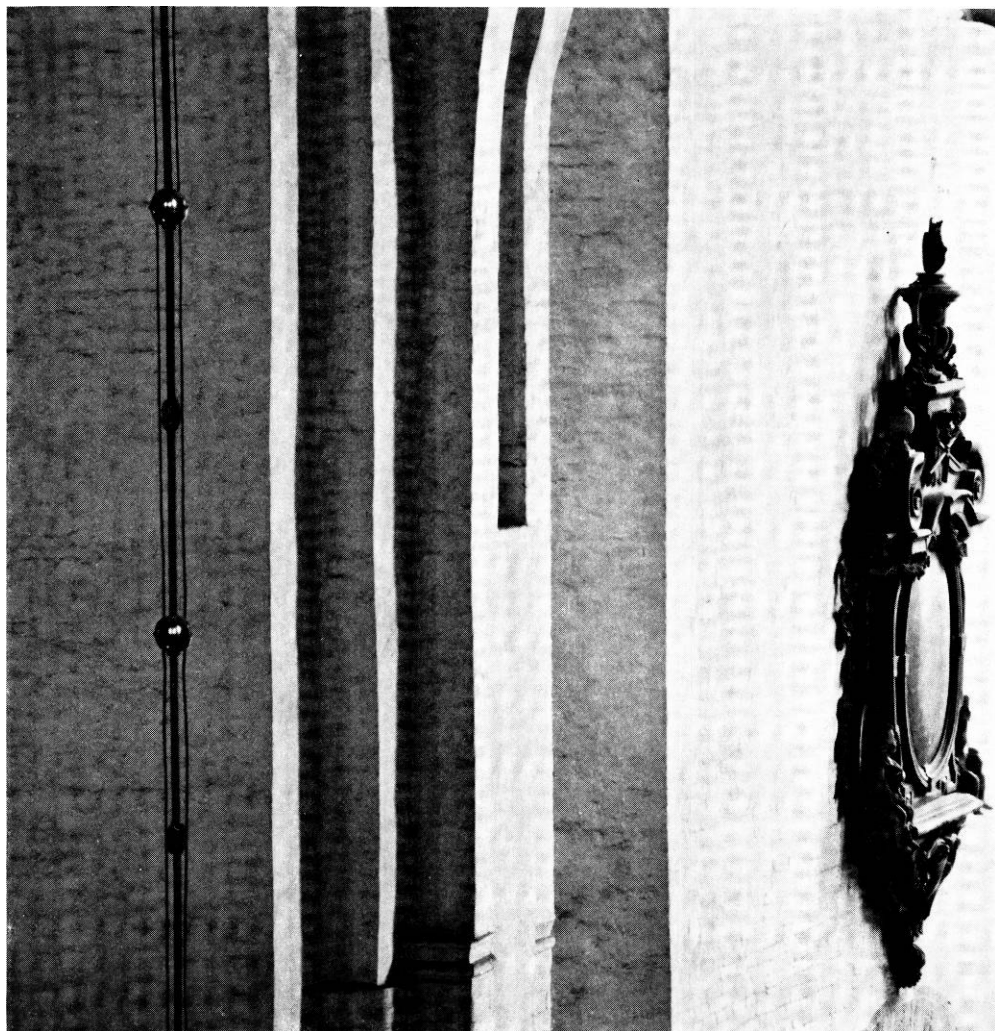
L. L. 1969

5 cm dybt blændingsbånd, der af vinduerne opdeles i stykker af forskellig længde (fig. 119 og 122); i korafsnittets nordre blænding iagttages rester af hvidtning. Ligeledes ved de senere opgivne partier er bevaret en simpel gesims af to over hinanden udkragede skifter.

I de to *taggavle* er *blændingsdekorationerne* forskellige: Søndre korsarms taggavl turde være den ældste og er i sammenhæng med de ældre hjørnefremspring komponeret som afslutning på en storblænding, der rummer hele gavlvæggen; omridsets lidt trykkede figur er sammensat af bueslag, udført i helstensstik med fladskifte¹²⁸ (fig. 162, pl. 15). Gavlens vestre lisén, der på grund af trappetårnet indenfor er bredere og mere fremspringende end den østre, har ved overgangen til det kronende buestykke foranlediget en forskydning af blændingsomridset, idet bygmesteren naturligt ønskede at placere den for øjet letfattelige figur symmetrisk på gavlen. Under opmuringen har tilpasningen mellem det halvtagsafdækkede hjørnefremspring og blændingsafslutningen åbenbart afstedkommet vanskeligheder, som blev klaret ved et rulskifte. I taggavlen er tre åbninger med underside i trekantens grundlinie; alle er falsede og rundbuede, og hver indeholdes i et spidsbuet spejl, der overdækkes med halvstensstik og fladskifte. Yderligere er der over den midterste en falset åbning, hvis halvstensstik, der danner den fladbuede overdækning, forløber koncentrisk med storblændingens kronende cirkelbue umiddelbart neden for denne. Gavlen dekorerer tillige med fire halvsten dybe blændinger af form som skråtstillede skjolde, to i nedre zone, to ovenfor; alle placeret i relation til de udbulinger, der udgør storblændingens bølgede omrids. I gavlens allerøverste spids er en halv sten dyb cirkelblænding, hvoraf kun den nederste fjerdedel var i behold før sidste istandsættelse.

I nord (fig. 161, pl. 17), hvor der synes at foreligge en kopi af en ældre gavl, er dekorationen komponeret med halvsten dybe højblændinger, der indbyrdes adskilles ved halvsten brede stave og oventil afsluttes med dobbeltbuer; det brede midtfelt krones efter sidste restaurering med en enkelt bue. Seks skifter over tagfodslinien sidder i hver af de midterste tre blændinger en falset, spidsbuet åbning, overdækket med halvstensstik og fladskifte; over midtfeltets åbning er en skråtstillet skjoldblænding¹²⁹.

Det ombyggede tværskib har fra begyndelsen været særdeles godt belyst; der er et stort *vindue* i hver gavl og desforuden i hver korsarms langmur tre højtstående, der med små forskydninger sidder to og to over for hinanden (jfr. fig. 123). Placeringen er uafhængig af den gamle vinduesdisposition og åbenbart fastlagt med henblik på overhvelvingen. Ti af sidevæggens vinduer er bevarede, mens det, der på hver østvæg var nærmest koret, ved dettes ombygning blev blokeret og tilmuret. Bortset fra gavlvinduerne og de yderste i begge vestsider er alle af samme størrelsesorden og har underside godt 15 m

K.deF.L. 1965

Fig. 117. Sydøstre korsskæringspille, oprindelige vederlagsbånd (p. 140) og forhøjelsesafsnit (p. 255).
The south-east pier at the intersection of transept and nave, original string courses and above them masonry belonging to the rebuilding of the church in the 15th century.

over terræn, dvs, omtrent i den første kirkes murkroneniveau; ved denne anbringelse, som på østsiden vanskeligt kunne have været anderledes på grund af østkapellerne, undgik man at nedrive væsentlige dele af det gamle murværk. Udvendig har de 4,1 m høje, spidsbuede åbninger toppunkt ved underkant af facadens blændingsfrise; de overdækkende helstensstik er muret med regelmæssigt vekslende løbere og bindere, bortset fra toppen, hvor der udelukkende er anvendt kopper. Yderligere bemærkes, at stikkene over de to frie vinduer

K. de F. L., 1964

Fig. 118. Nordre korsarm, udsnit af murværk på gavlens inderside (p. 247) med tilmuring (t.h.) af oprindelige, vestlige vindue (p. 118, 149). *North transept, section of masonry on the inner side of the gable with the walled-up (on the right) original west window.*

på østsiden af nordre korsarm samt over gavlvinduerne er forsynet med fladskifte (fig. 120), ligesom det var tilfældet ved taggavlens åbninger.

Formentlig i forventning om balkonen indvendig er vinduet i nordgavlen kun lidt større end dem i langvæggene, mens et meget stort vindue dominerer den søndre gavl, hvor det arbejder sig langt ned i den første teglkirkes murværk; det måler i façadeen 4 m i bredden og godt 10 m i højden. Af hensyn til symmetrien i rummet er det forskudt fra gavlmidten i østlig retning. Ved stav-

K. de F.L. 1965

Fig. 119. Udsnit af søndre korsarms østside (p. 253). — *Section of the east side of the south transept.*

værk, hvis trekløverform fortsættes på lysningen, er søndre gavlvindue tredelt, nordre midtdelt¹³⁰. Den ydre lysning i alle tværskibets 14 vinduer er formet som en stor hulkel, der når fra bundens skrå sålbænk, hvorpå kelens konkave,

K. de F. L. 1965

Fig. 120. Nordre korsarms ostside og gavlens trappetårn (p. 163, 250, 255, 329).
the north transept and the stair turret.

The east side of the

næsten kvartcirkulære bue tegner sig, og op i spidsbuens top, hvor mureren ved dygtigt håndværk har afsluttet den vanskelige figur¹³⁴ (jfr. fig. 119—121). Inden for hulkelen har den to sten brede lysning lige gennemløbende sider, hvor

K. deF. L. 1965

Fig. 121. Toppen af søndre korsarms nordligste (tilmurede) vindue på østsiden, set nedefra (p. 253).
 — The top of the (walled-up) window furthest to the north in the transept on the east side, seen from below.

glasset placeres i midten; indvendig fortsættes åbningens falsede vanger i den stramme spidsbue, der overdækkes med helstensstik.

De nuværende åbninger bærer vidnesbyrd om ændringer i højden; begge korsarmes vestvinduer, hvor de yderste er bemærkelsesværdigt smalle, har haft større glasareal, og i forbindelse hermed kan sålen, der i nord har ligget særlig lavt (jfr. fig. 85 V), have været falset ligesom de lodrette sider. Man kan forestille sig, at de lysvirkninger, som bygmesteren erfarede i søndre korsarm, ikke virkede tilfredsstillende, hvorfor han i nord beordrede det ekstra arbejde at nedrive toppen af den gamle vestmur for at udføre de højere åbninger.

Senest ved tværskibets forhøjelse er det eller de øvre stokværk på de indre østkapeller, korkapellerne (jfr. p. 175—79), nedrevet, da korsarmenes vinduer i østmuren nærmest koret ellers var meningsløse; med den endelige ombygning af kirkens østparti (jfr. p. 261 ff) forsvandt begge udbygninger for delvis at indgå i koromgangen.

Overhvælving. Svære gjordbuer, hvis massivitet behændigt sløres ved et forsænket, notlignende midtparti (fig. 55 og 116—117), afgrænser i højkirkemurenes flugt korsskæringshvælvet fra korsarmene; tillige angiver de spidse halvtensribbers stjernemønster, at den kvadratiske korsskæring i bygningens arkitektoniske disposition er et fag i den store akse. Efter ombygningen var tværskibet ved rigelig belysning inddraget i kirkerummet, dog henviste de enkle krydshvælv, der i henseende til ribbekonstruktion og den puklede hovedform (jfr. pl. 19 og 22) er tidstypiske ligesom overdækningen i langhus og kor, armene til en sekundær plads. Ifølge kalkmalede årstal (jfr. kalkmalerier) blev tværskibshvælvne dekoreret 1480 (korsskæringen) og 1487 (nordre korsarm), dvs. efter hvælvne i langhus og kor; opmuringen kan imidlertid være afsluttet tidligere.

Hver korsarm har fire fag krydshvælv, der hviler på forlæg i væggene og spidsbuede, retkantede, hel sten brede gjordbuer uden vederlagsangivelse. Halvtensribberne er spidse, retkantede på den øverste del. De smalle fag med stærkt kuplede halvtenskapper er knappe, lidt tørre i formsproget ligesom den øvrige bygning, men de tværstillede rektangler fremkalder samtidigt et virkningsfuldt indtryk af stor udstrækning.

I korsskæringshvælvet er der to *cirkulære åbninger* med kransstik og en indvendig lysning omkring 60 cm (jfr. *†*udsmykning); et lignende hul optræder i hver korsarm¹³² (jfr. fig. 124). Hullerne, der har paralleller i adskillige af stiftets landkirker¹³³, ligesom der kendes mange eksempler i andre egne og i udlandet¹³⁴, kan tænkes — foruden mere profane opgaver — at have haft en liturgisk-dramatisk funktion ved større højtiders kirkespil, f.eks. på Kristi himmelfartsdag¹³⁵. I denne sammenhæng skal det også delvis forstås, at domkirken er så velforsynet med trapper op til loftet, hvoraf i alle tilfælde de i kortårnene ved hjælp af kunstig belysning (jfr. p. 266) kunne benyttes på alle døgnets tider.

Trappetårnet ved nordre korsarms gavl (jfr. p. 163) blev forhøjet i sammenhæng med kirkens ombygning; de åbninger og spor efter det 1743 nedrevne tårn (p. 299), som i nyere tid er konstateret i forbindelse med kirkens restaureringer (jfr. fig. 53, 56—57 og 156), angiver, at tårnets øvre, etagedelte afsnit var samhørende med tværskibets forhøjelse. Det fremgår også, at den romanske trappe ikke blev ført med op, hvorfor en eventuel, direkte kommunikation mellem rummene i toppen har været klaret med stiger. Af supplerende materiale om tårnet foreligger maleriet fig. 6, der gengiver det som en udbygning med simpel afdækning i højde med eller noget over korsarmens tagfod. De spinkle oplysninger støtter hovedtrækkene af den rekonstruktion, der udførtes omkring 1920 (p. 329), men adskillige enkeltheder savner begribeligvis antikvarisk grundlag.

I dag munder trappen ud i et rektangulært kammer (179 x 209 cm), overdækket i øst-vestlig retning med et fladbuet tøndehvælv med vederlag på rulskifter over østvæggens fladbuede, behuggede åbning (185 cm høj, 57—62 cm bred) ind til tværskibets loft. I denne etage, hvor vindeltrappen horer op, foretages en tilbagerykning af tårnets ostmur, således at façaden, der fra grunden har et betragteligt fremspring for korsarmens østside, bringes i flugt med denne (fig. 120). Der er adgang til den overliggende etage, hvor tårnets planfigur er nær kvadratet, ad en fladbuet passage i tværskibets gavlvæg; i midten af hver af de tre frie sider sidder en falset, fladbuet åbning. Gulvniveauet i den øverste etage, der ligeledes er tilgængelig fra korsarmens loft, er i højde med gavlens fodlinie og udvendig angivet med savskifte. Tårnets mure afsluttes med en gesims af to udkragede skifter, adskilt ved savsnit, hvorover bygningen krones med et firsidigt pyramidespir.

Det lader sig ikke afgøre om tårnet oprindelig var højere, eller hvordan dets top var. Den simple afdækning (af træ?) på maleriet kan næppe være den originale; man kunne formode, at et spir i begyndelsen prydede trappetårnet, der lå ret ud for bispegårdens vinduer. Ved nedbrydningen 1743¹³⁶ beskrev kirkeværgen tårnet som en gammel muret bygning, »som lignede En Landsbykirke-Taarn ofventil«.

Den murede *trappe i søndre korsarms* sydvestre hjørne (p. 162—63) blev ligeledes forhøjet samtidig med tværskibet. I trapperummet tegner forhøjelsen sig som en umiddelbar fortsættelse af det ældre afsnit, hvor det yngre kun er lagt længere ind i murene. Trappen munder ud i korsarmens hjørne og føres på murede trin langs gavlvæggen op over hvælvet. Set fra kirkerummet markerer trappehusets tilvækst sig tydeligt som tre klodser, hvoraf de to øverste er af-fasede, og som tilsyneladende teleskopisk er trukket ud af det oprindelige, murede tårn (fig. 55). Forhøjelsen begynder ved de skrå oversider, der angiver vederlag af korsarmens ældre overhvælvning (p. 205—06).

Gavlvinduets udstrækning (jfr. p. 251) og eksistensen af hvælvforlæg i murene godtgør, at nordre korsarms *øvre galleri* (jfr. p. 207) har været forberedt ved ydervæggernes forhøjelse, omend færdiggørelsen kan have ladet vente på sig. Brystningsmuren på det knap seks meter brede galleri bæres af en stor, 98 cm svær spidsbue, der skræver ud i korsarmens fulde bredde (jfr. fig. 124). Øjensynlig i samklang med nedre pulpitur er fronten dekoreret med halvsten dybe, to sten brede blændinger, der ligesom brystningens topliste med hulkel er suppleret ved restaureringen i forrige århundrede¹³⁷ (jfr. fig. 84 og 85 Ø og V).

Mellem galleriets formur, korsarmens langvægge og gavlen er slået et halvstens krydshvælv med halvstens ribber, hvis profil ligesom i tværskibet selv og i højkorets østlige fag (jfr. p. 274) er tilspidset med et retkantet parti ved hvælvissen. Som en baldakin overdækker det kuplede hvælv nedre balkon;

K. de F. L., 1965

Fig. 122. Murkronen med båndblændinger i hjørnet mellem søndre korsarm (t.v.) og søndre højmur over korets midtskib, jfr. fig. 123 (p. 247). Fortandingen til venstre hidrører fra en murpåføring, udført ved korets endelige udvidelse. — *The crown of the wall in the corner between the south transept (left) and the south wall above the middle aisle of the choir, cf. fig. 123.*

mens omstændighederne tyder på, at ovre galleri oprindeligt havde flisegulv på en udfyldning af hvælvlommerne¹³⁸.

Ved murgennembrydning og munkestenstrin hvilende på hvælvet blev galleriet sat i forbindelse med gangen i korsarmens murliv (jfr. p. 167). En tidligere nævnt (jfr. p. 105) 110 cm bred, muret trappe, hvoraf de øverste, slidte, to skifter høje trin er bevaret i nichen neden for gavlvinduet, har forbundet galleriet med broen til bispegården; denne passage overdækkes med lladbuede halvstensstik (jfr. fig. 85 Ø og N).

Hertel refererer¹³⁹ den overlevering, at en metalråber (jfr. inventar og p. 313) Langfredag skal være benyttet til fra galleriet at udråbe Judas' ord: Jeg gjorde ilde, da jeg forrådte uskyldigt blod.

Den omfangsrige, kalkmalede dekoration på søndre korsarms vestvæg (jfr. fig. 55 og 109, samt afsnittet om kalkmalerier) indeholder Niels Clausens våben

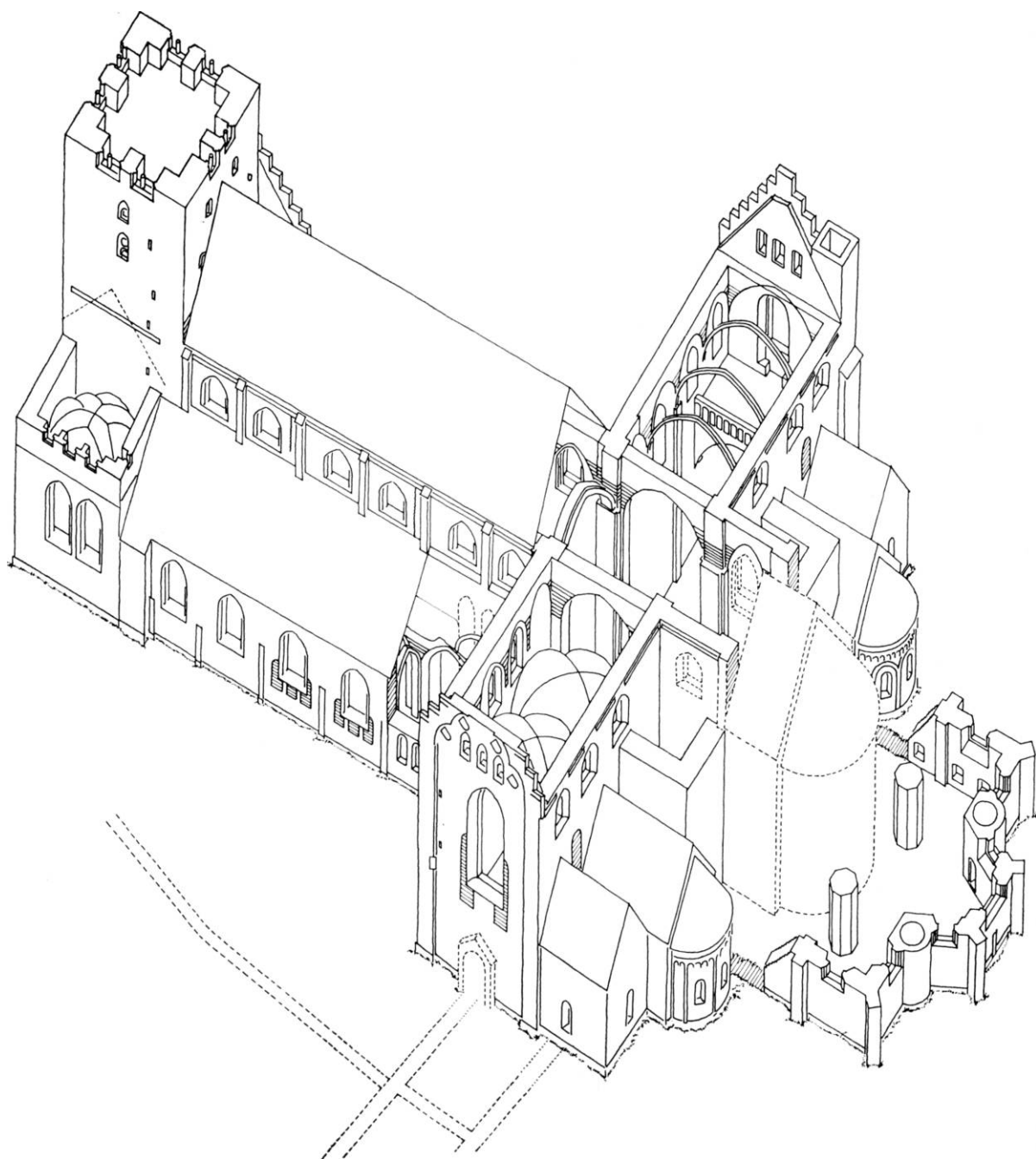
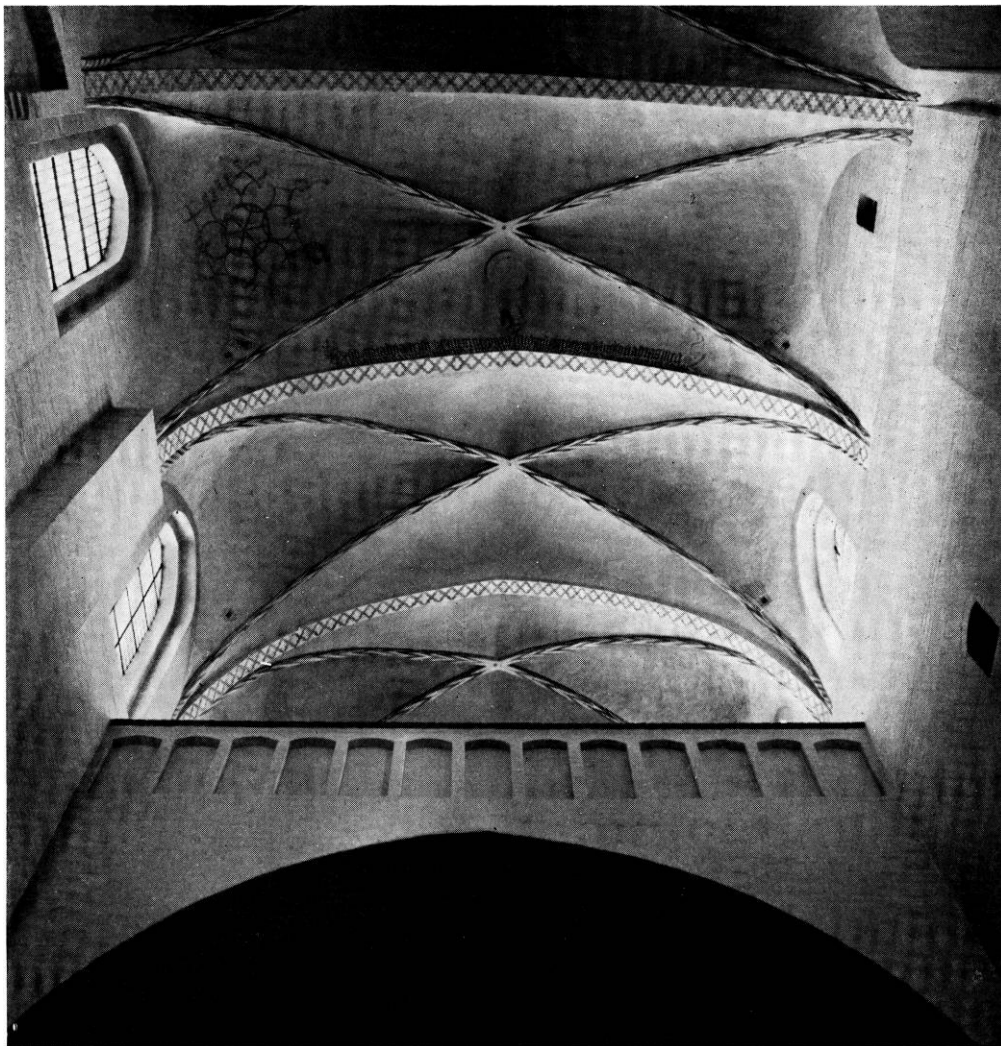

Fig. 123. Axonometrisk rekonstruktionsskitse af stadier og tilstande under domkirkens ombygninger i 1400-tallet, 1:600, KdeFL. Tegningen skal bl.a. anskueliggøre tværskibets forhøjelse indbefattende korets vestligste fag samt størrelsesforholdet mellem denne udvidelse og den endelige, treskibede korhal. Ved markering af de ældre vinduer, der under ombygningen blev tilmuret, demonstreres kirkens vækst i højden. — *Axonometric sketch for reconstruction of the cathedral during the rebuilding in the 15th century.*

K.deF.L. 1965

Fig. 124. Hvælv (p. 255) og øverste galleri (p. 256) i nordre korsarm. — *Vaulting and upper gallery in the north transept.*

og skal derfor sandsynligvis henføres til perioden o. 1520. De malede rankers afbrudte forløb angiver en *tilmuring af vinduerne* på den tid, da udsmykningen blev foretaget, og røber således, at ved den endelige indretning af kirkens østende følte det nødvendigt at ændre belysningsforholdene i tværskibet¹⁴⁰. Vinduerne her var jo dimensioneret med tanke på et væsentligt mindre kor, og samhørende hermed har man sikkert forestillet sig en anden disposition i korsarmene.

I pillen mellem nordre apsiskapel og koromgangen er ved gennembyrning

K.deF.L. 1964

Fig. 125. Søndre koromgang, set fra vest. — *South ambulatory, seen from the west.*

af murværket skabt en ca. 75 cm bred trappeopgang, der uden tvivl har mundet ud i en *prædikestol* på korsarmsvæggen. Indretningen turde være ældre end den nuværende prædikestol fra 1588 (jfr. inventar) og kan tilhøre tiden for reformationen¹⁴¹.

KOR

Samtidig med tværskibets ombygning havde man besluttet en ændring af det romanske kor, og arbejdet hermed var indledt med en forhøjelse af det vestligste fag, hvor forhøjelsesmurene som en i første omgang sikkert midlertidig foranstaltning afsluttes plant i øst (jfr. fig. 123). Imidlertid forandrede kirkeledelsen radikalt sit byggeprogram, og i stedet for, hvad der synes at skulle have været en simpel forhøjelse af den gamle kirkes enskibede kor, formentlig med bibeholdelse af tværskibets inderste østkapeller, bestemte man sig for at rejse en helt ny, stor, *treskibet korbygning*, hvilket betød en betragtelig forøgelse af hele kirken og den mest gennemgribende forandring af dennes karakter og udseende. Af domkirkens nuværende bruttoareal på ca. 3070 m² indtager koret en fjerdedel. Ombygningen medførte nedrivning af den oprindelige teglstenskirkes østende og korsarmenes inderste østkapeller. Stilistisk blev det nye kor helt forskelligt fra tværskibet; kapitlet må have overdraget entreprisen til en ny bygmester, der opgav det stramme formsprog, som havde bestemt tværskibets ombygning, og i stedet søgte sit arbejde tilknyttet højkirkens mere pyntelige arkitektur.

Koret er en treskibet *hal* af samme bredde som langhuset; i forlængelse af hvert sideskib er anlagt en *koromgang*, som bag om højaltret forbindes og udvides med en halv sekskant, der springer frem for omgangens østmur. Denne *polygonale korafslutning* har en selvstændig gavl, som sammen med spirene på de højtførte trappetårne i hjørnerne ved korets østmur giver kirkens façade mod havet en festlig rigdom og en lodret accent af stor arkitektonisk kraft (fig. 165, pl. 6 og 18).

Der kan ikke råde tvivl om, at byggeriet henter sin inspiration og forudsætning i de anselige østudvidelser og korbygninger, som i samme tideherv blev føjet til adskillige ældre kirker; eksempler herpå, netop af hallekirketypen og med et formsprog, der er beslægtet med det århusianske, forefindes syd for Jylland i de rige handelsbyer ved Østersøen og Vesterhavet¹⁴².

Århuskirkens sengotiske østparti, der er næsten fuldstændig bevaret, med midtskibets højkor afsondret til siderne og bagtil ved skrankemure, er udvendig knap 25 m bredt; det er fire fag langt og måler fra tværskibet til gavlen ca. 28 m, inklusive polygonen er længden 33 m. Bygningens fagdeling giver sig på façaderne til kende ved kraftige stræbepiller, på hjørnerne skråtstillede, der føres op til højde med murkronen; herover afsluttes langmurenes enkelte fag ligesom polygonens østside med selvstændige gavle.

Ved opførelsen, der er begyndt i øst uden for den gamle kirke, har man i videst muligt omfang draget nytte af den ældre bygnings mure og piller; bevaret murværk træder forholdsvis klart frem, og overgangene mellem gammelt og nyt lader sig adskillige steder påvise i den nuværende bygning. De to vest-

K.deF.L. 1965

Fig. 126. Udsnit af murværk i søndre kortårn (p. 266).
choir tower.

Section of the masonry in the south

lige pillepar går tilbage til det senromanske anlæg. Hver langsides vestligste fag blev muret oven på en sidemur i det respektive apsiskapel, og trekanten, som fremstod i hjørnet mellem hver apside og korets midterste stræbepille, blev udmuret. Den nederste halvdel af den nordre væg i nordre koromgangs vestende er således et levn af den oprindelige kirke; umiddelbart øst for vægpillen i første fags østside angiver en lodfuge skellet mellem ældre og yngre murværk. Fugen forløber fra gulvet ca. 7,5 m op, hvorfra en stående fortanding fortsætter til knap 13 m over gulvet; under arbejdet har man her i korets komplicerede sammenbygning med tværskib og nordre apsiskapel foretaget en isoleret afstivning af hensyn til afvikling af nedbrydningen; senere sluttede korets nordmur sig til østfra, og mureren fortsatte i højden. I sammenhæng med

K.deF.L. 1965

Fig. 127. Trappen i hjørnet mellem koret og nordre korsarm (p. 263). — *The stairway in the corner between the choir and the north transept.*

denne situation skal tolkes en ændring i vinduets profilering (jfr. p. 272) og de ejendommelige trappeforhold i hjørnet mellem kor og nordre korsarm.

I korets nordmur er i tilslutning til den ældre gang i tværskibets murliv (jfr. p. 167—69) anlagt en muret *spindeltrappe* (fig. 65 og 127), hvis nederste, venstredrejede del stopper umotiveret; den øvre, højredrejede del, der krummer sig inde i tværskibets samtidigt lukkede hulkelvindue, starter uden sammenhæng med nedre afsnit. Det for passage farlige sted er som sikkerhedsforanstaltning belyst ved ekstrastor åbning i ydervæggen¹⁴³.

I søndre koromgangs første og andet fag er forholdene lidt anderledes, hvilket delvis kan føres tilbage til den ældre kirke; man udsparede i andet fag en stor niche, hvis vestre side og den 247 cm brede bund udgjorde façadestræk-

ninger i forgængerens østkapeller. På grundplanen begynder det nye kor med nichens østside, umiddelbart ved apsiskapellets nordøsthjørne, og i sammenhæng hermed udelod man en vægpille mellem første og andet fag, mens forhøjelsesmurværket over kapellet ved en kraftig skråning i vægplanet korrigerede det nye kors murflugt for den ældre bygnings skævhed. Samtidig med at det nye kor blokerede søndre korsarms nordligste vindue, anlagdes i hulkelens niche en muret trappe, der tilsyneladende umotiveret søger ned fra loftet og i dag ved tilmuring er lukket i enden (jfr. fig. 128).

Korets mure er opført af *tegl* under rig anvendelse af ældre *granitkvadre* (exkurs p. 279—81) og rejser sig på en profileret *sokkel* af granit (jfr. fig. 31, 2—5). Adskillige sokkelsten må hidrøre fra de samtidigt nedrevne partier af kirken, hvorfor der er liere lighedspunkter med østkapellernes granitfod. Efter opbygningen falder korsoklen i sektioner, der afspejler afsnit i arbejdsgangen: På sydsiden forløber en simpel skråkantsokkel, på østsiden inklusive polygonen samt på nordsiden optræder forskellige variationer af en mere kompliceret udformning, der har to skråkanter og herimellem en vulst; øverste skråkant mangler dog på nordre koromgang. Det er således den søndre strækning af østmuren foruden trappetårnene¹⁴⁴ og polygonen, der har den rigeste sokkel. Stræbepillerne har en bindig granitfod, hvor antallet af skifter veksler mellem eet og fire fra pille til pille.

Teglmurværket er udført af munkesten i munkeforbandt, der på façaderne med de mange granitsten dog kun har begrænsede arealer, hvor det kan folde sig ud i regelmæssighed. På sydsiden er stenene over et niveau ved toppen af stræbepillerne påfaldende mørkere end i den øvrige façade, hvilket utvivlsomt oplyser, at gavlrækken er muret efter tagværkernes rejsning. Den nederste del af hvert façadeafsnit mellem stræbepillerne er muret udelukkende af granitkvadre, således at der over soklens øverste led er to eller tre granitskifter bindig med murplanet¹⁴⁵. Som en særlig pryde har man på korpolygonens østside over de profilerede sokkelskifter indmuret tre romanske gravsten, den midterste stående, de to andre liggende (fig. 139 og pl. 18, jfr. gravminder). Over denne zone er de enkelte granitsten indmurede frit i teglfaçaderne, men dog ordnede i vandrette rækker, der indbyrdes adskilles ved murstenspartier, hvis højde veksler fra tre til godt en halv snes skifter. De indmurede blokkes båndvirkning er mest iøjnefaldende på façadernes nedre afsnit, hvor murværket ubrudt af vinduer indtager den fulde fagbredde.

De højtførte stræbepiller er på sidefaçaderne skråt afdækket, mens hjørnepillerne afsluttes med sadeltag. De to østligste piller på nordsiden og den nordre på polygonen er hver på forsiden dekoreret med to 6 cm dybe, 120 cm høje (12 skifter) og 60 cm brede blændinger, hvis underside er henholdsvis 6,6 og 10,7 m over terræn; de øvrige piller har kun een blænding eller slet ingen.

K.deF.L. 1965

Fig. 128. Tilmuret vindue i hjørnet mellem søndre korsarm og koret (p. 264). — *Walled-up window in the corner between the south transept and the choir.*

Det iagttages videre, at omgangens hjørneafstivninger, som udmærker sig ved et afsæt, tillige fremhæves ved et kløverbladsornament af tegl under afsættets udkragede gesims (fig. 129).

På hver langside er den østligste gavl, ligesom hele faget, bredere end de øvrige, hvilket har sin årsag i, at bygmesteren for at opnå den rigtige fagbredde indvendig måtte øge façade-længden. De ældste afbildninger af kirken giver

anledning til at antage, at alle korets gavle oprindelig havde kamtakker; med underside i trekantens forlinie er der i midten af hver gavl en fladbuet, indvendig falset åbning, foruden tre skjoldblændinger, der alle ligesom på tværskibets gavle er skråtstillet med den nedre spids mod heraldisk højre. Det observeres, at de to østligste fag på nordsiden, der i forvejen fremhæves ved støttepillernes blændinger og arten af de indmurede granitblokke, udmærker sig ved i stedet for tre at have hver fem blændinger. Der foreligger ikke materiale til en afgørelse af, om disse skjolde oprindeligt har været dekorerede, men i nyere tid, som allerede fig. 146 viser, har de stået hvidkalkede over for den røde facade.

Taggavlen på polygonens østside (jfr. fig. 165), der formentlig ligesom langsiderne fra begyndelsen har været prydet med kamtakker, indeholder nederst en større luge. Øverst er en mindre åbning, der utvivlsomt skulle tjene til anbringelse af en hejsebom, således at byggematerialer, som der tid efter anden blev brug for, gennem den store luge let kunne bringes ind på kirkens loft. Til hver side for lemmen er gavlen dekoreret med et ligearmet kors i kløverbladstegl, og et bånd i samme materiale forløber fire skifter over åbningens stik. Under bomhullet er en formstenskranset cirkelblænding.

KORTÅRNE. I hvert af de to hjørner mellem polygonen og korets østmur er et cylindrisk trappetårn; begge er i deres symmetriske placering ens, med en udvendig diameter på 3,2 m og måler fra terræn til nuværende murkrone lidt over 30 m, hvilket er noget mere end den oprindelige højde. Det fremgår af kirkens grundplan, at tårnenes omkreds, der fra terræn til korets tagfod er fri på en trediedel, tangerer kormurenes indvendige sider; i toppen arbejder tårnene sig fri af korets tagflader og skyder op som hele cylindre.

Adgangen til tårntrapperne er indvendig ad fladbuede åbninger med anslagsfals i polygonmuren nær hjørnet til omgangen (fig. 133). Væggene i de to, godt to meter brede trappeskakter er muret overvejende af løbere i et nydeligt håndværk, der betjener sig af midtridsede fuger (fig. 126); trinene er to skifter høje og bæres mellem den halv sten brede spindel og væggen af fladbuer af liggende kopper. Trapperummet får dagslys gennem smalle, fem skifter høje glugger i façaden samt ind til koret; heraf flere tilmurede¹⁴⁶. Indvendig overdækkes disse åbninger hver med en granitblok¹⁴⁷. På hver trappes første strækning, mellem indgangen og nederste vindue, er placeret fire nicher, antagelig til lys i døgnets mørke timer, hver omkring 50 cm høje, 32 cm brede og 24—27 cm dybe. Også disse nicher overdækkes med granitsten. Adskillige nicher hele vejen op til loftet er placeret mellem vinduerne (fig. 130—131). Umiddelbart over korets hvælv står begge trapper i forbindelse med kirkens loftrum, og foran åbningerne fører trinkamme op til hvælvets top. Den søndre åbning er fladbuet overdækket med et halvtensstik, mens den nordre som

Fig. 129. Udsnit af korets sydside. — *Section of the south side of the choir*

L. L. 1967

overligger har en 79 cm lang, profileret granitblok (fig. 173,3). Over dette niveau fortsætter trapperne uændret og munder i dag ud i spirenes trækonstruktion.

Begge tårne i deres oprindelige højde med de fint proportionerede lanterne-spir var i behold indtil 1822, da del nordre spir blæste ned i en storm; herefter blev begge ændrede (jfr. p. 312). En primær kilde til viden om kortårnenes ældre udseende er den allerede flere gange omtalte tegning, fig. 146, hvor det ses, at hvert tårn et stykke over korets tagfod var dekoreret med et om-løbende bånd af kløverbladstegl¹⁴⁸; øverst afsluttedes murværket med en buefrise, der bar gesimsen. Ved den udkragede gesims gjordes tårnets planform ottekantet, hvilken figur fulgtes i den tømrede afslutning.

K. de F. L., 1965

Fig. 130. Parti fra trappen i søndre kortårn (p. 266). — *Part of the stairs in the south choir tower.*

Kortårnenes ældre *spir* kendes tidligst fra afbildninger omkring midten af 1600-tallet (fig. 6 og 146, jfr. fig. 96); den høje elegante form, der klart adskiller sig fra jævndrende tagryttere på sjællandske hovedkirker som domkirken i Roskilde og Vor Frue og Nikolaj kirker i København, kan være den oprindelige. Over en lav, konveks og blyhængt underdel rejste sig spirets gennembrudte stokværk, hvis åbninger øjensynligt var bueformede foroven. Over denne lanterne, hvor klokkerne hang¹⁴⁹, havde hvert spir, der oprindeligt var blyklædt, men 1777 blev belagt med kobber¹⁵⁰, muligvis en opskalkning, som understregede rejsningen. Den forgyldte top bestod af metalkugle med kors,

K.deF.L., 1965

Fig. 131. Parti fra trappen i søndre kortårn (p. 266). — *Part of the stairs in the south choir tower.*

på hvis stamme tinder tværbjælken svingede den ca. een meter høje *†kobbervindfløj*¹⁵¹, der »forestillede en jomfru eller engel med basun for munden«¹⁵².

Korets *indre* præges af de mange og store vinduer, som yder det høje rum rigelig og rigtvisende belysning; alle tre skibe åbner sig mod transeptet i fuld højde. Otte svære murpiller, hvoraf kun de fire østlige er nyopførte med koret, adskiller midtskibet fra omgangene. Sideskibene er 4—4,5 m brede, højkoret det dobbelte heraf; det måler i vest 8,2 m mellem pillerne og vider sig ud øst-over til knap 8,6 m ved altret. Interiøret er karakteriseret ved en puritansk enkelhed, som skyer praktisk taget enhver dekoration; ved veldisponerede

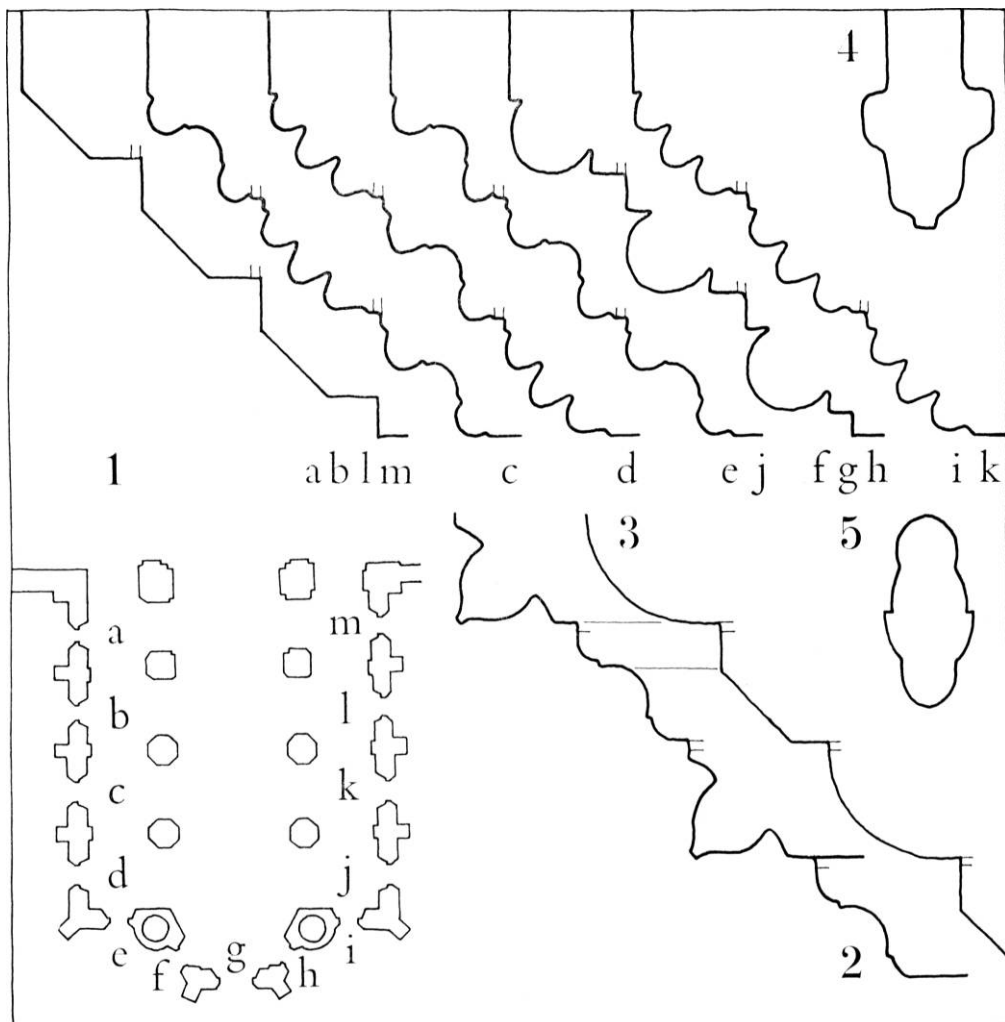

Fig. 132. Forskellige enkeltheder 1:10, KdeFL. 1. a-m. Korvinduernes profiler (p. 272). 2. Profiltype i vestportal, store vestvindue og højkirkevinduer (p. 233, 244). 3. Vinduesprofiltype i vestkapeller og nederste skifter i de fire vestre vinduer i højkirkens sydside (p. 224 og 244). 4. Løstliggende ribbesten, måske fra sideskibshvælv (p. 247). 5. Løstliggende stavværkssten fra vestkapel (p. 222). — Various details 1:10: 1. a m. The mouldings of the choir windows. 2. Type of moulding in west portal, large west window and nave windows. 3. Type of moulding in the windows in the west chapels and lowest courses in the four west windows on the south side of the nave. 4. Ribbing brick, possibly from the vaulting of side aisles. 6. Tracery brick from the west chapels.

størrelser, en lykkelig vinduesplacering og smukt gennemført murerarbejde har bygmesteren undgået det skær af fattigdom, som kunne true et så simpelt udstyret rum.

De fire med koret samtidige, ottekantede piller, der under gulvniveau har en kvadratisk fod over markstenssylden, er godt femten meter høje med en

O. Søndergaard 1923—25

Fig. 133. Indgangen til nordre kortårns trappe (p. 266). — *Entrance to the stairs of the north choir tower.*

syv skifter høj skråkantsokkel af tegl; en vulst kranser pillens top ved hvælvets vederlag. Disse tidstypiske¹⁵³ piller tegner utvivlsomt det ideal, som man ved borthugning af det romanske kors murværk søgte at opnå for korets to vestlige pillepar, der samtidig blev forhøjet. Pillerne modsvarer på langvæggen af een meter brede, en hel sten fremspringende pilastre, der i forening med pillerne bærer højkorets og omgangenes gjordbuer.

I omgangenes og polygonens vægge er udsparet i alt 13 *nicher*, overdækket med et fladbuget halvstensstik¹⁵⁴ (jfr. fig. 125). Hver niche, hvis bund ligger 114 cm over nuværende gulv¹⁵⁵, er 11 skifter høj (til buevederlag), godt 3½ sten bred og to sten dyb (110 (129 til toppen), 110 og 58 cm).

I hver langmurs næstøstligste fag er en udvendig spidsbuet, dobbeltfalset *døråbning*, der udefra giver direkte adgang til koret; den nordre er i dag tilmuret bindig med façaden og står indvendig som en stor, fladbuget niche med bunden 60 cm over gulvet. Murens markstenssyld, der træder frem over gulvet, går ubrudt under nichen og vidner om, at kirkegårdens niveau ved korets opførelse lå en del højere end gulvet inde i kirken (jfr. p. 119). Den søndre, 272 cm høje, 164 cm brede dør bruges stadig; den indvendige niche, der er fladbuget ligesom vægnicherne og polygonens trappetårnsindgange, overdækkes med helstensstik.

Alle korets 13 *vinduer* er bevarede og i funktion. Af hensyn til apsiskapelene er vinduerne i langvæggenes to vestlige fag lavere end de øvrige¹⁵⁶, men alle har topbuen, der i en halv stens afstand følger overhvælvingsens kappesømme, i samme niveau. I korets østre ende inklusive polygonen, hvor den aftrappede bundsmig ligger ca. 3,7 m over gulvet, har vinduerne den anselige højde af 14,5 m, hvorfor de med en bredde på 2,7 m i langmurene, 2,6 m i østmuren, virker smalle. Polygonens østvindue er 3,7 m bredt.

Alle vinduer er ens med en halvanden sten bred, ret lysning, der ligesom åbningerne udvendig afsluttes med en næsten halvrund spidsbue, der på façaderne prydes med fladskifte; indre smig er rundbuget. De fire lave vinduer i vest er udvendig falset med affasede hjørner; den p. 263 omtalte opførelsessituation aflæses i nordsidens andet vindue vestfra, hvor de tolv nederste skifter er simpelt falsede, mens hjørnerne herover er faset af. Korets høje vinduer er udvendig muret med profilerede formsten, sammenstillet i varieret rækkefølge af vulster og hulkeler, som på de lange, lodrette stræk uroligt sitrer i lyset. Anvendelsen af samme, kraftige monster knytter polygonens tre vinduer sammen over for de øvrige, hvor bygmesteren med to forskellige formsten har opnået fire variationer (jfr. fig. 132, 1 a—m).

Hvert fag i højkor og omgang såvel som polygonen overdækkes med et kuplet, halvstens *stjernehvælv* af samme type som og i udformningen nært beslægtet med dem i nordre vestkapel og i langhusets midtskib; kapperne hviler

K. de F. L. 1965

Fig. 134. Højkorets hvælvzone, set fra vest. — *The vaulting of the choir, seen from the west.*

af på forlæg i væggene, hvorfor overhvælvingen er samhørende med bygningen. Vederlagshøjde i koret er den samme som i tværskib og hovedskib. Kalkmalede våbenskjolde angiver, at hvælvene var helt eller delvis færdige før biskop Langes død 1482 (jfr. desuden kalkmalerier).

Mellem pillerne er slået spidsbuede, retkantede gjordbuer, hvis bredde svarer til vægpillernes, hvilket igen er lig en side i de ottekantede fripiller¹⁵⁷. Omend hvælvzonen ret uformidlet er anbragt oven på pillerne, bevirker overensstemmelsen i dimension, at samhörigheden mellem vægpillerne, de prismatiske

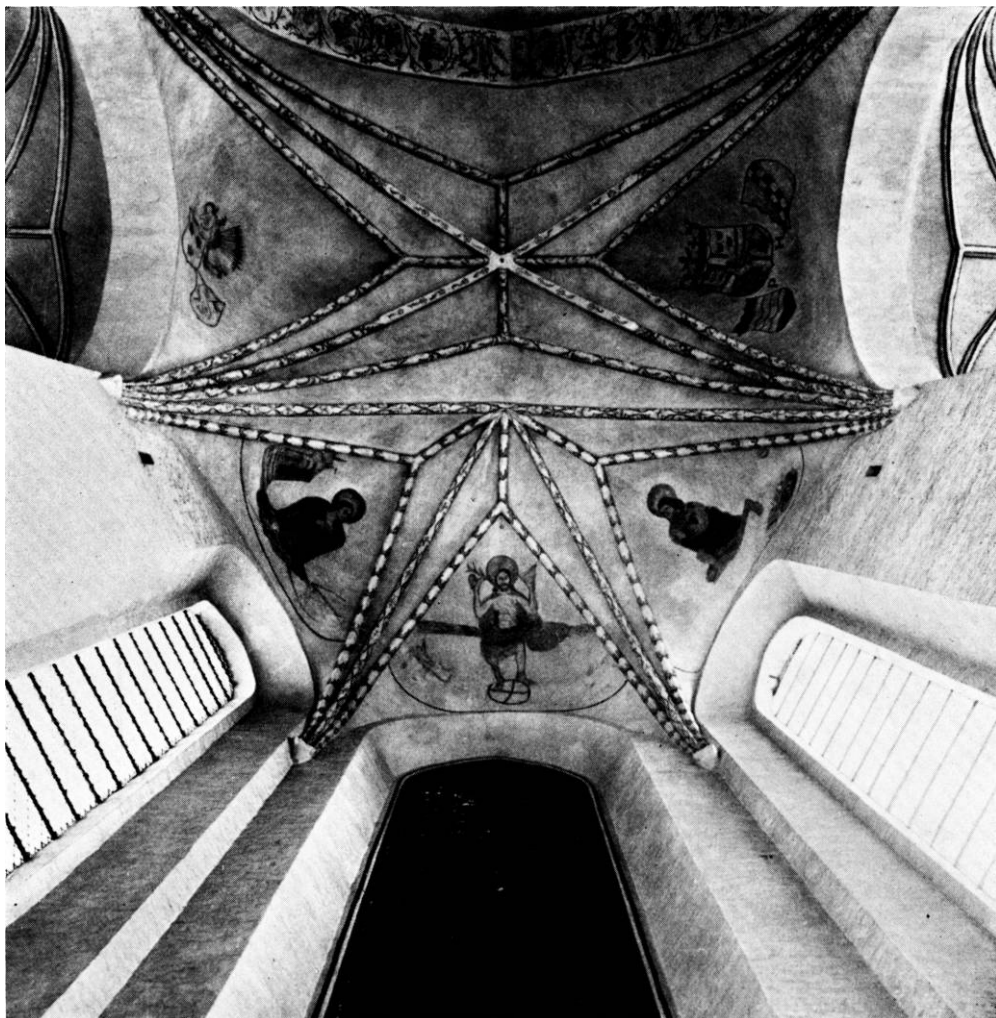
søjler og gjordbuerne klart fornemmes. Buen mellem polygonens hvælv og faget vestfor er blot en ribbe, hvorved den halve sekskant integreres som en del af omgangen (fig. 135).

Alle hvælvfags halv sten brede ribber udspringer på pillernes overside med indbyrdes afstand, således at de udfylder vinklerne mellem gjordbuerne; på væggene derimod, hvor ribberne udgår i hjørnerne ved pilastrene, starter de i tætte bundter. Denne stråleeffekt er udtalt i polygonens fire hjørner (jfr. fig. 135), hvor vederlaget dekorerer med ældre granitkonsoller af den oksehovedlignende form, som ovenfor er bemærket i anledning af løstliggende eksemplarer (jfr. fig. 95 og 173,5). Hovedparten af ribberne har tilspidset profil; dog er diagonalribberne i midtskibets tre østlige fag på de øverste stykker retkantet. De to vestlige fag i søndre koromgang, hvis selvstændighed også på andre måder gør sig gældende, har udelukkende retkantede ribber (jfr. fig. 189 og kalkmalerier).

VÆGBEHANDLING. På den side, der vender mod korets midte, iagttages på den næstvestligste søjle i nordsiden et parti med murstensimiterende bemaling¹⁵⁸ (jfr. fig. 137). Ligesom de tre andre, behuggede piller i koret, har denne efter ombygningen måttet males for at få en pæn overflade, og noget lignende har gjort sig gældende andre steder, men derfor behøver kirken ikke at have været bemalet overalt; pæne partier kan have stået i blank mur. Murværket umiddelbart over søndre korsarms øvre balkons hvælv synes altid at have stået ubehandlet. Det er sandsynligt, at kirken i middelalderen indvendig har stået med røde, delvis bemalede vægge (jfr. p. 336 og kalkmalerier).

KORSKRANKE. LEKTORIUM. I kølvandet på 1400-tallets tilføjelser og omdannelser fulgte kirkens indretning og den tilhørende iscenesættelse af liturgien. De bygningsmæssige hovedværker her er skrankemuren i koret, lektoriet foran dettes vestende samt øvre balkon i nordre korsarm (p. 256). Nært knyttet til denne aktivitet er den ovenfor p. 104—05 og 159—61 beskrevne løngang til bispegården, der gjorde det muligt for stiftshyrden uantastet og beskyttet for vejr og vind at komme fra sin bolig til kirken.

Sandsynligvis gik man først i gang i højkoret, hvor de simple, *murede skranke-sektioner*, der på siden mod koromgangen afsluttes med en hulkel, antagelig har været færdige, da hovedaltret blev opstillet 1479¹⁵⁹. Skrankemuren skiller korets midtskib fra omgangen; i de vestre fag flugter den med pillernes midtvendte sider og danner bagvæg for kannikestolenes opstilling. I faget foran altret, hvor der er anbragt falsede åbninger (den nordre ændret, jfr. gravminder) i relation til ydervæggens døre, er højkorets bredde øget ved at flytte skrankemurene længere ud. Bag altret, hvor murermeister Niels Sørensen i kirkens hovedakse brød en tredie gennemgang 1709¹⁶⁰, forløber skærmvæggen i en polygonal form, der spejler bygningens østafslutning og leder koromgangen ud i polygonen. I skrankemuren mod søndre koromgangs vestligste fag

K. deF. L. 1964

Fig. 135. Hvælvet i højkorets østende. — *The vaulting at the east end of the choir.*

sidder en 1778 tilmuret¹⁶¹, fladbuget åbning, der har haft forbindelse med en opgang til lektoret; døråbningen er et gennembrud (jfr. kalkmalerier), men om denne omstændighed er samhörrende med lektoriets opstilling eller blot vidner om en senere nyindretning i koret, kan ikke længere afgøres¹⁶².

Biskop Jens Iversens efterfølgere fuldendte kirkens møblering, blandt hvis fornemste stykker var et *†lektorium*¹⁶³ i korsskæringen foran opgangen til højkoret, opsat af Niels Clausen, hvis våben og årstallet 1508 sad på forsiden mod langhuset¹⁶⁴ (i inventarafsnittet beskrives brystningen med træskulpturer og læsepult). Den primære kilde til viden om det i 1770'erne nedrevne pulpi-

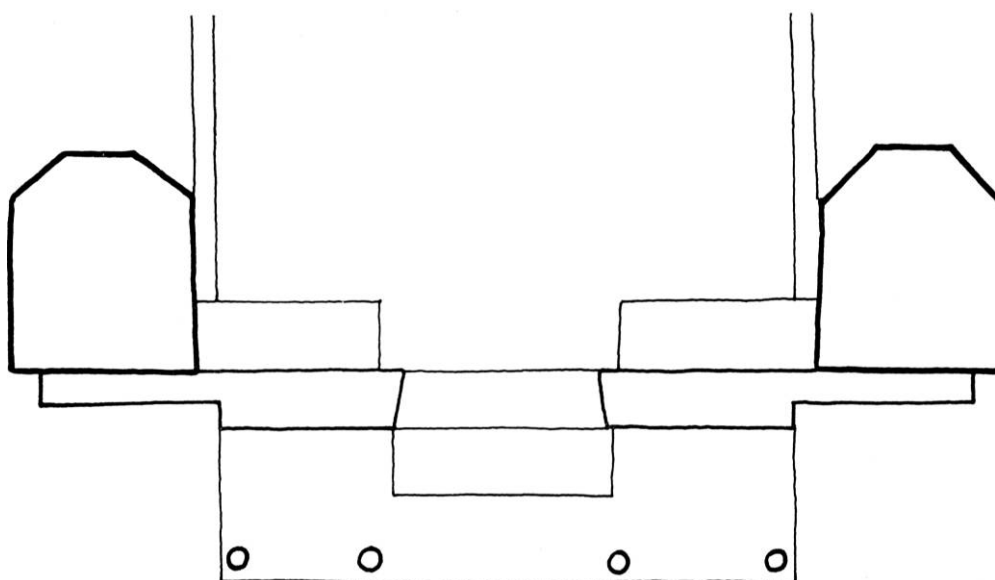

Fig. 136. Østre korsskæringspiller og lektoriet, plan 1 :100, tegnet af KdeFL efter Cramers gravkort 1745, jfr. fig. 150 (p. 276). *East piers of the crossing and the lectorium 1:100, sketched after Cramer's map 1745, cf. fig. 150.*

tur er Cramers begravelsesplan fra 1745 (fig. 150), hvortil slutter sig enkelte notitser og skitser samt beskrivelsen hos Hertel, der i sin ungdom havde set lektoriet, men støtter sin fremstilling bl.a. på udtalelser af Hans Næss (p. 308) og en ikke nærmere kendt tegning¹⁶⁵.

Pulpituret var omtrent ti meter langt og sprang godt tre meter frem for vestsiden af de østre korsskæringspiller; langsiden mod øst, mellem pillerne, hvilede vist oprindelig på en mur, der i midten indeholdt den brede indgang til koret (fig. 136). Vestsiden blev båret af fire søjler, der stod på et ca. 20 cm hævet podium, hvis udstrækning omtrent svarede til lektoriets¹⁶⁶. Søjlerne havde udhuggede baser og kapitæler, hvis højde hver især androg omkring 30 cm. De cirkulære granitskafter, der hos Hertel meldes marmorerede, målte godt 21 cm i diameter¹⁶⁷ og ca. 225 cm i højden¹⁶⁸. Ingen steder omtales hvælv, derimod nævnes svære, pommerske bjælker. Et par huller i den sydøstre kors-skæringspille, der kom for dagen under kirkens restaurering i 1920'erne¹⁶⁹, må sættes i forbindelse med lektoriets tømmerkonstruktion: På pillens vestside var ca. 340 cm over tværskibets gulv, der ved pulpiturets opstilling vel lå en halv snes centimeter højere end i dag, en rektangulær udhugning på een sten i bredden og fire skifter i højden. Et lignende hul fandtes på pillens nordside. Bjælkehullerne angiver foden i pulpiturets snitværks- og figurprydede, forgyldte, godt 90 cm høje brystning, der i midten rummede en fremspringende læsepult.

O. Søndergaard 1923—25

Fig. 137. Udsnit af murstensbemaling på nordsiden af sydøstre korsskæringspille (p. 274). — *Section of the painting on the masonry on the north side of south-east pier at the intersection of transept and nave.*

Mellem søjlekapitælerne og hovedbjælken bliver et mellemrum på 30—40 cm, der hvad dekoration angår kan have haft buestillinger mellem pillerne, og i konstruktiv henseende sikkert har været opbygget med stolper bag forsiden; her sad muligvis nogle af de bevarede træskulpturer (jfr. inventar), hvis placering måske havde lighed med udformningen af det jævaldrende lektorium i domkirken i Lübeck, hvor nogle figurer tilskrives Bernt Notke¹⁷⁰.

Der kendes kun een opgang til lektoriet, hvor den hellige lektie læstes, og kordrengene sang under gudstjenesterne; ifølge Hertel II, 3, 369 forbød Christian IV gutterne at blive på balkonen under prædikenen. I tiden før nedtagelsen eksisterede i syd en trappe i forbindelse med den p. 275 nævnte åbning i korets søndre skrankemur, hvor foran der var en stentrappe over Brobergs begravelse (nr. 1 på Cramers plan (fig. 150)). Om indretningen oppe på pulpituret savnes underretning¹⁷¹.

På den ældste, ordentlige gengivelse af kirken (fig. 146) ses på toppen af søndre korsarms gavl en stang med haneformet *†vindfløj* og på korets østgavl en stang med *†kugle* og *†kors*, mens hver gavl på korets søndre langside tilsyneladende krones med en *†brandstang*. Disse udsmykninger, der meget vel kan være middelalderlige, og hvoraf nogle vist blev repareret og nyforgylt 1703¹⁷² samtidig med udbedring af kirkens blytage (p. 293), kendes ikke nærmere og ser ud til at være forsvundet ved ombygningen 1743 (p. 299).

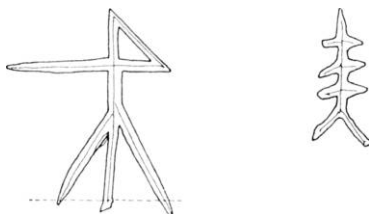

Fig. 138. Bomærker på rundingen øverst på trappen i hjørnet mellem nordre korsarm og koret, 1:3. KdeFL (p. 360, n. 143).
Marks at the top of the stairs in the corner between the north transept and the choir, 1: 3.

K.deF.L. 1964

Fig. 139. Udsnit af soklen på korpolygonens østside. — *Section of the plinth on the east side of the choir polygon.*

EXKURS

KORETS GRANITMATERIALE

Flertallet af *indmurede granitkvadre* er 30 cm høje, enkelte 40 cm; een blok på sydsiden måles 20 cm høj og 110 cm lang. Størsteparten af stenene er på den side, der er synlig i façaden, korte og rektangulære, enkelte er nærmest kvadratiske, og nogle få har en langstrakt form. En optælling af kvadrene i koret giver et tal af størrelsesordenen 700; næsten alle er ganske regulære og øjensynlig genanvendte bygningsblokke.

Foruden ordinære kvadre og adskillige kilesten iagttager man på nordsiden otte *vinduesoverliggerer*; åbningen i syv af disse har en bueradius på 30—35 cm, i den ottende, som sidder i andet fag østfra, er radius 24 cm. Vinduesoverliggerne er placeret med åbningen opad, på nær den i østmuren, som er anbragt i »rigtig« stilling.

Det er usikkert, om den vinduesoverligger med en bueradius på 30 cm, som er indmuret i pillen mellem nordre sideskib og Bo's kapel, tidligere har været placeret i koret. Granitblokkens nuværende anbringelse som åbning for ventilationsskakt til Laurits Ebbesens begravelse går næppe længere tilbage end til dette gravkammers indretning (jfr. gravminder).

I hver hjørnestræbepille på korpolygonen er ca. 8,5 m over terræn indmuret en genanvendt, reliefdekoreret *kragsten*, således at en kortside og størstedelen af en langside er synlig (pl. 18); ornamentikken og kvadrenes formater angiver, at begge blokke oprindeligt er samhörørende. Stenen på den søndre pille har på kortsiden (28 x 24 cm) en palmet i hjertelignende ramme (fig. 142); på langsiden (28 x 118 cm), inden for en rammevulst, et rankeornament, hvis enkelte led danner en spiral med to snoninger, det hele udgående fra et åbent dyregab (fig. 140). Stenen på den nordre pille er placeret med oversiden nedad og har på sin kortside (27 x 34 cm), inden for rammen, en løve med snoet manke og loftet forpote, mens halen snor sig op mellem bagbenene og ender i et slyng over ryggen (fig. 141); på langsiden, der ligeledes er 27 cm høj, men delvis skjult i murværket (synlig længde 101 cm), ses en række på fire og en halv, i virkeligheden sikkert fem, palmetter, forbundet og kombineret med hjertelignende rammer, hvor imellem er liljeagtige blade¹⁷³. Korbuekragstenene er beslægtet med dekorede granitkvadre i det østjyske område og tør ud fra stilistiske træk dateres til omkring år 1200¹⁷⁴.

Det er uden videre klart, at anvendelsen af alle disse granitblokke i domkirkens kor har medført en ikke ubetydelig besparelse af teglsten; samtidig er dog opmuringsarbejdet besværliggjort i nævneværdig grad. Imidlertid har formentlig et ønske hos bygmester og kirkeledelse om at forlene det nye kor med den særlige virkning, som de indmurede granitsten bibringer *façaden*, været en særdeles vægtig bevæggrund. En sådan, overvejende æstetisk motivering for de spraglede kormure peger ligesom andre træk hen på den nordtyske teglstensgotik som arkitektonisk forudsætning for det århusianske byggeri¹⁷⁵.

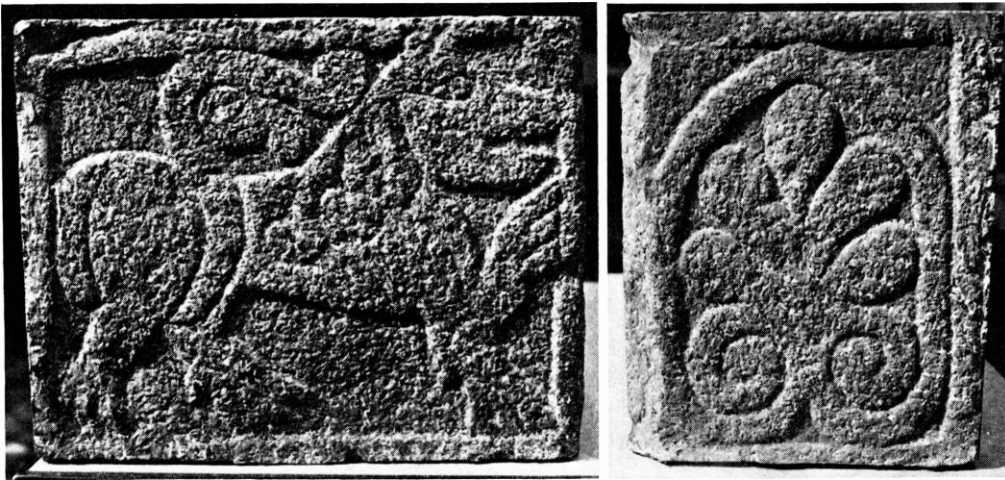
Imidlertid melder sig spørgsmålet, hvor de mange bygningssten er kommet fra. På forhånd er det mest nærliggende at tænke sig, at de skulle hidrøre fra en ældre bygning på stedet, et forhold, som der er eksempler på andre steder i landet. Men her ved Århus domkirke synes den mulighed at måtte udelukkes, idet forgængerens kor antagelig, ligesom den øvrige kirkebygning, var af tegl, bortset fra soklens få granitskifter.

En nærmere betragtning af granitmaterialets art og mængde giver næring til den tanke, at man her står over for et landligt gudshus, som — lagt øde af Den Sorte Død? — måtte lade livet, for at dets byggeemne kunne indgå i stiftets hovedkirke. Af økonomiske og transportmæssige grunde er det mest nærliggende at forestille sig, at den nedbrudte landsbykirke har ligget i Århus' nær-

K. deF. L. 1970

Fig. 140. Langside af dekoreret granitkvader, indmuret i korpolygonens søndre stræbepille. — *Long side of decorated granite ashlar included in the south buttress of the choir polygon.*

K. deF. L. 1970

Fig. 141—142. Til venstre. Kortsider af dekoreret granitkvader, indmuret i korpolygonens nordre stræbepille. — *Left. Short side of decorated granite ashlar included in the north buttress of the choir polygon.* Til højre. Kortsider af dekoreret granitkvader, indmuret i korpolygonens søndre stræbepille. — *Right. Short side of decorated granite ashlar included in the south buttress of the choir polygon.*

meste omegn; men søværts eller ad isdækkede vandløb kan de tunge byggematerialer fragtes fra en lokalitet længere af led, eventuelt uden for stiftet.

700, måske 800 kvadre er den mængde sten, som vil medgå til façademur i en lille, kullet kirke, f.eks. en af størrelse som kirken i Elev nord for Århus¹⁷⁶. De kilesten, som iagttages forskellige steder i domkirkens kor, kan da tænkes at hidrøre fra triumfbue og portaler i en sådan kirke; vinduesoverliggerens oprindelige anvendelse er åbenbar, og der kan næppe være tvivl om, at den profilerede kragsten, som i dag befinder sig i nordre kortårn (fig. 173, 3), har været anbragt som vederlag i en portal. De omtalte billedkvadre har flere anbringelsesmuligheder, hvor den i koråbningen er mest sandsynlig.

Fig. 143. Interior set mod øst. *Interior looking east.*

L.1969

TIDEN EFTER REFORMATIONEN

INDLEDNING OG OVERSIGTER

Domkirkens eftermiddelalderlige historie er beretningen om århundreders vanskelige kamp med forfald og dårlig økonomi. I indeværende århundrede er forholdene dog ændret til det bedre, således at kirkens bygningsmæssige tilstand ved indgangen til 1970'erne endda må karakteriseres som overordentlig god. Da vesttårnets høje spir på Christian III's tid måtte udskiftes, lykkedes det kapitlet at opsætte et nyt, der var lige så prægtigt som det gamle; men efter denne tid var kirkens direktion ikke i stand til at fastholde bygningskomplekset i dets middelalderlige udstrækning.

Som kirkens udbygning indtil reformationen havde fundet sted i århundredernes skiftende stilarter, angiver vedligeholdelseshistorien en fremlæggelse, omend i specielt regi, af senere tiders vekslende, arkitektoniske strømninger¹. Med cirka 100 års mellemrum foranledigede domkirkens tilstand en større istandsættelse. Ved liere af disse lejligheder tilkaldtes landets betydeligste arkitekter; men bortset fra Morten Bussert, der personlig tog vare på det nye spir, endte det dog hver gang med, at folk fra branchens anden række i praksis kom til at gennemføre arbejdet.

Hver kunstnerisk epoke ydede i en omtolkning af den middelalderlige bygning oftest meget værdifulde bidrag til kirkens fysiognomi. Det ser ud til, at den af Harsdorff prægede ombygning i 1770'erne betegner monumentets arkitektoniske kulmination i tiden efter reformationen. Endnu 1822 formåede man ved fornyelsen af kortårnenes spir at forme de nye, løglignende toppe i en harmonisk og berigende samklang med barokbygningens sluttede blokvirkning. Kirkens historiserende »restaureringer«² i slutningen af forrige århundrede og i begyndelsen af dette efterlader trods relative fortjenester — et indtryk af kunstnerisk armod og svigtende engagement.

Beretningen om domkirkens efterreformatoriske tilskikkelser koncentrerer sig om de *større istandsættelser og ombygninger*. P. 291—293 omtales kirkens spir nummer to, som Morten Bussert lod rejse omkring 1550. P. 293—299 gennemgås det tredje spir og reparationerne, som udførtes efter lynbranden 1642. P. 299—300 beskrives de ydre ændringer, som bygmester Rieman foretog

1743. P. 301—311 redegøres for forspillet til og gennemførelsen af istandsættelsen i 1770'erne, hvor arkitekterne Harsdorff, Næss og Zuber var impliceret. P. 312—313 behandles fornyelsen af kortårnenes spir 1822. P. 315—326 skildres den hovedistandsættelse og ombygning, der under professor Walthers ledelse iværksattes 1867—71 og 1877—82, og som fortsattes, korrigeredes og suppleredes af Hack Kampmann og Mogens Clemmensen i de første årtier af 1900-tallet (p. 327—331). Endelig nævnes p. 331—334 enkelte arbejder, som er foretaget i de seneste år.

Hovedistandsættelserne er milepælene i de små 450 år, som er forløbet siden reformationen; men årligt, ja månedligt, har der i hele perioden måttet foretages småreparationer og udskiftninger, som vel enkeltvis ikke kan antages at have ændret væsentligt, men som i tidens løb samlet har været af betydning for den tilstand, kirkebygningen har i dag. En stor part af disse småarbejder, fra hen imod år 1700 vel de fleste, har nedfældet sig i kirkens arkivalier. Reparationer af tagenes bly (jfr. p. 337 ff) og vinduernes glas nævnes meget hyppigt. Undertiden er omfanget eller arten af de tidlige udbedringer og mindre forandringer, der ikke længere med sikkerhed kan lokaliseres, vanskelige at få fat på ud fra de skriftlige kilder alene. *Vedligeholdelsesarbejder* af noget omfang anføres på deres kronologiske plads mellem de større hovedreparationer, hvorved man bl.a. får indtryk af den næsten daglige indsats, som forfaldets bekæmpelse har været.

For domkirken medførte reformationen ikke alene en afgørende formindskelse af de pengemidler, der var til rådighed; indførelsen af den lutherske kirkeordning betød bl.a. tillige, at kapellerne blev overflødige. Med tiden lykkedes det at få halvdelen af de selvstændige udbygninger (påfaldende nok de nordre) afsat til stormandsbegravelser, mens de søndre kapeller, både i øst og vest, måtte finde anvendelse tid efter anden til foreliggende formål som mødeværelser og materialrum.

I tilknytning til grundplanen fig. 144 gives nedenfor en oversigt over *kapellernes* skiftende *anvendelser* og de dertil hørende *rumbenævnelser*, efterfulgt af liste med *betegnelser* for kirkens enkelte *afsnit* (p. 285—289). Under vedkommende kapeller er indføjet omtale af de mindre rumændringer og bygningsomdannelser, som fulgte af de skiftende anvendelser.

Ifølge det traditionelle redaktionsskema (jfr. p. 11) og for overskuelighedens skyld er beskrivelsen af visse bygningsområder samlet i systematiske afsnit; dette gælder *gulve* (p. 334), *vægge* (p. 336) og *tage* (p. 337). Beskrivelsen af andre dele af kirken kunne have været ordnet på lignende måde, men er placeret i den almindelige fremstilling af hensyn til sammenhængen og plasticiteten i den kronologiske redegørelse. Enkelte overlapninger og henvisninger har i denne skismatiske situation ikke kunnet undgås.

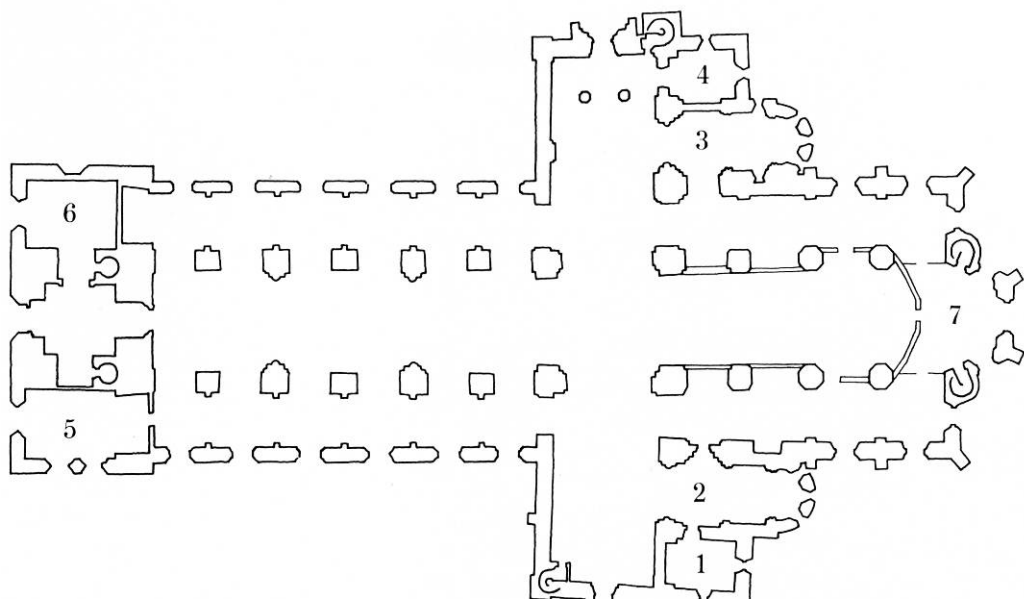

Fig. 144. Domkirkens grundplan med tal, der refererer til oversigten over rumanvendelser og -benævnelser (p. 285—88). — The groundplan of the cathedral. The numbers refer to a summary of the uses and names for the various divisions of the cathedral.

KAPELLERNES ANVENDELSE

SYDLIGSTE ØSTKAPEL (fig. 144, 1) tilhører i sin oprindelige skikkelse kirkens ældste bygningsafsnit fra begyndelsen af 1200-tallet (p. 170) og fungerede i middelalderen muligvis som *skatkammer*. Efter reformationen benævntes det sammen med nabokapellet som *kapitlet* (jfr. søndre apsiskapel). 1653³, da der henstilledes fire nedbrudte stole, og 1664⁴ brugtes betegnelsen »det inderste kapitel«. *Brevkammeret*, der fra 1645 optræder i periodens arkivalier³, er vist identisk med loftsrummet over begge søndre østkapeller. I denne periode havde begge etager forholdsvis store vinduer, fig. 146. Efter at konventhuset 1692 var indrettet i søndre vestkapel (p. 288), tjente begge kapeller ved søndre korsarm som depot- og materialhus, da det ikke lykkedes at få dem afsat som gravbygninger (se nedenfor).

Det er vel efter, at stiftsbiblioteket installeredes i kirken (p. 286), at kapellet blev aflukket fra apsiskapellet nordfor for at fungere som *bisættelseskapel* eller *lighus*, 1836 benævnt *gravkapellet*⁵; 1845 nye døre⁶. Efter 1880 tjente bygningen som fyrrum (p. 326, jfr. lig. 164) og blev 1920 21 istandsat til den nuværende funktion som *præsteværelse* (p. 329).

SØNDRE APSISKAPEL (fig. 144,2), der i sin oprindelige skikkelse tilhører kirkens ældste bygningsafsnit fra begyndelsen af 1200-tallet (p. 171), tjente i middelalderen formentlig som *kapitlets modesal* (p. 174). Den l'orste omtale efter reformationen hænger sammen med en mulig nyindretning 1645³ (jfr. inventar-afsnittet). I forening med kapellet sydfor kaldtes de to udbygninger ved søndre korsarm i midten af 1600-tallet kapitlet (fig. 146), og man skelnede mellem det yderste og det inderste kapitel⁷.

I *kapitelhuset*, *konventhuset* eller *capituleet*, som kunne aflåses fra kirken med en nøgle, der beroede hos bispem, opsattes 1664 en jernovn, og mureren arbejdede i bygningen⁴, sikkert bl.a. med den skorsten, der ses lystigt rygende på ovennævnte tegning. Kapitelinstitutionen ophævedes 1666 (p. 71), og umiddelbart efter sin tiltrædelse lod biskop Braem 1692 det søndre vestkapel indrette til konventhus (p. 288). Jernovnen solgtes til bispem 1696⁵, da magistraten 1. februar opnåede Christian V's tilladelse til at sælge til begravelser »de to gamle udbygninger, hvor fordum kapitel og *provstemode* holdtes«⁸. Det lykkedes imidlertid ikke at få en sådan, for kirken fordelagtig ordning i stand, og efter en ombygning, hvorved apsiden nedbrødes 1702 (p. 298), benyttedes begge kapper under eet som *materialhus* (nævnt første gang 1714³; jfr. Cramers plan 1745, fig. 150⁹); den ene af materialhusets afdelinger må være identisk med det 1703 omtalte *støbehus*¹⁰ og det 1736 nævnte *kalkhus*¹¹. Efter at nabokapellet var inddraget til lighus (p. 285), var materialdepotet, hvor der stod allehånde gammelt skrammel¹² og blytækkerredskaber¹³, indskrænket til apsis-kapellet, og her forblev det ind til restaureringen i 1870'erne, da apsiden genopførtes (p. 323). Under sidste verdenskrig fungerede kapellet som offentligt tilflugtsrum¹⁴.

NORDRE APSISKAPEL (fig. 144,3), der i sin oprindelige skikkelse tilhørte kirkens ældste bygningsafsnit fra begyndelsen af 1200-tallet (p. 179), og hvor der i den katolske tid sikkert var opstillet et eller liere sidealtre, erhvervedes ved fundation 1640 af Christian IV's kansler Chresten Thomesen Sehested, der blev begravet her efter sin død 1657; på gavlen anbragtes Sehesteds og Rosenkrantz' våbner samt H.C.T. M.B.K. 1643 (jfr. gravminder). Allerede 1646 benævntes kapellet *kanslerens begravelse*³, mens Cramer 1745 brugte betegnelsen *Sehesteds begravelse* (fig. 150).

1823 installeredes i de nordre østkapeller *stiftsbiblioteket*, der var stiftet et par år forud på initiativ af oberstløjtnant J. Høegh-Guldberg¹⁵; bogsamlingens opstilling medførte aflukning fra korsarmen med en mur bag gitteret, mens der åbnedes en adgang direkte fra kirkegården¹⁶. Vinteren 1863—64 fjernedes bøgerne, der i 1840'rne midlertidig havde været flyttet¹⁷, men nu var »dækket af skimmel og gennemtrængt af fugtighed fra vand, der sivede ned gennem hvælvingen«¹⁸. 1837 havde stiftsøvrigheden intet imod, at byens sprøjte for en kort tid anbragtes i kapellet¹⁹ (jfr. p. 121—22), og 1844 billigede direktionen, at

man her deponerede en samling gipsafstøbninger²⁰. Før istandsættelsen i 1870'erne (p. 323) anvendtes rummet »som pulterkammer for forskellige ting, hvoriblandt nogle rester af stiftsbibliotheket, en defekt mineraliesamling m.m.; alt i den største uorden«²¹.

NORDLIGSTE ØSTKAPEL (fig. 144,4), der i sin oprindelige skikkelse tilhører kirkens ældste bygningsafsnit fra perioden omkring år 1200 (p. 186), indrettedes i tiden efter 1637 som gravkapel for Laurits Lindenow med gitterprydet åbning mod nordre korsarm og udvendigt årstal i murankre (jfr. gravminder). Med denne benyttelse fik udbygningen sit stadig brugte navn *Lindenous kapel* eller *begravelse* (eksempelvis: Cramers plan 1745, fig. 150, Hertel, Schytte). 1739 blev kapellet istandsat indvendig (jfr. inventar: mindetavle); fem år senere blev lemmen i gavlen malet rød²². I rummet eksisterede en 18 trin høj, muret trappe, der gav adgang til den nedre balkon i korsarmen²³; det er usikkert, om den anlagdes efter nedrivningen af trappetårnet på korsarmsgavlen²⁴ (p. 299). 1809 var kapellet hjemfaldent, og efter en nyindretning (jfr. inventar) anvendtes rummet som *bisættelseskapel* eller *lighus* for lig på vej til begravelse i en af byens to kirker; åbningen mod korsarmen tilmuredes, og en tofløjet dør anbragtes i nordmuren²⁵. I begge de nordlige østkapeller rykkede stiftsbiblioteket ind 1823 (p. 286); efter at bøgerne midlertidig var fjernet, afslog stiftsøvrigheden i 1840'rne inspektionens forslag om at indrette kapellet til venteværelse for dåbsfolk²⁶, mens der ligesom i nabokapellet 1844 deponeredes en samling gipsafstøbninger²⁷. Forud for kirkens restaurering i 1870'erne havde kapellet ingen bestemt anvendelse²⁸ og brugtes under byggearbejderne vist til materialrum²⁹. På denne tid fremkom ideen om på ny at indrette Lindenows kapel til *lighus*³⁰, hvilket gennemførtes med istandsættelsen 1908 (p. 327). I praksis benyttes kapellet nu som depotrum.

SØNDRE VESTKAPEL (fig. 144,5) ved sydsiden af domkirkens store vesttårn opførtes af biskop Jens Iversen Lange som led i kirkens senmiddelalderlige udbygning (p. 223); ved to ensdaterede breve af 24. juli 1477 indstiftede bispnen et *kapel* og et *alter* til ære for jomfru Maria, S. Clemens, Johannes døberen, Maria Magdalene og alle himmeriges herskab. Alteret var viet Vor Frue, men omtales undertiden som Jerusalems (p. 77). Jens Iversen blev efter sin død 1482 begravet i bygningen, hvor hans gravsten, der senere er flyttet, fandtes omtrent midt i gulvet (jfr. gravminder).

Ifølge kirkeordinansen af 1542 ansattes ved domkirken en lektor (jfr. p. 70), der »retsindelig skal kunne prædike og læse den hellige skrift« og holde forelæsninger to gange ugentlig, hvortil der ringedes med de små korklokker³¹ (jfr. klokker). Da den 11. lektor i rækken, Oluf Worm, døde (jfr. gravminder), ophævedes embedet ved kongelig resolution af 3. maj 1743³². Lektorens forelæsninger må være holdt i søndre vestkapel, der omkring midten af 1600-tallet

benævntes *lectorium* (fig. 146) eller *læsestolen*³³; begge betegnelser kendes tidligst 1625³⁴ og er vel synonyme med *lexenn*, der bruges 1646³, og *læsekammeret*, der optræder i 1680'erne og 1690'erne³⁵. Der ser ikke ud til at være foretaget væsentlige forandringer i kapellet, der ifølge Hertel³⁶ var delt i to afdelinger, før biskop Braem 1692 indrettede det til præsternes mødeværelse med arkivafdeling (jfr. inventarafsnittet), benævnt *sacellam consultationibus canoniciorum*³⁷, almindeligvis *konventhuset*³⁸, hvor landemodet afholdtes³⁹ (Cramers plan 1745, fig. 150; at skelne fra sakristiet i korpolygonen bag hovedalteret (p. 289)); 1702 opsattes Braems epitaf⁴⁰ (se gravminder). Rummets funktion som mødesal er bevaret til i dag, mens den ældre betegnelse *synodus* eller *synodalkapellet*⁴¹ er fortrængt af det nu gængse *landemodesal*.

Kapellets øvre etage, der blev nedrevet ved restaureringen i 1770'erne (p. 310), har muligvis været anvendt som arkivrum (jfr. p. 225).

NORDRE VESTKAPEL (fig. 144,6) ved foden af kirkens store vesttårn (p. 222) identificeres med størst sandsynlighed med det kapel, som Bo Mogensen rejste ifølge fundats af 26. maj 1420; til stiftelsen hørte et alter (p. 75), og biskop Bo og hans efterfølger Ulrik Stygge blev begravet i kapellet. Bo Mogensens gravsten kendes allerede 1517 (p. 66, jfr. gravminder). 1561⁴² påbød Frederik II at ordne og registrere *Bibliotheca ecclesiae Arhusiensis*, og omstændighederne taler for, at bogsamlingen opbevaredes i Bo's kapel, der første gang 1645 benævnes *liberiet*⁴³. Ved midten af 1600-tallet er Jacob Abells († 1641) *liberi* en almindelig betegnelse og hentyder utvivlsomt til en privat handlende, der havde koncession på bogsalg⁴⁴ med opstilling bl.a. i kirkens bibliotek, der lå let tilgængeligt lige inden for hovedportalen mod Storetorv. Kirkens bogsamling solgtes efter kongelig ordre 1654⁴⁵. Senest ved indretningen af Laurits Ebbesens begravelse i 1630'erne (jfr. gravminder) blev kapellet afskilret fra nordre sideskib, og i tiden herefter findes det omtalt som *materialrum*⁴⁶. Fra 1622 forhandlede kapitlet bl.a. med fru Else Kruse, Jørgen Marsvins enke, om indretning af begravelse i kapellet, hvilket dog ikke blev til noget⁴⁷. Rummet, der kunne aliåses fra kirken⁴⁸, brugtes fortsat som magasin og arbejdsplads for håndværkere i kirken⁴⁹; 1698 opsattes en blyovn⁵⁰ (jfr. p. 286). Kapellet kaldtes stadig *liberiet* eller det gamle *liberi*⁵¹, en enkelt gang træffes betegnelsen det gamle *bibliotekskapel*⁵².

1702 erhvervede Sophia Elisabeth Carisius bygningen som gravkapel⁵³, og siden har den efter hendes to ægtemænd gået under benævnelsen baron *Marselis' begravelse* (Cramers plan 1745, fig. 150) eller det *Rodsteen-Constantin(borg)-ske gravkapel*⁵⁴; også navnet *Stadsgaards begravelse* kendes⁵⁵ (jfr. p. 298 og gravminder).

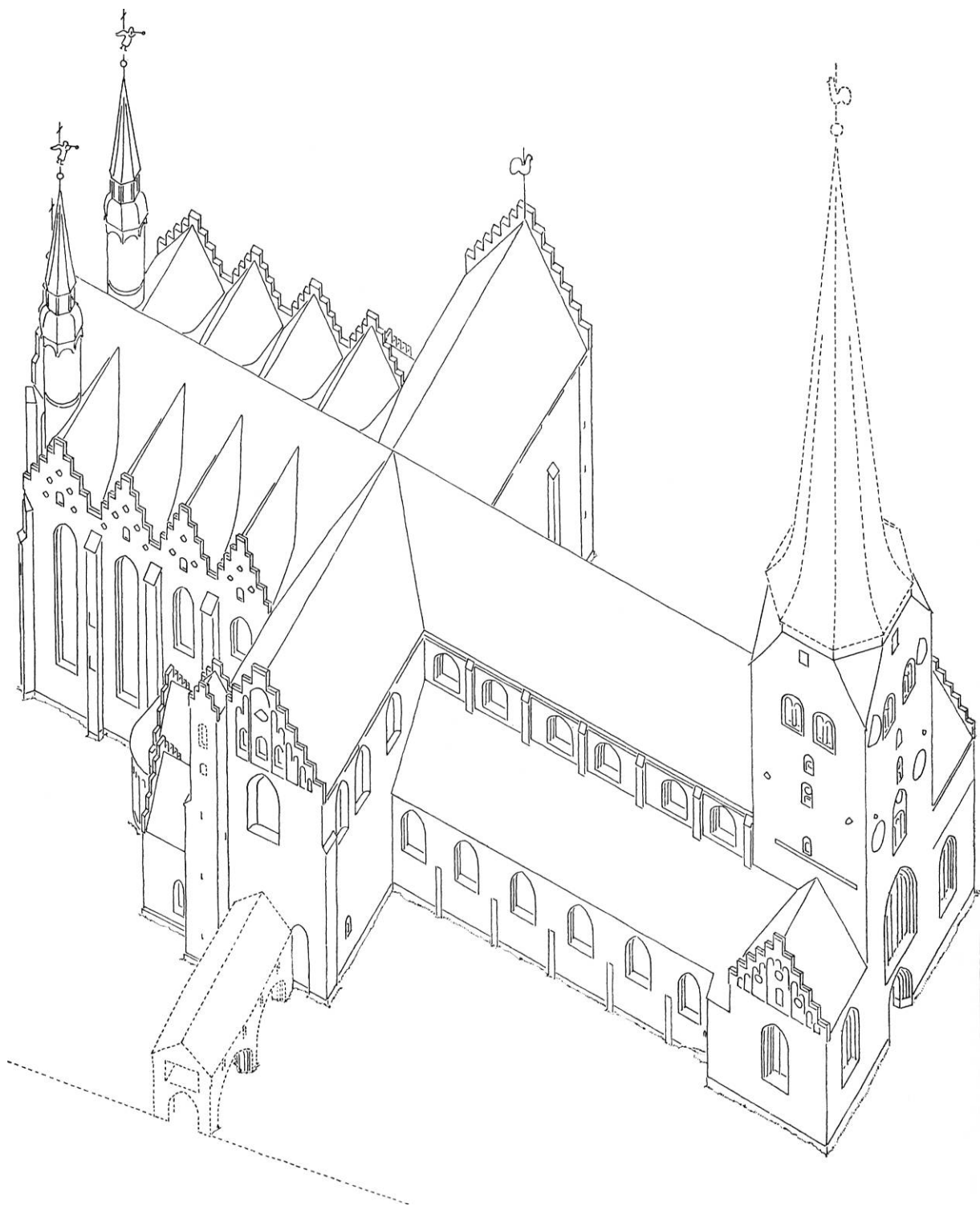
SAKRISTIET I KORET (fig. 144,7) blev indrettet 1709, ved at polygonen med et ca. tre meter højt panelværk (se inventar, jfr. gulve, p. 334) blev afskilret fra koromgangen. Efter at biskop Braem 1692 havde installeret konventhuset i det søndre kapel i den lange kirkes vestende (p. 288), og den ældre kapitelbygning derefter anvendtes som materialrum (p. 286), skabtes dette allukke »for præsternes magelighed lige midt bag alteret«⁵⁶ (Cramers plan 1745, fig. 150, jfr. pl. 4). I den første tid kaldtes rummet *præsternes kapel*⁵⁷, men derefter blev *sakristiet* den almindelige betegnelse⁵⁸, indtil sløjfningen ved kirkens indvendige ombygning i 1870'erne (p. 322). Senere fandt rummet sin afløser i det nuværende præsteværelse i sydligste østkapel (p. 285 og 329).

EFTERREFORMATORISKE BETEGNELSER FOR AFSNIT I KIRKEN. Ved siden af de anførte benævnelser for aflukker og enkeltkapeller inden for bygningskomplekset findes i arkivalierne nu forældede navne for kirkerummets enkelte sektioner; mange af disse betegnelser er umiddelbart forståelige og placeres let, og her yder den begravelsesprotokol, der knytter sig til Cramers plan 1745 (fig. 150), stor hjælp⁵⁹. Adskillige udtryk lader sig identificere ud fra sammenhængen, men enkelte kan ikke lokaliseres eller bestemmes med sikkerhed.

Stedsbestemte benævnelser: Den *lille kirke* eller *liden kirke*⁶⁰ er identisk med et af sideskibene; undertiden skrives de *stacket kvinde-* eller *mandsstole*⁶¹, hvilket ligesom den *lille kvindegang* eller den *lille karlegang*⁶² betyder henholdsvis nordre og søndre sideskib. Som betegnelse for midtskibet optræder de *lange stole*, den *store gang*⁶³ eller den *brede mellemgang* svarende til *sidegange* for sideskibene⁶⁴. Begravelsesprotokollen anfører *tværgangen under orgelværket*. Tværskibet benævnes (*store*) *korsgang*⁶⁵, *korskirken*⁶⁴ (1645: *Kaarsskircken*³) eller *korset*⁶⁶. Større inventarstykker som døbefonten (i søndre sideskib, se fig. 150, eksempel p. 294) eller lektoriet (p. 274) bruges ligesom fremtrædende begravelser som stedsangivelser.

Ikke nærmere placeret er *armariet*⁶⁷, og den *karnaph* eller *carnappet*, der ophugges 1642⁴⁸ og anføres 1670 i forbindelse med blyreparationer på nordre sideskib; ej heller *munkestuen* (1646) og *munke huellement døren* (1652—53)³. Muligvis hentyder karnap til en tagkvist, hvoraf der kan have været liere ligesom de to, der ses på fig. 146. Det er fremdeles usikkert, hvad der 1714 menes med *studerekammeret*⁶⁸. Et *håndmaterialhus* afskilredes ved portalen i søndre korsarm i slutningen af 1700-tallet⁶⁹ (pl. 4).

Endnu i nyeste tid har man kaldt domkirken *store kirke* til forskel fra Frue kirke, der var den *lille*⁷⁰.

DOMKIRKENS ANDET SPIR

Det høje spir, der kronede domkirkens vesttårn og utvivlsomt skal henføres til Jens Iversens embedsperiode, inden for hvilken det vel ikke tør dateres tidligere end 1460 (jfr. p. 239), var allerede en halv snes år efter reformationen så bygfældigt, at man frygtede dets fald og de ødelæggelser på kirkebygningen, der kunne følge deraf. 19. juni 1546⁷¹ beordrede Christian III kapitlet »den at nedtage og hvis tømmer, bly og anden del, som findes derpå, skal de lade forvare til hjælp at lade bruge til en anden spir, som skal igen opsættes«. Det er antagelig på kongens foranledning, at kapitlet ved nytårstid 1547⁷² henvender sig til Christian III's foretrukne bygmester, *Morten Bussert*⁷³, og skriver, »at efterdi at de er til sinds at nedtage domkirkens spir, at han derfor vil være derhos, når de ville opsætte en anden spir og dertil være forstander og til hjælp, at det må gå så meget des bedre for sig«.

Nedtagelsen af det middelalderlige spir har formentlig fundet sted i løbet af 1547. Samtidig med anmodningen til mester Bussert opfordrede kapitlet befalingsmanden på Skanderborg slot, Hans Stygge til Holbækgård, »at fly dem til deres spirs bygning fem stølther (tylter) tømmer og tre træer« og være dem behjælpelig med materialernes transport til Århus⁷⁴.

Mester Morten påtog sig arbejdet, gjorde forberedelser på tårnet og lod tømmeret hugge til efter sin plan; da viste det sig, at de materialer eller penge midler, der stod til rådighed, ikke strakte til. 1548 bad derfor lensmanden, Peder Ebbesen Galt, kansleren om hos kongen at udvirke hjælp til spirets bygning; Johan Friis, der tidligere havde været betænkt af kapitlet⁷⁵ og fra sin tid på Morten Børups skole må have haft S. Clemens kirke i levende erindring, har sikkert gjort sit, men tilsyneladende lykkedes det ham ikke at udvirke en kongelig donation til byggeriet. Kapitlet søgte de følgende år at skaffe kapital ved pantsætning af jordegods⁷⁶, og yderligere foreslog man at gøre spiret mindre og dermed billigere. Dette affødte en skrivelse til mester Morten i København, hvor kancellisekretær Jesper Brochmand, der beklædte embedet som domkirkens ærkedegn, fungerede som kirkens talsmand. I et brev fra efteråret 1550⁷⁷ til kapitlet i Århus refererede Brochmand, at han ikke havde været i byen, da Bussert fik skrivelsen fra kapitlet, og at Bussert selv var gået til kongen, »og sagde Mester Morten for mig, at det befaldet hans Naade aldeles intet, at Tømmeret til Spiren skulde nu anderledes forhugges og gøres anderledes, end som det nu gjort er, men vil endelig at det skal opsættes saa højt og efter den samme Fandtsunn [façon], som det nu er hugget tilsammen og er

Fig. 145. Axonometrisk rekonstruktionsskitse af domkirkens ydre efter det store spirs fornyelse 1551. 1 :500. KdeFL (p. 291 - 93). - *Axonometric sketch for the reconstruction of the exterior of the cathedral after the large spire had been renewed 1551.*

beordnet. Jeg formærker vel, at Mester Morten er endelig forstyret derpaa, at den skal blive saa, om hun ellers skal over Ende, og saa siger han, at det staaer ikke nu anderledes til at hugges, thi at Tømmeret er haardt som Horn at hugge udi, efterdi det har ligget saa længe tilhugget. Han siger, at det skal ikke tage mere Bly, end som det var paa Spiren tilforn. Og dersom der fattes mere Bly, da mener han, at man faar vel Raad endnu til en Landsbykirke eller to at lade bryde neder, om Behov gøres. Og siger han, at han vil befæste og bebinde Spiren inden udi Taarnet, saa at Muren skal ingen Tyngelse eller Besværing have af Spiren. Og efterdi at Muren har saa længe standen, som er muret op mellem Gavlene, da er han tør nok og duer vel at bygge paa, og er end Limbaanden gangen løs af Regn og Vædske, da siger han, at man skal lade bestille to eller tre Læster af den skaanske graa Kalk og lade den vel arbejdes og lade stryge alle Limbaandene uden til dermed, så holdes Muren vel fast og vorder intet at skade. Summa Summarum: Skal Spiren op igen, da skal hun blive, som hun er sammenhuggen.

Og troer jeg ikke andet, end naar Kongl. Majest. ser eller forfarer, at man tager det alvorlig faare, at Hans Naade jo vil hjælpe der ydermere til, saa at det tager en god Fremgang«.

Sluttelig anfører Jesper Brochmand, at han har skånsk kalk til rådighed, og at en århusiansk skude kan få det med, hvis kapitlet bestemmer sig for mester Mortens fremgangsmåde.

Muligvis allerede i den følgende sommer⁷⁸ kom spiret op, og 2. december 1552 fik kapitlet kongelig befaling om at betale Morten Bussert for hans umage⁷⁹.

Den tidlige renæssances bidrag til udsmykningen af Århus domkirke ødelagdes ved brand efter lynnedslag knap 100 år efter opførelsen (jfr. p. 293); vort kendskab til Morten Busserts spir beror da dels på bemærkninger i de citerede breve, særlig Jesper Brochmands redegørelse til kapitlet 1550, dels på gengivelsen på byprospektet fig. 6, omend det blot er hovedtræk i udformningen, der fremgår af disse kilder.

Det ser ud til, at forbruget af bly til tækning af det nye og det gamle spir har været nogenlunde det samme, hvorfor man — da Busserts skabelon øjensynlig var smallere end den oprindelige — må formode, at det nye spir var noget højere end det foregående. Ældre forfattere⁸⁰ angiver tårnets samlede højde til 300 eller 340 alen, svarende til ca. 200 m, hvilket ikke kan være rigtigt. Foreligger der imidlertid en fejlskrivning med alen i stedet for fod, og antages den mindste opgivelse, fås en samlet højde på op imod 90 m, hvilket med en tårnhøjde på knap 40 m giver et spir omkring 50 m højt, utvivlsomt inklusive kuglen og den haneformede *vindfløj* af kobber⁸¹.

Samhørende med den slanke kontur, hvis tømmerkonstruktion fæstedes »inden udi Taarnet, saa at Muren skal ingen Tyngelse eller Besværing have af

Spiren«, foretog mester Morten sin mest radikale ændring af den eksisterende bygnings øvre parti ved mellem gavlene — som det fremgår af Brochmands brev — at opmure udfyldninger, som ved hjælp af skrå hjørneafskæringer frembragte den ottekantede murkrone, der gengives på billedet fig. 6, og efter spirets fald 1642 bevarede lige til ombygningen i 1870'erne⁸² (jfr. p. 323). Rester af de indvendige, udkragede hjørnemuringer er bevaret ved oversiden af klokkestokværket (pl. 11, jfr. Nebelongs opmåling, pl. 9).

REPARATIONER 1640—70 OG DOMKIRKENS TREDIE SPIR

Fra første del af 1600-tallet foreligger efterretninger om syn på tårnet; 1625 gennemgik tømmermester Morten Teylgaard (eller Tegeler⁸³) spirets trækonstruktion og bjælkerne og påpegede mange mangler og ødelæggelser. Ligesom ved tidligere syn — 1614 nævnes Anders stenhugger — var der adskillige utætheder i blyet. 1632 ansattes blytækker Christen Jespersen til at have fast opsyn med kirkens tage og tømmer³⁴. Det fremgår af et missive 1634⁸⁴ med mange klagepunkter over domkirkens regnskabsførelse og økonomiske dispositioner (jfr. p. 71), at borgerskabet stødte sig på, at der 1625 på een gang var anvendt stor bekostning på kirken, nemlig 1440 rdl. Om pengene delvis — efter det ovennævnte syn — er kommet spiret, eventuelt andre afsnit af bygningen, til gode, ses ikke. Før tegningen fig. 146 blev udført efter midten af århundredet, var korets kamtakker forsvundet.

Imidlertid hjemsøgte domkirken af en alvorlig ulykke den 24. maj 1642 om formiddagen, da lynet under et hæftigt uvejr slog ned i spiret og antændte tømmerværket. Da man opdagede branden, havde ilden allerede så godt fat, at spiret ikke stod til at redde; brændende tømmerstykker og smeltet bly regnede ned over kirkens bygninger, særlig i vestenden, og forårsagede nye brande. Ved en utrættelig indsats fra redningsmandskabet, hvor samtiden fremhævede ritmester Jochim von Dibbern og hans ryttere, lykkedes det at hindre ilden i at brede sig, således at kun tårnets træværk og spiret blev luernes bytte⁸⁵. Efter at have udredet mindre beløb til redskaber og karle, som i anledning af branden havde arbejdet i tårnet, stod kapitlet midt under svenskekrigenes vanskeligheder med den krævende opgave at istandsætte kirken og om muligt forsyne tårnet med et nyt spir. Mest påtrængende foruden nød-afdækning af tårnet⁴⁸ var fremskaffelse af nye klokker. Med det formål indrettedes i skolen et støberi (jfr. p. 106), hvor der i løbet af sommeren fremstilledes et antal klokker, som med betydeligt besvær hejstes på plads i tårnet; læseklokken, der havde hængt i koret og derfor overlevet branden, flyttedes samtidig hen i vesttårnet⁸⁶ (jfr. klokker).

Kirkens økonomi tillod ikke foreløbig at smykke tårnet med et stort spir, og derfor gav Christian IV den 29. april 1643 kapitlet tilladelse til en midlertidig lukning⁸⁷. Samme sommer sluttedes kontrakt med bemeldte tømmermester Morten om et »dexel« til 130 rdl., medens mureren Anders Pedersøn allerede i maj havde fortinget med biskoppen og M. Paasche om reparation af tårntrappen⁴⁸.

I de følgende år anskaffedes materialer og udførtes med energi og hurtighed de mange reparationer, som branden havde nødvendiggjort; samtidig benyttede man lejligheden til at foretage en almindelig istandsættelse af bygningen inklusive en indvendig hvidtning; under arbejdet fremkom den kalkmalede krone i søndre korsarm og vakte stor opmærksomhed (jfr. kalkmalerier; desuden kirkegårdsmurens og ristenes udbedring i samme periode, p. 116). Blandt materialeleverancerne nævnes Hasselagersten (sandsynligvis mursten fra et teglværk i Hasselager vest for Århus) og norsk kalk, foruden kalk, der indkøbtes hos Jacob Abells (jfr. p. 288) bror, sognepræsten i Mariager, og med skude sejlede til Århus³; Jørgen grydestøber var i længere tid beskæftiget med af asken at udvaske bly, der ved branden var smeltet og havde lagt sig i hvælv-lommer og andre hulheder⁸⁸.

Tårnkapellernes og skibets hvælvinger, tagværker og blytage⁸⁹ blev sat i stand ligesom alle kirkens vinduer og portaler; hvælvene nærmest tårnet var mest medtagne, nedstyrtet tømmer havde særlig ødelagt det »over dåben« i søndre sideskib (jfr. p. 247), men det lykkedes Anders murmand med jernkiler at drive hvælvet til rette; Rasmus tømmersmand fra Mejlgade fornyede kirkens trækbånd, »Spændtræerne«, med »Buckhoffder« og »Opstender«. Et nyt orgel var installeret allerede 1645 (jfr. orgel), og det er formentlig efter denne tid, at sydsidens vestligste højkirkevindue tilmuredes (jfr. fig. 108).

I *tårnet* blev murværk og hvælvinger eftergået og repareret, begge trapper bragtes i orden, mens der i tilslutning til den nordre anlagdes en opgang til orglet³; der indlagdes nye bjælkelag med lofter og gulve samt forankringer af murene⁸⁹, i glamhullerne placeredes foreløbig træbrystninger⁴⁸, og en ny *klokkestol* blev sat op. Anders murmand og Christen Horsens indmurede svære bjælker i murkronen til fæsteise af dækslet. 1647—48 havde Søren smed gjort et nyt *fsejerværk* og hertil leverede mureren et lod. Snedker Willum stod i bispegården og forfærdigede af egetræ en ny *solskive* med kobberviser, som med besvær hejstes op og ved hjælp af jernankre fastgjordes på tårnets façade mod Storetorv, hvorefter Frederich stafferede den, og kirkens tutor Svend Hansen Arboe (jfr. inventar, gravminder) over urskiven lod opsætte en krone³. Nogle år senere tømredes et aflukket kammer med vinduer til urværket, der samtidig undergik forandringer⁹⁰ (jfr. p. 314).

Som den synlige afslutning på reparationsarbejderne rejstes 1650 tårnets tag,

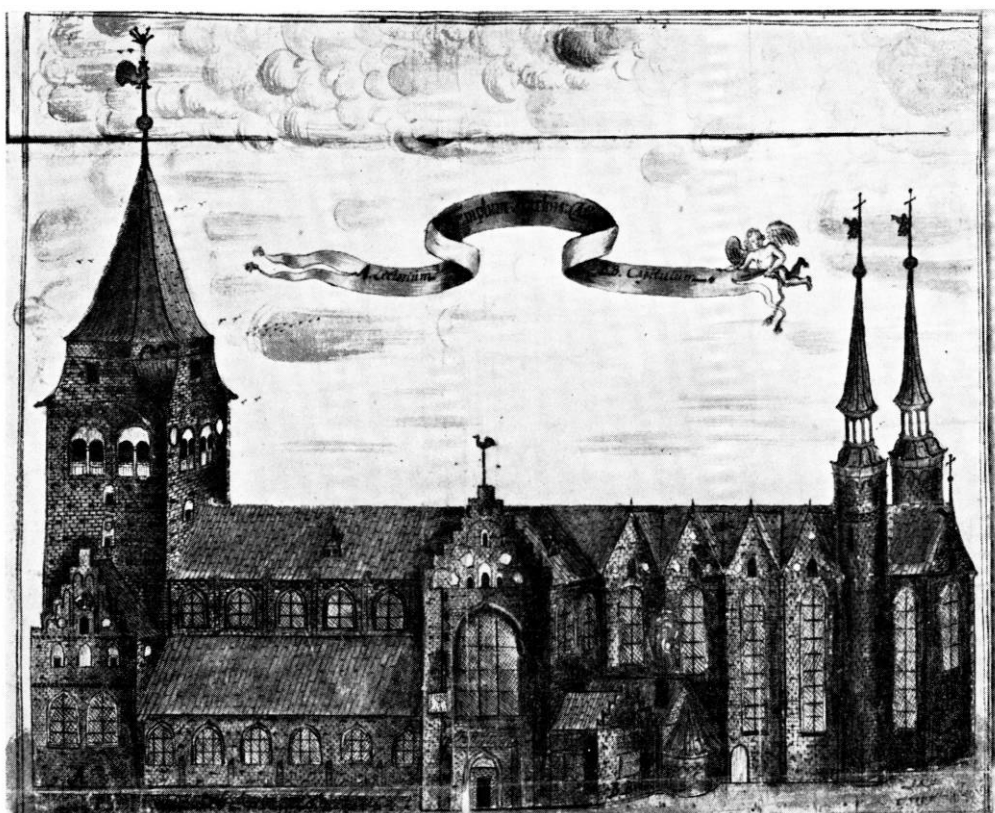
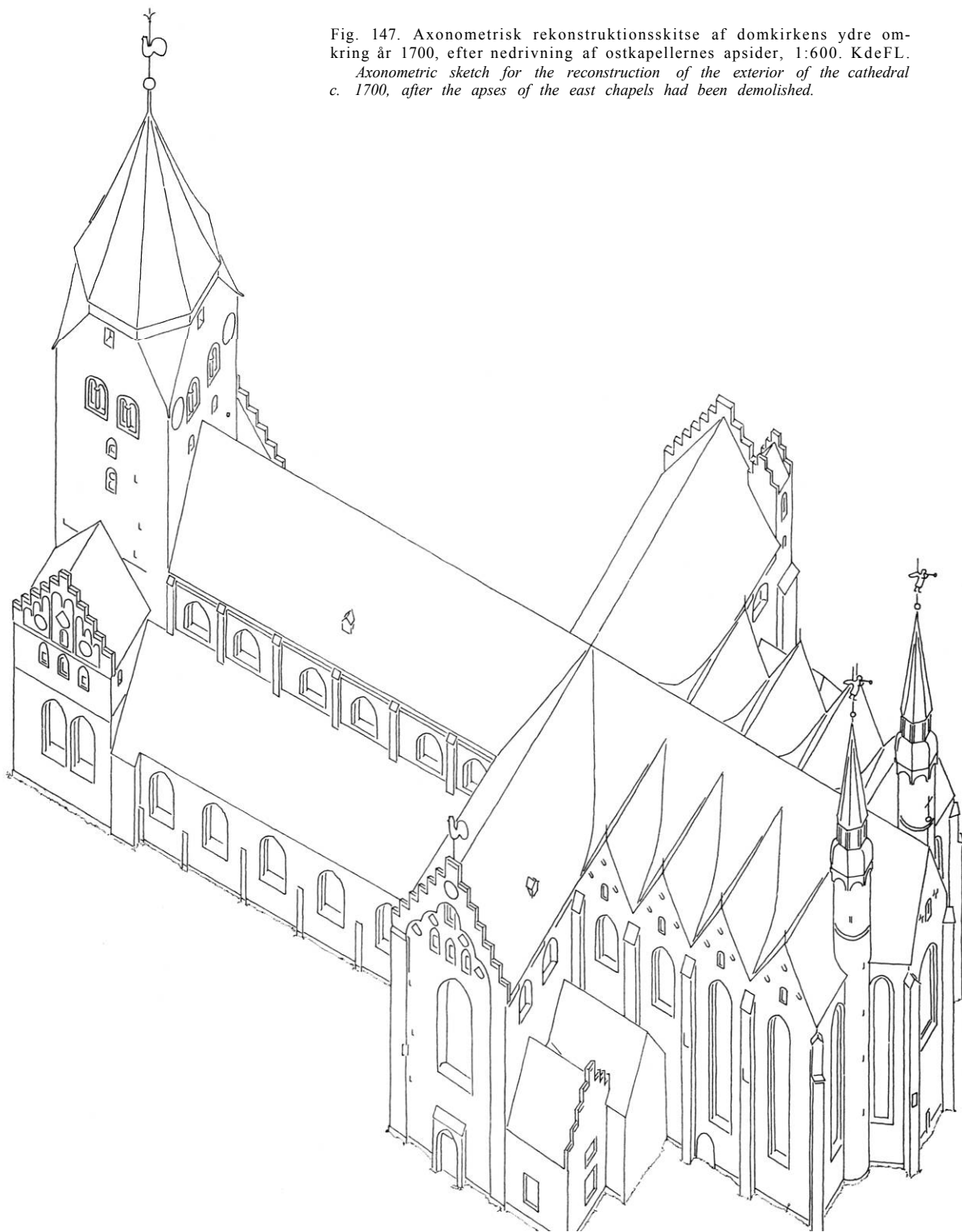

Fig. 146. Domkirkens sydside ved midten af 1600-tallet. Farvelagt pennetegning, sign. . . . ndorph, indsat i Rhumann II. Kgl. Bibl. A. Lectorium, BB. Capitulum. — *The cathedral's south side about the middle of the 17th century. Colour-washed pen and ink. Royal Library, Copenhagen.*

der i periodens fyldige regnskabsbog gennemgående benævntes »degselet«, enkelte gange »spiret«. Efter at et syn af Anders Thomesøn og Jens Søffrenssøn 1. marts havde foranlediget en styrkelse af tømmerværket med otte stykker 18 alen lange bjælker, begyndte Jens Christensen blytækningen den 12. juli; senest opsatte Søren smed *fløjstangen* med knop og en *†vejrhane*, der var fremstillet delvis af kobber fra forgængerens. En storm i august samme år fældede stangen, men den blev i lidt ændret skikkelse sat op igen. En februarstorm 1663 blæste atter vindfløjen ned, hvorefter Anders Ottens udførte en ny og større hane, Otte smed lavede en stang, og Claus maler forgyldte både knoppen og hanen³.

Tårnets tredie spir, der sammen med klokkeværket havde kostet op imod 1300 rdl.³, gengives på tegningen fig. 146, der henføres til 1660'erne. Det fremgår heraf, at det lave, ottekantede, pyramideformede spir, der over de ældre hjørneafskæringer (jfr. p. 293) kraftfuldt afsluttede og fremhævede tårnets

Fig. 147. Axonometrisk rekonstruktionsskitse af domkirkens ydre om-
kring år 1700, efter nedrivning af ostkapellernes apsider, 1:600. KdeFL.
*Axonometric sketch for the reconstruction of the exterior of the cathedral
c. 1700, after the apses of the east chapels had been demolished.*

tunge murmasser, er et værk af den modne renæssance i Christian IV's sidste år⁹¹. Spiret nyudførtes i en strammere skikkelse 1775—77 (jfr. p. 310), hvorefter det fejlagtigt fik betegnelsen Zubers hætte; før nedrivningen i 1870'erne (jfr. p. 323) gik pyramiden under øgenavnet »kaffekandelåget«⁹².

Reparationerne på tårnet i 1640'rne havde overvejende taget sigte på det indvendige, og der manglede stadig en istandsættelse af façaderne, hvor det sydvestre hjørne truede med at falde ned. I anledning heraf akkorderede kapitlet den 23. september 1663 med »ærlig, forstandig og konstig mand« Peter Rasmussen, murermester i København (jfr. p. 111), om reparationer således, at arbejdet skulle udføres næstfølgende forår; der opstod imidlertid problemer og indledtes forhandlinger og korrespondancer med Peter Rasmussen, hvorefter der den 15. juni 1664 afsluttedes en ny kontrakt om grundig udbedring af tårnets murværk indbefattende opmuring af piller i glamhullerne; arbejdet skulle først udføres 1666. Til trods for nye vanskeligheder og drøftelser, der bl. a. angik materialeindkøbene og sikkert delvis hang sammen med den store afstand og dårlige kommunikation mellem bygherre og entreprenør, kom arbejdet i gang 2. maj 1666 og gennemførtes i løbet af sommeren⁹³. Efter at mureren den 24. september havde modtaget sin betaling og kvitteret for 810 rdl., henstillede han, at der lagdes bly eller kobber i de reparerede glamhuller, hvilket Jens Klokke påtog sig at udføre⁴.

BYGGEARBEJDER OG REPARATIONER 1670—1740

1692 indrettedes det søndre vestkapel til *konventhus* (p. 287, jfr. inventar) og senest ved denne lejlighed blev rummet ved tilmuring af arkaderne mod våbenhus⁹⁴ og sideskib afskilret fra kirken; sidstnævnte sted anbragtes en dør i udsåret indfatning, foroven afsluttet med Christian V's navnetræk og krone og indskriften Synodus Arhusiensis Anno 1692⁹⁵.

Ved et syn 1688 karakteriseredes »kirkens mur i sig selv udvendig [som] temmelig vel vedligeholdt overalt«, mens der noteredes revner på begge sider solskiven³⁴. Et par år senere taltes imidlertid om bygningens brøstfældighed, og direktionen søgte udveje for midler til istandsættelse, hvilket bl. a. resulterede i en kongelig tilladelse 1694 til overførelse af 1000 rdl. fra S. Olai formue⁹⁶.

Århus magistrat overtog 1. februar samme år domkirkeinspektionen (p. 71) og anskaffede 1697 materialer med henblik på en større reparation⁹⁷. Fra århundredets sidste år er bevaret adskillige regnskabsbilag⁹⁸, der vidner om vedligeholdelsesarbejder af ikke ubetydeligt omfang, først og fremmest blev tagværker og blyafdækninger udbedret. Blyet på begge sideskibe og vestkapeller fornyedes; nordre vestkapel havde en overgang delvis tegltag⁹⁹ (jfr. p. 337f).

Af større betydning var *østkapellernes ombygning*, efter at konventsalen 1692 var flyttet til søndre vestkapel (p. 286). 1696 solgtes det gamle kapitels jernovn til bisp Braem³, og man søgte forgæves at afsætte de ledige bygninger til begravelser¹⁰⁰. I stedet indrettedes rummene til kirkens *materialhus*, hvilket afstedkom en del ombygning: Tage og tagværker på »de tuende gamle Capeler Ved Bischopens« blev afbrudt »og Igen med nye Tømmer Verch« opsat⁹⁸, og taget tækkedes med tegl⁶⁸. 1702 nedbrækkedes det større kapels »uanselige rundel«, »det stykke mur, der stod uden for det gamle kapitel«¹⁰¹, dvs. *apsiden* (formentlig fjernedes den nordre apsis i samme periode); herefter opførte Niels Sørensen og Hans Christopher Weis en ny mur og satte en dør i¹⁰², antagelig den dør i østvæggen, der vises på Cramers grundplan af kirken (fig. 150). Senest på denne tid blev kapellerne, der allerede i kapiteltiden havde kunnet aflåses¹⁰³, med en mur aflukket fra kirkerummet, og formentlig er gennembrydning af en nu tilmuret døråbning mellem tværskibet og det sydligste kapel foretaget ved samme lejlighed¹⁰⁴. Også kapellernes fælles halvtæg synes at skrive sig fra disse år.

En muret trappe, der i vestenden af søndre apsiskapel førte op til loftet¹⁰⁵ (pl. 4), og hvis tilhørende, nu tilmurede gennembrydning ses under hvælvet på sydvæggen i kapellets vestre fag, kan måske henføres til denne periode, mens det hvælvspor, der synes at kunne aflæses af opmålingen fig. 160, formentlig hører sammen med kapellernes ældre funktion som kapitelbygning.

Nordre vestkapel, der senest efter opbygningen af Laurids Ebbesens begravelse i 1630'rne (jfr. gravminder) var adskilt fra nordre sideskib, solgtes 1702 af magistraten med stiftsøvrighedens samtykke til friherreinde Sophia Elisabeth Carisius med ret til der at lade udføre begravelser og andre indretninger, som hun fandt for godt; dispositionen medførte bl.a. flytning af adgangen til orglet¹⁰⁶. Af hensyn til opmuring af en hvælvet gravkælder hævedes kapellets gulv og belagdes med de stadig bevarede fliser af sort og hvid marmor. Arkaden i tårnrummet blev udstyret med en sandstensindfatning (pl. 9; istandsat 1880¹⁰⁷), og 1704 opstillede Thomas Quellinus et marmorepitafium over fru Carisius og hendes to mænd (fig. 92); ved denne lejlighed blev kapellets nordvindue tilmuret¹⁰⁸. 1776 nævnes³⁴, at stamhusets våben fandtes både ude og inde (jfr. p. 288 og gravminder).

I begyndelsen af 1700-tallet underkastedes kirken en større istandsættelse, der særligt tog sigte på tagværker og tage (jfr. p. 337ff). Arbejdet udførtes af »kirkebøger« eller »bøgmester« Søren Hansen, der bl.a. på begge korets sider udbedrede »archerne«¹⁰⁹. 1705 fik det nyindrettede konventhus nyt blytag³, og om sommeren 1706 udbedrede blytækker Søren Hansen med to svende »die liere Pönter paa Tornet«; det følgende år kom turen til spiret og vindfløjen⁶⁸. Kortårnene blev grundig istandsat 1710—11¹¹⁰. 1719 var glamhullernes

murværk mørt; bræddelaget under blyet og andet træværk i vesttårnet forrådneth, hvorefter reparationer udførtes af Søren Jensen, der også arbejdede ved korets østgavl og muligvis udskiftede tagsten med bly på trappetårnet på nordre korsarm⁶⁸. Forskellige ikke nærmere beskrevne istandsættelser af murene, hvortil indkøbtes 2500 store mursten, udførtes 1726—29, da kleinsmeden Hans Nielsen fremstillede syv »krysankre«¹¹¹. 1730 indrettedes vindfang af panelværk ved søndre og nordre portal, og den vestre kirkedør blev anstrøget med rød oliefarve, mens listerne maledes hvide²². Efter en storm 1737 anvendtes et større beløb på reparation af spiret inklusive kugle og vindfløj, og tillige fandt omfattende glarmesterarbejder sted i de følgende år¹¹². I spirets forgyldte kugle, der målte tre alen i omkreds, lagdes i en blykapsel et digt om begivenheden, forfattet af stiftprovst Nannestad og skrevet på pergament¹¹³.

RESTAURERING OG BYGNINGSÆNDRINGER 1743-1744

Hidtil har man almindeligt, bl.a. med hjemmel i Herteis beskrivelse, placeret en større istandsættelse af domkirken i året 1747; arkivalierne godtgør imidlertid, at arbejdet fandt sted fire år tidligere, og fornylig har N. J. Israelsen yderligere påvist, at det kunstneriske ansvar for de ret betydningsfulde forandringer, der dengang blev foretaget, tilhører den indvandrede tysker, murermester *Nicolaus Hinrich Rieman* (†1759), deri Skive havde oparbejdet en entreprenørvirksomhed, som omspandt det meste af Jylland¹¹⁴.

Domkirkens værge i 1740'rne var farver Henrich Jensen Feilberg (jfr. gravminder), som øjensynlig havde sine egne meninger om, hvordan bygningen ved nogle velvalgte indgreb og tilføjelser kunne moderniseres i det ydre på den måde, »hvilket nu er brugeligt«. Den 2. maj 1742 skrev han kontrakt med Rieman om det følgende år at istandsætte kirkens mure udvendig overalt, hvor det var påkrævet; desuden omfattede entreprisen opmuring af svungne gavlkamme med dekorationer samt tre nye portaler. Endelig bestemtes, mens arbejdet stod på, at trappetårnet ved nordre korsarms gavl (jfr. p. 163) skulle nedrives, hvorved tværskibets nordre ende ville »blive regulær med den søndre«, som Feilberg udtrykte sig¹¹⁵.

I marts 1743 indledte Rieman og hans svende ombygningen med materialer, der var indkøbt af kirken; næstfølgende oktober stod resultatet færdigt, mens udgifterne havde beløbet sig til godt 3300 rdl.

Hovedtrækkene i bygningens udseende efter foryngelseskuren fremgår af den ikke ganske pålidelige tegning fig. 148, der tilhører skolemester Cramers kirkebeskrivelse. Mest afgørende for det nye fysiognomi med hvidtede vindueslysninger var vel de »udsveifede«, blylagte *gavle* med »Snerkler«¹¹⁶ (jfr. p. 310), der på vestkapellerne og tværskibet havde afløst de gotiske, teglhængte kamtakker.

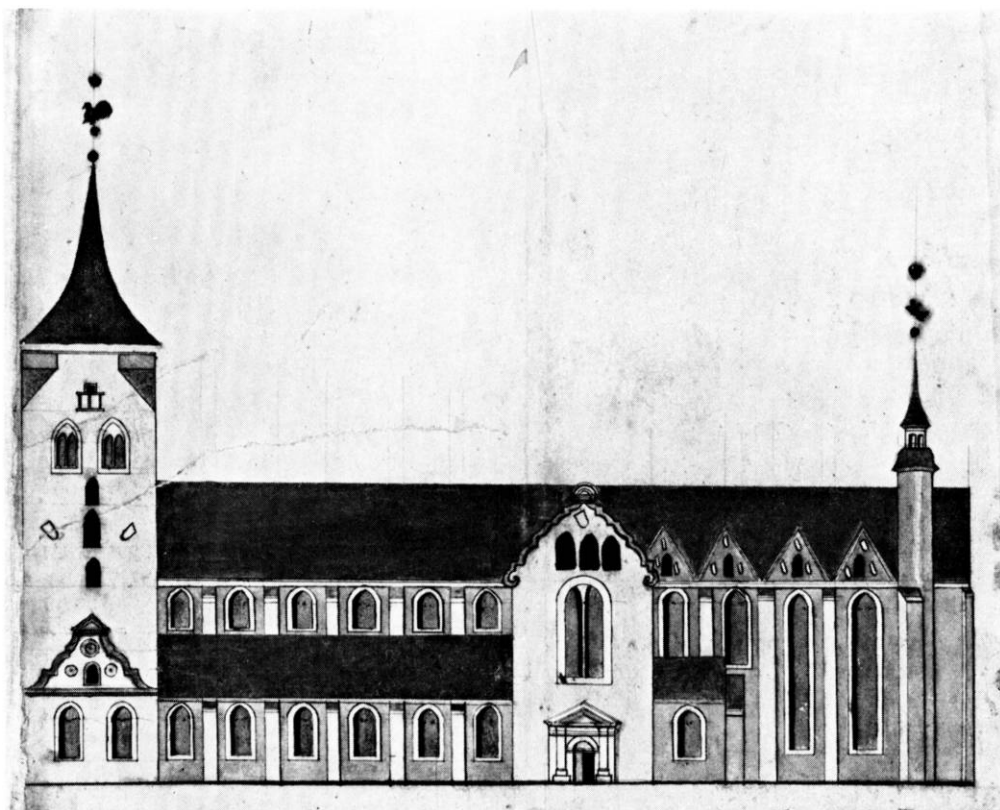
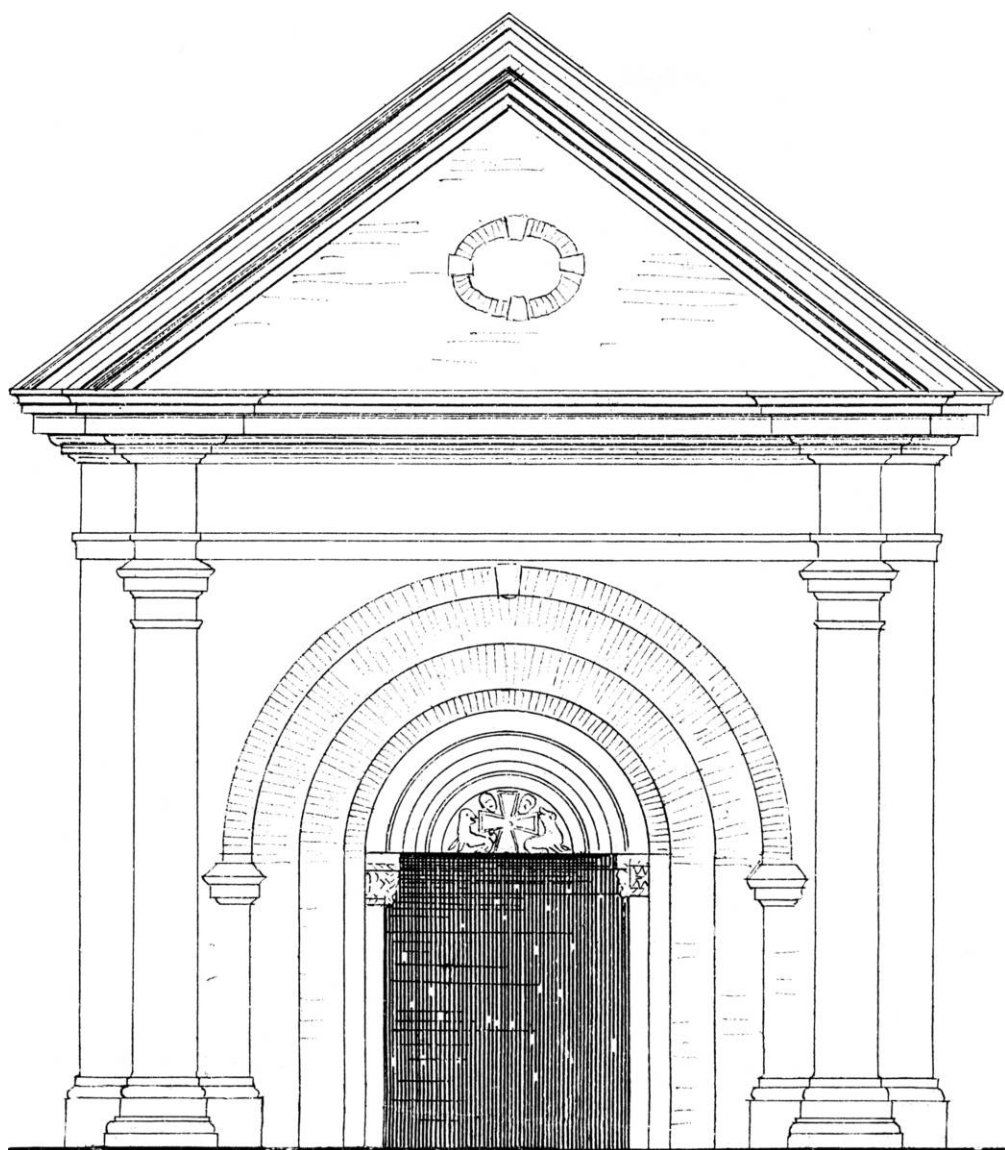

Fig. 148. Domkirkens sydside, farvelagt pennetegning ca. 1750, vist af Cramer. Søndre vestkapel mangler sin overetage. Statsbiblioteket. — *South side of cathedral, colour-washed pen and ink drawing c. 1750. Slate Library, Århus.*

Til gavlombygningen sluttede sig forandring af kirkens tre *hovedportaler* (fig. 9, 148 og 149; pl. 5, 7 og 8, jfr. p. 152ff), der i forskellig størrelse, afhængig af den ældre tilstand, alle blev udstyret med pilasterbårne frontoner med forkrøppet gesimsværk i provinsbarokkens tunge form. Frontonen på vestportalen var segmentformet med en kvadratisk blænding, mens begge korsarmsportalerne havde trekantgavle, den nordre med ellipseformet blænding. At dømme efter tegningen hos Cramer var tværskibets sydgavl ikke et mesterværk, men hele formsproget er karakteristisk for meget af periodens jyske, tyskinspirerede byggeri og kendes fra andre af Riemans arbejder.

Fig. 149. Nordre korsarms portal, som den så ud i perioden 1744 til 1879, 1:50. Usigneret opmåling fra 1870'erne i NM. — *The north portad of the transept as it was 1744—1879.*

ISTANDSÆTTELSE I 1770'ERNE

Forløbet af denne restaureringssag, som samlet strakte sig over mere end et årti og affødte en svulmende korrespondance¹¹⁷, blev allerede meddelt offentligheden af Hertel¹¹⁸; historiens hovedpunkter er senere refereret af Frederik Weilbach i bogen om *Architekten C. F. Harsdorff*, 1928, p. 80—83, og senest berørt i Knud Voss' redegørelse 1966 for *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*¹¹⁹.

Domkirkens tilstand var ved midten af 1700-tallet, særlig for tagværkernes vedkommende, så dårlig, at inspektionsmyndigheden, dvs. Århus' magistrat forestået af den »indsigtsfulde, virksomme og raske« borgmester F. C. Glee-rup¹²⁰, fandt en reparation højst påkrævet. Første skridt i sagen var besigtigelse af bygningerne ved den lokale entreprenør *Johan Bardewich*¹²¹, der 20. november 1768 anslog udgifterne ved en istandsættelse til godt 9000 rdl.⁵⁵.

Med en gæld på knap 1300 rdl. var kirkens økonomi på dette tidspunkt anstrengt, hvorfor magistraten i sin indstilling af 3. december samme år til stiftsøvrigheden³⁴ foreslog salg af kirkegods foruden kollekt og lotterier som udveje til at skaffe midler til reparation af »denne overmaade Vitløftige Kirke«. Ved åbent brev af 3. november 1769 tillod Christian VII, for at »denne Ældgamle og Brøstfældige men tillige u-formuende Kirke ikke aldeles skulle forfalde og vorde ruineret«, ombæring af kollekt overalt i Danmark og Norge, desuden skulle hver kirke i begge lande årligt i tre år bidrage med een rigsdaler¹²². Ifølge en opgørelse 1777 indbragte indsamlingerne etc. 10788 rdl. 3 mk. 14 sk.¹²³.

Sagens indledende faser ligger ikke klart belyst, men for magistraten var det hele tiden magtpåliggende, at arbejdet udførtes af byens egne håndværkere samtidig med, at alle bestræbelser blev udfoldet for at holde udgifterne nede; herunder lod man atter foretage besigtigelser¹²⁴ og indhentede udtalelser fra københavnske håndværksmestre, der dog bekræftede deres århusianske kollegers vurdering⁵⁵. I almindelighed fandt inspektionens synspunkter, der bl.a. fremførtes af kirkeværgen Frans Hinrichsen Kruise, genklang hos stiftsøvrigheden, der var første led på korrespondancens vej til centraladministrationens kontorer i København.

Kirkens direktører i hele restaureringsperioden var stiftsbefalingsmand Poul Rosenørn og biskop P. M. Bildsøe. Intet tyder på, at kammerherre, geheime-råd Rosenørn til Katholm¹²⁵ (1711—90, amtmand 1763—80) havde forståelse for bygningskunst, endsige for domkirkens komplicerede problemstilling; han gjorde sig gerne til talsmand for inspektionens undertiden smålige synspunkter. Det fremgår imidlertid, at han havde afgørende indflydelse på, at C. J. Zuber blev foretrukket som tilsynsførende ved arbejdets gennemførelse¹²⁶. Poul Bildsøe¹²⁷ (1710—77, bisp 1764—77) kunne i indstillinger afgive dissens, når han kom i tvivl om, hvorvidt et forslag var til kirkens bedste¹²⁸, men ofte skød han afgørelser over til amtmanden, idet han erklærede ikke at være kyndig i bygningssager³⁴.

Magistraten foreslog 19. april 1770³⁴, at man for at få grundlag for vurdering af de lokale håndværkeres duelighed lod dem begynde med materialhuset, dvs. søndre østkapeller (p. 285—86), som var meget forfaldne. Byens autoriteter tænkte sig tillige, at hele arbejdet til sin tid kunne udføres på akkord.

Første gang den nyligt oprettede overbygningsdirektion udtalte sig i domkirkesagen, 23. april 1772¹²⁹, ytrede man betænkelighed ved de lokale planer og tilrådede, at kirken selv købte materialer og derpå udleverede dem til håndværkerne. Der burde sluttet akkorder om de reparationer, som klart kunne konstateres, mens brøstfældigheder, som fandtes indvendig i murene eller grundvoldene, burde »forfærdiges i Dag Løn«.

Direktionen, der ifølge sin instruks af 9. september 1771¹³⁰ skulle være rådgivende ved offentlige byggeforetagender, tilføjede i brevet, at »til Opsigt over Arbeydet og Haandværkerne, som og tilligemed Kirkens Forstandere at slutte de fornødne Contracter og at betinge Priserne for Materialer og Arbejdslønnen« anbefalede man en byggekyndig mand og foreslog arkitekten *lians Næss*, der var informator ved det Kongelige Konst Academie. For kirkens regning skulle Næss (1723—95), der ved samme tid forgæves søgte at blive bygmester for Århus og Ribe stifter¹³¹, foretage en undersøgelse, opstille et restaureringsprogram med overslag og siden have opsyn med arbejdet.

På den tid sad i overbygningsdirektionen kommandørkaptajn Kaas, justitsråd Agerskov, ingeniørkaptajn Peymann, overvejinspektør Marmillod og hofbygmester Harsdorff; alene af domkirkesagen fremgår, at professor *Harsdorff* (1735—99) var forsamlingens dominerende medlem, der tegnede direktionens kunstpolitiske linie. I første omgang udviklede sagen sig efter Harsdorffs hoved; Næss rejste til Århus, hvor han opholdt sig godt to måneder i efter-sommeren 1772³⁴. I oktober orienterede han kirkedirektionen om omfanget af istandsættelsen, som han antog ville strække sig over tre år; tillige mente han, at håndværkerne måtte hentes i København. Som overbygningsdirektionens forslag, omhyggeligt gennemtænkt og opstillet i de enkelte arbejdsposter med tilhørende materialeforbrug, oversendtes Næss' restaureringsprogram inklusive tegninger¹³² i december samme år, med udgifterne anslået til godt 14350 rdl.¹²⁹ Januar 1773 udtrykte stiftsøvrigheden tilfredshed med det nøjagtige overslag, men var betænkelig ved enkeltheder i forslaget og ønskede frem for alt besparelser, da budgettet overgik kirkens formue med 5000 rdl.¹³³ Desuden vægrede man sig ved at godkende Næss', af overbygningsdirektionen billigede, vel-motiverede honorarkrav, der indbefattede det udførte arbejde og det fremtidige tilsyn¹³⁴.

Stiftsøvrighedens betænkeligheder angik bl.a. sideskibenes tagmateriale, hvor man ønskede bly som hidtil, mens overbygningsdirektionen for at opnå besparelser havde foreskrevet glaserede tagsten; spørgsmål om tagmaterialer var et hovedpunkt i brevvekslingen 1773—76. Det var primært økonomien, også som målestok for arbejdets kvalitet, der mellem overbygningsdirektionen og stiftsøvrigheden — og bag den magistraten — etablerede et modsætningsforhold, som voksede sig stærkere med tiden og lejlighedsvis avlede temmelig barske

formuleringer i korrespondancen. I forsommeren 1773 bemærkede magistraten¹²⁹, at »ved de Ventilationer og Betænkninger, man nu i næsten tre Aar på bekostelig Maade har iværksat, er intet hidindtil til Kirkens Bedste udrettet andet end, at man ved Næss' Besigtelse har erholdet Vished om Brøstfældighedernes Beskaffenhed og Reparationens Bekostninger«; man søgte derfor at sætte gang i sagen ved at udarbejde et forslag, der 8. juni med stiftsøvrighedens anbefaling ekspederedes til overbygningsdirektionen. I forslaget argumenterede magistraten for, at arbejdet udførtes af folk fra byen under daglig opsigt af en lokal byggekyndig, ligesom »en dygtig Murmester med Berømmelse nu skal have istandsat Mariagger Kiøbstad Kirke«; man forment, at »mons^r. Bardewich, som nu har nedsat sig her i Byen, og fra Grunden af har opført mange Kirker og andre Bygninger her i Landet, var saa vel skikket som nogen«. Magistraten var dog villig til at acceptere Næss som tilsynsførende for et mindre honorar end det krævede. Til besparelse foreslog man bl.a. materialhuset sløjfet, idet en bindingsværkslænge i stedet kunne rejses på den tomt, hvor Bisgård stod for nedrivning (jfr. p. 103). Denne henvendelse resulterede i et svar 15. september 1773 fra overbygningsdirektionen, tydeligvis konciperet af Harsdorff¹³⁵ og så karakteristisk i ordvalget, at det skal refereres med citater af repræsentative passager:

Stiftsamtmanden og biskoppen kunne »være fuldkommen forsikrede«, at forend bygningsdirektionen gav sin betænkning til kancelliet, »hvorledes Aarhus Domkirkes Istandsettelse paa den ordentligste og sparsomste Maade under kyndig og tilborlig Opsigt maatte foretages, havde [den] overvejet alle Omstændighederne saa noye,« at den »ville være ansvarlige derfor«. Direktionen tilbagesendte derfor magistratens erklæring, »uden derpaa at indlade os, da denne Magistrat er ligesaa incompetent, som ukyndig til at paakiende Vores Eragtning, der allene er Hans Kongl: Majestets allerhøjeste Resolution undergivet, i hvilken Henseende Vi og ville formode, om Magistraten en anden Tid skulde gives Anledning til at skrive noget, som angik os, at den ville udvælge sig en meere anstændig Skrivemaade og ikke betiene sig af en Formular, der allene skulle passe sig til en munter advocats Indlæg.« Videre: »Material=Huuset bor for at vedligeholde Kirkens udvortes Symetrie ikke nedbrydes, som De selv saavel af Kirken som den derover forfattede Tegning behagelig kunde indsee. Det var unegtelig og meget mere at deteriorere Kirken naar man afbrækkede nogen af dens Bygninger for at spare Bekostninger, end om man for samme Aarsags Skyld istedenfor Blye lod tække dens Side Bygninger med glasserede Tagsteene, hvorved Kirken i og for sig selv hverken beskadiges eller vanzires, og den anførte Aarsag at man kunde lade Material=Huuset igien opføre, naar Kirken fik Evne dertil gielder ligesaavel i Henseende til Taget, som kan giores af Blye, saa hastig Kirken dertil kunne faa samlet de fornødne Midler, endskiønt Steen-Taget paa disse Bygninger gjør samme Tieneste som et blye Tag, følgelig ansee Vi Magistratens Forslag aldeles Uantageligt.

De Højtærede Herrer vilde letlig indsee hvor usikkert De kunne betroe den af Magistraten foreslagne Bardewijk til at forestaa den betydelige Reparation, som ved Kirken bliver at foretage, naar de allene tager i Betragtning, at han er dristig nok til at nedsætte en Reparations Bekostning langt under den Summa, som et heelt Byg- og Kunstkyndigt Collegium ikke i nogen Deel tør indskrænke, naar Bekostningen ej forgiæves

skulde anvendes; Vi kiende og alt for vel Haandverkernes og de Bygningskyndiges Styrke uden for Recidencen til at Vi skulde holde det raadeligt at betro Bardewijk Opsigten ved Reparationen om han endog vilde paatage sig den for intet.

Vi have ingen Tid fastsat Kirkens Reparation paa 3de Aar, men skulde tvertimod formeene, naar til alle Tings Anskaffelse i rette Tid giores de fornødne Anstalter, som vel blev Magistratens Pligt at besørge at den i 2de Aar aldeles kunde udføres, følgelig blev Bekostningen for Opsigten istenden for de af Magistraten udsadte 2100 rdl. ikkun 1400 rdl.

Da til Opsigten nødvendig maa antages en Mand, som baade er erfaren i Bygnings Oeconomien og kyndig nok i Kunsten og ellers i Stand til at rette Haandverkerne, paa-kiende Materialernes Dygtighed og ordinere deres Tilberedelse : Saa viide Vi ingen anden at anvise de Højtærede Herrer end den forhen udnævnte Bygnings Informator Næhs hos hvem de kunde være betryggede; thi Mængden af Bygmestre er endnu ej saa stort, at man har nogen at giore Valg iblant, naar Vi undtage dem som staae i Hs. Konge!: Majestets tjeneste«.

Harsdorffs bestræbelser ved denne lejlighed og senere for at kirkebygningen ikke skulle ændres eller forringes og hans omsorg for det historisk rigtige gav sig adskillige udslag i indstillingerne til direktionen og i dennes erklæringer: Kirkens proportioner er »som om de kunde have været bestemte af Grækerne, dog uden ald Decoration«¹³⁶. »Kirkens Bygninger, i den Stil de ere byggede, maatte istandsættes uden derved at foretage nogen unyttig og upassende fremmed Forandring«¹²⁹, »men ophielpe een saa bekient som smuk Kirke til Fædrene Landets Ziir«¹³⁷. Ligesom Harsdorff bestemt modsatte sig materialhusets nedrivning, kunne hverken han eller Næss¹³⁶ gå med til, at kirken forandredes med pulttage »i en fordærvet-moderne Stil, som ej passer sig til det øvrige« og ville »fordrive den gamle Gothicke Smag, som alle søge at conservere«. Videre gjaldt Næss' bekymring, at »ikkun det gamle Muurværk med det nye vil forbindes«¹³⁸.

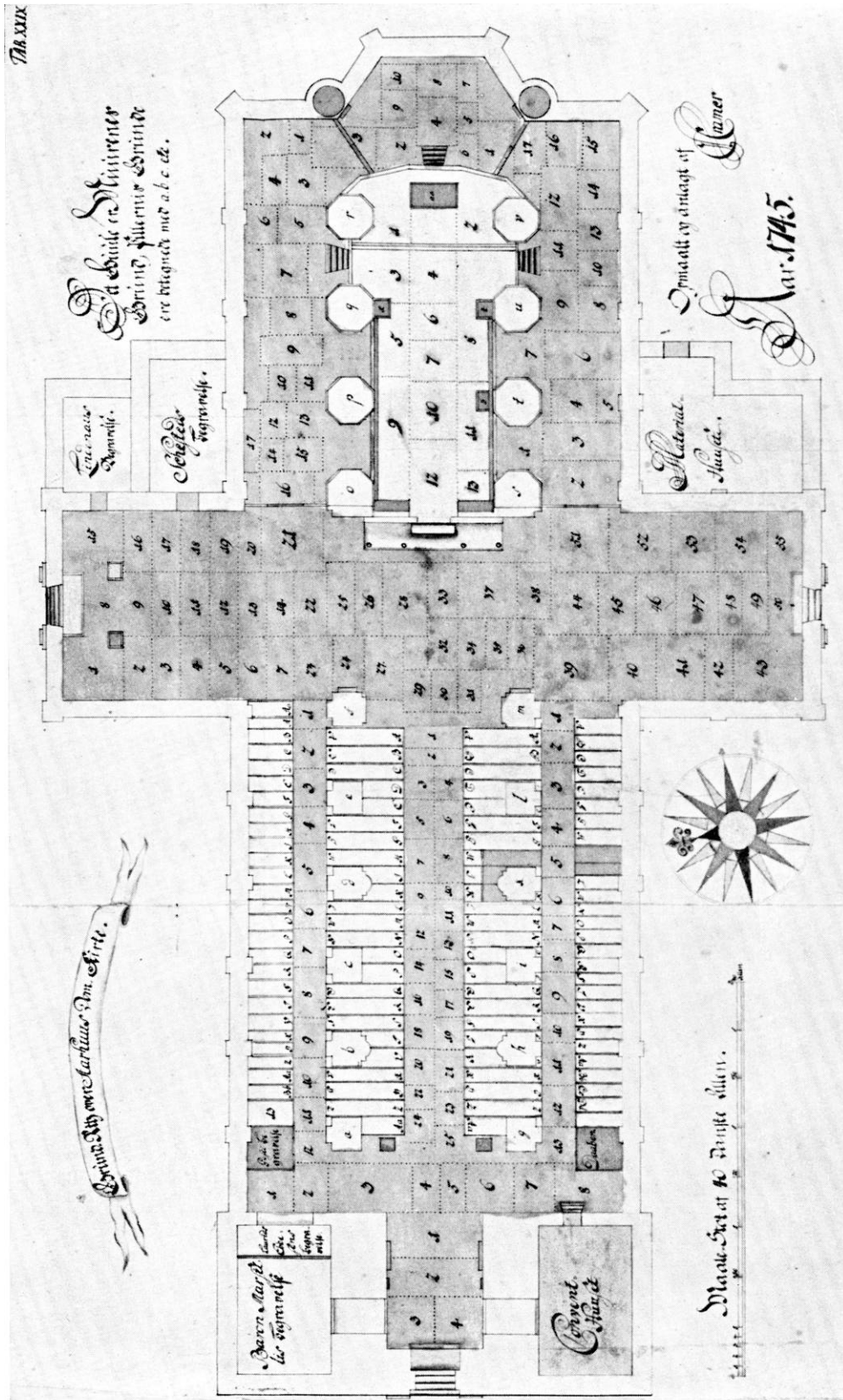
I det fortsatte forløb af restaureringssagen søgte stiftsamtmænd Rosenørn at frigøre kirken fra den Næss-Harsdorff'ske plan¹²⁸, hvilket mislykkedes; tværtimod fik projektet kongelig approbation¹²⁹ i februar 1774, og samtidig berammedes og anordnedes en offentlig licitation på Århus rådstue i april, senere udskudt til maj¹³⁹.

Den selvstændige overbygningsdirektion var imidlertid ved omdannelserne efter Struensees fald ved reskript af 21. september 1773 henlagt som kontor under rentekammeret¹⁴⁰, hvilket stækkede Harsdorffs indflydelse. I det kritiske forhold til stiftsøvrigheden i Århus, hvor en klaring af spørgsmålet om den tilsynsførende arkitekt trængte sig på, blev det afgørende, at Christian Joseph Zuber (1736—1802) i slutningen af 1773 var vendt hjem efter et flerårigt studieophold i udlandet; allerede ved afrejsen 1766 havde han modtaget udnævnelse til bygningsinspektør, og nu ved hjemkomsten søgte han embede¹⁴¹; Harsdorff nærede ikke tillid til Zuber, men denne benyttede sine veludviklede

forbindelser til ledende administrationsfolk, bl.a. første deputerede i finanskollegiet Gregers Juel, kendt som modstander af bondefrigørelsen¹⁴².

Ved licitationsforretning 27. maj 1774 fremkom tilbud fra Johan Barde- wick, Anders Kruuse fra Horsens, Niels Bay fra Flensborg, Christen Møller fra Broballe og den lokale tømrmester Anders Westergaard; budene startede ved 11000 og sluttede med 9790 rdl.¹⁴³, idet arbejdet tilkendtes Westergaard¹⁴⁴, for hvem Jacob Jensen Rosborg til Kalbyegård havde stillet kaution¹⁴⁵. Herefter korresponderede stiftsøvrigheden og finanskollegiet om bygmesterlønnen, hvor bispem i forventning om bidrag fra statskassen ville strække sig til det af Næss forlangte honorar; amtmand Rosenørn derimod udvirkede, at kongen 13. august udnævnte Zuber til tilsynsførende, lønnet »af den dertil udsatte fond« med en årlig gage på 400 rdl. inklusive rejser¹⁴⁶. 10. september godkendtes licitationen; Anders Westergaard bestilte materialerne¹⁴⁷, som hen på foråret 1775 ankom til byggepladsen, og i juni modtog han første udbetaling på akkorden¹²⁹. Fra marts havde de lokale autoriteter korresponderet med Zuber, der lovede at være fremme i Århus ved arbejdets begyndelse³⁴. Omkring 10. juni tog håndværkerne fat og indledte med nedbrydning af spiret på store tårn, men Zuber indfandt sig først en måned senere¹⁴⁸. Inspektørens opgave var temmelig bunden, for så vidt som han blot skulle drage omsorg for, at den af kongen approberede Næss-Harsdorff'ske plan blev forsvarligt virkeliggjort. Efter ankomsten til Århus og besigtigelse af situationen fandt Zuber imidlertid — måske tilskyndet af folk på stedet — anledning til at fremsætte en række forslag, der ændrede eller supplerede den vedtagne restaureringsplan. Zubers tanker blev i eftersommeren 1775 diskuteret på lokalt plan¹⁴⁹ og opstillet i ni punkter, hvoraf de vigtigste var fornyelse af spærene i søndre korsarm og nordre østkapeller, ønsket om at lægge halvtag på samme kapeller (ligesom det allerede eksisterende på de søndre, p. 298) samt forslag om valme på korsarme og vestkapeller. I anledning af sidstnævnte punkt ræsonnerede man, at »tillige med andre fordele kan ved et sådant brudt- eller valmtag en gesims anbringes rundt om, hvorved murene bliver dækket for regnen«. Zuber anslog en merudgift på små 4000 rdl. og forudså yderligere omkostninger, da høj-kirkens tagværk og tømmeret i kortårnenes spir sikkert også måtte fornyes¹²⁹. Ad kommandovejen nåede Zubers promemoria i oktober frem til bygningsdirektionen¹⁵⁰, der i marts 1776 rykkedes for en resolution¹⁵¹. I mellemtiden havde bl.a. Næss og Harsdorff udarbejdet indstillinger¹³⁶, der blev lagt til grund for direktionens erklæring af 2. april¹²⁹, og som i noget fornærmede vendinger afviste Zubers forslag, bortset fra at man kunne tillade bly på side-

Fig. 150. Plan af domkirken med begravelser 1745. Kgl. Bibl. — *Plan of the cathedral with tombs 1745.*
Royal Library, Copenhagen.

skibstagene, hvilket kun var et økonomisk spørgsmål. I erklæringen, der samtidig tilsendtes kongen¹²⁸, understregedes det, at »her ikke handles om at give disse Bygninger et udvortes Udseende i en nyere Smag, men alene at istandsætte dem godt. Saaledes vil de af Zuber foreslaaede Pult-Tage med Gesimser i Stedet for de ret opstaaende Gothiske Gavle ikke finde Sted«. Forandringer ved gavldekorationen »strider imod Majestætens Omhu for at vedligeholde de offentlige Bygninger og Mindesmærker med deres Zirater, som de fra deres ældgamle Begyndelse af er indrettede«¹⁵².

I sommeren 1776 fortsatte arbejdet på kirkens ydre, ved vintertid var tagene færdige med tegl på sideskibene¹³⁶; om efteråret var gudstjenesterne med kancelliets samtykke af 14. september henlagt til Frue Kirke¹⁴⁸, således at man kunne begynde den indvendige reparation. I store træk var bygningsdirektionens plan fulgt, mindre afvigelser, såsom afdækning af portalerne med bly i stedet for sandsten, blev aftalt på stedet og gennemført med de lokale myndigheders billigelse³⁴; materialhuset fik halvtag¹⁵³.

Zuber, der havde ønsket sig løst fra inspektionen eller støttet i sine ændringsforslag¹⁵⁴, fandt ingen tilslutning i bygningsdirektionen; til afgørelse af spørgsmål om afvigelser fra direktionens restaureringsplan begærede han på slutningen af året en bygningskonduktør sendt over fra København, hvilket dog ikke blev til noget¹⁵⁵.

14. december 1776 indberettede nogle af katedralskolens lærere i malende ordvalg, hvor lidet de daglige korsange besøgte, og 24. januar året efter tillod kancelliet stiftsøvrigheden at indstille dem¹⁵⁶; denne omstændighed angik utvivlsomt *lektoriet* (p. 275), som magistraten ønskede fjernet samtidig med kirkens indvendige istandsættelse. Næss havde i sin tid ment, at pulpituret, der var for dyrt at reparere, for sine antikvariske værdiers skyld, og som en gevinst for den symmetriske virkning i rummet, burde flyttes til gavlen af søndre korsarm¹²⁹, men da det kom til stykket, blev lektoriet helt kasseret¹⁵⁷.

Det meste af året 1777 fortsattes arbejdet, bl.a. blev der indsat nye vinduer, hvis udformning havde givet anledning til meget skriveri¹⁵⁸, og der opsattes en skillevæg ved tårnrummet⁵⁵. Åbenbart var den foretagsomme murermester Anders Kruuse¹⁵⁹ gået i kompagniskab med Anders Westergaard, idet entreprenørerne 24. april¹²⁹ i fællesskab kvitterede for et større beløb.

Inden vinter var hele arbejdet færdigt; som afslutning afholdtes 16.—19. november synsforretning, hvor Lars Aagaard fra Kolding beså alle tagene, Peder Tydsk fra Randers al murerarbejdet, Espen Fransen Møllerup fra Randers gennemgik al tømmerarbejdet, og den lokale Simon Nielsen synede smede- og snedkerarbejdet. Den følgende dag kvitterede Zuber for sin sidste inspektionsløn, men der gik et par dage, før øvrigheden gjorde endelig afregning med Anders Westergaard, hvis krav skulle reduceres med værdien af den demonterede gavl-

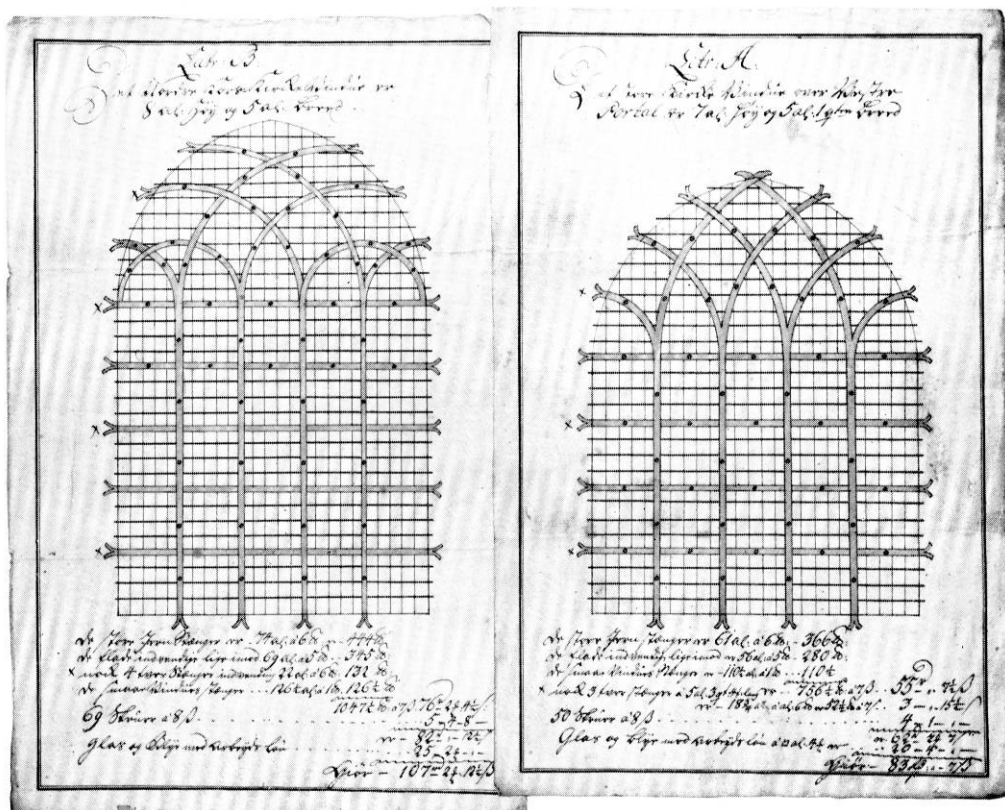

Fig. 151. H.Næss: To forslag til vinduer ca. 1772, dels i nordre korsarm, dels i vestfronten. Landsarkivet, Viborg. — *H.Næss: Two drafts for windows c. 1772. The archives, Viborg.*

pynt, hvis »vaser og kryds« entreprenøren havde sikret sig¹²⁹. Fire år efter afholdtes ifølge licitationskonditionerne et afsluttende syn, hvorefter de påpegede mangler udbedredes af Anders Kruuse¹⁶⁰.

RESTAURERINGENS BYGNINGSMÆSSIGE OMFANG

I de halvtredie år, istandsættelsesarbejderne pågik ved domkirken, skiftede bygningen karakter; da stilladserne blev taget ned, viste de egentlige forandringer sig dog ikke at være så store, som byens indvånere måske havde ventet, og som der havde været optræk til undervejs. Det stod da klart, at restaureringen i overensstemmelse med overbygningsdirektionens program havde været overvejende af bevarende art med tætning på tag og fag som fornemste formål. Resultatet af ombygningen stod — når bortses fra kortårnernes spir, der fornyedes 1822 (jfr. p. 312) — næsten uændret til 1870'erne og kan aflæses på ældre fotografier (f.eks. fig. 9 og 19) og Nebelongs opmålinger (pl.

4—10). Domkirken opnåede i 1770'erne en øget regularitet, bl.a. ved tagbeklædningens fordeling med mørkt fornedet og lyst foroven. At alle gavlopbygninger og kamme forsvandt understregede det kubiske i bygningsmasserne og gjorde formerne spændstige.

For såvidt havde tagmaterialernes ændring givet det ydre et nyt præg, men det betød ikke et afgørende indgreb. Bortset fra *lektoriets* nedtagelse gennemførtes kun to forandringer, som fra et antikvarisk synspunkt må karakteriseres som beklagelige forringelser: Den ene, at øvre etage på *søndre vestkapel* (jfr. p. 224) blev nedrevet ifølge Næss' plan af hensyn til symmetrien; den anden, at dobbelttaget over de *nordre østkapeller* (jfr. fig. 160) blev afløst af et fælles halvtag. Kapellernes tagproblem havde givet anledning til megen korrespondance, og Zubers forslag om halvtag over de nordre sidebygninger, ligesom det allerede eksisterende over de søndre, mødte ikke modstand i overbygningsdirektionen.

Adskillige mindre istandsættelser og udbedringer af murværk har for samtiden vidnet om, at der var sket noget alle vegne; kun hovedentrepriserne skal opregnes her¹⁶¹: Tværskibets og kapellernes svungne *gavle*, der var dyre i vedligeholdelse, med samt deres pynt af vaser og opsatser, som ifølge Næss¹²⁹ »ikke var af den rette gamle gotiske stil, men en invention af murermeister Rieman for nogle og 30 år siden« (jfr. p. 299), blev afløst af rette gavlafslutninger, afdækket i eet med tagfladerne.

Alle *tage* og *spir* blev nylagte; der kom bly på store tårns pyramidetop samt på de fire skrå hjørneafskæringer, på højkirken, korsarmene og koret. De to tårne i øst fik på topspirene kobber (nedtaget fra nordre østkapeller), bly på resten (jfr. p. 267). Alle kapeller og sideskibe afdækkedes med glaserede, hollandske vingetegle; vestkapellernes rygning gjordes af bly.

Alle *tagværker* blev repareret, ødelagte stykker udskiftedes; adskillige steder blev tømmerværket helt fornyet, dette gælder i alle tilfælde spiret på *søndre kortårn* og det store *vesttårn*. Meget omfattende fornyelser fandt sted i *højkirken* og *søndre korsarm*. Der blev muret enkle, udkragede *gesimser* på højkirken, mens sideskibe og kapeller af besparelsesgrunde måtte nøjes med egetræsgesimser¹²⁹; gesimser og vindueslysninger hvidtedes 1833⁵ (jfr. fig. 9). Af hensyn til beskyttelse af murkronen på *store tårn* foreskrev Næss tre alens forhøjelse og gesimsafdækning med bornholmsk sandsten. Den vellykkede, mere stramme nyudformning af vesttårnets øvre afslutning, hvis grundtræk gik tilbage til 1650 (jfr. p. 295), var Næss' værk.

Hvad videre angår kirkens ydre, hvor ti alen af toppen på søndre kortårn

Fig. 152. Christen Købkes maleri af tværskibet 1830. Statens Museum for Kunst. — *The transept, painting by Christen Købke. 1830. State Museum of Art, Copenhagen.*

blev ommuret, skete der en forandring ved vinduerne, hvor sålen, »vandfaldet«, i overensstemmelse med Næss' projekt blev belagt med bornholmsk sandsten til afløsning af bly. Overbygningsdirektionen havde også foreskrevet sandstensafdækning af de tre portaler, men efter Westergaards forslag³⁴ blev blyet her fornyet.

I kirkens *indre* blev alle *hvælv* udbedrede, også de to i tårnet; det fremgår imidlertid ikke, om nogle blev helt ommurede. *Spindeltrapperne* repareredes, de to i store tårn blev efter planen, men mod Zubers ønske, belagt med de stadig bevarede egetrin¹⁶². Ligeledes i tårnet istandsattes bjælker, lofter og gulve, der ved det afsluttende syn betegnedes »af dygtige materialer«. *Klokkestolene* blev helt fornyede. Tårnets nederste stokværk med vindfang inden for portalen indrettedes til *våbenhus* ved opsætning af tværskillerum bemalet med moralske sindbilleder i lyse og stærke farver (se inventarafsnittet) og med dobbeltdør i indgangen til kirkens midtskib¹⁶³.

Videre blev overalt *gulvel* rettet op, gravstene lagt i vage og den øvrige flade brolagt med gule Flensborgsten, der ses på f.eks. Christen Købkes maleri, fig. 152 (jfr. p. 334). Endelig blev jernet fornyet i 31 *vinduer*, og uden for overslaget anbragtes i Sehesteds »og en anden begravelse« to nye vinduer; både Næss og Zuber gav udkast til sprosseværkets udformning (jfr. fig. 151), hvor sluttelig jernværket blev »paa suffisant maade samlet og forarbejdet«¹²⁹.

Som arbejdets prik over i'et skulle ifølge Næss' program tårnets *urskive* opmales og tallene forgyldes; intet tyder på, at man undlod hverken denne post eller ny *forgyldning* af kugler og fløje på de tre spir. I store tårns tøndeformede *kugle*, der sammen med *vejrhane*¹⁶⁴ (fig. 154) bevares på nordre galleri i kirkens nordre korsarm, blev indlagt en kobberplade med indskrift forfattet af stiftsprovst Monrad i fortsættelse af traditionen fra 1737 (jfr. p. 299). Til Nannestads digt, der ved samme lejlighed blev overført på en kobberplade, gjorde Monrad en tilføjelse, og yderligere forfattede han en beretning om kirkens istandsættelse, der også nedlagdes i kuglen¹⁶⁵.

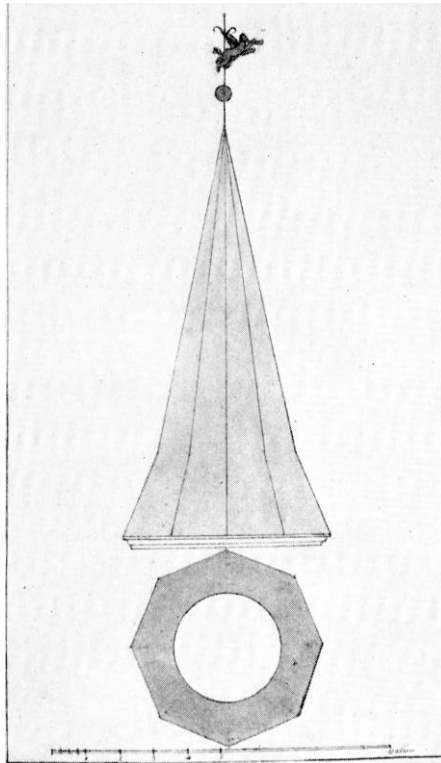

Fig. 153. Forslag til kortårnespir 1822, vist af B.Bonnesen. Landsarkivet, Viborg — *Suggestion for spire on the choir towers 1822. The archives, Viborg.*

NYE SPIR PÅ KORTÅRNE 1822

Ved restaureringen i 1770'erne blev tømmerværket i søndre kortårns spir fornyet, mens det i nordre blot repareredes (p. 310); denne omstændighed var sikkert en forudsætning for, at nordre spir knækkede og blæste ned under stormvejr om eftermiddagen den 11. marts 1822. Det vakte stor opmærksomhed i samtiden, at vindfløjens engel i faldet havnede i stuen hos en af katedralskolens lærere¹⁶⁶. I overvejelserne¹⁶⁷ angående spirets genrejsning henvendte inspektionen med kirkeværgen sig til den lokale skibsbygger Bone Bonnesen, der udarbejdede overslag og forslag (jfr. fig. 153). Under forhandlingerne besluttede man sig til at forsyne begge kortårne med nye, mindre og billigere afslutninger og overdrog Bonnesen at bestemme formen i overensstemmelse med sin egen smag. Allerede i maj afholdtes licitation, hvor også møllebygger

Lorentz Claeesen fra Sønderborg afgav tilbud; omkring 1. juni valgtes Bonnesen, efter at han havde reduceret sin pris.

Om sommeren bandt man trosser i toppen af søndre spir og trak det ned på gaden, efter at lanternens stolper var savet over! De nye tårntoppe udførtes i løbet af efteråret, og ved juletid betaltes håndværkerregningerne, hvor blytækker Øvle Jensen fra Fillerup havde tagdækningsentreprisen¹⁶⁸. Blikkenslager Dendler leverede og maler Bøegh forgyldte¹⁶⁹ de kronende *kobberkugler, kors* og **fløje*, hvoraf en med årstallet 1822 bevares på nedre galleri i kirkens nordre korsarm¹⁷⁰.

Bådebygger Bonnesens ottekantede, spændstige, løgformede tårnafslutninger, de såkaldte peberbøsser¹⁷¹, der bevarede til domkirkens hovedrestaureering i 1870'erne (jfr. p. 322), kendes fra ældre tegninger og fotografier (jfr. fig. 11 og 24, foruden Nebelongs opmålinger, pl. 6—8) og er formentlig et selvstændigt arbejde udsprunget af situationen og mesterens profession. Det er åbenbart, at de kobberklædte spirs svulmende, tætte figurer glimrende harmonerede med kirkebygningens udseende efter istandsættelsen 1775—77; ved nedrivningen konstaterede V. Th. Walther¹⁷² skibstømrerens dygtige arbejde og karakteristiske konstruktioner.

VÆGTERSTOLE OG URSKIVER PÅ VESTTÅRNET

1706 indførtes i Århus en særlig vægterskat, og samtidig ansattes en mand, som fra kirkens store vesttårn med en særlig råber skulle forkynde klokkeslet og vindretning over byen. I første omgang varede ordningen kun nogle få år, men genindførtes 1733 af hensyn til eventuelle brande, som det var tårnvagtens fornemste opgave at holde øje med¹⁷³. Ifølge magistratens ordre indrettedes året efter i tårnet et kammer for vægteren, og uden for hver af de fire øverste åbninger opsattes et galleri eller en altan, gerne benævnt en *vægterstol*, hvorfra vagten kunne holde udkig, udstikke sin kobberlampe og melde tiden hvert kvarter. Stolene, der øjensynlig var af træ, blev strøget med oliefarve, og der sattes nye lemme i åbningerne¹⁷⁴.

Med den udsatte placering måtte altaner og døre ofte males og udbedres¹⁷⁵, ligesom blikråberen hyppigt meldes repareret¹⁷⁶. Vægterstolene blev fornyet 1764¹⁷⁰; det er formentlig ved kirkens restaurering 1775—77 (p. 301 ff), at deres antal ved nedlæggelse af den østre reduceres til tre¹⁷⁷, hvori lagdes frisk bund 1784⁶⁸. Fornyelse 1787, 1806—07³ og atter 1814—15, da kirkeværge Fulling lod anvende de jernriste, der netop var taget op fra kirkegårdens indgange (p. 120—21) til at gøre rækværker af¹⁷⁸ (det vestre kan skimtes på fig. 9, jfr. pl. 5, 7 og 8). En række mangler og udbedringer noteres i 1840'erne og 50'erne¹⁷⁹;

1856 installeredes i vægterens kammer en kakkelovn, hvis skorsten senere ansås for højst ildfarlig¹⁸⁰. 1845 indløb forslag om at fjerne »observationsstederne«¹⁷⁰, ved spirets ombygning erklærede politimesteren 1878, at tårnvægterposten kunne inddrages, og året efter blev manden opsagt¹⁸¹.

Vægteren, der i tilfælde af alarm satte stormklokken (se klokker) igang, råbte sine monotone meldinger ud over byen tolv gange i hver time¹⁸², stundom brølede han i sin lange råber »ud over Fullings tag«¹⁸³. Også på anden måde indgik domkirketårnet i århusianernes underholdning; herfra blæstes hver søndag i 1660'erne med »trom[p]eter, zincker og basuner«¹⁸⁴. I anledning af kronprinsesse Carolines formæling 1829 med prins Ferdinand var tårnet illumineret¹⁸⁵, og nogle år forud havde linedanseren Christian Roat begejstret borgerskabet ved at foretage en »ascension« fra Storetorv over rådhuset til en luge i tårnet¹⁸⁶.

Tårnets *urskive* på facaden mod Storetorv (p. 294 og 311) blev 1801 i tilslutning til opstilling af et nyt urværk (jfr. inventar) suppleret med forgyldte og malede egetræsskiver på nord- og sydsiden (ligeledes med stive visere)¹⁸⁷. Ved syn 1842 konstaterede man, at viserne var løse¹⁸⁸, og 1847 blev den søndre skive fornyet, den nordre repareret; da skiverne kom ned på jorden, sås det, at de »tidligere har været malet dels sorte eller brune, dels grønne, og [da man] ikke fandt disse farvers sammensætning enten smuk eller hensigtsmæssig, anmodedes inspektionen [af stiftsøvrigheden] om at foranstalte at skiverne males stærk mørkeblå, også uden om talcirklen«¹⁸⁹ (jfr. fig. 9).

Fig. 154. Vejrhanen fra vesttårnets i 1870'erne nedrevne spir, 1:20 (p. 311). Tegnet af H.J. efter originalen i kirken. — *The weathercock from the spire, which was demolished about 1870.*

Indledning. Ombygningen, der pågik i hundredåret for den store istandsættelse under Næss og Zuber (jfr. p. 301 ff), var skelsættende for domkirken; arbejdet strakte sig over en årrække og forandrede bygningen både inde og ude. I sagens forspil, der varede over tyve år, optrådte næsten alle tidens førende arkitektnavne med den nøgterne Bindsbøll på den ene fløj og »europæeren« Meldahl på den anden. I sidste instans blev det den temmelig kølige og forsigtige Walther, der gennemførte arbejdet, hvis håndværksmæssigt forbilledlige resultat på baggrund af, hvad der i samme periode overgik andre domkirker, må karakteriseres som en mådeholden tilbageføring; Walther skriver i sin rapport om restaurationen (jfr. p. 322—25), at programmet var »så vidt muligt at bringe Kirken tilbage til den Skikkelse, den antoges omtrent at have havt i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. En Tilbageførelse til det Oprindelige kunde der selvfølgelig ikke blive tale om, da denne vilde have medført en fuldstændig Ombygning og der desuden savnedes Oplysning om mange af de oprindelige Former«.

Restaureringsarbejdets omhyggeligt førte dagbog¹⁹⁰ er ligesom en række breve og indberetninger vidnesbyrd om, at Walther og hans konduktører (L. A. Petersen (1877—80), S. F. Kiihnel (1880—81) og C. Haagensen (1881—82)) med stor redelighed og et godt jugement søgte at udforske kirkens ældre stadier og skaffe sig arkæologiske belæg for rekonstruktioner (jfr. f.eks. nordre korsarms portal p. 154—59).

Forspil. I 1840'rne var vinduernes tilstand en sådan, at kirkeinspektionen besluttede sig til en gennemgribende istandsættelse og modtog 1845¹⁹¹ fra firmaet Bøgh og Meulengracht¹⁹² tilbud på nye vinduer af støbejern. For at sikre sig den bedste figur på sprosseværket anmodede inspektionen professor G. F. Hetsch (1788—1864) om at udarbejde et forslag, som fremkom 1849. Hetschs udformning vandt ikke ubetinget tilslutning og affødte nye forhandlinger, indhentelse af flere tilbud og fremstilling af et prøvevindue hos den lokale jernstøber Christensen¹⁷. 1850 kompliceredes situationen ved, at undervisningsministeriet foreslog, at et malet vindue, som Hetsch havde tegnet til domkirken i Roskilde, og som ikke kunde finde anvendelse dér, placeredes bag alteret i Århus domkirke¹⁹³; Hetsch havde sendt en længere redegørelse, der under henvisning til kirken i Haderslev bl.a. gik ud på at anbringe glasmalerier i de tre vinduer i korpolygonen¹⁹⁴ (DK. Haderslev, p. 123). Imidlertid havde inspektionen 1850 med henblik på vinduerne og kirkens almindelige tilstand besluttet at indbyde den nyudnævnte bygningsinspektør for Nørrejylland, M. G.

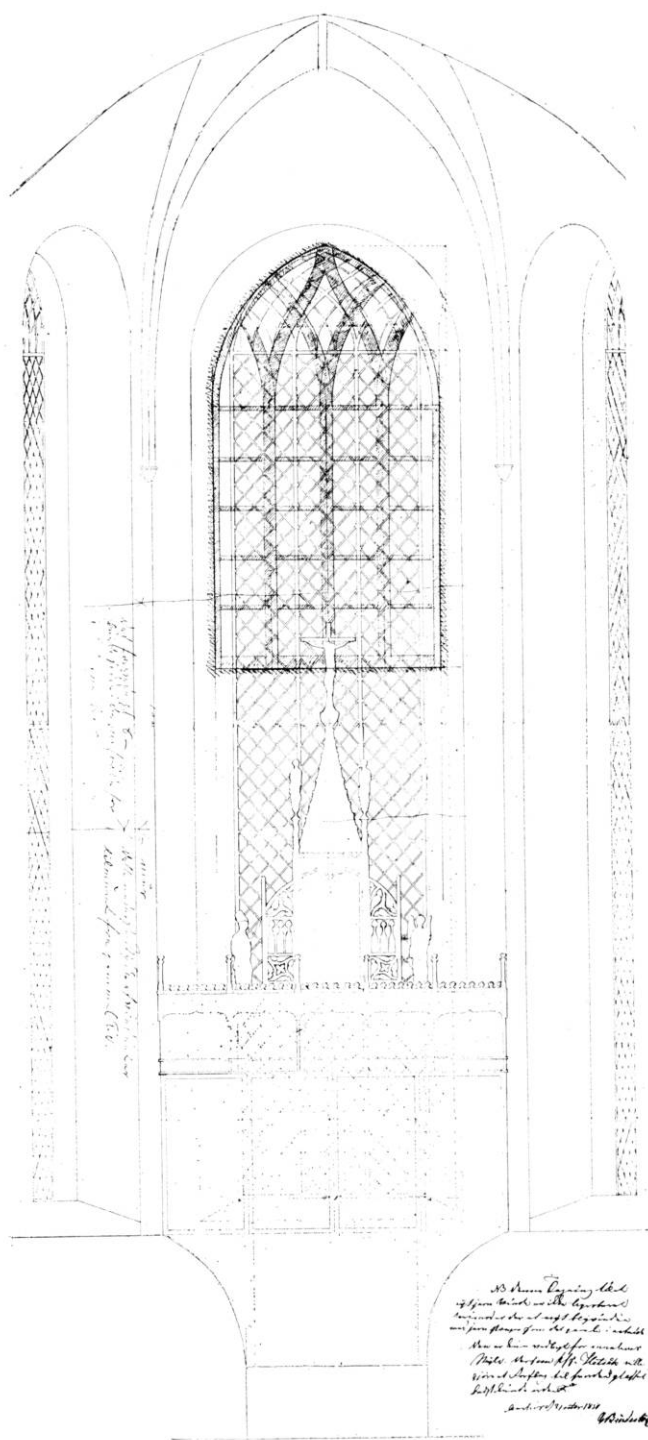

Fig. 155. Tegning i domkirken af korets delvis tilmurede østvindue. Tegningen sendtes, som bilag for målenes skyld, den 21. oktober 1850 fra Bindebøll til Hetsch i forhandlingerne angående vinduernes istandsættelse (p. 315). — Drawing in the cathedral of the partly walled-up east window of the choir. The drawing was used in connection with negotiations for the restoration of the windows.

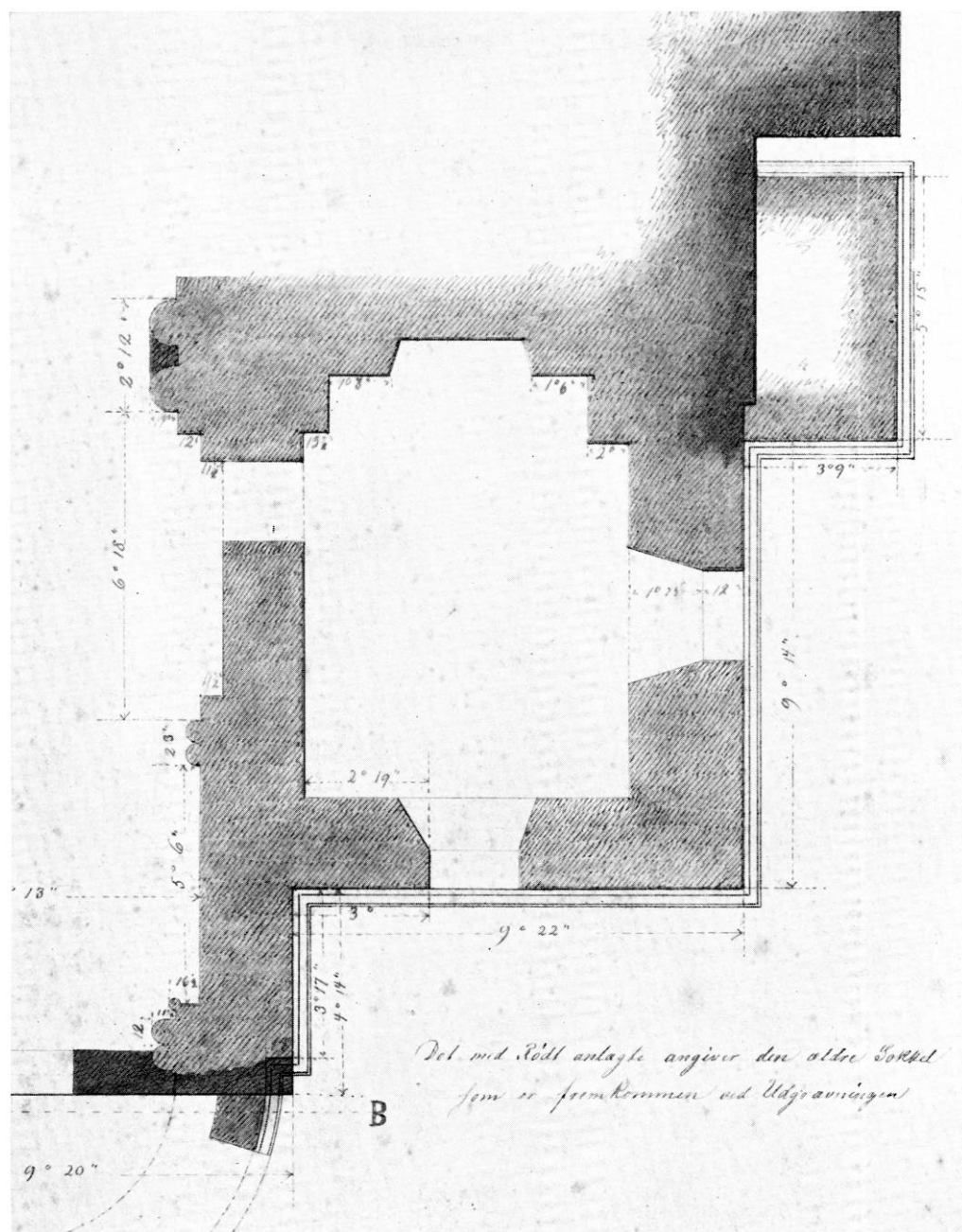

Fig. 156. V.Th.Walthers tegning i NM af strækninger af den oprindelige sokkel ved nordre korsarms ostkapeller og trappetårn, fremgravet 1863 på foranledning af J. J. A. Worsaae. 1:100. — Drawing in the National museum of sections of the original plinth by the east chapels and stair turret of the north transept, excavated in 1863. 1: 100.

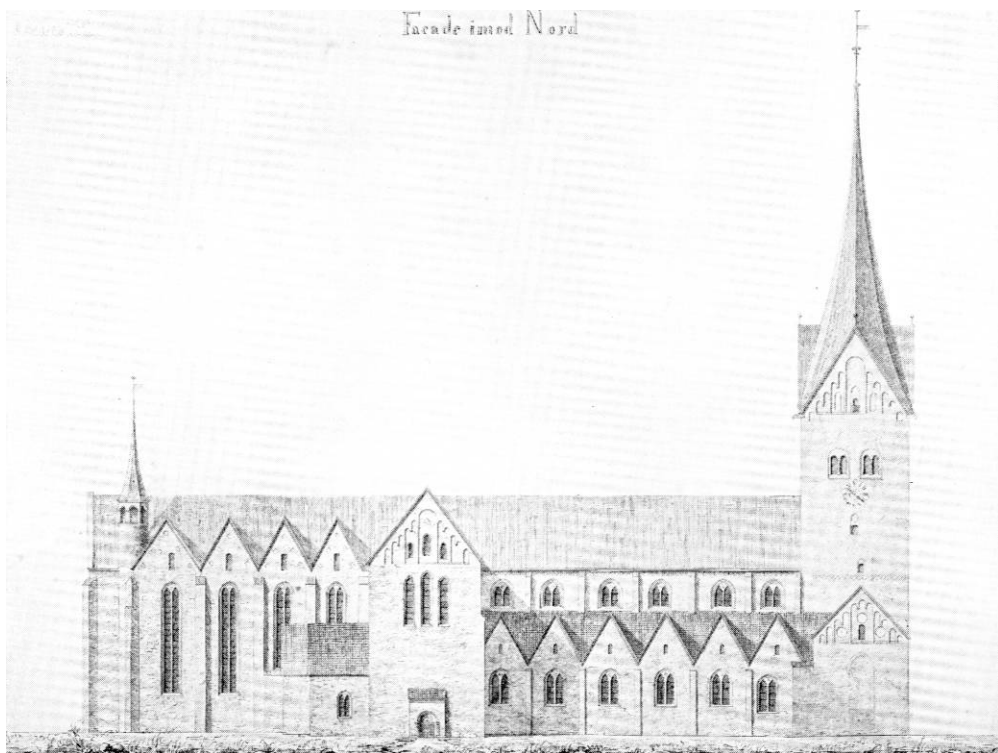

Fig. 157. F. Meldahl, forslag til ombygning af Århus domkirke 1859. I kirken (p. 319). — F. Meldahl, suggestion for rebuilding of Århus cathedral 1859.

Bindesbøll (1800—56), som rådgiver ved sit næste møde. Her erklærede *Bindesbøll*, at man burde undgå jernrammer og i stedet istandsætte vinduerne i den form, de havde, og som vidnede om deres oprindelse fra forskellige tider¹⁷. Der opsattes et nyt vindue bag alteret, og 1851 overdroges det *Bindesbøll* at lede den videre udskiftning¹⁹⁵ og reparation, der gennemførtes i de følgende år af J. Jensen og W. Gamst, mens materialer fra de gamle ruder solgtes på auktion¹⁹⁶. Allerede 1851 afløstes *Bindesbøll* som bygningsinspektør af *Ferdinand Thielemann* (1803—63).

1855 gjorde kirkeinspektionen status, afsatte et mindre beløb til den fortsatte reparation af vinduerne og planlagde en omfattende istandsættelse af tagværkerne¹⁹⁵, men i sidste halvdel af 1850'erne indtraf to omstændigheder, som ændrede den hidtidige, rolige vedligeholdelsespolitik. Den ene var nedrivningen af rådhuset foran kirkens vestfront (jfr. p. 112—13), hvilket afstedkom et behov for ordning af facaden mod Storetorv og omlægning af det nærmeste areal. Den anden omstændighed var et foredrag, holdt i selve kirken om dens

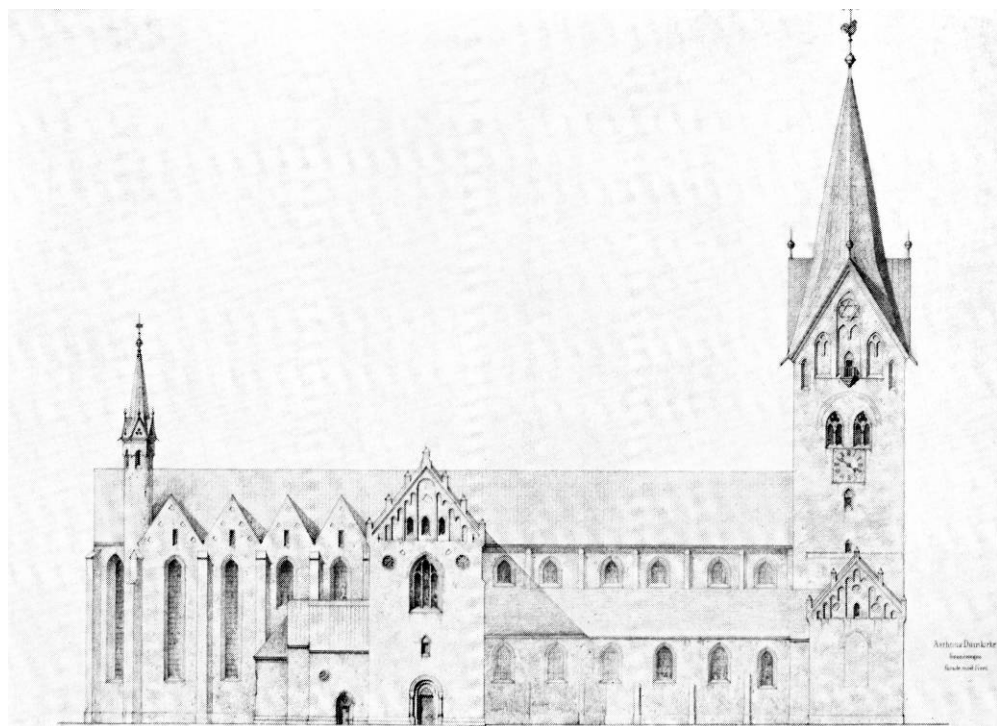

Fig. 158. N. S. Nebelong, forslag til ombygning af Århus domkirke 1863. I kirken (p. 321). — N. S. Nebelong, suggestion for rebuilding of Århus cathedral 1863.

historie og arkitektur, som kunsthistorikeren *N. L. Høyen* gav i september 1857; familien Weis var Høyens nære bekendte i Århus¹⁹⁷.

Herefter bestilte kirkeinspektionen hos professor *Ferdinand Meldahl* (1827—1908) et restaureringsforslag, der fremkom 1859¹⁹⁸ (fig. 157); projektet, der ifølge senere beslutninger omfattede hele kirken og romantisk sigtede på en tilbageføring, sendtes til udtalelse hos Høyen, der i de samme år forberedte Viborg domkirkes nedrivning og næsten i et og alt kunne anbefale de vidtgående ændringer og kraftige indgreb, som planerne rummede¹⁹⁹. Meldahl tænkte sig foruden et nyt spir på tårnet en ombygning af vestfaçaden, hvor en ny, gotiserende portal skulle komponeres sammen med tårnrummets store vindue; vestkapellerne skulle have nye gavle, tværskibsportalerne skulle udskiftes, ligeledes kortårnernes spir, og yderligere foreslog Meldahl bl.a., at sideskibene skulle forsynes med en gavlrække ligesom koret²⁰⁰. På grund af travlhed fandt Meldahl 1861 i spørgsmålet om Copernicusstatuen, der 1859 var blevet opstillet i kirken²⁰¹, en foranledning til at trække sig tilbage fra arbejdet²⁰², som han foreslog over-

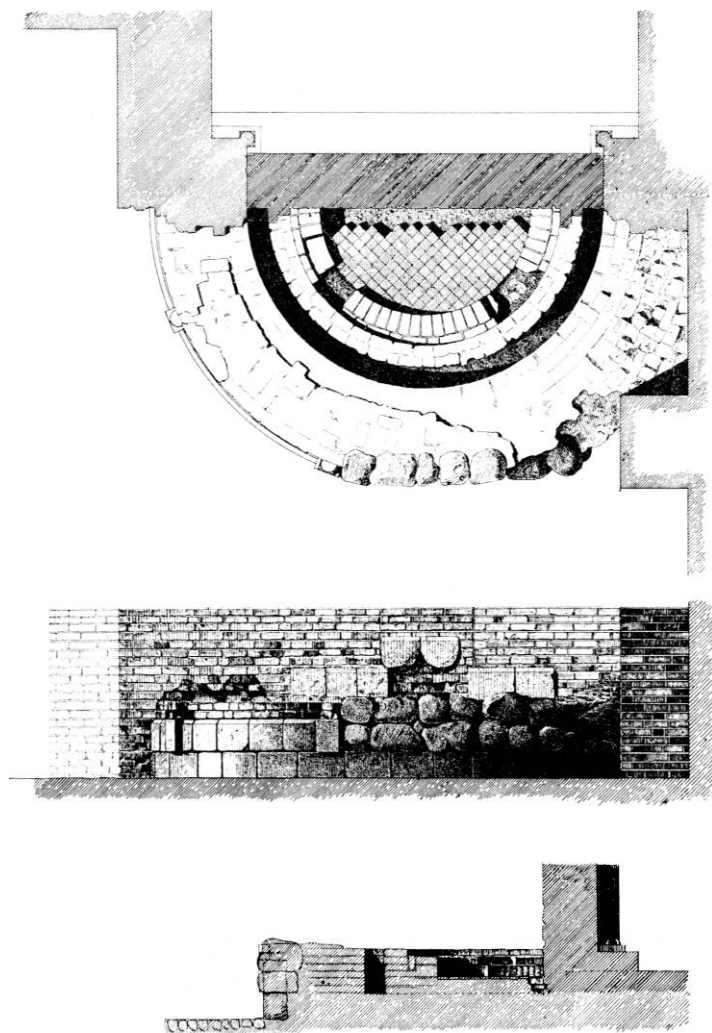

Fig. 159. Rester af fundament og sokkel på søndre apsiskapel, ca. 1:100 (p. 174 og 323). Opmåling i NM af S.F. Kühnel 1880. — *Remains of foundation and plinth in the south apse chapel c. 1:100, survey 1880.*

draget sin konduktør *Vilhelm Klein* (1835—1913). Meldahls projekt kom således ikke til udførelse, men dets hovedidé og tankegang dannede udgangspunkt i de efterfølgende forhandlinger og forslag, og adskillige enkeltheder blev virkeliggjort, da restaureringen gennemførtes.

1861 henvendte kirkeinspektionen sig efter Worsaaes forslag til J. D. *Herholdt* (1818—1902) og bad ham »fuldstændiggøre Meldahls plan med hensyn til restaurering af portalen og kirkens indre«¹⁷. Det lykkedes ikke at komme overens med Herholdt, hvorfor inspektionen lod sagen gå videre til J. V. *Dahlerup*

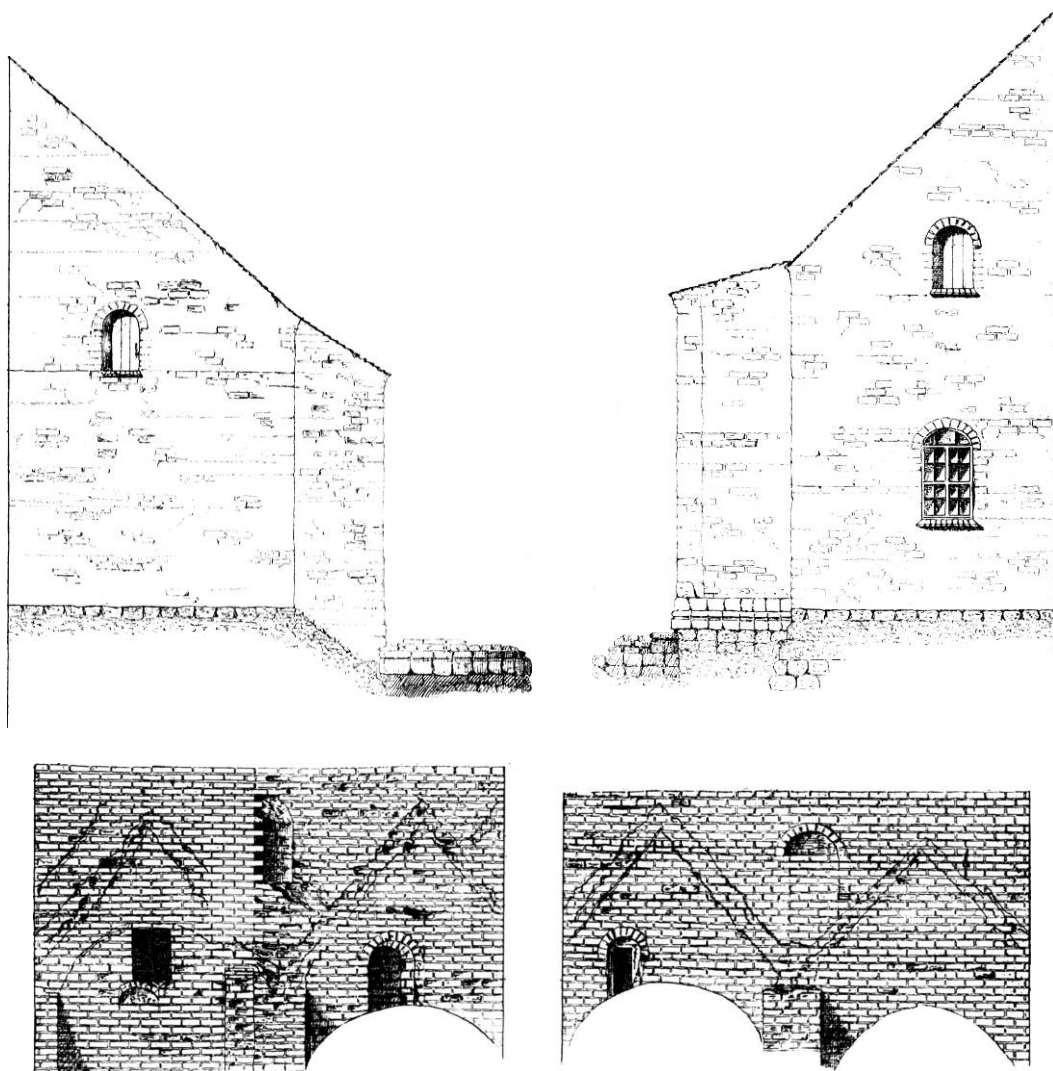

Fig. 160. Østkapellerne 1:200. Opmåling i NM, udført før bygningernes restaurering omkring 1880.
— *East chapels 1: 200. Survey made before the restoration of the buildings c. 1880.*

(1836—1907). Heller ikke denne var interesseret i arbejdet og henviste til sin lærer og tegnestuechef *N. S. Nebelong*²⁰² (1806—71), der tidligere havde befattet sig med domkirker²⁰³. Året efter forhandlede Nebelong i Århus med kirkeinspektionen og fik overdraget sagens akter. Fra denne tid stammer de antikvarisk værdifulde tegninger, der viser kirkens udseende ved midten af forrige århundrede (pl. 4—10).

Inspektionen rykkede gentagne gange Nebelong, der i december 1863 leverede et ufærdigt projekt (jfr. fig. 158); for at sikre sig praktisk havde man

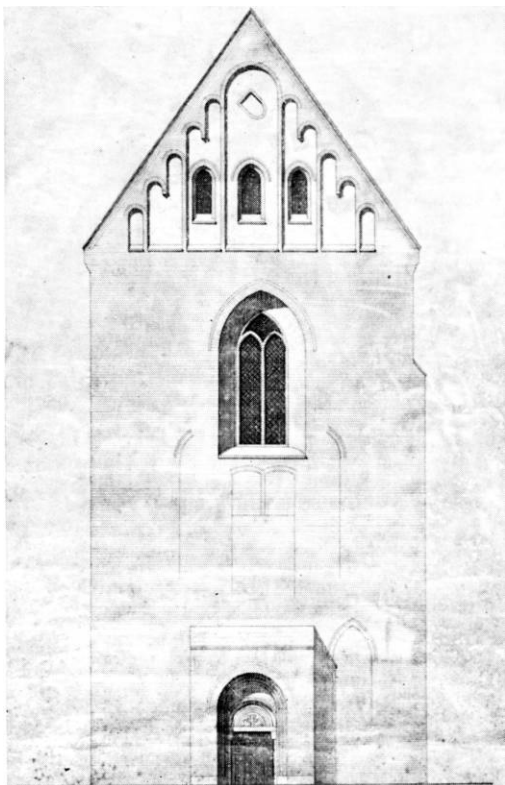

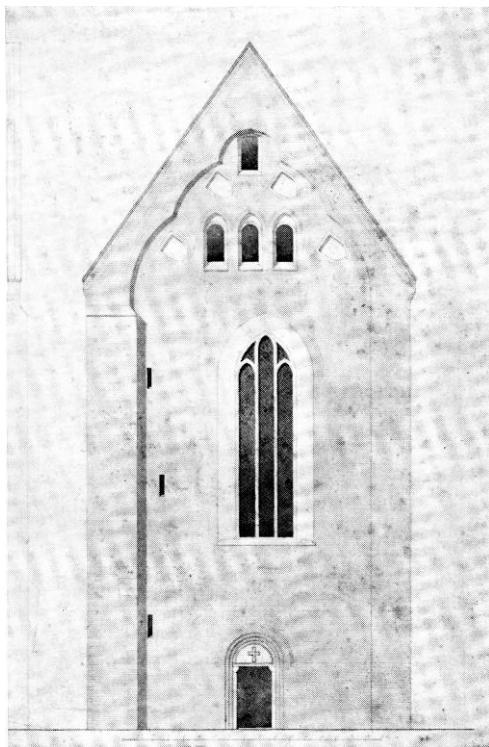
Fig. 161. Tværskibets nordgavl 1:300. Usigneret forslag i NM til istandsættelsen omkring 1880. — North side of the transept. Unsigned suggestion for restoration c. 1880.

imidlertid forinden²⁰⁴ som tilsynsførende antaget V. Th. Walther (1819—92), der netop havde afløst Thielemann som bygningsinspektør i Nørrejylland. Året efter overdroges hele restaureringssagen til Walther²⁰⁵, der 1865 kunne forelægge sit projekt, som var en bearbejdelse af Nebelongs forslag med træk fra Meldahls. Projektet forelagdes domkirkens nyligt oprettede særlige syn (der afholdtes af Høyen, Herholdt og Meldahl, første møde 14. juli 1862, jfr. p. 72), hvor det januar 1866 godkendtes og rostes for sit mådehold²⁰⁶. Endelig afgørelse om adskillige enkeltheder foretog Walther i samråd med synets medlemmer, mens restaureringen stod på og skaffede holdepunkter for udformningen.

En planlagt, større publikation om kirken og dens restaurering blev opgivet 1884¹⁹⁴.

Restaureringsarbejdet, hvorom Walther efter afslutningen afgav en fyldig rapport¹⁹⁰, gennemførtes i to omgange: Første periode, der overvejende angik kirkens indre, strakte sig over årene 1867—71, anden periode, i hvilken afgørende ydre forandringer fandt sted, varede fra 1877 til 1882²⁰⁷. Den indvendige istandsættelse stillede sig som opgave ved skalmuring og normalisering af enkeltformer at fjerne spor efter ældre tilstande og forandringer (jfr. fig. 84

Fig. 162. Tværskibets sydgavl 1:300. Usigneret forslag i NM til istandsættelsen omkring 1880. — *South side of transept. Unsigned suggestion for restoration c. 1880.*

og 176). Ved pudsens afbankning fremdroges mange kalkmalerier (jfr. afsnittet herom). I den anden periode begyndte arbejdet i vest med total ombygning af tårnets murede top og spiret²⁰⁸ samt istandsættelse af vestkapellerne, hvis façade for en stor part blev skalmuret med nye sten; vinduerne forsynedes med stavværk, og tagene belagdes med kobber. En plan om forhøjelse blev opgivet²⁰⁹.

I de følgende år flyttedes stilladserne rundt om kirken i en ringbevægelse modsat solens og nåede efter nordre sideskibs færdiggørelse udgangspunktet 1881. Overalt udbedredes façadeerne med nye sten, hvor det skønnedes nødvendigt. Den bedst bevarede overside fandt man på koret, hvor »Murværket de fleste Steder blot skulle fuges²¹⁰, på store Stykker kunde endog den gamle Fugning blive stående. Derimod var Vinduerne overalt stærkt medtagne«²¹¹.

Ved året 1880 var tværskibets portaler nyudførte, og efter ommuring af de øverste partier fik kortårnene de eksisterende kegleformede, kobberklædte spir (fig. 165). Som et led i restaureringen af tværskibets østside foretoges udgravninger efter resterne af østkapellernes nedrevne apsider²¹² (jfr. p. 171 ff), og på grundlag af de fremdragne levn foretog Walther 1881 sin rekonstruktion og gav kapellernes åbninger gotisk form. Samtidig med byggearbejderne, der

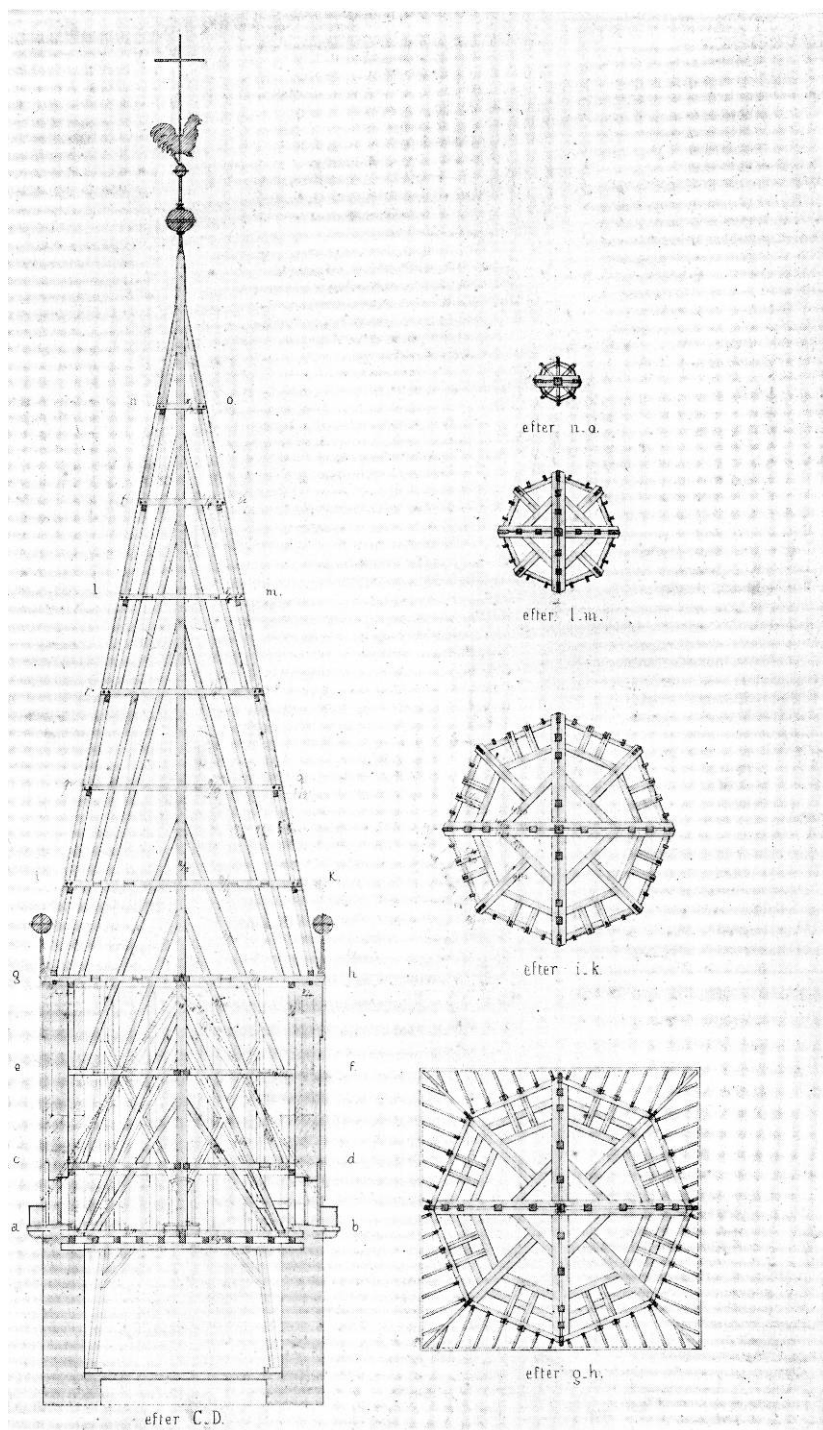

Fig. 163. Udsnit af V. Th. Walthers tegning 1876 til spir på vesttårnet. I domkirken.
V. Th. Walther's drawing 1876 for a spire on the west tower.

i alt væsentligt var afsluttet samme år, pågik terrænets afgravning og regulering (p. 122ff). Kirkens udseende efter istandsættelsen fremgår af opmålingerne, pl. 11—22.

I sin *rapport om restaureringen*, hvor de implicerede håndværkere anføres, sammenfattede Walther resultatet²¹³ (citeres i uddrag): »Murenes Yderflader restaureredes ved at fjerne alle Teglsten af forvansket Form og Farve samt de, som vare forvitrede eller revnede, og indsætte andre Sten i deres Sted. Kun i de nye Partier, f. Ex. i den øverste Del af Taarnmurene, ved Apsiderne og Gavlene paa de østre Kapeller, ved Vinduesstave og Solbænke m.m., hvor de oprindelige Former ikke kunde spores, valgtes nye Former efter Forbilleder fra andre jævnaldrende Kirkebygninger i samme Stil og efter forud approberede Tegninger. Istedetfor den ottekantede Underbygning for Spiret paa Hovedtaarnet opførtes fire Spidsgavle med et 67 Alen højt ottekantet kobbertækket Spir. Dette Spir afsluttedes af en Fløjstang, der forneden har en stor Kobberkugle af 1½ Alens Diameter, derover en mindre Kugle med en Hane (Aarvaagenhedens Symbol og tillige Vindfane) og øverst et Kors, hvis Stamme og Arme ende i tre Lilier; Korset, Hanen og Kuglerne ægte forgyldte. Spirets Højde fra Underkant af Soklen (Gadehøjden ved den vestre Indgang) til Spidsen af Korset er c. 143 Alen. I den store Kugle blev nedlagt en Kobberplade med Indskrift²¹⁴ og 9 paa den Tid gjældende danske Mønter tilligemed tvende i Kuglen af det ældre Spir fundne Kobbertavler [p. 299 og 311] og nogle Mønter. I Taarnmurene restaureredes de forvanskede Søjler i Glamhullerne, de paa Vestsiden anbragte Rosetter, Vaabenskjolde og andre Udsmykninger. De tilbyggede Portaler ved Indgangene i Taarnet og Korsfløjen fjernedes, og de oprindelige Portalformer bragtes saa vidt muligt frem paany. Gavlene paa de vestlige Kapeller og paa Korsfløjen afsluttedes med Gavlkamme, samtidig med at Gavlfelterne restaureredes. Vinduerne restaureredes,« »hvorved de tidligere med Murværk blindede Partier af Korets Vinduer aabnedes paany.« »Herved anbragtes Stave i Taarnets store vestre Vindue og i de vestlige Kapellers Vinduer, hvor det antages, at de oprindelig havde været. De østlige Kapeller gjen-gaves de ved Udgravningen fremkomne Grundformer, og deres Taglinier rettedes efter de ældre, som til dels sporede paa Korsets østlige Sidemur. Spirene paa de smaa Taarne gaves en slankere, kegledannet Form og afsluttedes foroven af en Kobberkugle med et Kors af lignende Form som paa Hovedtaarnet og forgyldt. Spirenes Højde fra Underkant af Soklerne til Korsenes øverste Spids er c. 66 Alen. De Tage, som tidligere vare tækkede med Tagsten, nemlig Tagene paa Langhusets Sideskibe samt paa Kapellerne i Vest og Øst, bleve nu kobbertækkede, dels med nye og dels med istandsatte Tagværker. De ældre Blytage udbedredes. Under alle Tagene anbragtes Kobberrender med Kobbernedløbsrør. Tagkviste anbragtes paa Langhusets Midtskib og paa Korset. Gra-

nitsoklerne restaureredes, dels i deres oprindelige Høider, hvor Udgravningen kunde føres ned i denne Dybde, og dels i de Høider, som de havde erholdt ved tidligere Ændringer, og som nu ikke kunde forandres.« »Ved de tre Indgange anbragtes Vindfange af Paneler med Døre og Vinduer.«

»Samtidig med den indre Restauration indlagdes et af I. B. Dalhoff konstrueret Varmeapparat, der ikke tilsigtede en Opvarmning af hele Rummet, men kun ved Hjælp af Damp at tilvejebringe nogen Fodvarme i Stolestaderne og de øvrige Siddepladser. Dampkjedlen hertil fik Plads i det sydligste af de østre Kapeller.

Kapellerne i Vest tilligemed Forhallen i Taarnet restaureredes indvendig sammen med Kirkens Ydre og beholdt da i alt Væsentligt deres tidligere Ordning. Af de østre Kapeller restaureredes kun til dels det Indre samtidig med den øvrige indre Restauration, hvorved det sydlige Kapel nærmest Koret paany blev sat i Forbindelse med Korsfløjen, og i det nordre Kapel nærmest Koret den aabne Bue mod Korset blev istandsat. I sidstnævnte Kapel blev derhos Gulvet sænket, Begravelsen under dette ordnet samt Væggene med Vægsøjler restaurerede. Det tidligere Jerngitter i Buen mod Korset bibeholdtes og restaureredes, og de to Sandstens Figurer flyttedes tilbage i Kapellet ved Døren til det Lindenovske Kapel.«

Foto ca. 1910

Fig. 164. Søndre ostkapeller. — *South east chapels.*

PERIODEN EFTER 1880

Kort tid efter restaureringens afslutning rejstes der indvendinger imod »den slunkne profil« på vesttårnets 34 meter høje spir²¹⁵. *H. V. Ahlmann* (1852—1928), der efter Walthers død 1892 virkede som arkitekt ved domkirken og var medlem af synet, gav udkast til ændring af indgangspartiet under orgelpulpituret (gennemført 1898²¹⁶) og fremlagde 1892 foranlediget af forberedelser til kobberets omlægning tegninger og overslag til forbedring af spiret²¹⁷. 1894 overvejede man at sætte såkaldt katedralglas i nordre sideskibs vinduer¹⁷. Imidlertid konstitueredes *Hack Kampmann*²¹⁸ (1856—1920) som kongelig bygningsinspektør for Nørrejylland og overtog 1902 hvervet som domkirkens arkitekt. 1905 skænkede Hans Broge midler til et nyt urværk til kirken (se inventar) og urskiver på tårnet med det forbehold, at opsætningen blev foretaget inden for et år²¹⁹. Efter Hack Kampmanns tegninger placeredes de gennemlyste mælkeglasskiver i tårnets gavle²²⁰ (sml. fig. 30 og pl. 12), hvilket afstedkom en del korrespondance med Det Særlige Kirkesyn, der ikke havde godkendt udformningen og var utilfreds med skivernes anbringelse²²¹. Synet ønskede, at ursagen var blevet behandlet i sammenhæng med de stadig levende overvejelser om spirets fornyelse. Urskivernes opsætning ledsagedes af nyophængning af klokkerne, fjernelse af glamhullernes jalousier og kobberbeklædning af klokkerummets gulv²²².

Som det fremgår af Walthers beretning (p. 326), stod det klart, da arbejdet indstilledes 1882, at der stadig manglede adskillige områder, i første række østkapellernes indvendige istandsættelse, før restaureringen kunne betragtes som afsluttet. 1908—09 lagdes nyt gulv og gennemførtes afbankning af puds og udbedring af det indvendige murværk i det nordligste østkapel²²³; den spidsbuede portal i østvæggen tilmuredes, og i overensstemmelse med nye strømninger inden for restaureringsteknik stempledes nye mursten med årstal (MCMVIII), således at de til hver tid kunne være let kendelige (jfr. fig. 74).

I de samme år foranstaltede Kampmann som forberedelse til restaureringens generelle genoptagelse en række undersøgelser forskellige steder i kirken¹⁷, og arkitekten *Johannes Frederiksen* (1881—1960) foretog 1907—15 en opmåling, hvor hele bygningen blev registreret i 23 fornemt tegnede blade i mål 1:100²²⁴, herfra pl. 11—22. Som produkt af periodens mest betydningsfulde indsats fremstod ved det usædvanligt omhyggelige arbejde og de samtidige bygningsarkæologiske sonderinger og udhugninger et væsentligt forbedret kendskab såvel til kirkens oprindelige udformning som til adskillige enkeltheder. Hack

Foto 1881

Fig. 165. Domkirken set fra Havnegade, med katedralskolen i forgrunden. — *The cathedral seen from Havnegade, with the cathedral school in the foreground.*

Kampmann præsenterede resultater i en artikel i *Arkitekten* X, 1907—08, p. 397—400, og den indvundne viden fik indflydelse på det videre arbejde.

I mellemtiden var der forløbet en menneskealder, siden professor Walther sluttede sit arbejde på kirken, og i de år havde forholdet til ældre arkitektur og dermed restaureringsidealene skiftet karakter. Hack Kampmann og efterfølgeren, *Mogens Clemmensen* (1885—1943), kunne ikke indskrænke sig til komplettering af forgængerens ombygning (p. 322—26), men måtte under henvisning til den ældre teglkirkes romanske former udskifte Walthers gotiserende enkeltheder i en udnyttelse af den nyvundne, arkæologiske kundskab.

1917 resumerede Hack Kampmann resultaterne af sine og Johannes Frederiksens undersøgelser, anstillede vurderinger af kirkens arkitektur og foreslog bl.a. et nyt spir på vesttårnet, hvis murede parti skulle forhøjes²²⁵. Det Særlige Kirkesyn overdrog Kampmann at udarbejde planer for en hovedrestaure-ring²²⁶, og i sine sidste år genoptog han arbejdet med østkapellernes istandsættelse og færdiggjorde det sydligste til brug som præsteværelse, og samtidig genåbnedes præstedøren på korets sydside²²⁷. 1921 var der lagt kobber på hele kirken, efter at blytaget under første verdenskrig var solgt og midlertidig erstattet af pap²²⁸. I de samme år muredes atter kamtakker på tværskibet²²⁹, men Det Særlige Kirkesyn ønskede mere plan og fart over den travle akademi-professors virksomhed²³⁰. Det forundtes imidlertid ikke Kampmann at føre sine intentioner til ende, og Mogens Clemmensen, som fra 1921 fungerede som arkitekt på domkirken, fortsatte arbejdet, der afsluttedes 1931.

I første omgang nymurede tværskibsportalene efter forslag, som Det Særlige Kirkesyn havde godkendt (fig. 166, jfr. p. 152 ff), trappetårnet på nordre korsarms gavl (p. 163) genopførtes²³¹, og der sattes kamtakker på korets gavlrækker (fig. 129). Efter projekt 1929²³², der med henvisning til et lignende spir på Nyborg kirke approberedes af Det Særlige Kirkesyn²³³, forhøjedes vesttårnets murværk og afsluttedes med et 47 m (inklusive vindfløj) højt, spidst pyramidespir, hvori forgængerens tømmerkonstruktion indgik²³⁴. I sammenhæng med dette arbejde var det tanken at forhøje begge vestkapeller²³⁵ (p. 222), men projektet blev opgivet, ligesom en beskeden forhøjelse ved foregående restaurering²³⁶. Det store spirs kobberklædning beskadigedes under anden verdenskrig, bl.a. ved eksplosionen i Århus havn den 4. juli 1944, og repareredes 1955—56; kobberet blev helt fornyet ti år senere af firmaet Lauritz Hannibal, København, med specielt legerede plader af formatet 66x100 cm, mens de ældre var 47 x 172 cm²³⁷.

Under Mogens Clemmensens ledelse foretoges også forandringer *indvendig*. Ved begge tværskibets portaler indrettedes murede *vindfang*²³⁸, der i syd indtog korsarmens hele bredde og kombineredes med en balkon, hvorved spindeltrappen sattes i forbindelse med lofterne over de søndre østkapeller (jfr. p.

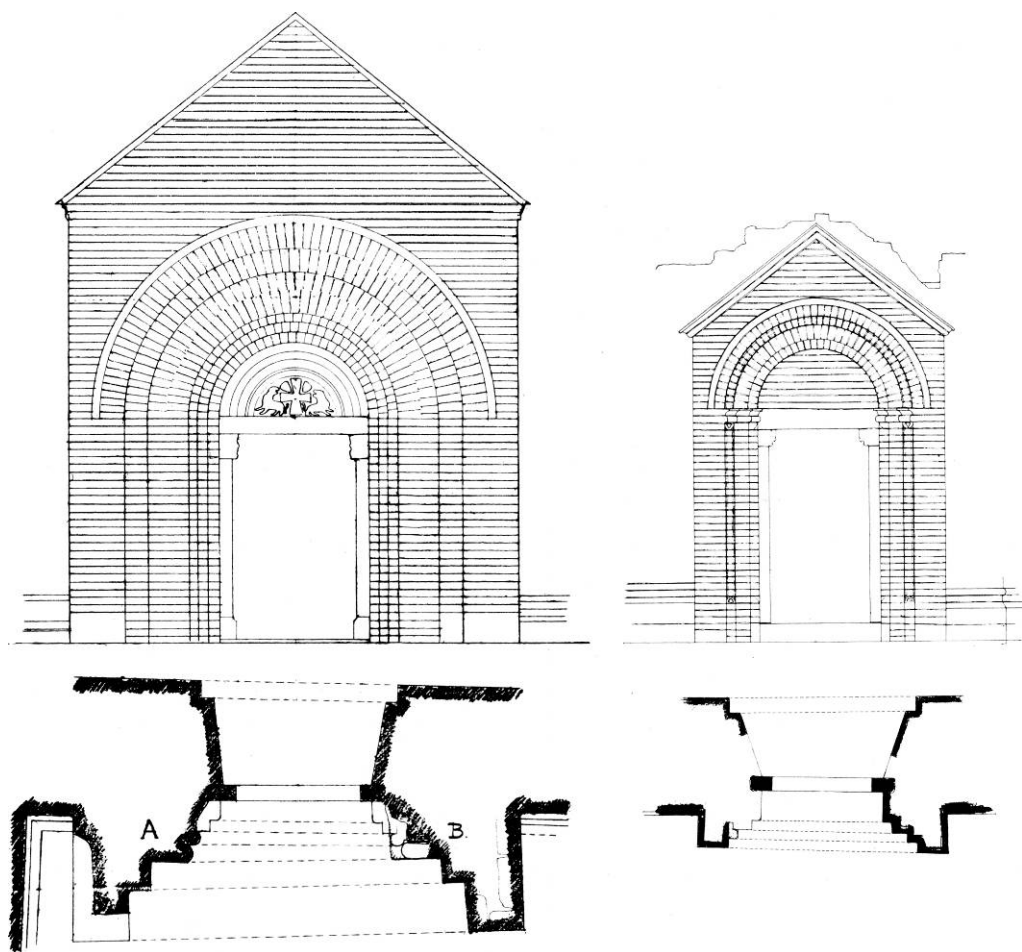

Fig. 166. Tværskibets portaler 1:100, t.v. nordportalen (1925), t.h. sydportalen (1922). Tegninger i NM af Mogens Clemmensen med angivelse af de partier, som Clemmensen anså for oprindelige, samt forslag til genopførelse. — *The portals of the transept 1:100. To the left the north portal, to the right the south portal. The drawings were by Mogens Clemmensen during restoration in the 1920's, with indication of the parts which Clemmensen regarded as original, with suggestion for re-erection.*

163 og p. 170 ff). Forsiden (fig. 167), der udsprang af et forslag fra Hack Kampmann, udformedes med fire pilastre og dekoreredes bl.a. med epitafierester og topstykker fra den nedbrudte fontelukkelse (jfr. inventar og gravminder) i en nybarok stil²³⁹. Samme formsprog anvendtes ved den *portal*, der placeredes i det nymurede parti, som aflukkede tårnrummet fra langhuset; på rammens frise mod skibet indhugget ANNO MCMXXII. Ved *våbenhusets* istandsættelse flyttedes tårntrappernes indgange atter til kapelarkaderne (p. 230), og til afløsning af tidligere tiders træskillerum, der ofte meldes fornyet, repareret eller

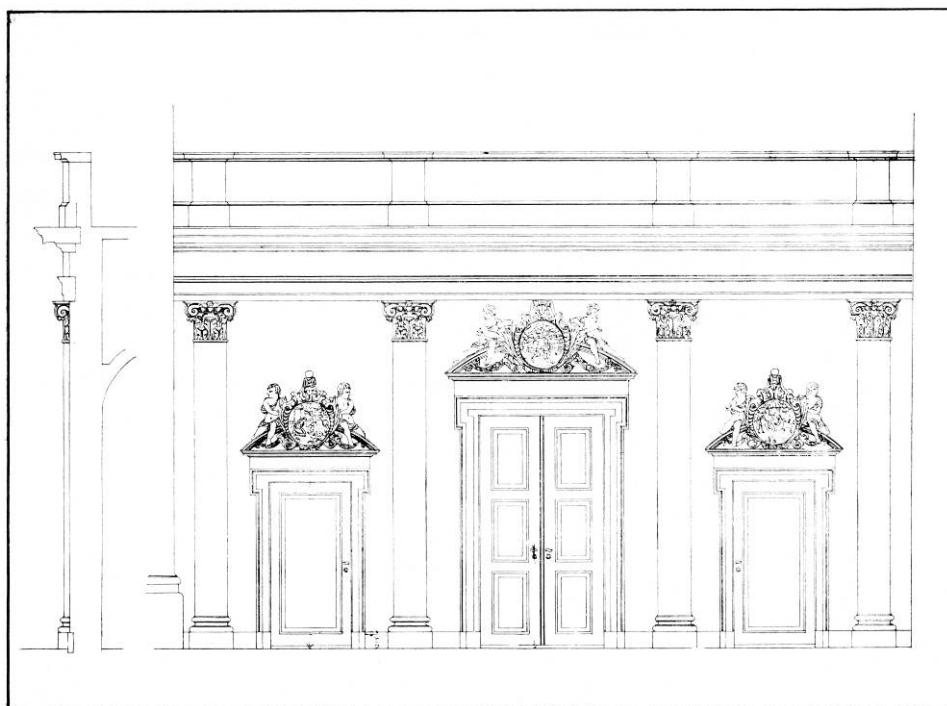

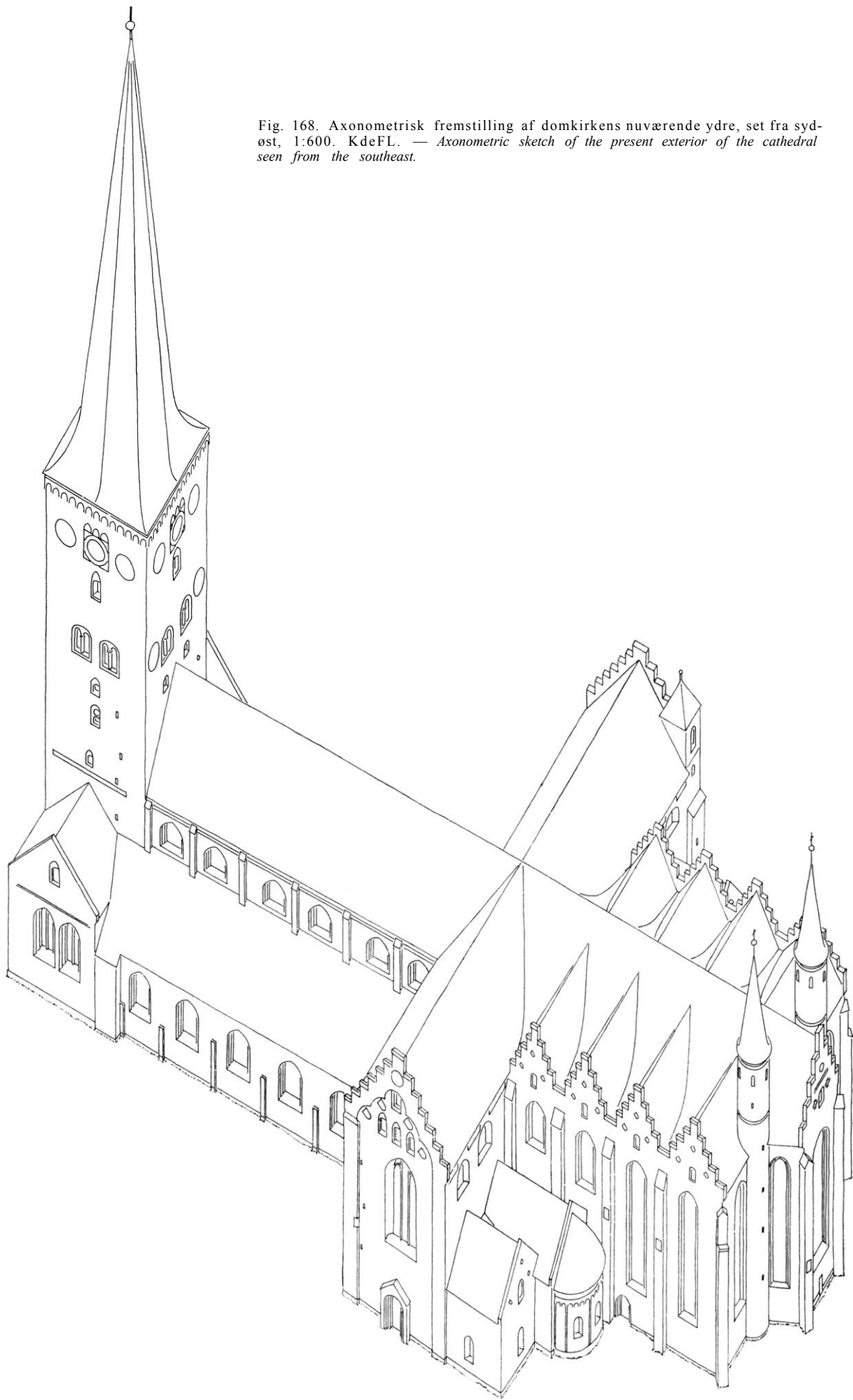
Fig. 167. Forsiden af det murede pulpitur i søndre korsarm 1:100. Mogens Clemmensens bygnings-tegning 1921. I domkirken. — *Front of the masonry pulpitum in the south transept 1:100. Drawing for the erection 1921.*

malet, rekonstrueredes vinduesgruppen i langhusets vestgavl på grundlag af de levn, Johannes Frederiksen havde iagttaget²³⁸ (p. 204 og fig. 103). Tværskibets tilmurede vinduer²⁴⁰ (pl. 20 og 21) genåbnedes²⁴¹.

Under ombygningsarbejderne markeredes fremkomne spor af ældre pilleformer, vinduessteder og lignende, hvorefter kirkerummet blev hvidtet med undtagelse af kalkmalerierne. I østkapellerne var pudsafbankningen dog fortsat, og enkeltheder i den arkitektoniske dekoration korrigeret (jfr. p. 183), åbningen mellem de nordre kapeller tilmuret²⁴², alle kapeller fik romanske vinduesformer, og antallet af vinduer i hver apside blev ændret til tre (jfr. p. 184). Kapellerne er endnu ikke hvidtede, hvilket anbefalede af Det Særlige Kirkesyn allerede 1923²⁴³. Mogens Clemmensen meldte den indvendige istandsættelse færdig 1924²⁴⁴.

Efter Mogens Clemmensens død overtog *C. F. Møller* embedet som bygningsinspektør og 1946, efter menighedsrådets indstilling, hvervet som domkirkearkitekt²⁴⁴. I årene herefter er udført en række istandsættelser og mindre arbejder, hvoraf foruden spirets omtalte nybeklædning skal nævnes: 1950—51 repareredes og oversvummedes korets, tværskibets og højkirkens hvælv; 1952

Fig. 168. Axonometrisk fremstilling af domkirkens nuværende ydre, set fra syd-
øst, 1:600. KdeFL. — *Axonometric sketch of the present exterior of the cathedral*
seen from the southeast.

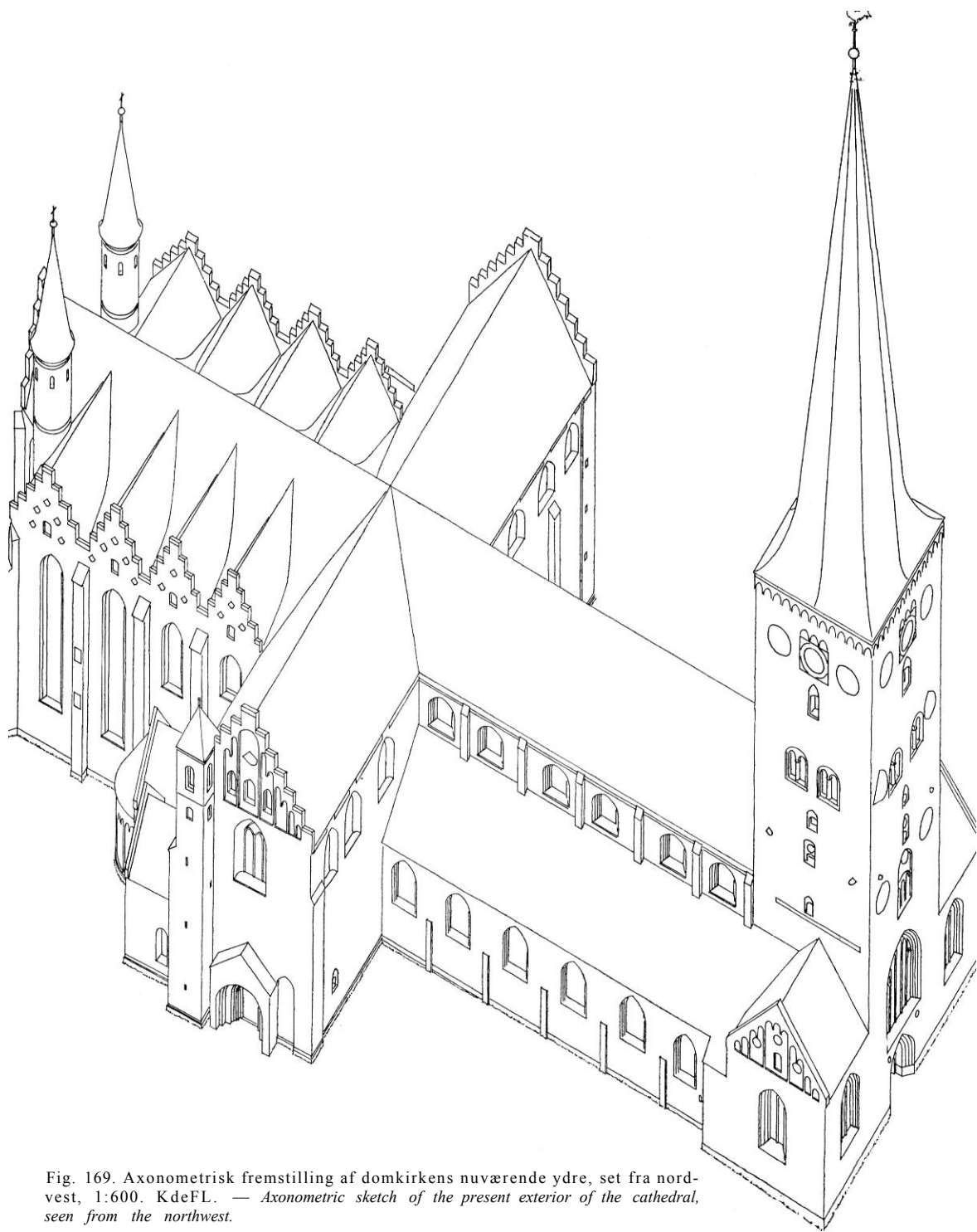

Fig. 169. Axonometrisk fremstilling af domkirkens nuværende ydre, set fra nord-vest, 1:600. KdeFL. — Axonometric sketch of the present exterior of the cathedral, seen from the northwest.

opsattes nyt *vindfang* af ubehandlet eg i vestre våbenhus; her eller i søndre vestkapel overvejede man i de samme år og senere at indrette toilet, der slutte-
lig (1970) placeredes ved siden af det eksisterende i søndre korsarm ved siden af vindfanget. Fra 1952 foreligger forslag om at indrette nogle af gravrummene i koret (jfr. gravminder) til brug for kirkens personale, hvilket gennemførtes i årene efter 1957²⁴⁵.

GULVMATERIALER

Ved undersøgelsen 1918 af Peder Vognsens grav i højkoret (jfr. gravminder) konstateredes under murstenssiderne røde *fliser* (18,5x18,5x6,3 cm) af en type, der også fandtes foran alteret; udgraverne anså fliserne, der lå ca. 15 cm under det nuværende gulv, for at være en rest af det senmiddelalderlige kors oprindelige gulv. I gravens østlige afsnit lå gule og grønne, glaserede, øjensyn-
lig genanvendte gulvfliser (23,5x23,5x2,9 cm), der ikke gjorde indtryk af at være ældre end renæssancetiden²⁴⁶ (jfr. p. 345).

Det fremgår bl.a. af de ældste arkivalier, at kirkens gulv i århundrederne efter reformationen, var belagt med gravsten og tegl, sådan at stenene, og senere gravfliser, lagdes i tilknytning til vedkommende begravelser, hvortil yderligere kunne høre trælemme, og her imellem var der overvejende udfyldt med mursten²⁴⁷. Sammenskridninger og nye begravelser krævede hyppige reparationer; hertil anvendtes 1645 100 store sten. Til istandsættelse 1653 købtes 700 nye mursten, der lagdes i rødt bakkesand ved opgangen til koret, og samme år blev gulvet »alle vegne forfærdiget førend borgmester Rasmus Nielsen blev begravet«³. Allerede 1588, efter stolestadernes nyopstilling (jfr. inventarafsnittet), ragede ligstenen på Jørgen Barnekows begravelse »op fra jorden« og var til stor hinder²⁴⁸.

I slutningen af 1650'erne gennemførtes generelle udbedringer med astrag²⁴⁹, mens der til reparation efter skriftestolenes flytning 1666 anvendtes 150 mursten³; tid efter anden fjernedes hjemfaldne gravsten, og mursten blev da lagt i stedet²⁵⁰.

1709 lagde snedker Christen Jacobsen et gulv bag alteret⁶⁸ (jfr. sakristiet bag alteret p. 289). 1771 nævnes 30 gullandske fliser på en grav i nordre korsarm³; adskillige af disse kalkstensfliser, der overvejende skriver sig fra 16- og 1700-tallet er ligesom de større, dekorerede gravsten bevarede i kirken (se gravminder). 1761 repareredes gulvet i nordre korsarm med Flensborgsten, som leveredes af kirkeværgen Frans Henrichsen Kruuse⁶⁸, og efter kirkens hoved-istandsættelse 1775—77 (p. 311) hedder det i synsforretningen¹²⁹: »Alle Gulve er lignede og belagte med Flensborger Muursten, og alle Gravstenene lagte i

Vatter Pass«. Gulvets tilstand i begyndelsen af 1800-tallet beskrives af Hertel²⁵¹ og fremgår af Christens Købkes maleri (fig. 152).

1823 blev hele gulvet omlagt¹⁹⁴, videre i 1820'rne og 30'rne; efter at begravelser inde i kirken var hørt op, foretoges mange gravopfyldninger og hertil hørende udbedringer af gulvets mursten; til fyld brugtes bl.a. skarn sammenfejret ved rengøring på lofterne²⁵². 1840 lagde J. C. Preis fliser i koret²⁵³, hvorefter provsten 1843 foreslog, at ligstenene i midtergangen blev fjernet, ligesom man samtidig gjorde i S. Mortens kirke i Randers, idet gangen var næsten farefuld at betræde; herhen hørende mindre arbejder gennemførtes vist nogle år senere²⁵⁴.

I den følgende tid gjordes anstalter til større udbedringer og omlægninger, hvorunder kirkeinspektionen mente, at ligstenene kunne stilles langs væggene²⁵⁵. 1852—55 og 1860 udarbejdede murermester A. Preis en række beregninger¹⁹⁴, bygningsinspektør Ferdinand Thielemann indgav forslag²⁵⁶, ligeledes C. Steinbrenner 1860 med tegning til nyt gulv i korsgang, midtskib og sideskibe af gule fliser i mønster med røde, gule og grå mursten¹⁹⁴. »Optrinet« til koret, hvor det ældre podium blev fjernet f855 (p. 276), havde man fundet vanzirende for interiøret²⁵⁷, hvorfor der 1860 udførtes trin med granitkarm og fliser efter forslag af stenhugger Høppner, der i disse år havde mindre entrepriser angående kirkens gulve²⁵⁸.

Ved restaureringen 1867—68 (p. 322ff) blev der lagt kvadratiske fliser af Ølandskalk i midtskib og sideskibe²⁵⁹, 1904 blev kirkens murstensgulve planeret og udfuget²⁶⁰. Ifølge Hack Kampmanns forslag af 31. december 1917 til Det Særlige Kirkesyn (NM.) blev gulvet af røde og gule mursten, der efterhånden var meget slidte, udskiftet med fliser (44 x 44 cm) af den grågule, tætte kalkskifer fra Solnhofen, som nu udgør belægningen i kor, -omgange, tværskib og langhusets midtergang, mens der under stolestader og -bænke er sortmalede trægulve. I sideskibene ligger endnu gravsten og -fliser, i øvrigt kalkstensfliser.

I våbenhuset er Solnhofenfliser, der på grund af stedets større slid har fået en tiltalende overflade; i sidearkaderne, der i syd ved granittrin i forkant er hævet 20 cm over våbenhusets gulv, er Ølandsfliser (40x40 cm). Nedgangen til Marselis' gravkælder har sandstensramme om lemme af eg.

Begge søndre østkapeller har Solnhofenfliser; i apsiskapellet, hvis gulv befinder sig 36 cm under niveauet i korsarmen, ligger i midten Erik Podebusks gravsten (†1573, se gravminder), mens der i apsiden er et restaureret teglgulv af munkesten og kvadratiske fliser (jfr. p. 174 og 345).

Et bræddegulv i nordre apsiskapel var vistnok samhørende med rummets anvendelse som bibliotek (p. 286f) og afløstes 1871 af mønstret murstensbelægning i lavere niveau (jfr. gravminder)²⁶¹. I dag består gulvet af Solnhofensten foruden enkelte Ølandsfliser. Ved restaureringen 1908—09 af det nord-

ligste østkapel udstøbtes over Lindenows gravkælder et monierguld²⁶⁰; nuværende belægning: Solnhofenstein.

1846 ytrede utilfredshed med gulvet i det sydlige vestkapel, landemodesalen, hvor materialet overvejende var røde murbrokker²⁶². J. Galthen indgav overslag på nyt gulv, men stiftsøvrigheden foretrak et forslag af A. Preis, der 1849 udførte et gulv af gule, brændte fliser, hvorved lemmen til den underliggende gravkælder blev dækket²⁶³. Efter reparation 1880²⁶⁴ lagdes ved kirkens istandsættelse i 1920'erne også her det nuværende gulv af Solnhofenfliser. I nordre vestkapel er bevaret det gulv (117 cm over niveauet i våbenhuset) af hvide og sorte marmorfliser (30 X 30 cm), der lagdes ved indretningen af Marselis' gravkælder (p. 298 og fig. 92).

BEHANDLING AF VÆGGE OG HVÆLV

Ovenfor p. 274 er det anset for overvejende sandsynligt, at kirken ved middelalderens udgang indvendig stod med røde vægge, der dog for store partiets vedkommende var dækket af kalkmalerier på lys bund; hvælvene har stået hvide med dekoration. Vægfladernes blanke mur var, hvor dårligt arbejde, ombygninger eller reparationer havde krævet det, suppleret med murstensimitation af rød kalkning med optrukne, hvide fuger. Det skal fremhæves, at hovedparten af vidnesbyrd om denne tilstand hidrører fra koret. Her er situationen yderligere forbundet med spørgsmålet om datering af Peder Vognsens grav på nordsiden af den østligste pille i højkorets sydside (jfr. gravminder). Den nuværende placering af stifteren af Århus' teglstensskatedral angiver en flytning af gravstedet, der ved kirkens ombygning under 1400-tallet må have ligget i højkorets midtakse, formentlig foran alteret. Undersøgelser 1918 angav, at Vognsens grav var indrettet før omgivelserne — og dermed formodentlig hele koret — blev hvidtet; teknikken i gravrummets sider tydede på, at opmuringen havde fundet sted en gang i reformationsårhundredet²⁴⁶. Det er utvivlsomt anlæggelsen af en af gravkældrene under højkoret (jfr. gravminder), der har tvunget Peder Vognsens jordiske levninger ud til siden. Omstændighederne tyder således på, at kirkerummet i Christian IV's tid, måske i sammenhæng med inventariseringen 1588 (jfr. prædikestol, stolestader) forandredes fra rødt til hvidt.

1646 nævnes en »vogn«, som kalkmaleren brugte under arbejdet, da kirken hvidtedes indvendig (p. 294); samme år kalkedes hvælvet i de søndre østkapeller²⁶⁵. 1653—54 kalkede Jürgen murmand hvælvingen »og alt bag koret fra øverst til nederst«³. 1726 kalkede Anders Sørensen fra København hele kirken indvendig, et arbejde, der begyndte i midten af april og først afsluttedes 24. august og kostede den nette sum af 400 rigsdaler²⁶⁶. Efter hovedre-

parationen 1775—77(p. 301—11) stod hele kirken nykalket indvendig¹²⁹; Hertel oplyser²⁶⁷, at hvælvet over orglet var sort.

Det er formentlig i løbet af 1700-tallet, at der under hvælvet ophængtes en mængde forgyldte stjerner, der 1846 var dels af egetræ, dels af blik²⁶⁸ (jfr. inventarafsnittet, også angående hvælvåbningernes (p. 255) dekorerede træskiver); ved en opgørelse i anledning af kirkens restaurering i 1770'erne (p. 301—11) angives antallet til 559²⁶⁹. I licitationsbetingelser 1814 tiisloges murer-mester Preis for 1330 rdl. udspækning af hvælv, kalkning af kirken og forgyldning af stjernerne²⁷⁰; hvidtning nævnes 1833⁵. Endnu i 1850'erne istandsattes og nyanskaffedes stjerner²⁷¹, men den kalkmalede ornamentik, der ved restaureringen i 1870'erne²⁷² (p. 322f, jfr. kalkmalerier) udførtes på hvælvene, overflødiggjorde anden dekoration (jfr. fig. 176).

TAGVÆRKER OG TAGE

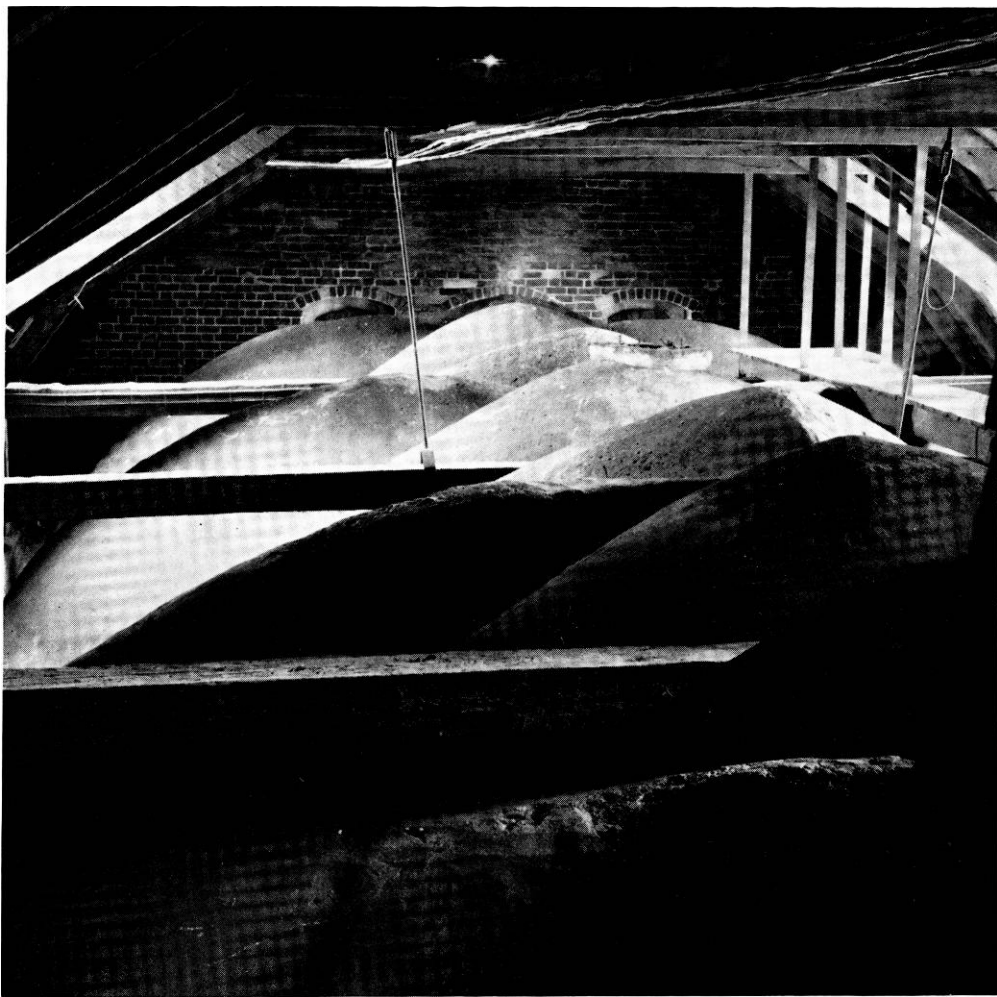
Kirkens *tagværker* blev omfattende fornyet under de større reparationer (p. 294, 306 og 310), og tillige er der lejlighedsvis sket udskiftninger af tømmeret, således at tagstolene nu helt overvejende består af nyt træ; hovedparten skriver sig fra ombygningen i 1870'erne (fig. 170—71). Adskillige steder sidder dog ældre stykker egetømmer, hvis ubenyttede taphuller vidner om en anden anvendelse tidligere.

Passage på kirkens lofter mellem tagværkets bjælker og over hvælvenes kupler har i ældre tid ikke været let, og forholdet kunne være farligt i tilfælde af brand. Det er ikke klarlagt, om C. Steinbrenners overslag 1863¹⁰⁴ over anlæg-gelse af trapper og *løbebroer* på hvælvingerne er den tidligste foranstaltning til afhjælpning af situationen. Ved hovedistandsættelsen 1881²⁷³ udførtes gangbroer, som Hack Kampmann 1917²⁷⁴ fandt ubekvemme og foreslog omlagt.

Tagmaterialer. Det søndre vestkapel var fra opførelsen tækket med *bly* (p. 224), og det samme har øjensynlig været tilfældet med spiret på store tårn (p. 239). De oplysninger, der foreligger fra den første periode efter reformatio-nen, bl.a. i anledning af branden 1642 (p. 293IT), lader antage, at alle kirkens afsnit senest efter ombygningerne i slutningen af middelalderen var dækket med bly²⁷⁵. Hensyn til det kostbare tag var måske årsag til Christian IV's forbud 1595²⁷⁶ mod at skyde med lange bøsser efter fugle eller andet på domkirken.

Det var formentlig ved indretning af de nordre østkapeller til adelige begra-velser (p. 286—87, jfr. gravminder), at der her lagdes kobbertag²⁷⁷; første repara-tion anføres 1673³.

Regnskaberne og andre arkivalier godtgør, at kirkens Lage krævede fast op-syn og jævnlige, mindre udbedringer. Mere omfattende reparationer stod på

L. L. 1959

Fig. 170. Loftet over søndre korsarm, set mod syd. — *The loft of the south transept, looking south.*

efter tårnbranden 1642 (p. 294) og i 1660'erne³ og fra 1690'erne og ind i 1700-tallet²⁷⁸ (jfr. p. 297—98), da der noteres blyleverancer fra Bergen og Lübeck. 1725³ foretoges reparationer og atter i 1730'erne¹¹⁵. Tagene bragtes i orden som led i kirkens istandsættelse 1775—77 (p. 310), ved hvilken lejlighed der lagdes sorte, glaserede tegl på kapeller og sideskibe, mens kobberet fra de nordre østkapeller flyttedes til kortårnene. Stentagene fordrede understrygning med passende mellemrum, og undertiden udskiftedes ødelagte tagsten med almindelige røde²⁷⁹; større vedligeholdelsesarbejder ved murermeister J. F. Colvitz 1783ff²⁸⁰; i 1820'rne og 30'rne ved den fra Prag indvandrede murermeister Dominicus Preis (ca. 1768—1837), der i perioden, undertiden sammen med sønnen Johan

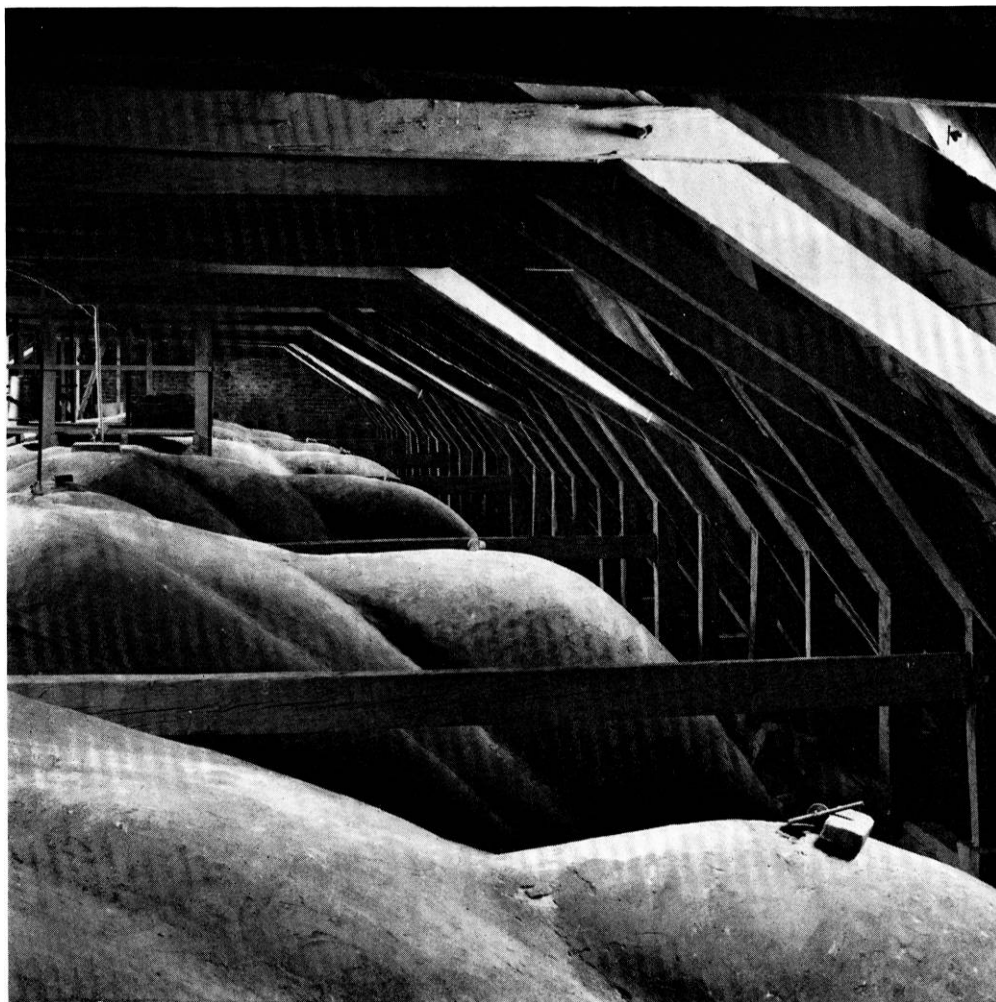

Fig. 171. Højkirkens loft set mod vest. — *The loft of the nave looking west.*

L. L. 1969

Casper (1794—1865), havde adskillige entrepriser i kirken; samtidig udbedredes blytagene²⁸¹. Senere optræder Preis' anden søn Anthon Peter (1813—68) (p. 335). 1839 udskiftede P. Meyer løsrevne blyplader på »Qvesterne eller Frundespeserne« (korets gavle) og andre steder⁵. Tagets tilstand 1845 har øjensynlig ikke været for god, eftersom det ved syn hedder²⁸², at »den store, forhen hvide hvælving ved venstre side af opgangen til koret skjules viseligen af et tæppe, thi dersom dette fjernes, ville et syn vise sig, som måske ikke har magen i nogen kirke, da hvælvingen er ganske grøn af fugtighed«; en omfattende istandsættelse af alle tage gennemførtes i slutningen af 1840'rne og i 50'erne²⁸³, og ved restaureringen 1867—82 blev det hele gjort på ny (p. 325). I det oprinde-

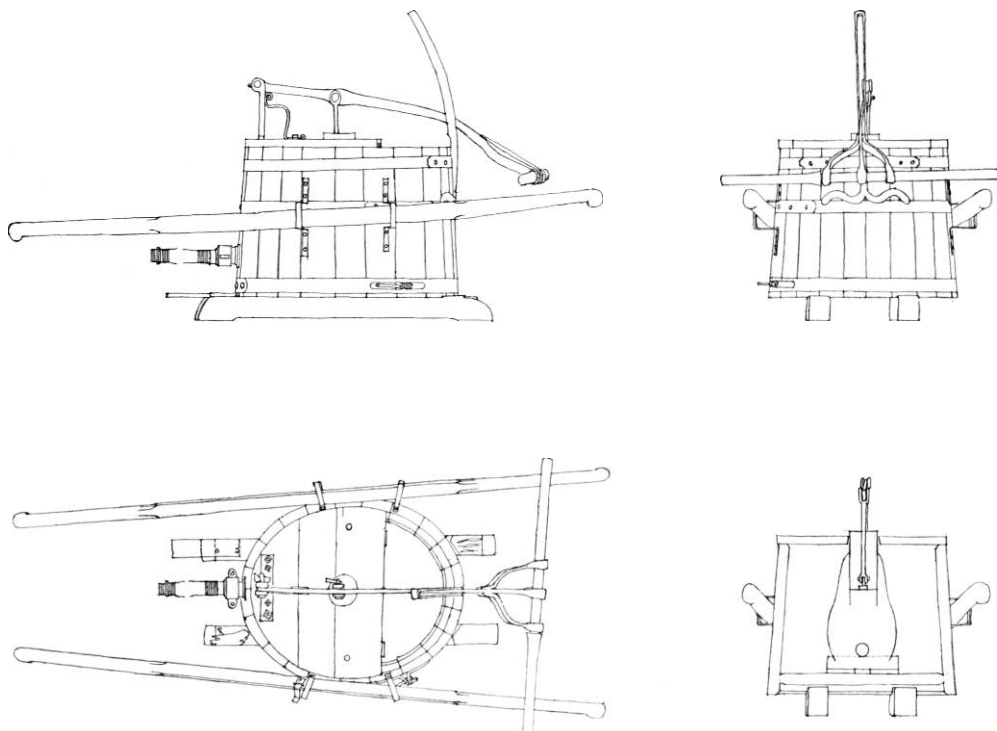

Fig.172. Brandsprøjte på domkirkens loft, ca. 1:25. Målt og tegnet 1968 af Jens Hougaard og H.C.Wessing. Arkitektskolen i Århus. — *Fire-pump in the loft of the cathedral, c. 1:25.*

lige forslag til tagarbejderne var det ikke forudset at lægge kobber på sideskibene, hvilket imidlertid gennemførtes 1879—81²⁸⁴. Senere reparationer og ændringer af tagene p. 329 og 331.

Klokkestolene i vesttårnet helt fornyet i eg i 1770'erne (p. 311).

Brandslukningsmateriel nævnes 1881²⁷³, da vandbeholderen i tårnet fyldtes, og lynaflederen forbedredes. Nogle ældre træbaljer og en *pumpe* (fig. 172) befinder sig på kirkens loft; 1951 indlagdes stigrør, og 1964 blev tårnet sikret med sprinkleranlæg. Efter branden i Roskilde domkirke 1968 planlægges yderligere sikringer i Århus, bl.a. en opdeling af skibets, korsarmenes og korets i dag sammenhængende loftsrum.

OPVARMNING OG BELYSNING

Bortset fra den p. 286 omtalte jernovn, der indtil 1696 stod i søndre apsis-kapel, nævnes opvarmning i kirken ikke, før der under istandsættelsen i 1860'erne indlagdes det dampvarmesystem af beskeden kapacitet, som anføres i restaureringsrapporten (p. 326). Sagen tog vist sin begyndelse med, at jernstøber Frisch 1862 fremlagde en plan for opvarmning i kirken¹⁷; i sit restaureringsforslag året efter (p. 321) tænkte Nebelong sig at anvende en ovntype, der brugtes i S. Pauls kirke i London¹⁸¹. 1868 besluttede kirkeinspektionen sig imidlertid for et dampanlæg, der var projekteret af ingeniør J.B.Dalhoff, og det følgende år nedlagdes rør i de opbrudte gulve, mens kedlen placeredes i det sydligste østkapel²⁸⁵. Det er bemærkelsesværdigt, at Walther allerede under overvejelserne var på det rene med de fugtigheds- og ventilationsproblemer, der ville følge af rummets opvarmning¹⁹⁴.

1887 anskaffedes et kraftigere varmeapparat, hvilket afstedkom ødelæggelse af mange grave under gulvet og omflytning af gravsten²⁸⁶; videre fulgte 1898 opmuring af en skorsten på søndre korsarms sydmur²⁷³ (fig. 164, pl. 21). 1914 henledte inspektionen opmærksomheden på mangler ved varmeanlægget, hvorefter der udarbejdedes forslag til et nyt, som installeredes 1918—20; varmekammeret lagdes vest for nordre korsarm, der bar skorstenen²⁸⁷ (pl. 20). 1941 oprettedes den første kontrakt mellem domkirken og Århus kommune om levering af fjernvarme²⁸⁸.

(Om ældre belysningsudstyr, se inventarafsnittet). Vinteren 1884—85 forærede fru Elmquist kirken over 200 lamper, der sandsynligvis var beregnet til petroleum; men allerede august 1885 pålagde ministeriet kirken at sørge for belysning ved gas¹⁷, hvortil Walther og Ahlmann 1886 udarbejdede forslag²⁸⁹. 1887 sluttedes kontrakt med gørtler Dalhoff Larsen om arbejdet¹⁷. Mindre ændringer ved gaskronerne nævnes 1899 i forbindelse med indvendig istandsættelse¹⁹⁴. 1902 ønskede inspektionen elektrisk belysning, hvilket var etableret ved Det Særlige Kirkesyns møde to år senere²⁹⁰.

SOLUR

På den vestre hjørnelisen på søndre korsarms gavl sidder et solur, der kan skimtes på fig. 27 (jfr. pl. 15), og som består af en glat, rektangulær plade, ca. 85x60 cm, af lys kalksten med holder og viser af metal. Utvivlsomt er det samme vertikal-solur²⁹¹, der gengives på samme plads på tværskibet, ca. ni meter over terræn, allerede på den flere gange nævnte 1600-tals tegning af kirkens sydside (fig. 146). Hertel nævner solskiven²⁹², som kirkeværgen Fulling 1823¹⁹⁴ indstillede til opmaling. Ved Walthers restaurering af kirken (p. 322ff) blev stenpladen nyindmuret²⁹³.

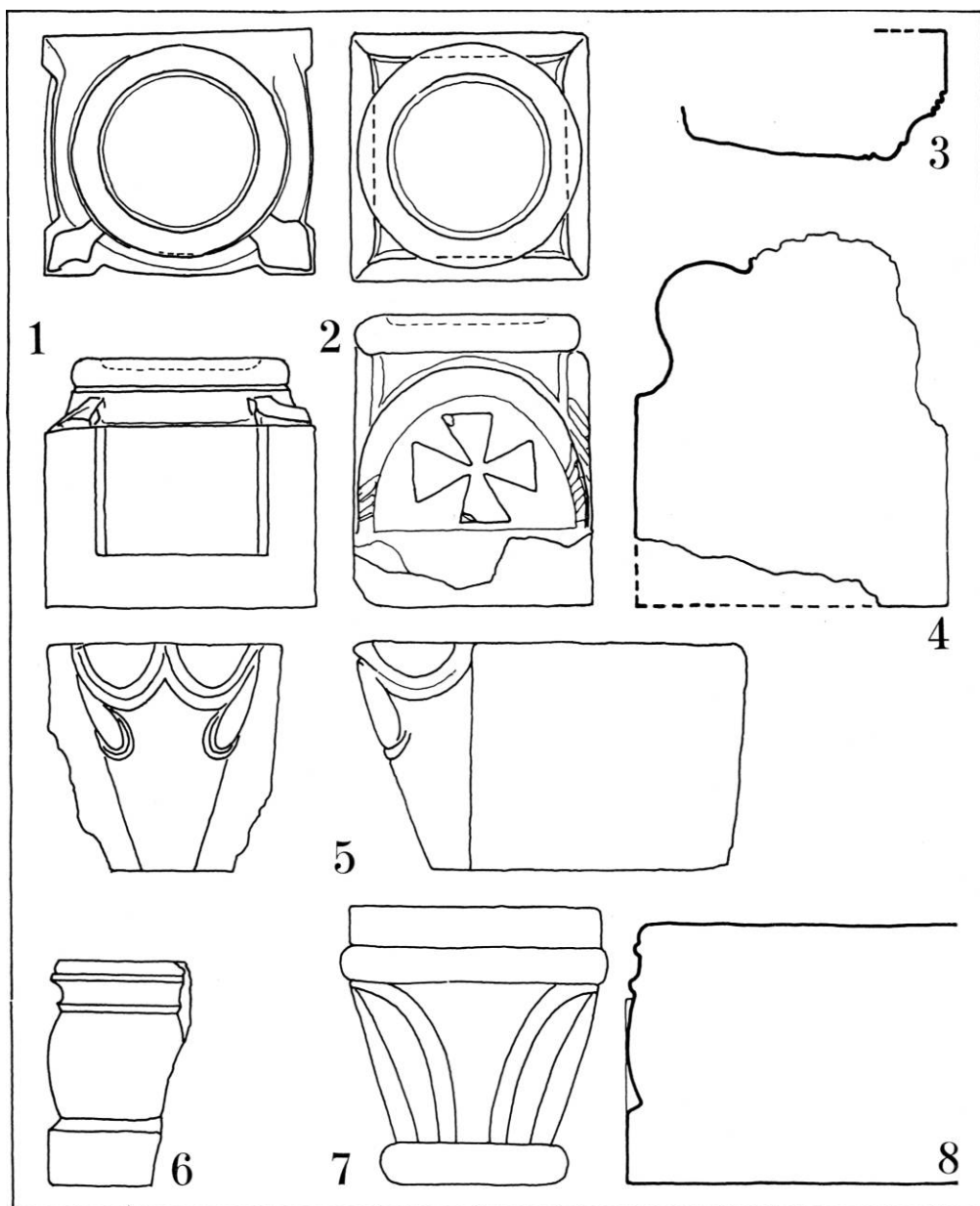

Fig. 173. Løstliggende granitblokke i og ved domkirken 1:10. 1 2 og 4 8 efter opmålinger af Jørgen Viemose (p. 343). 1. Jfr. fig. 190. 2. Jfr. fig. 175 og tegning af J. Ølsgaard i F. Beckett m.fl., Århus, København 1905, p. 125. 3. Karmsten, 79 cm lang, indmuret som overligger i åbningen mellem nordre kortårn og korets loft (p. 266)). 4. Jfr. fig. 31,1 og 58,5. 5. Jfr. p. 198 og fig. 95. KdeFL. - *Granite blocks found in or by the cathedral 1:10. 3. Casing stone, 79 cm long, built in as lintel in the opening between the north choir tower and the loft of the choir.*

LØSTLIGGENDE GRANITBLOKKE SAMT FORMSTEN OG GULVFLISER AF TEGL

Ved domkirken er samlet en betydelig mængde bygningssten, der foruden et par granitkvadre, en bemærkelsesværdig stor, tilhugget frådsten (16x58x34 cm, med fals i det ene hjørne) og mange almindelige munketegl tæller adskillige tildannede granitter og en større kollektion af formtegl. Stensamlingen indbefatter nogle granitblokke på pladsen uden for bygningen, men den altovervejende del befinder sig på gallerierne i nordre korsarm. For hovedpartens vedkommende kan proveniensen ikke længere oplyses; ved stenhobene ligger ganske vist enkelte sedler med påskrifter, men enten er blækket blegnet bort, eller sedlerne tydeligvis placeret galt.

En del af stenene kan med større eller mindre sandsynlighed henføres til domkirken, andre er åbenbart kommet til i tidens løb fra lejlighedsfund i nabolaget; flere kan således formodes at stamme fra gravningerne syd og nord for kirken i 1920'erne (p. 97ff). At stenene nævnes her indicerer derfor ikke, at de skal henføres til domkirkens bygning; af materialet er udtaget de former og eksemplarer, der skønnes at have interesse. Størstedelen af dette udvalg gengives på fig. 173 og fig. 174 og skal omtales summarisk, jfr. fig. 190.

Ved træet i hjørnet mellem søndre korsarm og langhuset ligger nogle *granitblokke*, hvoraf to skal anføres: Profileret kvader (fig. 173,4), der må tilhøre soklen på domkirkens nordre østkapeller (p. 131 og fig. 31,1). Konsolsten (fig. 173,8), der er beslægtet med fragmentet fig. 173,6, på øverste galleri; lignende udformning kendes fra granitkonsoller ved Elev kirke nord for Århus. På gallerierne befinder sig endvidere fire oksehovedlignende konsoller (fig. 95 og 173,5), der er mage til de fire, der har fundet anvendelse i korpolygonen (fig. 135). Nogle baser og kapitæler har hver en tydelig bagside og henføres derfor med størst sandsynlighed til portaler: Hjørnebladsbase (fig. 173,1 og fig. 190), der af Høyen 1833 noteredes i kirken²⁹⁴ og er af samme type som baser i Viborg²⁹⁵. I samme retning peger et kapitæl (fig. 173,2 og fig. 175), hvis dekorerede, halvcirkulære skjolde indrammes af tolstave; den ene side har det på tegningen gengivne Georgskors, de to andre henholdsvis et korset kors og et stiliseret træ. På anførte sted i sin notebog registrerede Høyen også flere kapitæler som fig. 173,7, hvoraf der nu eksisterer to.

Blandt kirkens løstliggende *formsten af tegl*, hvortil slutter sig de p. 204 nævnte stykker i bymuseet i Den gamle By²⁹⁶, udmærker sig — ved siden af de fig. 132, 4 og 5 gengivne ribbesten foruden formsten tilhørende samme tegnings vinduesprofiler — de sten, som er opstillet på fig. 174. Her kan en del med rimelighed henføres til kirken; de glaserede til dens senere bygningsafsnit. Den lille, glaserede rundstav (fig. 174,5) og muligvis tillige halvsøjlestenene

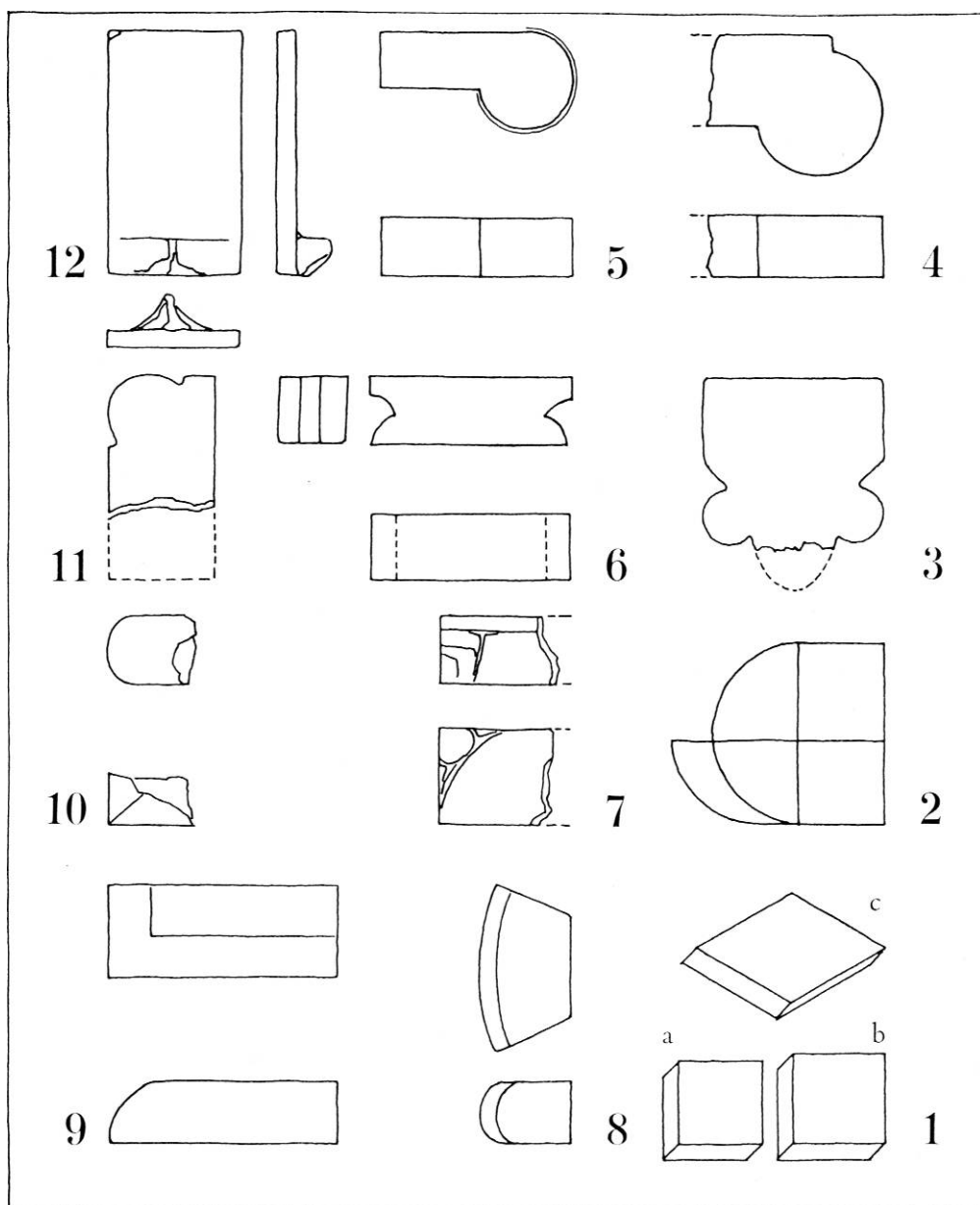

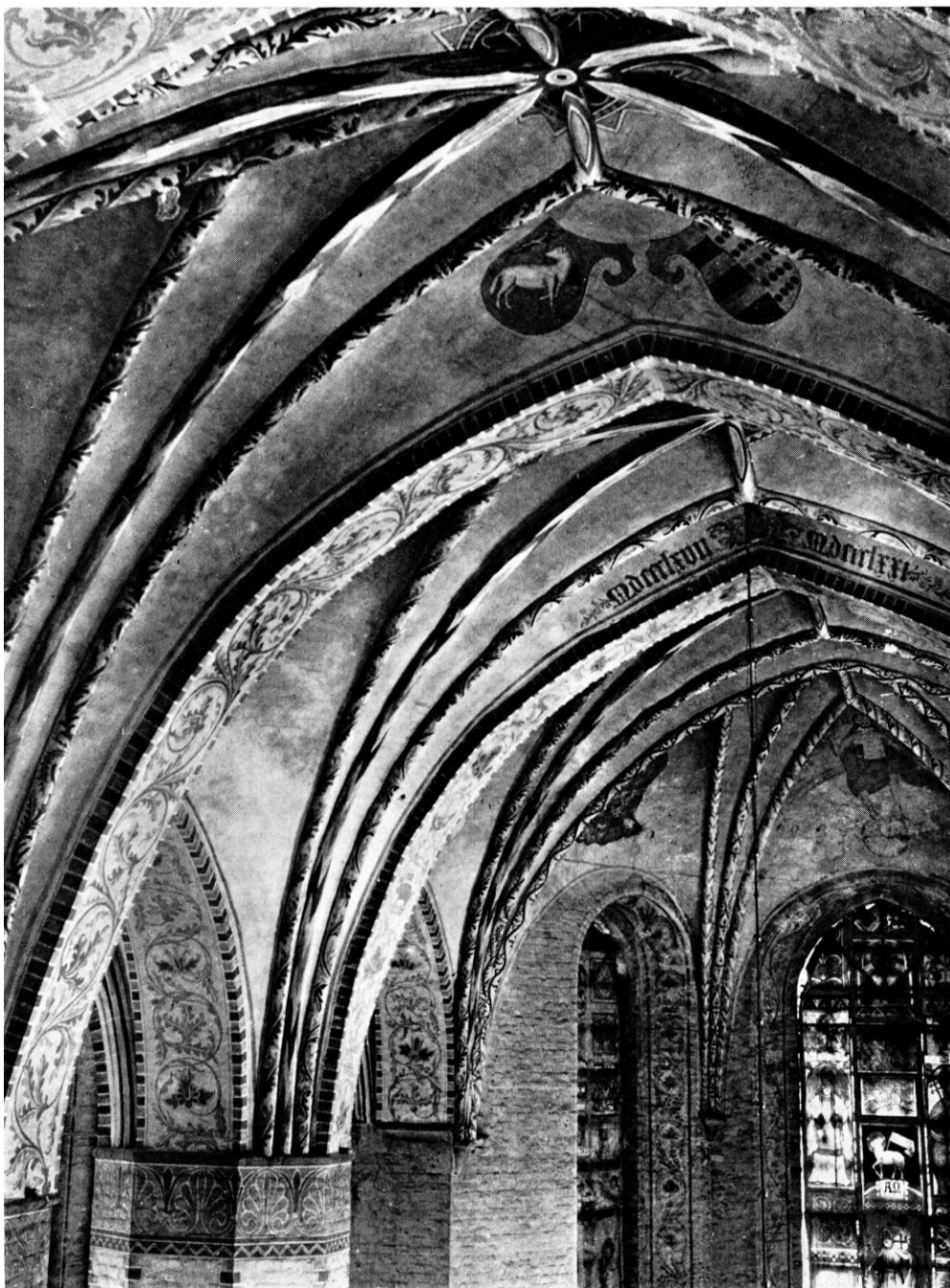
Fig. 174. Gulvfliser og formsten af rød tegl, løstliggende i kirkens stensamling på øverste galleri i nordre korsarm 1:10. KdeFL. 1. Gulvfliser, a. lys tegl, b. brunglaseret, c. gul- eller grønglaseret. 2. Tre, sikkert samhørende halvøjlesten. 3. Ribbesten. 4. Rundstav. 5. Rundstav, sort- eller grønglaseret. 6. Formsten. 7. Grønglaseret hjørneknop. 8. Søjlevulst. 9. Hjørneste. 10. Grønglaseret hjørneste. 11. Hjørneste. 12. Rektangulær tagpanne. — Floor tiles and mouldings of red brick to be found in the church's collection of building material in the top gallery in the north transept 1:10. 1. Floor tiles, a. light coloured brick, b. brown glazed, c. yellow or green glazed. 2. Three bricks, no doubt belonging together, from an engaged column. 3. Rib brick. 4. Billet. 5. Billet, black or green glazed. 6. Moulded brick. 7. Green glazed corner boss. 8. Torus. 9. Cornerstone. 10. Green glazed cornerstone. 11. Corner fillet. 12. Rectangular pantile.

(fig. 174,2) tilhører utvivlsomt højkirkens vinduer (fig. 77, 2 og 3; fig. 82—83). Ribbestenen fig. 174,3, der sandsynligvis har været placeret i et af østkapellerne, er kun 23—24 cm bred, mens ribberne i nordre apsiskapel (fig. 70 og 71) har bredde som en normalstens længde: 28—30 cm. Adskillige sten med hjørnevulst som fig. 174,11, må høre hjemme i langhuset, jfr. fig. 41 og fig. 183.

En del *teglfliser* fra middelalderen og renæssancetiden gemmes på øverste galleri i nordre korsarm, fig. 174,1 a—c, jfr. fig. 63 og 159. Fliserne fig. 174,1 a skal jævnføres med dem i søndre østkapel (p. 174). Tillige ligger på galleriet (jfr. fig. 190) fragmenter af kvadratiske, tre cm tykke, gul-, grøn- eller brun-*glaserede* fliser, hvis sidelængde har været på eller over 17 cm; her er formentlig tale om fliser mage til dem, der ved åbningen af Peder Yognsens grav 1918 blev fundet i koret (p. 334, jfr. gravminder). Endelig tre—fire cm tykke, uglaserede fliser (ca. 20 x 20 cm) af rød tegl. Jfr. glaserede fliser fra gravsteder.

Fig. 175. Granitkapitæl fra kirkens stensamling på det nedre galleri i nordre korsarm (p. 343). - *Granite capital from the collection of building material in the bottom gallery in the north transept.*

Ole Søndergaard 1923-24

Fig. 176. Hvælvzonen i korets midtskib set mod øst med den kalkmalede dekoration, som eksisterede fra 1867—71 til 1924. I baggrunden to af korpolygonens vinduer med prøveophængning til glasmalerier (p. 347).— *Vaulting in the centre aisle of the choir looking east and showing murals of c. 1870—1920. In the background two windows of the choir polygon with proposals for stained glass.*

GLASMALERIER

Fra den ældre middelalder foreligger ikke fund eller oplysninger angående glasmalerier, der kan henføres til domkirken²⁹⁷. Første hentydning til kirkens vinduer er fra 1407, da det nævnes, at dronning Margrethes donation (p. 66) omfattede midler til »ornament og glarvinduer«, hvorhos der kan have været tænkt på farvede ruder. I Århusssamlingen i Den gamle By bevares en gotisk, femkantet (største mål: 5,9x7 cm), blå rude med rødbrun ornamentik (inv. nr. 175:15), der stammer fra et af korvinduerne.

Hvad angår kirkens vinduer efter reformationen, vil Hertel²⁹⁸ efter en ældre beretning vide, at på en rude i nordre koromgang var indbrændt rigsvåbnet med Christian IV's navnetræk, hvorunder var skrevet Christianus og den kongelige titel²⁹⁹. I samme periode taltes to glarmestre blandt byens næringsdrivende³⁰⁰. I domkirkens regnskabsbog anføres 1697 en række borgere, der har skænket vinduer i langhusets sideskibe og det store vestvindue over portalen³⁰¹; intet tyder på, at disse ruder har været farvede eller dekorerede.

Det har allerede været omtalt p. 315, at der en overgang omkring 1850 var tale om i koret at placere et malet vindue, som var tilovers i Roskilde. Tanken om at berige nogle af korets vinduer med farvet glas dukkede atter frem ved århundredskiftet, og man foranstaltede en indsamling med dette formål. Dekorationsmaler Chresten Nielsen Overgaard (1851—1929) udarbejdede forslag 1902 og fremlagde med en prøve på stedet sit andet udkast ved Det Særlige Kirkesyns møde 1904; synet, der lagde vægt på, at korpolygonens tre vinduer fik glasmalerier samtidig, godkendte ikke forslaget ved denne lejlighed³⁰². I domkirkens arkiv bevares to udaterede, ikke benyttede, farvelagte skitser fra Overgaards hånd, hvorfra er hentet fig. 193 på p. 375.

Ældre fotografier, såsom en serie optagelser af fotograf Hude 1908 (i Nationalmuseet) og af Ole Søndergaard under kirkens restaurering i 1920'rne (f.eks, fig. 176), godtgør, at man fortsatte med forskellige prøveophængninger, hvorunder alle korets fem østvinduer tænktes dekoreret. Senest var ophængt et udkast, der havde stiftvåbnet centralt placeret i polygonens østvindue.

I sammenhæng med restaureringsarbejderne efter første verdenskrig (jfr. p. 329) fremkom nye planer om glasmaleri i koret. Da henvendte man sig til Emanuel Vigeland (1875—1948), der i sit atelier på Slemdal ved Oslo udførte det eksisterende maleri i polygonens midterste vindue, forelagt Det særlige Kirkesyn 1925, opsat af glarmester P.M.Sørensen 1926³⁰³. Med inspiration i linien »Livstræet fæstet i Graven Rod« fra Grundtvigs »Vær velkommen, Herrens Aar« fremstiller maleriet Korsfæstelsen og Himmelfarten, hvor omkring træet, der skyder sig op fra graven nederst i billedet, slynger sig. Korets øvrige vinduer er nu uden udsmykning.

NOTER

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRD

p. 94—125.

¹ E. Sejr: Gamle Århusgader, Århus 1960, p. 80—87. ² Den danske Lods II, 1962, p. 180. Tidligere f.eks. Rhumann I, 1666 (LA Vil). Håndskriftsaml.). Næss 1772: De to små spir og det store er til mærke for de søfarende og i »Søe-Chartene annoteret« (LA Vib. Århus bispearkiv. Århus domk.s rep. 1769 77. (C 3.502)). Hertel I, 34. ³ Sml. Hoffmeyer I, 321. H. Matthiessen, i Architekten XXII, 1920, p. 156—57; Torv og Hærstræde, Kbh. 1922, p. 52 54. V. Lorenzen: Vore Byer I, Kbh. 1947, p. 154f.; Drømmen om den ideale By, Kbh. 1947, p. 36ff. E. Keyser: Städtgründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter, 1958. E. Herzog: Die ottonische Stadt, 1964; Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum, Acta Visbyensia I, 1965. G. Eimer: Urbane grundtyper i det medeltida Sverige, i Nordisk Medeltid, 1967, p. 285 ff. ⁴ DiplDan. 2. rk. V, nr. 351, 352 og 358. ⁵ Ved oversættelse er det usikkert, om *ad occidentem* hører til forum, cimiterium eller platea. ⁶ Hoffmeyer I, 215f. ⁷ DiplDan. 2. rk. V, nr. 199—200. SRD VI, 417. ⁸ Af trænavnet *torn*, »tjørn«, Stednavne i Århus og Skanderborg amter, Kbh. 1964, p. 6, jfr. Hübertz: Bidrag, p. 16, note 1. ⁹ Hoffmeyer I, 216. ¹⁰ DiplDan. 2. rk. VI, nr. 149. ¹¹ Hoffmeyer I, 216. ¹² H. Matthiessen, indb. 1914 i NM. med tegning 27. maj 1914 af Johannes Frederiksen. Inv. nr. 1926: 602; E. Haugsted, i ÅrbÅrhSt. XX, 1927, p. 213—48. Supplerende iagttagelser 1944 af snedkermester Th. Rasmussen, DenGlBy, Århus: Grønne kort, inv. nr. 1863. Mange fotografier i lægget »Udgravninger nord for domkirken«. ¹³ En standhaftig tradition vil placere den romanske bisperesidens nordøst for domkirken, ved den nuværende politistation; Hertel I, 54, Hoffmeyer I, 119ff., E. Haugsted, i ÅgT. I, 182, H. Lassen, i Danmark IX—X, 1945, p. 205; men udgravningerne gav ikke støtte for denne lokalisering. ¹⁴ ÅgT. I, 115, 223. ¹⁵ Brandtaksationer i LA Vib. ¹⁶ Hertel I, 3, p. 79 siger, der var tre etager foruden kælderen; her spiller det en rolle, at der øjensynlig har været to lofter. Jfr. LA Vib. Århus Tingbog 1638 (B 56.3). ¹⁷ KancBrevb. 19. juni 1608. ¹⁸ KancBrevb. 3. marts 1581 og 12. nov. 1583. ¹⁹ KancBrevb. 30. aug. 1574 og 8. sept. 1583. ²⁰ KancBrevb. 3. marts 1581. ²¹ Hoffmeyer I, 143. ²² LA Vib. Århus Tingbog 1637f. (B 56.2—3). ²³ KancBrevb. 18. febr. 1581. ²⁴ KancBrevb. 7. febr. 1638 og 20. maj 1584. ²⁵ KancBrevb. 29. april 1635. ²⁶ RA. DaKanc. Jyske tegn. 22. juni 1655. ²⁷ KancBrevb. 3. marts 1581, 6. marts 1609 og 7. marts 1646 (RA. DaKanc. B. 160. Indlæg t. reg. og tegn.). Arkivaliernes terminologi er svingende; Repert. II anfører for perioden 1469—1500: Aars Biskopgård, Biskopgården i Aars eller Aarsgaard; i den første tid efter reformationen — øjensynligt mens lensmanden jævnligt tog ophold på gården — var Århusgård det helt dominerende navn, i århundredets sidste årtier, efter at vestfløjen var indrettet til kornmagasin, kaldtes komplekset gerne Århus biskopsgård, for i 1600-tallet hyppigst at benævnes (Århus) Bisgård. Særlig for dette århundrede er der mulighed for forveksling med Havreballegård, da også denne ofte kaldes Århusgård, jfr. P. Rasmussen: Århusgård og Åkær Lens Jordebog 1544, Kbh. 1960, p. 102—3. Den lutherske biskops bolig på den anden side af domkirken benævnes i arkivalierne dels bispegården, dels ved den fungerende bisps navn. ²⁸ Der kan ikke påvises en norm for bispeboligens beliggenhed i forhold til kirken; placeringen på skyggesiden kan undre, men har adskillige paralleller, f.eks. bispegårdene ved Jakobskirken i Compostela, i Utrecht, Deventer, Paderborn,

Lübeck og Strängnäs. ²⁹ E. C. Norn, i *NM* Arb., 1954, p. 5—14. Jfr. alment *KultHist-Leks.* XIII, 1968, p. 78—82. ³⁰ *KancBrevb.* 12. maj 1560. ³¹ *KancBrevb.* 30. aug. 1574, jfr. Hoffmeyer I, 138ff., der giver en udmalet skildring af festlighederne og i det hele taget p. 118—47 indgående beskæftiger sig med bispegården. ³² *KancBrevb.* 17. maj og 5. nov. 1568 samt 22. nov. 1576. ³³ *KancBrevb.* 9. sept. og 16. okt. 1580 samt 18. febr. og 3. marts 1581. ³⁴ Ordren genlaget senere: *KancBrevb.* 12. nov. 1583 og 15. maj 1584. ³⁵ *KancBrevb.* 8. sept. 1583 og 23. juli 1601. ³⁶ Endnu 1604 giver kongen ordre til at opføre et kornhus af ældre materialer, der ligger på den gamle bispegård, *KancBrevb.* 18. sept. 1604. ³⁷ *KancBrevb.* 20. maj 1584. ³⁸ BA. Lensrgsk. Århusgård. Div. kvittantiarumbilag. 1598—1651. Jfr. note 22. ³⁹ *KancBrevb.* 29. april 1635. ⁴⁰ *KancBrevb.* 7. og 18. marts 1646 samt 12. og 13. juli 1648. ⁴¹ BA. DaKanc. Jyske tegn. 22. og 29. juni 1653 og 22. juni 1655. ⁴² RA. DaKanc. B 94. Besigteiser til skøder og mageskifter. Litra M. 1655—60. Nr. 233. Jfr. Hübertz: *Bidrag*, p. 15ff. ⁴³ 30. juli 1642 var der planer fremme om at indrette et sejldugsvæveri i det »gamle bygfeldige stuehus i bispegården«. ⁴⁴ Jfr. Th. Rasmussen, i *ÅrbÅrhSt.* XLIV, 1951, p. 9. ⁴⁵ I skøde- og panteprotokoller 1683—93 har ejendommen nr. 452; C. J. T. Thomsen, i *ÅrbÅrhSt.* XXX, 1937, p. 96f. ⁴⁶ LA Vib. Erektionspatent, (G 321—I, p. 62, 83): Hübertz: *Bidrag*, p. 24. ⁴⁷ Hoffmeyer I, 146. ⁴⁸ Hertel, der i sin barndom har set huset, I, 54 og I, 3, p. 79—81. Th. Rasmussen, i *ÅrbÅrhSt.* XLIV, 1951, p. 29. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. kirkegrd. 1690—1903. (G 617.28—29). ⁴⁹ Hoffmeyer I, 120. ⁵⁰ LA Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker. 1595—1846. (C 3.487—96). Th. Rasmussen, *Noter i DenGlBy*, Århus. Grønne kort, inv. nr. 1874. ⁵¹ Hoffmeyer I, 121. E. Haugsted, i *ÅgT* III, 140 og *ÅrbÅrhSt.* XX, 1927, p. 245. ⁵² *ÅgT* III, 140. ⁵³ Huset blev bygget af udenbys håndværkere, K. Voss: *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, Kbh. 1966, p. 530, note 28. ⁵⁴ Brandtaksation 1761: 31 fag; 1771: 47 fag, jfr. note 15. ⁵⁵ E. Haugsted, i *ÅrbÅrhSt.* XX, 1927, p. 231—33. ⁵⁶ I den nordre ende er broen angivet højere end de huse, den støder op til, men denne omstændighed kan ikke tillægges vægt, da kunstneren åbenbart har overdrevet kirkens størrelse og ikke har givet f.eks. bispegårdens hovedfløj den højde, som vi ad anden vej ved, den har haft. ⁵⁷ RA. Lensrgsk. Århusgård. Div. kvittantiarumbilag. 1598—1651. Jfr. Hoffmeyer I, 380. ⁵⁸ RA. DaKanc. B. 162. Henlagte sager. 1660. ⁵⁹ LA Vib. Århus bispearkiv. Aarhus capitel's tegnebog. 1652—67. (C 3.2211). ⁶⁰ E. Haugsted, i *ÅrbÅrhSt.* XX, 1927, p. 231, 243, daterer broen til Niels Clausens tid. Hertel I, 1, 57. ⁵⁹ omtaler en egedør med beklædning og fine stenzirater, som formentlig hidrørende fra broen; efter dens nedrivning anbragtes delene i provstegården, hvorfra stenpartierne senere overførtes til havemuren. ⁶² En bredere fremstilling findes bl.a. i *ÅgT* III, 168ff. ⁶³ *DiplDan.* 2. rk. II, nr. 395. ⁶⁴ Hübertz: *Bidrag*, p. 15, jfr. Hoffmeyer I, 100f. ⁶⁵ Brev fra A. M. Jensen 14. juni 1906 til NM. (Jr. nr. 157/06); Indb. C. M. Smidt 1906 i NM; Trap 5. udg., p. 81. *ÅgT* III, 178f. ⁶⁶ Chr. Axel Jensen, indb. 1909 i NM., jr. nr. 383/09. ⁶⁷ Hübertz: *Aktstykker* I, 143. ⁶⁸ *ÅgT* III, 178. ⁶⁹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. rgsk.bøger 1645—1824. (C 617.46—50). Andre reparationsarbejder 1659—60. ⁷⁰ LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. f. Århus latinsk. 1753—64. (C 3.2530). Chr. Mørups far, Jens murermeister, arbejdede i Norup for Lichtenberg, og her har sønnen sikkert truffet Rieman. Peder Jensen, N. J. Israelsen: *Mejlgade*, Århus 1968, p. 207f, jfr. K. Voss: *Bygningsadministration og Bygningshistorie under Enevælden*, 1968, p. 313, 365ff. ⁷¹ Hertel II, p. XIII—XV; I, 3, p. 59. H. H. Blache: *Indbydelsesskrift*, 1850, i *ÅgT* III, 174ff. P. Jensen, N. J. Israelsen: *Mejlgade*, Århus 1968, p. 29. N. J. Israelsen, i *ÅrbGlBy*, 1967, p. 30. ⁷² *Arkitekten* 1958, p. 73—81. ⁷³ Ejler Haugsted har på grundlag af snedkermester Th. Rasmussens daglige meddelelser publiceret en redegørelse i *ÅrbÅrhSt.* XVI, 1923, p. 99—137, hvortil henvises. Supplerende iagttagelser Th. Rasmussen 1944 i *DenGlBy*, Århus. ⁷⁴ Det stadig eksisterende spring i søklen ved tværskibets sydgavl kunne forklares ved, at en bygning en tid havde sluttet sig til

kirken. ⁷⁵ NM. Mus. nr. D 10153, deponeret i Århus museum. ⁷⁶ Jfr. Hoffmeyer I, 217ff., 295, II, 65. ÅgT. I, 145, 151ff., III, 108. ⁷⁷ DaRigBr. 2. rk. III, nr. 173 og 2. rk. IV, nr. 281. ⁷⁸ Hübertz: Aktstykker I, 22, 81 og 142ff. Hoffmeyer I, 127. ⁷⁹ Jfr. Hoffmeyer I, 220f. ⁸⁰ H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I, 541, nr. 557. ⁸¹ Kanc-Brevb. 1. aug. 1590; 7. marts, 28. juni og 1. aug. 1591; 1. maj 1593. ⁸² KancBrevb. 8. aug. og 5. nov. 1629; 12. marts 1630; 10. og 16. juli samt 17. nov. 1645; 19. febr. 1661; 17. okt. 1668. Jfr. under året 1665 (note 60) og 1669 70 (note 69). ⁸³ Jfr. Hübertz: Bidrag, p. 25. ⁸⁴ I brev af 28. juni 1882 i NM. til J. J. A. Worsaae meddeler Walther, at han i muren mod Skolegade ved nedrivningen havde bemærket »nogle granitsten, der synes at have været sokkelsten og vinduesoverligger«. ⁸⁵ Opmåling af V. Th. Walther i NM. Ifølge brandtaksationerne (note 15) øgedes bispegårdens brandmur fra 1761 til 1771 fra 40 til 65 fag. ⁸⁶ Hübertz: Bidrag, p. 25f. ⁸⁷ Jfr. K. Voss: Bygnings-administrationen i Danmark under Enevælden, Kbh. 1966, p. 306ff. ⁸⁸ Århus museum, inv. nr. 475; tavlen måler 29x41,5x7 cm, og forsiden indrammes af liste og bladfrise. Hertel II, p. V, tilføjer en henvisning til Esajas bog 26 og Salmernes bog 60. ⁸⁹ Ved nedrivningen fandtes et ikke nærmere angivet sted i fundamentet et lille, firkantet rum med knogler fra en hund og en hane, »Dagbladet« (København) 19. juni 1882. H. Matthiessen, i Fra Holbæk Amt, 1914, p. 36f, jfr. f.eks. W. Schönweiss: Ein mittelalterliches Bauopfer von Coburg. Jahrbuch des Coburger Landesstiftung, 1968, p. 183—86. ⁹⁰ R. Nielsen: Fra det gamle Aarhus, Århus 1902, p. 188. ⁹¹ ÅgT. II, 341; KirkehistSaml. 6. rk. V, 217; Aarhus Kunstmuseum, 1967, p. 71. ⁹² LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823- 1900. (C 617.20). ⁹³ ÅgT. III, 382ff. ⁹⁴ Hoffmeyer I, 11. ÅgT. I, 404f. ⁹⁵ H. Matthiessen, i Arkitekten, 1920, p. 156, Torv og Hærstræde, 1922, p. 87. ⁹⁶ Hübertz: Aktstykker I, 81, jfr. Hoffmeyer I, 219f. ÆldDaArkReg. V, 1, p. 309. ⁹⁷ Hoffmeyer II, 68. N. J. Israelsen, i ØJyHjemst. XXVIII, 1963, p. 50. ⁹⁸ ÅgT. I, 404f. ⁹⁹ Hoffmeyer II, 14. Jfr. N. H. Fulling: Vinkældergaarden på Domkirkegaarden i Århus, i ÅrbÅrhSt. XXII, 1929, p. 204ff. ¹⁰⁰ Hübertz: Bidrag, p. 27f. Hoffmeyer I, 507, 216, 426; II 72. E. Sejr: Gamle Århusgader, Århus 1960, p. 76f. H. Matthiessen, i Arkitekten, 1920. ¹⁰¹ ÅgT. II, 317f. Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden, Kbh. 1966, p. 311f., 360ff. Aarhus Kunstmuseum, 1967, p. 21. P. Jensen, N. J. Israelsen: Mejlgade, Århus 1968, p. 229—32. N. J. Israelsen, i ÅrbGlBy, 1967, p. 30—32. ¹⁰² E. Haugsted, i ÅrbÅrhSt. XX, 1927, p. 240. Th. Rasmussen, Indb. 1948 med opmålinger til DenGlBy, Århus. H. Søgaard: Om kirkeriste i Århus, i Festskrift til K. Uldall, 1960, p. 214. 19. H. Søgaard, i ÅrbÅrhSt. XLVII, 1954, p. 40f. ¹⁰³ En munkesten stemplet med den lübske dobbeltørn, i DenGlBy, Århus, siges at stamme fra domkirkegårdens mur, ÅrbGlBy., 1941, p. 36; 1944, p. 37f., 44. ¹⁰⁴ De rester af ældre mure, der er konstateret syd for hovedfløjen i bispegården (jfr. fig. 20), antyder en successiv udvidelse af kirkegården på denne side. ¹⁰⁵ Jfr. note 50; uklart hedder det videre i synsbeskrivelsen: »... en deel af Munch huulerne i det nederste bröstoffeldig, og Sædsteenene borte«. ¹⁰⁶ Jfr. note 69. Erhvervsarkivet. Århus byarkiv: Ae 6. 1734—37. Domk.s rgsk. Statsbibl., Århus: Cramer II. Om kirkegårdsmurens reparation 1735—36 og køb 1746 af ny sprøjte til kirken hos Johan Dancker i Horsens, se LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.s og rgsk.bøger. 1715—53 (C 617.49). ¹⁰⁷ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus dom. Dok. vedr. kirkegårdene. 1690—1903. (C 617.28) samt note 50. ¹⁰⁸ Hertel I, 1, p. 28—31. ¹⁰⁹ Jfr. P. Jensen, N. J. Israelsen: Mejlgade, Århus 1968, p. 13. ¹¹⁰ Th. Rasmussen, Indb. 1948 med opmålinger til DenGlBy. H. Søgaard: Om kirkeriste i Århus, i Festskrift til K. Uldall, 1960, p. 214f. ¹¹¹ Note 69 (under årene 1653 og 1677) samt (under 1693) LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. f. Århus domk. 1687-1711. (C 3.2287). ¹¹² Mester Claus' rist, 1681 (RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerigsk. 261—66. 1680—94. Århus stifts kirkerigsk.), alle øvrige riste er omtalt mellem 1647 og 1680: Arkivaliegruppen nævnt i note 69. ¹¹³ Jfr. note 69: Johann organist, Karen Clemensdatter og Anne Utrecks. Erhvervsarkivet, Århus byarkiv. Ac 1.

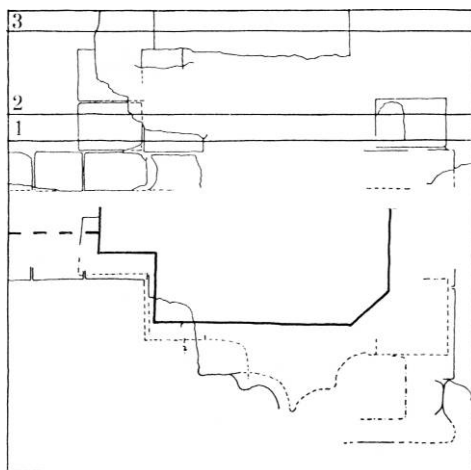
1696—1700. Domk.s økonomi vedk.: Else Povelsdatter.¹¹⁴ Note 69 samt LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. f. Århus domk. 1687—1711. (G 3.2287).¹¹⁵ LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. f. Århus domk. 1687—1711. (C 3.2287).¹¹⁶ Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 1. 1696—1700. Domk.s økonomi vedk. E. Sejr: Gamle Århusgader, Århus 1960, p. 13.¹¹⁷ E. Haugsted, i ÅrbÅrhSt. XX, 1927, p. 229, vil uden nærmere motivering henføre formstenene til korsarmens trappetårn.¹¹⁸ LA Vib. Århus bispearkiv. Domkap.s rgsk.bog. 1642—50. (C 3.2219). (Risten ved Jakob Abels, 1642).¹¹⁹ Fr. Nannestad: Hilaria Aarhusiensia, Kbh. 1748, p. 101f. Hertel I, 29f; II, 368.¹²⁰ LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til Århus domk.s rgsk. 1700—88. (C 3.2308—16). 1752 var der stenbro fra risten ved provstens hus og langs igennem til sprøjtehuset. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.s rgsk.bøger 1715—53 (C 617.49).¹²¹ Note 120 og Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 2—3. 1697—1704. Domme og breve ang. domk.¹²² Note 50 (under året 1760) og 69 samt Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 9. 1776—77. Dom.s rgsk. og LA Vib. Århus bispearkiv. 1769—77. (C 3.502).¹²³ Jfr. note 120 samt Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 6. 1734—37. Domk.s rgsk. Hertel I, p. 29.¹²⁴ Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 4—6, 8. 1727—44. Domk.s rgsk.¹²⁵ Hertel I, 29.¹²⁶ Jfr. noterne 120 og 69.¹²⁷ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. kirkegrd. 1690- 1903. (C 617.28—29) og note 50.¹²⁸ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. kirkegrd. 1690- 1903. (C 617.28—29); E. Haugsted, i ÅrbÅrhSt. XX, 1927, p. 240, ÅgT. III, 146; jfr. H. Matthiessen: Torv og Hærstræde, 1922, p. 120—24.¹²⁹ Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 3. 1697- 1704. Domme og breve ang. domk.¹³⁰ Hertel I, 1, p. 30.¹³¹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkeværgergsk. 1825—68. (C 617.61).¹³² Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 1. 1696—1700. Domk.s økonomi vedk.¹³³ V. Th. Walther, dagbog I, (LA Vib. Bygningsinspektoratet) (B 239.117—18), 1880, p. 8f.¹³⁴ Jfr. noterne 128, 50 og 60.¹³⁵ E. Sejr, i ÅrbÅrhSt. XIX, 1926, p. 163.¹³⁶ Jfr. noterne 120 (1786) og 128 (1778).¹³⁷ Note 118 (1643, 1650).¹³⁸ Hertel II, 2, p. XXXVIII.¹³⁹ Note 118 (1650) samt note 69 (1646, 1657 og 1686).¹⁴⁰ Hertel I, 31f. C. F. Borchs erindringer, i ÅrbGIBy. 1938, p. 41. Fire egestolper, formentlig til at binde heste ved, var nedgravet foran den vestre kirkedør. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.s rgsk.bøger. 1715—53 (1730) (G 617—49).¹⁴¹ Hübertz: Aktstykker II, 321.¹⁴² Jfr. note 69 og 128.¹⁴³ Jfr. note 50 og 128.¹⁴⁴ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn.s vedligeholdelse og rest. 1814—68. (G 617.18). LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkerghsk. f. Århus domk. 1829—38. (C 3.2301—02). Note 50. LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journal. 1831—40. (G 3.729).¹⁴⁵ LA Vib. Provstearkiver. Århus købstad og Hasle hrd. Synsprot. for kirker og præstegårde. 1807—54. (G 24.5).¹⁴⁶ Jfr. note 69 og 50.¹⁴⁷ Omstændighederne ved Bispetorvets anlæggelse er skildret af E. Sejr, i Århus Stiftstidende, 1. marts 1942 og Gamle Århusgader, Århus 1960, p. 11—19. ÅgT. IV, 54ff.¹⁴⁸ ÅgT. II, 112.¹⁴⁹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.s insp.s forhandl.prot. 1834—1916. (G 617.1—2).¹⁵⁰ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kopibøger f. breve 1859—62. (G 617.3). LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn.s vedligeholdelse og rest. 1814—68. (C 617.18).¹⁵¹ Jfr. note 92. Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 85 og gentagne gange (NM.). Notat af N. L. Høyen 14. juli 1862 i notebog IX, 1830 (i NM.). R. Schytte: Kortfattet Beskrivelse over Aarhus Domkirke, Aarhus 1835, p. 10.¹⁵² Jfr. note 149. Dagbladet 13. aug. 1866. Walther i brev til Det Særlige Kirkesyn 3. aug. 1866 (NM.). Tegning i kirkens arkiv.¹⁵³ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn.s vedligeholdelse og rest. 1814—1904. (G 617.18—19).¹⁵⁴ Note 153 og 92. Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 173 (NM.).¹⁵⁵ LA Vib. Bygningsinsp. (B 239.117—18). V. Th. Walther, Dagbog 1878, p. 24. Dagbladet 26. juli 1880.¹⁵⁶ Note 92. V. Th. Walther, op. cit. Dagbog 1880, p. 26.¹⁵⁷ Note 92. Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 222. (NM.).¹⁵⁸ Tegninger i NM's arkiv; A. Bruun, Jens Vilhelm Dahlerups Liv og Virksomhed, København 1907, 6 ff. Jfr. P. Jensen, N. J. Israelsen: Mejlgade, Århus 1968, p. 232.¹⁵⁹ Ar-

kitekten XX, 1918, p. 269—75. Projekt af M. B. Fritz 1917 i Bygningsinspektoratets arkiv. Jfr. O. Degn, Da det var nyt i Århus, 1970, 1 15-16.¹⁶⁰ Det Særlige Kirkesyns arkiv (i NM.).¹⁶¹ E. Sejr: Gamle Århusgader, Århus 1960, p. 19.¹⁶² Aarhus Stiftstidende 23. og 24. okt. 1969. Senere forslag i Det Særlige Kirkesyns arkiv (NM).

FØRSTE TEGLKIRKE, MIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER,
UDVIDELSER OG TILFØJELSER
p. 127—281.

¹ Hoffmans Foundationer II, 36 og E. Pontoppidan: Theatrum Daniae II, 365, holder Århus domkirke for at være Nordens største kirke, mens allerede Suhm og Hertel I, 1, 7 og I, 2, 86—87 karakteriserer den som Danmarks længste. ² Jfr. DK. Sorø p. 1202—08, DK. Tisted p. 1054—56 og DK. Mariibo p. 1499 1502. I. Swartling: Did the Cistercians introduce a new unit of measurement into Swedish architecture? Konsthistoriska Studier tillägnade Sten Karling, 1966, p. 25—30, viser, at der i Alvastra snarest er benyttet en pied royale på 32,48 cm. V. Wanscher: Architektorens Historie II, 1929, p. 162—64 med henvisning til M. Clemmensen, i ÅrbOldkHist, 1922; K. de Fine Licht: The Rotunda in Rome, 1968, p. 195 med note 29. ³ Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Stadt Schleswig II. Der Dom, 1966, p. 66ff, 192ff, jfr. W. J. Venzmer: Der Dom zu Lübeck, Diss. Hamburg 1957. DK. Kbh. Amt III, 1337ff. ⁴ ÅrbOldkHist. 2. rk. X, 1895, p. 239ff, jfr. R. Raeber: La Charité-sur-Loire. Baseler Studien zur Kunstgeschichte N.F. VI, 1964. ⁵ J. Hertz, indb. 1970 til NM., jfr. DK. Frdb. p. 1041ff. Sml. J. Steenberg: Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13. aarhundrede, 1935, J. Plesner, i Scandia IX, 1936, p. 147—448, D. Groszmann: Die Abteikirche zu Herzfeld, Kassel 1955 og D. Ellger, i Nordelbingen XXXVIII, 1969, p. 201—02. ⁶ E. Pontoppidan: Theatrum Daniae I, 367, jfr. Kgl. Bibi. NyKglSaml. 1541, fol. Andreas Konig: Optegnelser ang. Kjøbstæderne i Nørrejylland, 1768, samt Hertel I, 1, p. 34. ⁷ E. Levin Nielsen belyser, i Fra Viborg amt XXXIV, 1969, p. 126—46, forholdene omkring Valdemartidens kirkegrundlæggelser og stifterdyrkelse, i hvilken sammenhæng Hellig Niels-situationen må have spillet en rolle for Århus' bisp og kapitel. Erik Cinthio: The Churches of St. Clemens in Scandinavia, i Archaeologica Lundensia III, 1968, 103—16, karakteriserer forholdene i Århus som uklare. ⁸ Desuden Walthers gravning ved sdr. korsarm, som fremstillet i brev af 21. nov. 1885 (LA Vib. Bygningsinspektoratet. Forsk. kirker. 1850—1905 (B 239.120—26)) samt Geoteknisk instituts undersøgelser 1963 (Sag nr. 63528, Bispetorvet, i NM.). Jfr. fornylig P. Seeberg: Et Tegllhus på Asmild, i Fra Viborg Amt XXXIV, 1969, p. 6. Den naturlige grund af sand- og grusaflejringer nævnes tillige i Restaureringsdagbogen I, p. 15 (1878); P. Norlund, Indberetning om undersøgelse af middelalderlige grave 1918 (NM). ⁹ Jfr. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Stadt Schleswig II. Der Dom 1966, p. 67, C. M. Smidt: Cistercienserkirken i Løgum, 1931, p. 70—71. ¹⁰ Jfr. tillige forberedelserne til vesttårne (p. 198) og østkapellernes søndre apsis (p. 171). ¹¹ I søndre korsarm iagttaget Ole Søndergaard adskillige skøre sten (Dagbog IV, 24, i NM.). ¹² Jfr. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Stadt Schleswig II, Der Dom, 1966, p. 196. ¹³ Tilsvarende i C. M. Smidts notebog VII, 1909, p. 43 (i NM.). ¹⁴ Andre steder, f.eks. Roskilde domkirke (DK. Kbh. Amt p. 1321ff), Løgum klosterkirke (DK. Tønder p. 1060ff) og S. Olai kirke i Helsingør (DK. Frdb. p. 68ff) kan byggeprocessens etaper bedre iagttages. ¹⁵ DK. Sorø p. 114ff. ¹⁶ N. L. Høyen: Samlede Skrifter II, 1874, p. 195. ¹⁷ Resultaterne af undersøgelserne i første del af dette århundrede foreligger kun sporadisk omtalt i notebøger, indberetninger, breve og fotografier på NM. Hertil slutter sig Johannes Frederiksens opmålinger, jfr. p. 327, Hack Kampmann, i Arkitek-

Fig. 177. Sokkelforholdene på sydsiden under den næstvestligste pille i korets nordside; opstalt og plan 1:60, KdeFL 1969. 1. Formentlig oprindeligt gulvniveau. 2. Gulvhøjde i nuværende koromgang. 3. Gulvniveau i højkoret (p. 139). — *Position of plinths to the south under the pier second from the west at the north side of the choir 1:60. 7. Possibly the original floor level. 2. Floor level in the present ambulatory. 3. Floor level in the choir.*

ten X, 1907—08, p. 397—400, samt indberetninger om sonderinger 1969 til NM. af Henrik Græbe og Kjeld de Fine Licht.¹⁸ Sandsynligvis har her været en arkade, eventuelt med skrankemur, jfr. Løgum klosterkirke, DK. Tønder p. 1058ff.¹⁹ Granitkvadre, der er indmuret i gravkamrene under det eksisterende højkor (jfr. begravelser) skal utvivlsomt henføres til det oprindelige kors langside.²⁰ Hack Kampmann, i Arkitekten X, 1907—08, p. 397—400, jfr. allerede Restaureringsdagbogen I, 20 (1880).²¹ Det ene buespor sidstnævnte sted optræder på fotografi optaget af Ole Søndergaard omkring 1923 (i NM.).²² J.B.Løffler: Aldersbestemmelser i vor romanske Teglstensarkitektur, i ÅrbOldkHist. 2. rk. XIII, 1898, p. 1—18, C. M. Smidt, Notebog LXXXXVII, 47; M. Clemmensen: Ringsted kirke, 1927, p. 8; F. Beckett: Danmarks Kunst I, 1924, p. 126, 132.²³ Jfr. L. Wilde: Die Entwicklung der Stützenformen in den mittelalterlichen Backsteinarchitektur des Ostseeraumes, Diss. Greifswald 1960, p. 16, 26—29, 46ff.²⁴ Den enkle vinduesform benyttes i Ringsted S. Bent, Sorø klosterkirke og Slesvig domkirke.²⁵ Clemmensen støttede rekonstruktionen på nogle rillede formsten med trekvartstave, der var fremdraget i fylden foran gavlen ved de samtidige afgravninger af Bispetorvet (p. 124); Mogens Clemmensen, Notebog X, p. 22—24.²⁶ Stenen er medtaget, hvilket foranledigede Walther til at opsætte en kopi, der i dag opbevares på nordre korsarms øverste galleri, efter at den originale blev genopsat i 1920'rne.²⁷ Den ældre tilstand ses bl.a. hos Kornerup, Skitsebog III, 6. aug. 1877, p. 203 (i NM.).²⁸ V. Th. Walther, Dagbog II, 1880, p. 5—6; 1881, p. 15ff. (jfr. p. 315). (LA Vib. Bygningsinspektoratet, kirker, bispe- og præstegårde. Dagbøger F. Århus domk.s ydre rest, 1879—81 (B 239.117—18) vil i det følgende blive forkortet *Restaureringsdagbogen*).²⁹ Restaureringsdagbogen II (1881) 18—19.³⁰ LA Vib. Håndskriftsaml. Rhumann I: »Skal uden tvivl være to hunde, som vender sig om og gør imod månen, skal fast betyde det, at som månen går sit løb omskønt hundene gør ad den, så skal og intet skade et Guds barn, der med tålmodighed løber sit løb's mål, omskønt her bruser et hav og der et andet«. ³¹ M. Mackeprang: Jyske Granitportaler 1948, p. 222.³² Vel som sjælebilleder er fugle tilsvarende placeret i et meget lignende relief på tympanon over Søndbjerg kirkes syddør (DK. Tisted p. 757). ³³ F.eks. Gammel Haderslev kirke (DK. Haderslev p. 222), Fjelstrup kirke (DK. Haderslev p. 303, jfr. Stepping kirke smst. p. 333) og sandstenstympanon i kirken i Gross-Escherde ved Hildesheim (Kunstdenkmale der Provinz Hannover XXIV, 1938, p. 79 og pl. 30a). Hertil kan bemærkes, at Herrad von Landsberg i »Hortus deliciarum« (omkring 1190) i en korsfæstelsesscene gengiver solen på Kristi højre side og månen på den anden (F. Dahlby: De heliga tecknens

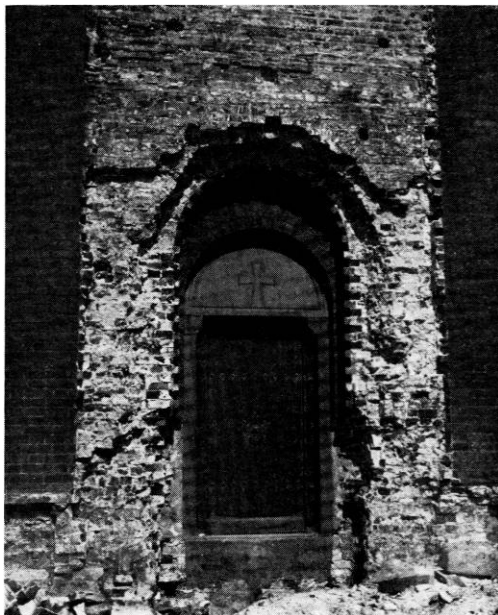

Fig. 178. Søndre korsarms portal ved ombygningen 1922 (p. 152—54). — *The portal in the south transept during rebuilding in 1922.*

hemlighed, 1963, p. 108); motivet kan følges tilbage til 6. århundrede og har sin oprindelse i senantike kejserfremstillinger (Klaus Wessel: *Die Kreuzigung*, 1966, p. 14—15).

³⁴ Astrup, Dallerup, Elev, Hammel, Hasle, Skødstrup, Stjær, Tilst, Todbjerg, Tranbjerg og Tulstrup. ³⁵ På lignende tympana har rammevulsterne ofte en relation til eller ligefrem en fortsættelse i karmstenens dekoration. ³⁶ Høyen, *Notebog IX*, p. 39; *XV*, p. 24; *Samlede Skrifter II*, 1874, p. 218—19; Worsaae, *Notebog VI*, p. 13; *Restaureringsdagbogen I*, p. 31—32 (1880), *II*, p. 4 (1880). ³⁷ Høyen i *Fædrelandet* 1857, nr. 230; J. B. Løffler: *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger*, 1883, p. 211, noten; jfr. P. Holm: *Beskrivelse af Aarhus Domkirke*, Århus 1932, p. 41. ³⁸ P. Holm: *Beskrivelse etc.*, p. 24 og V. Lorenzen: *De gamle danske Domkirker*, 1948, p. 182, opfatter rummet som skatkammer. Jfr. Sakristan og sakristi, J. D. Arhning: *Roskilde Domkapitels historie II*, 1970, p. 189—94. Om den usikre relation til Sakristigården sydfor se p. 107—108. ³⁹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. o. domk. (C 617.20), året 1881. ⁴⁰ O. Norn: *Vor Frelsers Kirke i Horsens*, 1948, p. 16, opfatter en hjørneknop som et isoleret æg fra den klassiske æggestav. ⁴¹ C. M. Smidt, *Notebog VII*, 1904, p. 37—39 (i NM.), konstaterer muligheden for, at alle kapellets søjlepiller har haft vinkelled; jfr. Høyen, *Notebog XV*, 1833, p. 21 (i NM.), O. Norn: *Vor Frelsers Kirke i Horsens*, 1948, p. 16 med pl. 5. ⁴² C. M. Smidt, *Notebog VII*, 1904, p. 35 (i NM.). ⁴³ Der iagttages ikke spor efter ribber. ⁴⁴ Jfr. note 39, året 1881; LA Vib. Kirkeinsp.-ark. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904, året 1881, (C 617.18—19); brev fra Walther til J. J. A. Worsaae 4. okt. 1880 (i NM.); *Restaureringsdagbogen I*, 1880, p. 28—30 (jfr. p. 315). ⁴⁵ Y.-M. Froidevaux: *L'abbatiale de Lessay. Les mon. hist. France IV*, 1958, nr. 3, 145—47. Med udgangspunkt i nylig fremdragen præstebænk i Frue kirke i Tongern fra 4.—5. århundrede drøftes situationen i oldkirken af A. Verbeck i *Bonner Jahrbücher CLVIII*, 1958, p. 349ff. med litteraturhenvísninger. ⁴⁶ Det er usikkert, om møder og sammenkomster, der har fundet sted i domkirken, f.eks. 1263 (DiplDan. 2. rk. II, nr. 204) og 1399 (E. Pontoppidan: *Annales Ecclesiæ Danicæ II*, 1744, p. 256) er foregået her (jfr. i øvrigt p. 286). ⁴⁷ Allerede ved midten af 1200-tallet havde den nærliggende klosterkirke i Øm (Elna Møller, i *NMArb.* 1950 p. 133—134) et lektorium

Fig. 179. Rester af nordre korsarms portal, østsiden set fra vest (p. 157). — *Remains of portal in the north transept, east side seen from the west.*

Mogens Clemmensen 1925

ved korets indgang i korsskæringen; ingen omstændigheder angiver noget lignende i Århus domkirke, og en fortsættelse af korridoren til koret kan ikke påvises.⁴⁸ Jfr. de planlagte og opgivne kortårne på domkirken i Roskilde, DK. Kbh. Amt p. 1344ff; og formentlig også i Slesvig domkirke.⁴⁹ Jfr. f. eks. DK. Frdb. p. 684ff, 1102ff. Tillige indersiden af apsis på kirken i Altenkirchen på Rygen.⁵⁰ Uden nærmere redegørelse noterer S. F. Kühnel maj 1881 i restaureringsdagbogen p. 21 (jfr. p. 315), at man under udgravningerne ved kapellets nordøstre hjørne stødte på rester af en halvsøjle. Ved restaureringen udførtes et simpelt hjørne, hvorfor den fundne formsten må formodes at have været sekundært anbragt.⁵¹ DK. Sorø p. 37, fig. 13 (nordøstre korsskæringspille), p. 41, fig. 15 (arkadepiller i nordre sideskib).⁵² DK. Kbh. Amt p. 1330, fig. 28 (apsisomgangens søndre hjørnepille).⁵³ DK. Tønder p. 148, fig. 15; p. 153, fig. 18 (de østre korsskæringspiller).⁵⁴ DK. Sorø p. 119, fig. 8; p. 41, fig. 15; jfr. desuden kirken i Gumløse, Skåne.⁵⁵ Mogens Clemmensen har ikke begrundet, hvorfor han ved at fjerne den nordre søjle ændrede Walthers arbejde.⁵⁶ Eksistensen af det søndre godtgør, at nordre korkapel kun har haft den p. 176 skildrede udstrækning.⁵⁷ Notat fra M. Mackeprang 5. maj 1922 i Det Særlige Kirkesyns arkiv (NM), samt synets protokol II, p. 147 (NM).⁵⁸ Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ae 9. Domk.s rgsk. 1776—77.⁵⁹ LA Yib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814 1904. (C 617.18—19).⁶⁰ C. M. Smidt: Cistercienserkirken i Løgum, 1931, p. 34ff, anfører eksempler og fremhæver den nære, sikkert af Cistercienserne formidlede forbindelse mellem de fire store teglkirker i Jylland: Århus, Øm, Løgum og Vitskøl, hvor granitslutsten kendes i de tre førstnævnte. Stenen i museet på Øm kloster, der er fundet Borbergsgade 34, Skanderborg (fig. 68,1), omtales af Smidt i indberetning dec. 1924 (i NM) om stenen i Grønbæk kirke og i ÅrbÅrhSt. XIX, 1926, p. 197. Om de afvigende formede sten i Løgum, se DK. Tønder p. 159. Lignende sten i museet i Viborg (fig. 68,2, mus. nr. 6609) fundet 1934 i byens bispegård. Undersøgelse 1969 af slutstenen i Skivholme kirke, foretaget fra arkitektskolen i Århus, har godtgjort, at den er af bemalet træ og fastgjort med blyforing. Slutstenene optræder omkring år 1200 og senere (jfr. kalkstensslutsten i Glashammar kirke (SvK. 92, Närke I, 3, p. 401, flg. 345) fra 1250—1300)⁶¹ Der står to sten ved porten, men kun den nordre ser ægte ud. Den anden skal være udført af husets ejer, tømremester Frederiksen, samtidig med huset ca. 1895, jfr. P. Jensen, N. J. Israelsen: Mejlgade, Århus 1968, p. 149, 205.⁶² Stenen står på det nye kirkegårdsafsnit (1934), på gravstedet for auktionsholder Georg Walther Thomsen (1882—1941), hvis far var forstander for Århus Hospital og boede på »Aldersro«.

hvorfra stenen kom til sin nuværende opstilling; jfr. M. og C. J. T. Thomsen: Aarhus Hospital i det tidligere Sortebrødrekloster, Århus 1942, p. 55. Sven Fritz og Christian Harlung har venligst henledt min opmærksomhed på denne slutsten og granitsøjlerne, fig. 188. ⁶³ De mange teglsten, der blev opmuret og fornyet ved denne lejlighed, er stemplede MCMVIII, jfr. p. 327. ⁶⁴ Lignende hvælv f.eks. i Dalbyovre og Dalbyndre kirker (Randers amt), sidste sted med kalkmalede dekorationer, der må henfores til tiden omkring år 1500. ⁸⁵ Fundamenterne kunne eventuelt være lagt i umiddelbar fortsættelse af tværskibsbyggeriet, der jo også var begyndt i nord. ⁶⁸ Ang. hjørnerundstave, jfr. D. Ellger: Domkirken i Ratzeburg, i Nordelbingen XXXVIII, 1969, p. 198 med henvisninger. ⁶⁷ Jfr. tegninger i NM.'s arkiv, udført under restaureringen i 1870'erne. Varieret udformning af tilsvarende arkadeled ses f.eks. i klosterkirken i Eldena ved Greifswald. ⁶⁸ Notebog X, 48 (i NM.). ⁶⁹ Det iagttages i dag, at begge overmure krummer kraftigt udad på midten, hvilket vist kun delvis kan skyldes de oprindelige hvælv. ⁷⁰ Jfr. J. B. Løffler: Lidsigt over Danmarks Kirkebygninger, 1883, p. 210; F. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, p. 6ff. ⁷¹ Dobbelttårne udført eller planlagt ved en række jævnlidende kirker, f.eks. Slesvig, Schwerin, Ratzeburg og fire kirker i Lübeck; om totårnsfagaden som realitet og symbol se H. Græbe: Mariakyrkan i Vå, 1966, p. 91 (ms. i NM.). ⁷² Restaureringsdagbogen, 24. april 1879 (jfr. p. 315). ⁷³ Syn 1625 nævner »lidet tårn ved lektorium meget forfalden med tømmer og sten, og overdelen slet fordærvet« (LA Vib. Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846. (C 3.487—96)). Hertil bemærkes kamtrin på den sydvestlige ribbe i søndre sideskibs vestligste fag. ⁷⁴ En fortanding, som ses over hvælvet i den nordre ende af nordre vestkapels østmur, hører snarest til denne bygnings overhvelvning. ⁷⁵ Iagttagelserne fremgår af skitse i kirkens arkiv. ⁷⁶ Meget begrænsede forsøg 1969 gav intet resultat, jfr. note 17. Portalen er næppe identisk med den i øvrigt ukendte og uidentificerede »Brødenn Døer«, som tilmuredes 1647—48, LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Århus domk.s rgsk.bøger. 1645—74 (C 617.46). ⁷⁷ Uden nærmere lokalisering noterer N. L. Høyen på løst blad dat. 14. juli 1862, indlagt i notebog IX (i NM.) enkelte sortglaserede sten i de enkelte stykker buestik som findes i søndre sideskibs façade; C. M. Smidt, Notebog VII, 1904, p. 44—46. ⁷⁸ Udformningen er beslægtet med vinduerne i Frue kirkes kor. ⁷⁹ V. Th. Walther, brev af 6. juni 1868 til NM., af 4. juni 1869 til Worsaae (i NM.); J. Frederiksens opmåling (jfr p. 327). ⁸⁰ Inv. nr. 104:55, h 10, b 12 cm. ⁸¹ Inv. nr. 230:43, h 9,5, b 12 cm. ⁸² Kirken i Stubbekøbing (DK. Maribo p. 256ff) og S. Nikolaj i Svendborg; desuden f.eks. kirkerne i Ratzeburg, Altenkrempe og Diesdorf i Nordtyskland, hvor

Fig. 181 (til højre). Hvælvslutsten af granit. Vejlbj kirkegård. Århus (p. 185 og flg. 68,4). — (Right) Granite keystone from vault. Vejlbj churchyard, Århus.

K. de F. L. 1965

Fig. 180 (til venstre). Nordre korsarms portal under restaurering 1925 (p. 155). — (Left) The portal of the north transept during restoration 1925.

der også optræder parvise vinduer. ⁸³ Stræbepillen på søndre korsarms vestfafade tyder på, at en tredelt overhvælvning har været påtænkt eller påbegyndt her. ⁸⁴ Konsollen i søndre korsarm tildækkede delvis adgangen til loftet over østkapellerne. ⁸⁵ N. L. Høyen, Notebog IX, 1830, p. 43 (i NM.) noterer, at pillefodens nedre del synes at bevare noget oprindeligt. ⁸⁶ Godtgjort ved undersøgelse af DK. januar 1969. ⁸⁷ Hertel I, 1, p. 56 skriver, at pillerne er murede, men senere og indtil afbankningen i dette århundrede, anså man skafterne for at være af granit, J. B. Løffler: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidlige Middelalder, 1883, p. 208; Hoffmeyer I, 112. ⁸⁸ N. L. Høyen: Samlede Skrifter fl, 1874, p. 187, 218. ⁸⁹ Murede bænke i vinduesnicher er almindelige i herregårde fra tiden omkring år 1500, men optræder allerede i Kongens hus på Krogen. E. Haugsted, i ÅrbÅrhSt. XX, 1927, p. 231, anser balkonen for sengotisk. ⁹⁰ N. L. Høyen: Samlede Skrifter II, 1874, p. 218: Mikkels kirke i Hildesheim og domkirkerne i Winchester og Laon. ⁹¹ Således formoder Hertel II, 269; K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse over Aarhus Domkirke, Århus 1835, p. 28 og N. L. Høyen, anf. sted. Om adgangsforholdene, jfr. p. 287. ⁹² M. Clemmensen, Notebog XIII, 44—45 (i NM.). ⁹³ Tagsporenes ensartethed udelukker vel ikke, at det drejer sig om individuelt udbyggede enheder. Jfr. lignende gavlrækker på domkirken i Magdeburg og her i landet på domkirkerne i Ribe og Roskilde. ⁹⁴ Nicherne er 47 cm dybe, måler ca. 80 i højden, godt 70 i bredden. Nogle stiksten over den østlige angiver ved indstemplet MCMVIII istandsættelse i Hack Kampmanns periode som domkirkearkitekt (p. 327). ⁹⁵ Her lå terrænet dels højere i ældre tid end i dag, dels kan der yderligere have eksisteret et podium af en art. P. Nørlund beskriver vinduet i indb. til NM. 1923 (jr. nr. 128/23). ⁹⁶ Noget tilsvarende var hændt andre steder, f.eks. ved domkirkerne i Schwerin og Ratzeburg og Peterskirken i Lübeck. Jfr. W. J. Venzmer: Der gotische Erweiterung des Doms (zu Lübeck). Der Wagen 1959; W. Teuchert: Die Baugeschichte der Petrikirche zu Lübeck. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck XV, 1956. ⁹⁷ Bo Mogensens og Ulrik Stygges godssamlinger afgav vel yderligere midler til det senere storbyggeri, P. Rasmussen: Århusgård og Åkær lens jordebog 1544, Kbh. 1960, p. 117—45. ⁹⁸ Kapellerne betegnes med deres traditionelle navne: Det nordre, der rummer Marselis' begravelse, benævnes Bo's kapel, det søndre, hvor det efterrel'ormatoriske landemode residerede, Langes kapel. ⁹⁹ Restaureringsdagbogen 1879, p. 4ff., jfr. p. 323ff. ¹⁰⁰ Pillerne mellem kapeller og sideskibe er, også hvad angår sokkeltype, samhørende med sidstnævnte. Om vinduesoverliggeren, der er indmuret i nordre pille, jfr. p. 279 f.

¹⁰¹ 275—295 x 79—90 x 125—132 mm, jfr. C. M. Smidt, Notebog VII, 1904, p. 42 (i NM.). ¹⁰² Her har muligvis været båndblændinger, jfr. Restaureringsdagbogen 1879, p. 2—3 (jfr. p. 315). ¹⁰³ Notebog XV, 1833, p. 24 (i NM.). ¹⁰⁴ Restaureringsdagbogen 1879, p. 3 (jfr. p. 315). ¹⁰⁵ Restaureringsdagbogen 1879, p. 8 (jfr. p. 315). ¹⁰⁶ Liggende, samtidige hvælv i domkirken i Maribo, S. Petri kirke i Malmø og palatiet på Krogen Slot; Brevkapellet ved Mariekirken i Lübeck allerede 1310. Jfr. til situationen i almindelighed Margrethes tårnkapel i Roskilde 1411—13, DK. Kbh. Amt p. 1492. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (C 617.19); Restaureringsdagbogen I, 1878, p. 51—52. ¹⁰⁷ Båndet, der tegnedes af Nebelong 1863, blev ved restaureringen omkring 1880 erstattet med de nuværende to savskifter, jfr. p. 322ff. ¹⁰⁸ S. Abildgård, Notebog V, 1770, p. 56, 221 (i NM.); jfr. alment M. Mackeprang: Udvendig malet Dekoration, i ÅrbOldkHist. 4. rk. III, 1914, p. 168—176; M. Olsson: Om målad fasaddekorerer under Medeltiden, i Studier i Upplands kyrkliga Konst I, 1918, p. 63—83. ¹⁰⁹ Missiver fra Kongerne Christiørn Ps og Hans' Tid, II, 1914, nr. 66, vistnok 1474. ¹¹⁰ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.s rgsk.bøger, 1645—1824 (C 617.46—50). ¹¹¹ Opmålet 1719 og 1744 (LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til Århus domk.s rgsk. 1700 88 (C 3.2308—16) samt Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 4—6,8. Domk.s rgsk. 1727—44) med røde ornamenter på hvid bund, jfr. desuden p. 266. Repareret efter branden 1642, jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.s rgsk.bøger. 1645—1824 (C 617.46—50). ¹¹² Skjoldet er sandsynligvis deformet ved en af spirets reparationer. ¹¹³ Midt på henholdsvis nord- og sydvæggen sidder over for hinanden under hvælvet et tre skifter højt, kvadratisk hul, hvori i sin tid må have hvilet en bjælke. ¹¹⁴ Restaureringsdagbogen 1879, p. 4ff og 13ff; Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 182 (i NM.); Walthers beretning i Ministerialtidende 1885, p. 880. ¹¹⁵ En mere elegant udformning, som der også her havde været mulighed for, jfr. fjerde stokværk, ses f.eks. i Køge kirketårn, DK. Kbh. Amt p. 170, fig. 5. ¹¹⁶ Herfra er muligvis udgået inspiration til lignende hjørner i omegnens kirker: Lisbjerg, Vejlbj, Hansted, Ølsted (Hattning hrd.). Hjørnet optræder eksempelvis også på Spøttrup, Rygård og Holckenhavn. ¹¹⁷ I den vestre cirkelblænding tydedes ved restaureringen 1878 årstallet 1609 malet med sort farve. Restaureringsdagbogen I, p. 46. ¹¹⁸ Ved restaureringen i forrige århundrede (jfr. p. 325) blev alle glanhuller gennemgribende sat i stand; der synes for udbedringen at have eksisteret tilstrækkelig mange enkeltheder til at sikre rekonstruktionen - forudsat at alle hullerne oprindelig var ens! Restaureringsdagbogen for maj-juni 1878. ¹¹⁹ Senest Trap, 5. udgave, VIII, 1, p. 196, 221; jfr. dog domkirken i Lübeck. I Kläckeberga kirke dateres et lignende glanhul til 1200-tallets første trediedel. Kalmar Lån årsbok 1945, p. 104. ¹²⁰ Eksempelvis: Ved-slet, Skovby, Stjær, Mårslet, Vejlbj, Egå, Søften, Veggervlev, Tranebjerg. ¹²¹ Kancelliregistrant juni 1546, DaMag. 4 rk. I, 217. ¹²² DK. SJyll. p. 2724—26. ¹²³ Det noget ældre Liineburgtårn er ca. tre meter bredere og syv højere end det i Århus; jfr. også f.eks. tårnet på Mariekirken i Wismar og Nikolajkirken i Rostock. ¹²⁴ Således karakteriseret allerede af Høyen, Samlede Skrifter II, 221. ¹²⁵ Stenmaterialet vokser i gennemsnitsstørrelse mod øst, fra 281 x 130 x 83 mm (270—294 x 130 x 80—85) vest for fortandingen i fjerde fag vestfra til 288 x 133 x 87 mm (282—295 x 129—136 x 83—90); til begge sider er 10 skifter = 103 cm. ¹²⁶ Denne virkning kan have været yderligere angivet ved dekoration på de store vægflader under vinduerne. I brev 12. juni 1920 til Hack Kampmann (koncept i NM) antager C. A. Jensen, at langhuset er forhøjet senere end tværskibet. ¹²⁷ Jfr. lignende båndblændinger på adskillige af stiftets senmiddelalderlige våbenhuse, f.eks. Estruplund, Råby og Dalbynder. ¹²⁸ Jfr. Gråbrødrekirken i Svendborg, F. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, p. 45—46; C. Christensen, Orientalske motiver. Dansk Kunsthåndværk, 1952, 179—84. ¹²⁹ Walther var usikker ved ombygningen 1880 med hensyn til gavlens øverste enkeltheder, Restaureringsdagbogen I, p. 30—31. Man bemærke, at skjoldene på tværskibet ligesom

Fig. 182. Udsnit af sydsiden af den søndre pille med ubenyttet fortanding til vesttårn (p. 198).
— Section of south side of the south pier with unused toothings to the west tower.

dem på koromgangsgavlene vender samme vej, således at de nedre spidser peger mod højre for beskueren. ¹³⁰ Formstenene hidrører fra restaureringen i 1880'erne (p. 325).

¹³¹ Lignende vinduer, der horer hjemme i sidste halvdel af 1400-tallet og måske er inspireret vestfra, jfr. Grote Kerk i Deventer (De Monumenten van Geschiedenis en Kunst: Zuid-Salland, 1964), anvendes i adskillige kirker, f.eks. klosterkirken i Bordesholm (indviet 1462), S. Nikolaj i Eckernførde og kirketårnet i Assens. Geografisk nærmest domkirken er Frue kirke; desuden Randers S. Morten og Alsø kirke på Djursland. I grov udformning på kapel på nordsiden af Glenstrup kirke ved Hobro, hvor der tillige optræder skjoldblændinger og båndfrise. Af litteraturen (F. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, p. 36, 56) skal fremhæves O. Norn, Randers købstads historie, Randers 1952, p. 121—24, der understreger, at alle vinduer af denne specielle form ikke behøver at have samme bygmester. ¹³² Det er usikkert, om der i langhusets fjerde fag østfra også har været en åbning. Jfr. L. Schreiner: Style Plantagenet. Akten XXI Intern. Kongr. Kunstgeschichte 1964, 1967, p. 155—62. ¹³³ Eksempelvis: Egå, Sabro, Borum, Kolt, Mårslet, Lyngby (Djursland).

¹³⁴ Eksempelvis: Stege, Dalby, S. Peder (Malmø), S. Jørgen (Wismar) S. Marie (Lübeck), S. Marie (Stralsund), S. Germain (Auxerre). Fornylig har en lignende åbning vist sig i vestre kappe i Oluf Mortensens våbenhus ved Roskilde domkirke. ¹³⁵ Jfr. Karl Young: The Drama of the Medieval Church, 1933, I, 483—89, II, 9—20, 29—42, 255—57; N. C. Brooks: Eine liturgisch-dramatische Himmelfahrtsfeier. Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur LXII, 1925, p. 91—96; M. M. Velimirovic: Liturgicai Drama in Byzantium and Russia, Dumbarton Oaks Papers XVI, 1962, p. 351—85; M. Berthold: Weltgeschichte des Theaters, 1968, p. 203. Mange steder synes sådanne huller at have haft en profan funktion ved reparationsarbejder på lofterne, men netop i Århus domkirke må transport af materialer til tagrummet fortrinsvis være foregået gennem lugen i korets østgavl. Jfr. malmråber under inventaraftsnittet. 1711 fandtes i kirken to små vindspil med fire jernhåndssvingier (LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Århus domk.s rgsk.bøger 1695—1715 (C 617.48)). ¹³⁶ Erhvervs-

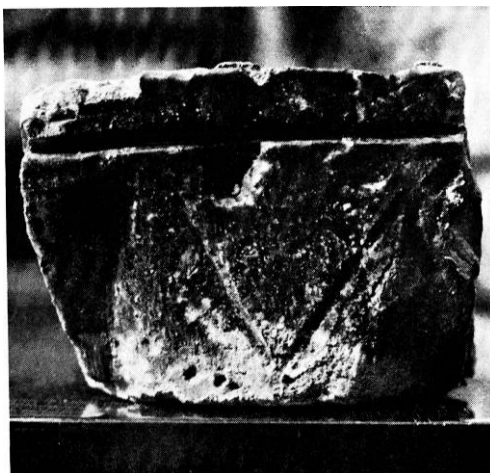

Fig. 183. Langhusets vestvæg. Endeknop på hjørnestav på vægpillen i søndre sideskibskade (p. 192). — *West wall of the nave. Terminal boss on the corner fillet of the pilaster of the arcade of the south side aisle.*

K.deF.L. 1970

arkivet. Århus byarkiv. AC 4 6,8. Domk.s rgsk. 1727—44. 1663 meldes tårnet, der dengang var afdækket med bly, uden tag og »ganske bygfældig ovenpå« (LA Vib. Kirkeinsp.-ark. Århus domk. Århus domk.s rgsk.bøger. 1645—1824 (C 617.46—50)). 1719 var »det lidet kirketårn ved den nordre kirkedør« tækket med tagsten (p. 299).¹³⁷ Det fremgår af Høyen, Notebog IX, 1830, p. 40 (i NM.), og Nebelongs opmåling (pl. 9), at der for restaureringen var otte bredere »fyldinger« i stedet for de nuværende tretten. Restaureringstegninger NM's arkiv.¹³⁸ Flyveposten refererer 7. juli 1869 fra Aarhuus Stiftstidende, at da galleriet åbnedes ved restaureringen, fandtes det mærkeligt nok fyldt med friske trækul. I bomhuller og andre beskyttede steder er endnu rester af disse trækul, hvis lethed kan have bevirket, at de blev foretrukket til gulvunderlag.¹³⁹ Hertel I, 2, p. 181.¹⁴⁰ Efter spirets brand 1642 blev nogle tilmuringer fornyede (LA Vib. Århus bispearkiv. Domkap. 1642—50, året 1643 (C 3.2219)).¹⁴¹ Ved genåbningen 1921 ansås opgangen for middelalderlig, Det Særlige Kirkesyn, Protokol II, 137. Lignende prædikestolsopgange forekommer i adskillige af stiftets kirker, eksempelvis: Sabro, Borum, Ølsted, Skørping, Skørping, Hadsten og Kolby. Sidstnævnte sted kan indretningen henføres til katolicismens sidste fase. 1661 nævnes to prædikestole i domkirken (LA Vib. Kirkeinsp.-ark. Århus domk. Århus domk.s rgsk.bøger. 1645—74 (C 617.46)).¹⁴² Bemærk klosterkirken i Pelplin og Mariekirken og Peterskirken i Rostock, Sint Nikolaaskerk i Gent; jfr. desuden Stege kirke og domkirkerne i Maribo, Haderslev og Slesvig; jfr. F.Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, p. 31 f; V. Wancher, Danmarks Architektur, 1943, 47—49; Hans Lassen, i Danmark IX—X, 1945, p. 207; P. Heliot: Sur les tours jumelées au chevet des églises du moyen age, p. 249—70, i Scritti di Storia dell'Arte in Onore di Edoardo Asian, Milano 1966. Om tendensen alment W. Götz: Zentralbau und Zentralbautendenz in den gotischen Architektur, Berlin 1968, p. 141 ff; H.-J. Kunst, Die Entstehung des Hallenumgangschores. Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft XVIII, 1969, 1—104.¹⁴³ Ved trappens udmunding på loftet iagttages et par indridsede bomærker, udført efter opmuringen (fig. 138).¹⁴⁴ Tårnets sokkel dog helt omsat i forrige århundrede »begrundet på at den ikke passede med sokkelhøjden på de tilstødende partier«, Restaureringsdagbogen 1880, p. 7 og 9 (p. 315); ved stræbepillernes afsatser konstaterede man samtidig rester af kalk- eller sandstensafdækning, samme sted p. 21, og gavlens åbninger systematiseredes, p. 26.¹⁴⁵ Indvendig, hvor væggen i øvrigt er af mursten, er i de to hjørner mellem omgangen og polygonen over markstenssylden indsat granitkvadre som forstærkning (jfr. fig. 133).¹⁴⁶ Lukning 1757 »for at hindre ugleerne i at flyve ind«, jfr. note 113.¹⁴⁷ Et sted i nordre tårn er benyt-

Fig. 184. Glaseret teglkapitæl fra Århus domkirke. Den gamle By (p. 204). — *Glazed brick capital from Århus cathedral.*

K. deF. L. 1970

tet en pragtfuld rhombeporfyr. ¹⁴⁸ Rester omtales i restaureringsdagbogen 1880, p. 5 og 7; jfr. desuden Hack Kampmann i indberetning til Det Særlige Kirkesyn 31. dec. 1917 (i NM.). ¹⁴⁹ LA Vib. Håndskriftsaml. Rhumann I; Hertel I, 2, p. 83; R. Nielsen: Fra det gamle Aarhus, Århus 1902, p. 5 og 7: »Da tårnet faldt«. ¹⁵⁰ LA Vib. Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1747. (C 3.487), årene 1614, 1632 og 1688; LA Vib. Århus bispearkiv. Århus domk.s rep. 1769—77 (C 3.502); LA Vib. Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846. (C 3.487 96), året 1822; LA Vib. Provstearkiver. Århus købstad og Hasle hrd. Synsprot. for kirker og præstegårde. 1807—54 (C 24.5), året 1840; Hertel I, 89, samt Restaureringsdagbogen 1880, p. 24. ¹⁵¹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.s rgsk.bøger. 1645—1824 (C 617.46—50), året 1822. ¹⁵² R. Nielsen: Fra det gamle Aarhus. Selv på grundlag af de nævnte, upræcise, ældre tegninger er det svært at frigøre sig for en fornemmelse af, at de gengivne spir er en fornyelse, præget af idealerne på Christian IV's tid. Skulle formodningen være rigtig, kan man antage, at spirene angiver en typologisk gentagelse af de oprindelige, der imidlertid kan have været slankere. ¹⁵³ Jfr. L. Wilde: Die Entwicklung der Stützenformen in der mittelalterlichen Backsteinarchitektur des Ostseeraumes, Diss. Greifswald 1960, p. 139, 188—191, Århus dog ikke anført. ¹⁵⁴ Nicheerne kan vel tolkes som en rudimentær afglans af rigere kirkers kapelkrans; deres mulige funktion (processionsstationer?) er ikke klar, jfr. Hertel I, 1, p. 61. ¹⁵⁵ Måske har sålen oprindelig ligget to skifter lavere. ¹⁵⁶ I begge korets sider er vinduet nærmest tværskibet tilmuret forneden; det fremgår imidlertid på nordfaçaden, at den ydre åbning tidligere nåede 255 cm lavere, hvorfor man må antage, at alle fire højtsiddende vinduer, hvis bundsmig er stejl af hensyn til lysindfaldet, oprindelig havde samme størrelse. ¹⁵⁷ Forholdene er lidt afvigende ved de fire omdannede piller, ligesom de to vestligste gjordbuer i søndre koromgang, hvor der ikke er vægpiller, udgår fra væggen over en skrå aftrapning på to led. ¹⁵⁸ Lignende iagttagelser er gjort gentagne gange: Worsaae, Notebog VI, p. 11 (NM) noterer, at de to østlige korpiller oprindelig var røde; indberetning 11. november 1860 fra kirkeværge Rahr til Høyen (LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kopibøger f. breve vedk. domk. 1859—90. (C 617.3) om undersøgelserne i koret; Hack Kampmann i Indb. 31. december 1917 til Det Særlige Kirkesyn (NM). Mogens Clemmensen har uden nærmere stedsangivelse tillige iagttaget udvendig bemaling, ÅrbOldkHist. 1922, p. 287, i bogen om Ringsted kirke, Kbh. 1927, p. 11, note 1; jfr. Udvendig Murbehandling i Renæssancetiden, Architekten XX, 1917—18, p. 428—32. Et udsnit af den sydøstre korsskæringspilles nordside, bemalet med røde sten og hvide fuger, er fotograferet ved restaureringen

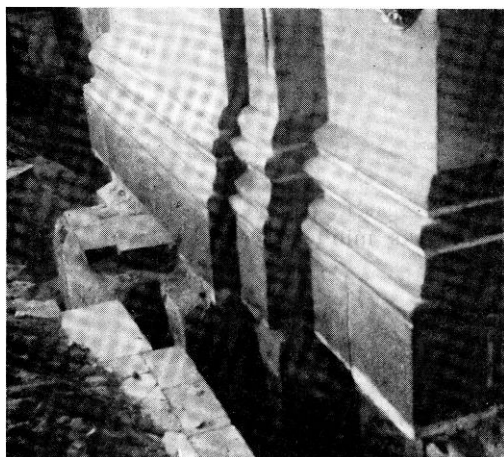

Fig. 185. Udgravning omkring 1908 i vestligste arkade mellem hovedskibet og søndre sideskib, set fra nordøst (p. 193). — *Excavation ca. 1908 in the arcade furthest to the west between the nave and the south side aisle, seen from the north-east.*

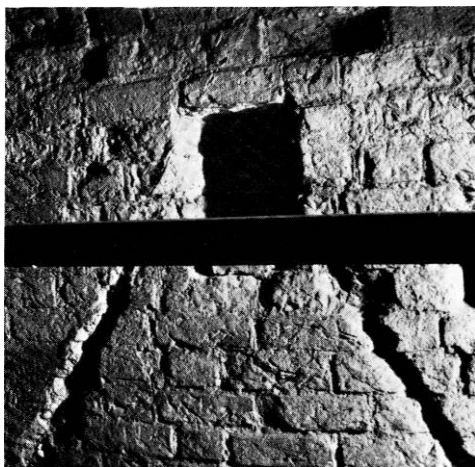
1923, fig. 137. ¹⁵⁹ På indersiden af skrankemuren bag alteret er udaterede, overhvidtede ∇ kalkmalerier, hvis tilstedeværelse åbner mulighed for, at væggen blev dekoreret, mens højalterets ankomst afventedes. På den anden side kan de ikke nærmere lokaliserede, gammeltestamentlige fremstillinger have haft til opgave at smykke de vægpartier, der 1508 skjultes bag korskabene (jfr. kalkmalerier og inventar). ¹⁶⁰ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.s rgsk.bøger, 1645—1824 (C 617.46—50). ¹⁶¹ Hertel 11, 174. ¹⁶² Døren nævnes tidligst 1745 (LA Vib. Kirkeinsp.ark. Prot. o. domk.s begravelser. 1617—1857 (C 617.24)). ¹⁶³ Jfr. alment Elna Møller, Om danske lektorier, i NMarb. 1950, p. 129—38; A. Vallance: Greater English Church Screens, London 1947; J. Steppe: Het Koordoksaal in de Nederlanden, Brüssel 1952; Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Stadt Schleswig II. Der Dom, 1966, p. 282—89. ¹⁶⁴ Det er usikkert, om Clausen-lektoriets forside kun har været supplerende pynt, jfr. det samtidige lektorium i Roskilde Domkirke, DK. Kbh. Amt p. 1702; J. O. Arhnung: Roskilde Domkapitels Historie II, 1970, p. 127. ¹⁶⁵ LA Vib. Håndskriftsaml. Rhumann I og II, Rhumannregest; Kgl. Bibi. NyKglSaml. Schive II; S. Abildgård, Notebog V, 1770, p. 41 f; Hertel I, 1. p. 14 og 50—51; I, 2, p. 89; II, 3, 59 69; III, 3, p. XIV. ¹⁶⁶ Podiet, der ses på Købkes maleri (fig. 152), fjernedes 1855 (LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—68 (C 617.18). Ved undersøgelse af murede grave foran opgangen til koret 1918 gjorde man sig hverken notitser eller tegninger angående de samtidig afdækkede pillefunderinger, Poul Nørlund, indb. sept. 1918, (jr. nr. 267/18) i NM. ¹⁶⁷ Hertel angiver diameteren til een sjællandsk alen (62,8 cm), hvor der sikkert foreligger en forveksling; Schive II, fol. 30, siger, at søjlernes tykkelse er rundt een sjællandsk alen. En diameter på ca. 21 cm svarer til en omkreds på omkring 65 cm. ¹⁶⁸ Hertel beretter (I, 1, p. 14), at lektoriets »forhen anseelige Soiler nu staae undseelige i Skjul bag en Pille henslængte i Chorets nordre Omgang«; tilsvarende Høyen, Notebog IX, 1830, p. 43 (i NM.). Tre runde stenpiller, ca. 220 cm lange, nævnes i inventarier 1831 (LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkeresk. f. Århus domk. 1821—59 (C 3.2299—2307), jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Kirkens inventar. 1739—1909 (C 617.15)) og 1840 (LA Vib. Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C 3.487—96)), hvorefter de vist afhændes (ibid., året 1842). To grårøde granitsøjleskafter, hvis dimensioner (højde ca. 225 cm, diameter godt 21 cm) stemmer overens med lektoriepillernes, er benyttet som altanbærere på gårdejer Søren Lofts ejendom Store Ravnsbjerg, matrikel nr. 16a, Viby (fig. 188); jfr. P. Rasmussen og A. F. Schmidt, Viby Sogns Historie II, Århus 1949, p. 153ff. ¹⁶⁹ Foto nr. 40501 i NM. ¹⁷⁰ Bau- und Kunstdenkmäler Lübeck III,

1920, p. 153—55; anderledes dog E. Moltke, Bernt Notke og altertavlen i Århus domkirke, København 1970. ¹⁷¹ 1727 istandsat for at rektor og kolleger kunne få plads (Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 4—6, 8. Domkirkens regnskaber 1727—44). ¹⁷² LA Vib. Århus bispearkiv. Århus domkirke, bilag til regnskaber 1700—88 (G 3.2308—16). ¹⁷³ 1951 udførte stukkator Møller afstøbninger af de vanskeligt tilgængelige originaler. Disse kopier, efter hvilke de her gengivne fotografier er taget, opbevares i museet i Den gamle By (Inv. nr. 2025:51 og 2026:51). ¹⁷⁴ Blokkene nævnes ikke i M. Mackeprang, Jydske Granitportaler, København 1948; kragsten: p. 295—99. Jfr. blandt døbefonte Horsensgruppen, M. Mackeprang, Danmarks middelalderlige Døbefonte, København 1941, p. 257ff; kalkmalerier f.eks. Hjørunde, Slaglille (DK Sorø, 345—46), S. Ib i Roskilde (DK Københavns amt 53—54). Søjlebase fra Vordingborg slotskirke (DK Præstø 198). ¹⁷⁵ Jfr. Hans Lassen i, Danmark IX—X, 1945, p. 207. ¹⁷⁶ M. Mackeprang, Vore Landsbykirker, København 1944, p. 28, anslår antallet i en middelstor kirke til 1000—2000. Angående middelalderlige kirkenedlæggelser: T. Dahlerup, Sogn og pastorat, i Fra Viborg amt, 1956, p. 5—87. J. B. Løffler, Udsigt over Danmarks Kirkebygninger, 1883, note p. 211, formoder, at en af Århus' kirker er blevet brudt ned; ligeledes Hoffmeyer I, note p. 113.

TIDEN EFTER REFORMATIONEN

p. 283 - 345

¹ Jfr. SvK. Strångnås domkirke I, 2, Stockholm 1968, anmeldt i RIG LII, 1969, p. 117—119 med henvisning til en mere speciel redegørelse af B. Olén: Kyrkoarkitektur och teologi, i Kyrkohistorisk årsskrift LXVII, 1967, p. 146—88: Till belysning av Helgo Zetterwalls inställning i kyrkobyggnadsfrågor. ² Det beror åbenbart på et skøn, om en istandsættelse af større omfang skal benævnes restaurering, reparation eller ombygning. Samtiden er tilbøjelig til at bruge ordet restaurering, eftertiden ombygning. Jfr. K. de Fine Licht: The Rotunda in Rome, 1968, p. 284 note 11. ³ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Rgsk.bøger. 1645—1824 (G 617.46—50). ⁴ LA Vib. Århus bispearkiv. Aarhus capitels tegnebog. 1652—67 (C 3.2211). ⁵ LA Vib. Århus bispearkiv. Kirker gsk. f. Århus domk. 1821—59 (C 3.2299—2307). ⁶ Jfr. note 5 samt LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20). ⁷ Jfr. note 3 (1653) og note 4 (1664). ⁸ RA. DaKanc. Jyske tegn. 1. febr. f696, LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. rgsk. 1634—1904 (C 617.58) samt Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C 3.487—96). ⁹ Her er muren mellem apsiskapellet og bygningen sydfor fjernet, hvilket sammenholdt med den aktuelle tilstand ikke kan have været tilfældet. ¹⁰ Efter Marselis' overtagelse af nordre vestkapel (p. 298), flyttedes blyovnen herfra til materialhuset, hvor den 1703 opmurede skorsten sikkert skal placeres, sml. LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til Århus domk.s rgsk. 1700—88 (G 3.2308—16); jfr. Hertel I, I, p. 70 og H. Søgaard, i ÅrbGIBy, 1949, p. 57. ¹¹ 1736 stod her 3000 hollandske glaserede tagsten og 2000 lybske tagsten. LA Vib. Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C 3.487—96), og Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 20 (i NM.). ¹² Jfr. note 3 (1699 og 1711). ¹³ Jfr. note 5 (1827). ¹⁴ Det Særlige Kirkesyn, protokol II, p. 350 (i NM.). ¹⁵ ÅgT III, 225ff. ¹⁶ Jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. gravsteder i kirken. 1702—1894 (C 617.25), Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C. 3487—96) samt K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse over Aarhus Domkirke, Århus 1835, p. 62. ¹⁷ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.insp.s forhandl.prot. 1834—1916 (C 617.1—2). ¹⁸ Jfr. note 17. (1867), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kopibøger f. breve vedk. domk. 1859—90 (C 617.3—5) samt Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 39ff. og brev fra E. F. Rahr, 10. jan. 1864, til N. L. Høyen (i NM.). ¹⁹ Jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. gravsteder i kirken. 1702—1894 (C

H. J. 1970

Fig. 186. Spor efter sadeltag (nr. 3 fra vest) på midtskibets sydside (p. 215). — *Traces from pitched roof on the south side of the middle aisle.*

617.25), Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C 3.487—96) og Århus bispearkiv. Stiftsovrighedens journal. 1821—99 (C 3.728—38).²⁰ Jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. gravsteder i kirken. 1702—1894 (C 3.25) og Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C 3.487—96).²¹ V. Th. Walther, beretn. i Ministerialtidende, 1885, p. 875 (jfr. p. 325).²² Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 4—6,8. Domk.s rgsk. 1727—44.²³ Jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (C 617.18-19), Hertel I, 2, p. 70 samt K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse, p. 70.²⁴ Hertel II, 1, p. 109 f.²⁵ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. gravsteder i kirken. 1702—1894 (C 617.25), Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C 3.487—96) samt Kirkeinsp.ark. Århus domk. Rgsk. bøger. 1645—1824 (C 617.46—50); Hertel II, 1, p. 104—09 og P. Holm: Beskrivelse af Aarhus Domkirke, Århus 1932, p. 40.²⁶ (1840), jfr. note 17 og LA Vib. Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C 3.487—96). (1843), Provstearkiver. Århus købstad og Hasle hrd. 1807—54 (C 24.5).²⁷ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (C 617.18—19).²⁸ V. Th. Walther, beretn. i Ministerialtidende, 1885, p. 875 (jfr. p. 325).²⁹ Restaureringsdagbogen II, 5 (1880).³⁰ (1880), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20).³¹ Hertel I, 2, p. 82f., jfr. H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I, 1883, p. 209f.³² Hertel II, 3, p. 463f.³³ LA Vib. Håndskriftsaml. Rhumann I; Resen, p. 46f.; (1641) RA. DaKanc. B 160. Indlæg til reg. og tegn. samt henlagte sager. 1572—1650; note 4 (1653).³⁴ LA Vib. Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C 3.487—96).³⁵ Jfr. note 3 (1680); (16921.) LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. f. Århus domk. 1687—1711 (C 3.2287); note 34 (1688).³⁶ I, 1, p. 73ff.³⁷ LA Vib. Håndskriftsaml. Rhumann-regest, (håndskriftet usikker i terminologien).³⁸ Jfr. note 3 (1697) samt Kgl. Bibi., NyKglSaml. Schive I.³⁹ LA Vib. Håndskriftsaml. Cramer I. Landemode påbudt ved forordn. af 1. maj 1618, KirkehistSaml. III, 3, p. 354—58.⁴⁰ Jfr. note 3 samt LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Prot. o. begravelser. 1617—1857 (C 617.24).⁴¹ Jfr. Kgl. Bibi. Thottske saml. Schive VII -Thura; Abildgaard, Notebog V, 34; K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse, p. 23, anfører tillige benævnelsen domkapitlet.⁴² KancBrev. 6. febr. 1561; RA. DaKanc. Jyske tegn. 13. dec. 1654; Peder Vognsens bogsamling (ovfr. p. 64) stod i *Armariel*, Vitae Sanctorum Danorum, udg. af M. Cl. Gertz, p. 405; ÅgT. III, 103.⁴³ Jfr. note 3 og (1698), Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 1. Domk.s økonomi vedk. 1696—1700; jfr. Hertel II, 2, p. 293.⁴⁴ Jfr. note 3 (1645f.); Hoffmeyer I, 329; Hertel II, 2, p. 251.⁴⁵ Hertel I, 2, p. 156f.⁴⁶ Jfr. note 3 (1646f.) samt LA Vib. Håndskrift-

Fig. 187. Indre, sydøstlige hjørne af ældre granitsokkel i søndre vestkapel, blotlagt 1908 (p. 198). — *Inner south-east corner of older granite plinth in west chapel to the south, revealed 1908.*

saml. Rhumann I. ⁴⁷ KancBrevb. 18. maj 1522 (jfr. i øvrigt afsnittet om gravminder).
⁴⁸ LA Vib. Århus bispearkiv. Domkap.s rgsk.bog. 1642—50 (C 3.2219). ⁴⁹ Jfr. note 34 (1688). ⁵⁰ Jfr. note 3 og Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ae 1. Domk.s økonomivedk. 1696—1700. ⁵¹ Jfr. note 34 (1688). Sidste gang liberiet nævnes i de gennemgåede arkivalier er inventarium 1711 —12, se note 3. ⁵² LA Vib. Håndskriftsaml. Rhumann I. ⁵³ Jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. gravsteder i kirken. 1702—1894 (G 617.25) og RA. Håndskriftsaml. Schive V. ⁵⁴ K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse; A. Fabricius: Aarhus Domkirke, 1855. ⁵⁵ Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 9. Domk.s rgsk. 1776—77. ⁵⁶ Kgl. Bibi. NyKglSaml. Schive IV. ⁵⁷ Jfr. note 3 (1711) samt (1712), LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til Århus domk.s rgsk. 1700—88 (C 3.2308—16). ⁵⁸ Jfr. Hertel II, 3, p. 464; K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse; A. Fabricius: Aarhus Domkirke, 1855; Hertel II, 1, p. 77 angiver også *contoir*. I tiden fra landemodesalens indretning 1692 til lektoratets ophævelse 1743 (p. 287) er det uvist, hvor lektoren holdt sine forelæsninger; muligvis har K. Schytte, p. 66, note 2, ret, når han hævder, at det foregik i sakristiet i koret. ⁵⁹ Jfr. alment inventar og gravminder. ⁶⁰ (1699), Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 1. Domk.s økonomi vedk. 1696—1700, jfr. note 3 (1645). ⁶¹ Jfr. note 3 (1645). ⁶² (1754ff.), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Prot. o. begravelser. 1617—1857 (C 617.24). ⁶³ Jfr. (1680) RA. Rtk. Rev. rgsk. 261—266. Århus stifts kirkegrgsk. 1680—94 og note 62. ⁶⁴ K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse, grundplanen. ⁶⁵ Jfr. note 3 (f747) samt Kgl. Bibi. NyKglSaml. Schive I. ⁶⁶ A. Fabricius: Aarhus Domkirke, 1855, grundplanen. ⁶⁷ Vitae Sanctorum Danorum, udg. af M. Cl. Gertz, p. 405 og SRD VI, 405. ⁶⁸ LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til Århus domk.s rgsk. 1700—88 (C 3.2308—16). ⁶⁹ Hertel II, 1, p. 67f. ⁷⁰ ÅgT. III, 126. ⁷¹ Kancelliregistrant juni 1546, DaMag. 4. rk. I, 217. ⁷² Kancelliregistrant nytår 1547, DaMag. 4. rk. I, 255f. ⁷³ Alment: F. Beckett: Renaissance og Kunstens Historie i Danmark, 1897, p. 65ff; C. A. Jensen: Gravsten I, 98ff, jfr. O. Norn: Christian III's Borge, 1949. ⁷⁴ Jfr. note 72. Et brev 1548 til Cornelius bygmester (Altenau?) om at modtage naturaliebetaling i Århus for bly og skiffersten til tænking ses ikke at have forbindelse med domkirken, Kancelliregistrant 1548, DaMag. 4. rk. II, 79. ⁷⁵ ÆldDaArkReg. V, 1, p. 301. ⁷⁶ Kancelliregistrant dec. 1550, DaMag. 4. rk. IV, 331; KancBrevb. 10. marts 1551. ⁷⁷ Fr. Nannestad: Hilaria Aarhusiensia, 1748, p. 46—49; Hertel I, 2, p. 29—35. ⁷⁸ Således Hertel I, 2, p. 35 og † tavle på rådhuset, der angav, at nedbrydningen af det middelalderlige tårn fandt sted 1547, Kgl. Bibi. NyKglSaml. 413 n, forsk. Dok. vedk. Aarhus Kjöbstad. ⁷⁹ ÆldDaArkReg. V, 1, p. 291. ⁸⁰ Her-

tel I, 1, p. 34 med henvisning til E. Pontoppidan (*Theatrum Daniæ*) og Fr. Nannestad (*Hilaria Aarhusiensia*), jfr. † tavle omtalt i note 78.⁸¹ Jfr. note 3 (1650).⁸² Jfr. indberetn. 1877 til Det Særlige Kirkesyn (i NM.) fra V. Th. Walther om spirets nedbrydning; LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (C 617.18—19).⁸³ Jfr. note 48 (1643).⁸⁴ KancBrevb. 7. juni 1634.⁸⁵ Samme år som branden udsendte klokker Hans Hansen Skonning på sit eget trykkeri en beretning om katastrofen (facsimileudgave, Århus 1927, jfr. P. Holm: *Beskrivelse*, p. 8—10; ÅgT. III, 254—55); Hübertz: *Aktstykker* II, 324; Hertel I, 2, p. 36—38; LA Vib. Håndskriftsaml. Rhumann-regest og note 52. Ang. historien om bispinden, svigersønnen og amtmanden, hvor klokkeren spiller en tvivlsom rolle, se E. Sejr: *Gamle Århusgader*, Århus 1960, p. 12 med henvisninger.⁸⁶ Jfr. note 48 samt Hertel I, 2, p. 83.⁸⁷ KancBrevb. 29. april 1643; Fr. Nannestad: *Hilaria Aarhusiensia*, 1748, p. 132; Hertel I, 2, p. 38.⁸⁸ Jfr. note 3. Ved adskillige lejligheder, senest ved spirets ombygning 1877—78, er fundet en del smeltet bly, Restaureringsdagbogen I, 3, se også LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (C 617.18—19).⁸⁹ Jfr. note 3 og 48.⁹⁰ Jfr. note 3 (1653).⁹¹ Jfr. klokketårnet i Fåborg, Aa. Fasmer Blomberg: *Fåborg Bys Historie* I, Fåborg 1955, p. 303.⁹² Aarhus Stiftstidende 5. aug. 1969.⁹³ Jfr. note 34, 4 og 3.⁹⁴ Hertel II, 2, p. 307.⁹⁵ RA. DaKanc. Jyske tegn. 28. marts 1693, 7. aug. 1694, 2. febr. 1695 samt note 34.⁹⁶ En blændet døråbning spores i tilmuringen. Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 259 (NM.), jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20).⁹⁷ RA. DaKanc. C 25. Indberetn. om købstadskirkernes tilstand, i henh. til missive af 30. jan. 1697, jfr. note 3.⁹⁸ Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 1. Domk.s økonomi vedk. 1696—1700.⁹⁹ Jfr. note 3 (1680), RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkeresk. 261—266. Århus stifts kirkeresk. 1680—94; note 34 (1688) samt note 98 (1700).¹⁰⁰ RA. DaKanc. Jyske tegn. 1. febr. 1696, og LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. rgsk. 1634—1904 (C 617.58).¹⁰¹ Jfr. Kgl. Bibi. NyKglSaml. Schive I og note 68, jfr. note 3.¹⁰² Jfr. note 3 og 98 (1697ff.) samt 68; blandt andre håndværkere nævnes: Tømrer og blymester Hans Nielsen fra Haderslev, Niels Hansen fra Tved, grovsmed Niels Rasmussen, nagelsmed Jens Pedersen og tømrermester og blytækker Søren Hansen fra Treide ved Fredericia.¹⁰³ Jfr. note 4 (1664). 1653f. omtales »Schillrummet« ved kapiteldøren, 1671 den nye kapiteldør (note 3).¹⁰⁴ Vist den dør, Hertel nævner I, 1, p. 68.¹⁰⁵ Hertel I, 1. p. 70.¹⁰⁶ Jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. gravsteder i kirken. 1702—1894 (C 617. 25), RA. Håndskriftsaml. Schive V samt Hertel II, 2, p. 327.¹⁰⁷ Restaureringsdagbogen I, 6ff.¹⁰⁸ Velbevarede profder fremdraget ved restaureringen 1878, Restaureringsdagbogen I, 10.¹⁰⁹ Jfr. note 68 (1701ff.) og 3 (1703 og —05). Efter sammenhængen her og ud fra andre steder, hvor betegnelsen anvendes (i forbindelse med blyreparationer i perioden 1645—1704, se f.eks. note 3 (1655 og —74)), synes archerne at betyde gavle: Note 3 (1645 —54 passim) samt note 68 (1704).¹¹⁰ Jfr. note 3 og 68.¹¹¹ Se note 22. Der nævnes murermester fra København.¹¹² Jfr. note 3 (1737—40), note 22 samt Kgl. Bibi. NyKglSaml. Schive III.¹¹³ Jfr. Kgl. Bibi. NyKglSaml. Schive III samt Hertel I, 2, p. 49. Dette mindeligt såvel som de indskriftstavler, der senere blev lagt i domkirkens spir, behandles samlet af Gunner Rasmussen i ÅrbGIBy. 1971.¹¹⁴ N. J. Israelsen: Nicolaus Hinrich Rieman, bygmester i Jylland, 1965, p. 7f.¹¹⁵ Jfr. note 3 og 22.¹¹⁶ Jfr. note 55 (1771) og note 22.¹¹⁷ Brevvekslingen er i vid udstrækning bevaret; alene for året 1776 foreligger over 40 aktstykker, jfr. note 151, 136 og 152.¹¹⁸ Især II, 3, p. IVff. I de første år af 1800-tallet udarbejdede C. V. Plertel (1748—1817), der 1798—1811 var domkirkens første kapellan, sit »Forsøg til en antiqvarisk?historisk Beskrivelse over Aarhus Dom og Cathedral Kirke, tilligemed alt hvad der staar i nøje Forbindelse med den«. Værket udsendes i to bind 1809—10 og er, som titlen antyder, ret snakkesaligt i overensstemmelse med tidens skik. Det betegner ved sine mange sunde ræsonnementer begyndelsen til en

Fig. 188. St. Ravnsbjerg, Viby ved Århus. Granit-søjler som altanbærere på hovedbygningens nord-side (p. 276 med note 168). — *St. Ravnsbjerg, Viby near Århus. Granite columns as supports for a balcony on the main building.*

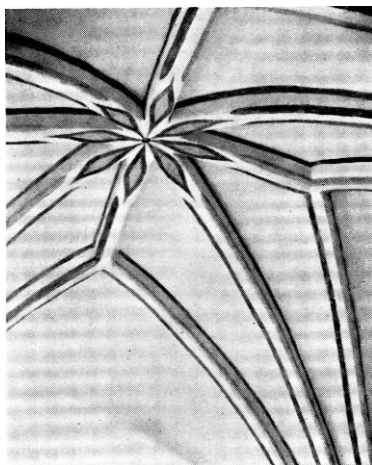

K.deF. L. 1965

vederhæftig udforskning af domkirkens historie, (jfr. f.eks. Herteis anmodning til stiftsamtmanden 1807 om lån af arkivalier (LA Vib. Århus bispearkiv. Århus' kirker. 1595—1846 (C 3.487—96)). E. Haugsteds smålige kritik, i ÅgT. III, 141, rammer helt ved siden af.¹¹⁹ Jfr. fremstillingen i ÅgT. III, 151f.¹²⁰ Hertel II, 3, p. LXII, jfr. ÅgT. II, 280.¹²¹ K. Voss: Bygningsadministrationen, p. 535 note 36.,¹²² Jfr. LA Vib. Århus bispearkiv. 1769—77. Århus domk.s rep. (C 3.502) og note 34; jfr. tilsvarende indsamling f.eks. til Mariager kirke 1787.¹²³ LA Vib. Århus bispearkiv. Århus domk.s rep. (C 3.502); jfr. ibid, følgende år og regnskabet hos Hertel II, 3, p. VII og LVII—LIX¹²⁴ 1770, syn 5. juli af C. Suhr, C. N. Grondahl og I. C. (?) Stolbe; 1771, syn 18. jan. af Ulrich Christensen, Jens Mikkelsen og Petter Jacob Koch, jfr. note 55.¹²⁵ Jfr. P. B. Grandjean: Nogle Rosenørnske Slægtebogsoptegnelser, i PersHistT. XXXI, 1911, p. 115—46; F. Weilbach: Architekten C. F. Harsdorff, 1928, p. 82.¹²⁶ A. Kringelbach, som referent af P. Rosenkrantz, i Amtmandsbogen 1936, formoder, at Rosenørns slutstilling som hofskænk passede ham bedre end amtmandshvervet.¹²⁷ Jfr. L. Barfod, Den fælsterske Gejstligheds Personalhistorie, 1854, p. 185f; Hertel II, 3, p. LXII.¹²⁸ RA. Rtk. Overbygn.dir. og Bygn.dir. Kopibøger. 1771—82.¹²⁹ LA Vib. Århus bispearkiv. Århus domk.s rep. 1769—77 (C 3.502).¹³⁰ F. Weilbach: Architekten C. F. Harsdorff, p. 71 ff; K. Voss: Bygningsadministrationen, p. 791f.¹³¹ K. Voss: Bygningsadministrationen, p. 315ff.¹³² Tilsyneladende er alle tegninger siden forsvundet; Hertel II, 3, p. LXIII nævner et sæt i kirkens arkiv.¹³³ Jfr. note 129 samt RA. Rtk. Overbygn.dir. og Bygn.dir. Ekstraktprot. 1771—82.¹³⁴ Jfr. note 34 og 133.¹³⁵ Jfr. note 129; RA. Rtk. Overbygn.dir. og Bygn.dir. Indk. sager. 1773—76; Ekstraktprot. 1771—82.¹³⁶ RA. Rtk. Overbygn.dir. og Bygn.dir. Indk. sager. 1773—76.¹³⁷ Jfr. note 136; lignende formuleringer aftrykkes hos Hertel.¹³⁸ Denne holdning over for ældre bygningskunst, der som bekendt havde paralleller i forholdet til andre monumentalanlæg (se f.eks. F. Weilbach: Architekten C. F. Harsdorff, p. 83ff; K. Voss: Bygningsadministrationen, p. 99ff) er et tidligt udtryk for den interesse for ældre stilarter, der skulle vokse frem i 1800-tallet. Et usentimentalt syn på gamle huse svandt i takt

med nygotikkens fremvækst og afløstes af en opfattelse, der overvejende lagde vægten på bevaring og hurtigt blev pedantisk, karakteriseret ved trang til tilbageføring. Betydningen af Harsdorffs indsats vedrørende Århus domkirke er for så vidt klar, som den mindre radikale ombygning i 1700-tallet gav færre tilbageføringsmuligheder i 1800-tallet, jfr. f.eks. S. Mikkels kirke i Slagelse, DK. Soro p. 187ff. ¹³⁹ Jfr. note 129 og 55; licitationsbekendtgørelse f.eks. i Københavns Kongelig Allene Privilegerede Adresse Contours Efterretninger 15. april 1774. ¹⁴⁰ F. Weilbach: Architekten C. F. Harsdorff, p. 80. ¹⁴¹ RA. 284—444. Breve udfærdigede gennem Finanskollegiets sekretariat. 1774 juli—dec. ¹⁴² Zuber's selvbiografi 1781, i Arkitekten XIX, 1916/17, p. 28111; F. Weilbach, i PersHistT. L, 1929, p. 182; samme: Architekten C. F. Harsdorff, passim; H. Matthiessen: Fæstning og Fristed, 1950, p. 127f; K. Voss: Bygningsadministrationen, passim. ¹⁴³ Reparationsomkostningerne var i licitationsannoncen anslået til 14 á 16000 rdl.; Bardewichs ældre beregning til ca. 9000 rdl. har selvfølgelig spillet en rolle for tilbudsgiverne. Det meget lave, i virkeligheden urealistiske, sluttibud måtte give vanskeligheder senere, og må have bestyrket overbygningsdirektionens ofte udtalte bekymringer for dårligt arbejde og entreprenørfiduser, f.eks. note 129. ¹⁴⁴ Jfr. note 129 og 55 samt K. Voss: Bygningsadministrationen, p. 372. ¹⁴⁵ Jfr. note 129 og Trap, Skanderborg amt, p. 590. ¹⁴⁶ Jfr. note 141, 129 og 55; hvis reparationen kun tog to år, ville lønnen være 500 rdl. årlig. ¹⁴⁷ Til reparationen var ved syn 1771 (note 55) forudset anvendelse af 24000 nye sten i munkestensformat, foruden 4000 lybske og 8000 dobbelte Flensborgsten. 1775 købte Anders Westergaard (note 129) sten fra Wedøe, der med skib fragtedes til Århus, ligeledes tømmer fra Norge og Pommern. ¹⁴⁸ Jfr. note 129 og 34. ¹⁴⁹ Jfr. note 148 samt Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 2—3. Domme og breve ang. domk. 1697—1704. ¹⁵⁰ Jfr. RA. Rtk. Overbygn.dir. og Bygn.dir. Ekstraktprot. 1771—82 og note 128. ¹⁵¹ RA. Rtk. Overbygn.dir. og Bygn.dir. Ekstraktprot. 1771—82. ¹⁵² Hverken ved denne lejlighed eller senere ville bygningsdirektionen gå med til at løse entreprenøren fra licitationsforpligtelserne og pukkede på, at hvis det oprindelige program var blevet fulgt og Næss ansat som inspektør, således som direktionen havde foreslået, ville problemerne have kunnet klares. Man fandt også lejlighed til at beklage, at Zuber passede sin inspektion dårligt, jfr. note 34, 128, 55, 129 samt RA. Rtk. Overbygn.dir. og Bygn.dir. Ekstraktprot. 1771 82. ¹⁵³ 4. juli 1776 (note 129) udbetalte bispens Zuber 400 rdl. for første inspektionsår, men var i tvivl om honorarberegningen, når Zuber ikke opholdt sig i Århus så meget som aftalt; afæsket sin stilling hertil svarede bygningsdirektionen salomonisk, at Zuber skulle betales i forhold til sin nytte (note 136 og 151). ¹⁵⁴ Jfr. noterne 136, 34 og 151. ¹⁵⁵ Jfr. note 151 (4. okt. 1776 og 1. marts 1777), note 128 og 129. ¹⁵⁶ Jfr. note 34 og Hertel II, 3, p. LIV. ¹⁵⁷ Sagen finder ingen nærmere omtale. Formentlig blev søjlernes granitskifter opbevaret en tid, jfr. p. 276 med note 168. ¹⁵⁸ Jfr. noterne 55, 129 og 128. ¹⁵⁹ Jfr. Otto Norn, i Kulturminder, 1944, p. 33. ¹⁶⁰ Note 55. I fortsættelse af sin gerning ved Århus domkirke virkede Zuber som arkitekt ved omegnens herregårdsbyggeri, hvor han i sin selvbiografi anfører Rathlousdal ved Odder; 1780—84 forestod han opførelsen af Moesgård i Mårslet sogn. Muligvis i denne sammenhæng gav stiftsamtmand Rosenørn ham den 10. juni 1778 attest for »fuldkommen indsigt i sin metier og retsindighed i sit forhold under arbejdet« (F. Weilbach: Architekten C. F. Harsdorff.). ¹⁶¹ Reparationernes omfang kan med temmelig stor sikkerhed fastslås ved hjælp af Næss' overslag over murarbejdet samt materialer hertil 11. dec. 1772, licitationsforretningen over kirken 27. maj 1774, skrivelse fra Århus rådstue til Rosenørn og Bildsøe 10. nov. 1775 og synsforretningen over den fuldførte reparation 19. nov. 1777 (note 129). ¹⁶² Jfr. note 128 og 34. ¹⁶³ Hertel I, I, p. 49f. ¹⁶⁴ Beskrives ved nedtagelsen 1877 i Restaureringsdagbogen I, p. 3. ¹⁶⁵ Hertel I, 2, p. 49—52; jfr. note 113. ¹⁶⁶ Foruden blandt domkirkens arkivalier finder begivenheden, og hvad deraf fulgte, omtale adskillige steder, bl.a. Rasmus Nielsen: Fra det gamle Aarhus, Århus 1902, første kapitel: Da Taarnet faldt; ed. Salomon Soldin:

Fig. 189. Udsnit af hvælvet i et fag af koromgangen (p. 272).
— *Section of vaulting in a bay of the ambulatory.*

O. Søndergaard 1923—25

Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 1822, 19. årg., p. 360; E. Bodenhoff: Svundne Tider. Uddrag af Generalmajor F. G. von Müllers efterladte Papirer, 1912, p. 242; Th. Overskou: Af mit liv og min Tid, 1819—73, 1916, p. 84ff; J. J. A. Worsaae, Notebog VI, 12. (NM).
¹⁶⁷ LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsovrigh.s journal. 1821—99 (C 3.728—38). ¹⁶⁸ Jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (C 617.18—19) og note 34. Ved nedbrydningen 1880, bemærker Restaureringsdagbogen I, 3, var kobberpladerne i god behold. ¹⁶⁹ Jfr. note 3. I nordre spirs kugle fandtes 1881 en blykapsel, LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (C 617.18—19), Restaureringsdagbogen I, 4 (1880). Her er vel tale om en 1822 anbragt kobberplade, hvorpå var stukket en af biskop Birch forfattet underretning om kirkens reparation i disse år (note 3); jfr. note 113. ¹⁷⁰ (1891), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkens inventar. 1739—1909 (C 617.15). ¹⁷¹ Aarhus Ugeblad 1876, nr. 17. ¹⁷² Restaureringsdagbogen i, 3 (1880). ¹⁷³ Hoffmeyer II, 48; ÅgT. I, 427; note 34. ¹⁷⁴ Jfr. note 3 (1733 og —36), note 22 (1734) og LA Vib. Håndskriftsaml. Cramer I. ¹⁷⁵ Jfr. note 22 (1744) og 68 (1748). ¹⁷⁶ Jfr. note 3 (1741), 33 (1743) og 68 (1745 og —55). ¹⁷⁷ Jfr. R. Nielsen: Aarhus i 1840'erne, Århus 1959, p. 47f. ¹⁷⁸ Jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Dok. vedr. kirkegrd. 1690—1903 (C 617.28—29) og note 34. ¹⁷⁹ Jfr. (1844), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20); note 5 (1845 og —47); (1854), LA Vib. Provstearkiver. Århus købstad og Hasle hrd. Synsprot. f. kirker og præstegårde. 1807—54 (C 24.5). Beskrivelser: Hertel I, 2, p. 53f., K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse, p. 17. ¹⁸⁰ Jfr. LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kassebog. 1852—62 (C 617.53); (1862f), Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20). ¹⁸¹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kopibøger f. breve vedk. domk. 1859—90 (C 617.3—5). ¹⁸² R. Nielsen: Aarhus, p. 30f. ¹⁸³ H. Sejerholt: For hundrede Aar siden, i ÅrbÅrhSt. XXII, 1929, p. 84. ¹⁸⁴ Note 4 (1662). ¹⁸⁵ Jfr. note 5; Bo Bramsen: Ferdinand og Caroline, 3. udg. 1970, p. 157—61. ¹⁸⁶ E. Sejr: Gamle Århusgader, p. 2. ¹⁸⁷ Hertel I, 2, p. 56f. ¹⁸⁸ LA Vib. Provstearkiver. Århus købstad og Hasle hrd. Synsprot. f. kirker og præstegårde. 1807—54 (C 24.5). ¹⁸⁹ Jfr. note 170; LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsovrigh.s journal. 1821—99 (C 3.728—38); note 5 og 17; Restaureringsdagbogen I, 9 (1877). ¹⁹⁰ Trykt i Ministerialtidende, afd. B, 1885, p. 874—80 (kopi i Statsbiblioteket, håndskr. nr. 64); enkeltheder fremgår af »Dagbog for Aarhus Domkirkes ydre Restauration 8. Maj 1877—31. Oktober 1881« (LA Vib. Bygningsinspektoratet (B 239.117—18)); Det Særlige Kirkesyns protokoller og korrespondance (i NM.); arkivaliegrupper: (1870f. og 1878—82), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.

K.deF.L. 1965

Fig. 190. Udsnit af stensamlingen på det øverste galleri i nordre korsarm med rhombeformede, glaserede fliser (p. 345) og granitbase (p. 343). -- *Part of the collection of building material in the top gallery in the north transept including rhomboid, glazed tiles and a granite base.*

Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (C 617.18—19); (1870—83), Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20); note 5 (1859); LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkeværgersk.bog. 1825—68 (G 617.61); (1864ft), Århus bispearkiv. Stiftsøvrigh.s journal. 1821—99 (C 3.728—38); note 17 (1868—74). Bygningstegninger i kirkens, Bygningsinspektoratets, Statsbibliotekets og NM.'s arkiver. Blandt omtaler og notitser skal anføres: Løffler: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger, 1883, p. 213 og ÅgT. III, 163ff.; Mathilde Fibigers erindringer; Sophus Bauditz' erindringer; J. Skovgård, i Artes II, 1933, p. 169ff; Illustreret Tidende XIX, 1877—78, p. 172; Dagbladet 22. juli 1867, 30. sept. og 28. dec. 1868, 26. juli 1880 og 11. juli 1881. Om arbejdets økonomi se note 17 (1868—74); (1873—76), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (C 617.18—19); (1876), Kassebog f. domk.s udv. rest. 1876—84 (C 617.13). ¹⁹¹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. (C 617.18—19) og Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20). ¹⁹² ÅgT. II, 58. ¹⁹³ Jfr. note 170 og LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrigh.s journal. 1821—99 (G 3.728—38). ¹⁹⁴ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904 (G 617.18—19). ¹⁹⁵ Jfr. note 17 og LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrigh.s journal. 1821—99 (C 3.728—38). ¹⁹⁶ Jfr. note 194, 17 og 5; LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (G 617.20); Kassebog. 1852—62 (C 617.53). ¹⁹⁷ N. L. Høyen, i Fædrelandet nr. 230—32, 1857; KirkehistSaml. III, 1857—59, p. 161—84; Skrifter II, 1874, p. 181ff, jfr. K. Millech: Danske arkitekturstørninger 1850—1950, 1951, p. 22 og 157; Skalk 1969, p. 6; 1970, p. 4; Aarhus Kunstmuseum, 1967, p. 63ff. ¹⁹⁸ Jfr. note 5 samt note 17 og 194 (1858f.). ¹⁹⁹ Jfr. breve fra Høyen; 6. nov. 1860 til Monrad og 20. nov. s.å. til kirkeværge E. F. Rahr (i NM.). ²⁰⁰ Korrespondance i NM.s arkiv. Universitetsbiblioteket. Aarhus Ugeblad 1861, nr. 14. K, 1846 Fol.; LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrigh.s journal. 1821—99 (C 3.728—38); projekt i domkirkens arkiv. ²⁰¹ Aarhus Kunstmuseum, 1967, p. 27f, 38f.; jfr. inventarafsnittet og S. Schultz: Copernicus, i Meddelelser fra Thorvaldsens museum. 1956, p. 5—26. ²⁰² Jfr. note 17 og 194; projekt i domkirkens arkiv. ²⁰³ Jfr. D. Ellger: Die grosse Domrenovierung 1846—48, i Beitrage zur Schleswiger Stadtgeschichte, 1965. Det blev Dahlerup, der for Nebelong udførte opmålingen af domkirken, A. Bruun, Jens Vilhelm Dahlerups Liv og Virksomhed, København 1907, 15. ²⁰⁴ Jfr. note 17 samt note 181 (1864). ²⁰⁵ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkeværgersk.bog. 1825—68 (C 617.61); Rgsk. bøger. 1862—71 (C 617.54—44) samt note 194; brev af 10. jan. 1864 fra E. F. Rahr til N. L. Høyen (i NM.). ²⁰⁶ Det Særlige Kirkesyn, brev af 27. jan. 1866 (i NM.), jfr.

Fig. 191. Granitkonsol, opstillet syd for domkirken (p. 343). — *Granite console set up south of the cathedral.*

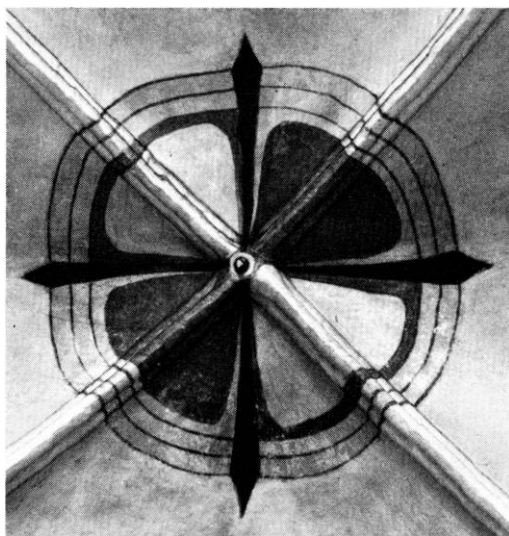

L. L. 1964

note 194 (1875); projekt i domkirkens arkiv. ²⁰⁷ Walther udarbejdede flere forslag, der forelagdes Det Særlige Kirkesyn og kirkeministeriet, (1871ff.), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20) og note 194 (1877). ²⁰⁸ Restaureringsdagbogen I, 3 omtaler det gamle spirs solide konstruktion, hvor der var anvendt meget pommersk fyr; kongen målte 11x11 tommer. ²⁰⁹ Note 193 (1878). ²¹⁰ Fugekalken iblandedes konrøg og engelskrødt. Restaureringsdagbogen I, 22 (1878). Nye sten farvedes. Op. cit. p. 33 (1878). ²¹¹ Restaureringsdagbogen II, 3f., 14ff., 22 (1880). ²¹² Restaureringsdagbogen I, 26 30; jfr. notat 14. juli 1862 af Høyen indlagt i Notebog IX, 1830 (i NM.). ²¹³ Note f90. Citater fra rapportens p. 877—79. Resultatet af Walthers ombygning kan bl.a. anskues på gibsmodel i DenglBy, Århus, inv. nr. 1200: 51, udført af Guldborg 1918. Samme sted træmodeller af tømremester J. Jensen, Vroue (inv. nr. 219:49) og 1882 (inv. nr. 139:15). ²¹⁴ Note 194 (1877); Restaureringsdagbogen I, 39. Afskrift af indskriften i NM.'s arkiv; jfr. note 113. ²¹⁵ Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 236, 251, 258; Hack Kampmann, indberetn. 31. dec. 1917 til Det Særlige Kirkesyn (i NM.). ²¹⁶ Note 194 (1889 og —95); LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20); Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 320 (i NM.); (1896 og —99), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Rgsk.bog 1878—1900 (C 617.57). ²¹⁷ Note 194 (1888 og —91f.); (1897), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Rgsk.bog 1878—1900 (C 617.57); note 17 (1894); (1887 og —90ff.), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20). ²¹⁸ C. F. Møller, i E. Sejr: Statsbiblioteket, Århus 1963, p. 93—100. ²¹⁹ Brev til Nationalmuseets direktør 25. sept. 1905 fra Peter Holm (i NM.). ²²⁰ Tegninger i Bygningsinspektoratets arkiv, grå mappe IV. ²²¹ Det Særlige Kirkesyns arkiv (i NM.); (1906), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Div. dok. 1901—20 (C 617.14) og Præstearkiver. Århus domsogn. Kassebog f. Århus domk. 1901—27 (C 358). ²²² Det Særlige Kirkesyns arkiv 1905 (i NM.) (1906f.). LA Vib. Præstearkiver. Århus domsogn. Kassebog f. Århus domk. 1901—27 (C 358). ²²³ LA Vib. Præstearkiver. Århus domsogn. Kassebog f. Århus domk. 1901—27 (C 358) og note 17 (1907). ²²⁴ Opmålingssættet opbevares i domkirkens arkiv. Broderen Anthon Frederiksen (1884—1967) indtegnede inventaret, og Amdi Amdisen medvirkede som nulmand. ²²⁵ Indberetning 31. dec. 1917 til Det Særlige Kirkesyn (NM.). Her anføres, at der »i tagværket er ting, der tyder på, at der over korssskæringen har været en tagrytter, og det synes rimeligt, at man ved en omfattende istandsættelse ikke lader dette spørgsmål være uløst«. Mogens Clemmensen arbejdede videre med sagen og agtede at udsende en ud-

førlig redegørelse, P. Holm: Aarhus Domkirke, 1932, p. 7f. Dette blev dog ikke til noget, og senere undersøgelser har ikke kunnet bekræfte formodningen om, at domkirken har haft en tagrytter. ²²⁶ Brev 30. jan. 1918 fra Det Særlige Kirkesyn til Kirkeministeriet. ²²⁷ Det Særlige Kirkesyn, protokol II, 125 (NM.). ²²⁸ ÅgT III, 167; Aarhus Stiftstidende 12. maj 1965. Det Særlige Kirkesyns arkiv samt protokol II, 105 (NM.). ²²⁹ Jfr. Hack Kampmann, indberetn. 31. dec. 1917 til Det Særlige Kirkesyn (NM.). ²³⁰ Protokol II, 135 (NM.). ²³¹ Det Særlige Kirkesyn, protokol II, 170 (NM.). ²³² Tegning i NM.'s arkiv. ²³³ Det Særlige Kirkesyns arkiv (i NM.). Restaureringens regnskaber i LA Vib. Præstearkiver. Århus domsogn. Kassebog f. Århus domk. 1901—27, p. 243—24 (C 358). ²³⁴ Spiret afleveret nov. 1931. Det Særlige Kirkesyn, protokol II, 236 (NM.). ²³⁵ Det Særlige Kirkesyns arkiv 1923; protokol II, 236 (NM.). ²³⁶ (1878), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20) og note 194. Det Særlige Kirkesyn, protokol I, syn 1879. Det ses ikke godtgjort, at også nordre vestkapel har haft en overetage, som genopbygningsprojektet forudsætter og som formodet af H. Lassen, i Danmark IX—X, 1945, p. 207. ²³⁷ Aarhus Stiftstidende 3. juni 1965; meddelelse fra Poul Fatum, der var formand på arbejdet; Det Særlige Kirkesyns arkiv (i NM.). To bånd, der i zig-zag loper omkring spiret, tillader pladerne at arbejde. ²³⁸ Forslag fra Mogens Clemmensen 1922 (i NM.). ²³⁹ Det Særlige Kirkesyn, protokol II, 125; indberetn. 21. marts 1921 fra Mogens Clemmensen; korrespondance mellem Villi. Pedersen og M. Mackeprang (i NM.). ²⁴⁰ Høyen, Notebog IX, 1830, p. 41; ældre fotografier i NM. ²⁴¹ Det Særlige Kirkesyn, protokol II, 136 (NM.). ²⁴² Det Særlige Kirkesyn, protokol II, 148 (NM.). ²⁴³ Protokol II, 147. 1909 (note 17) og 1917 (Hack Kampmann, indberetn. af 31. dec. (i NM.)) havde man overvejet partielle pudsafbankninger i selve kirkerummet. ²⁴⁴ Det Særlige Kirkesyns arkiv (i NM.). ²⁴⁵ Tegninger og korrespondance vedr. disse og andre sager i NM (Det Særlige Kirkesyns arkiv) og Bygningsinspektorets arkiv. ²⁴⁶ Poul Norlund, indberetn. til NM. 1918 med noter af C. A. Jensen og kommentar af Nørlund (jr. nr. 176/20 i NM.). ²⁴⁷ Jfr. K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse, p. 63, om situationen i nordre sideskib. ²⁴⁸ KancBrevb. 29. marts 1588. ²⁴⁹ Note 3 (1656 og —60). ²⁵⁰ Note 3 (1739). ²⁵¹ II, 2, p. 175. ²⁵² Note 5 (1825 passim). ²⁵³ Jfr. note 5 og 34. ²⁵⁴ Note 188 samt (1845), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20). ²⁵⁵ Note 17 (1857). ²⁵⁶ Note 17 og 194 (1856). ²⁵⁷ (1853), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20) og (1857f.), Kassebog. 1852—62 (C 617.53). ²⁵⁸ Jfr. note 5 og 17 (1858), 194 (1858 og —60), (1860), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkeværgesk.bog. 1825—68 (C 617.61) og (1858 og —60), Århus bispearkiv. Stiftsøvrigh.s journal. 1821—99 (C 3.728—38). ²⁵⁹ Dagbladet 28. dec. 1868. ²⁶⁰ LA Vib. Præstearkiver. Århus domsogn. Kassebog f. Århus domk. 1901—27 (C 358.77). ²⁶¹ Jfr. note 167 (1824) og 194 (1871 og —81). ²⁶² Note 118 og LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20). ²⁶³ Note 194 og 5 samt LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrigh.s journal. 1821—99 (C 3.728—38). ²⁶⁴ Restaureringsdagbogen I, 9. ²⁶⁵ Jfr. note 3. Atter 1660—61, ibid. ²⁶⁶ Jfr. note 3. Det samtidige håndskrift Schive II (Kgl. Bibl. NyKglSaml.) angiver udgiften til 600 rdl. ²⁶⁷ II, 2, p. 269. ²⁶⁸ Note 188; ÅgT. III, 147. 1856 suppleredes med nogle af zink (note 5). ²⁶⁹ Note 55, jfr. afsnittet om kalkmalerier samt Hertel I, 2, p. 100; II, 3, p. LIX, der anser stjernerne for opsatte 1779. ²⁷⁰ Note 194 og 34. ²⁷¹ Note 5 (1856 og—59), LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20) og note 17 (1859). ²⁷² Note 194 (1870). ²⁷³ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Rgsk.bog. 1878—1900 (C 617.57). ²⁷⁴ Indberetn. 31. dec. 1917 til Det Særlige Kirkesyn (NM.). ²⁷⁵ Således også Hertel I, 1, p. 56; alment I, 1, p. 82ff. ²⁷⁶ KancBrevb. 24 nov. 1595. ²⁷⁷ RA. DaKanc. B 160. Indlæg til registre og tegn. samt henlagte sager. 1572—1650. Kobberkrads stod i kapitelhuset (p. 286) 1645 (note 3). ²⁷⁸ Jfr. LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. f. Århus domk. 1687—1711 (C 3.2287), note 3, 98 og 68. ²⁷⁹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk.

Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20); Hertel I, 1, p. 84. ²⁸⁰ Note 68 og 3; jfr. N. J. Israelsen, i ØJyHjemst. XXIX, 1964, p. 62—73. ²⁸¹ Jfr. note 5, LA Vib. Århus bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn. 1830—35. (C 3.1177), note 194 samt LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20). ²⁸² LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900 (C 617.20). ²⁸³ Jfr. note 5, 17 og 194 samt LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrigh.s journal. 1821—99 (C 3.728—38) og Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kassebog. 1852—62 (C 617.53). ²⁸⁴ Note 282; brev fra domkirkeinsp. til Det Særlige Kirkesyn 13. juni 1879 (i NM.). ²⁸⁵ Se LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrigh.s journal. 1821—99 (C 3.728—38), note 194 og Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 112 (NM.). ²⁸⁶ Jfr. noterne 17, 282 og 273 samt Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 236f (NM.). ²⁸⁷ Det særlige Kirkesyn, protokol II, 67, 88, 105 og 125 (NM.). ²⁸⁸ Meddelt af kommunens fjernvarmekontor. ²⁸⁹ Se note 282 og korrespondance i NM.s arkiv. ²⁹⁰ Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 346, 363 (NM.). ²⁹¹ Jfr. alment med litteratur A. V. Nielsen: Soluret — den sollyse dags tidsmåler, i ÅrbGlBy, 1953, p. 17—52; domkirkens ur nævnes p. 26f. ²⁹² I, 1, p. 52. ²⁹³ Restaureringsdagbogen I, 42 (1879). ²⁹⁴ Notebog XV, 21. ²⁹⁵ J. Velle, i Fra Viborg amt, 1970, p. 93—125, specielt fig. 17 og 20—23. ²⁹⁶ Jfr. det formstensmateriale, der kom for dagen ved udgravningerne nord for domkirken, ÅrbÅrhSt. XX, 1927, p. 239, afb. 13.

L.L. 1967

Fig. 192. Kalkmalet roset i nordre sideskib, andet fag østfra (jfr. p. 247). — *Mural in the north side aisle, second bay from the east.*

GLASMALERIER

p. 346—347

²⁹⁷ Brudstykke af dekoreret, romansk rude fundet nord for kirken, ÅrbÅrhSt. XX, 1927, p. 239. ²⁹⁸ II, 1, p. 90 og II, 3, p. 368. ²⁹⁹ Eksempler på senere indridsninger i DenGlBy, Århus, inv. nr. 2222a og b: 50 (glarmestre 1851—52) og 788:51 (Rasmus Rasmussen 1868). ³⁰⁰ ÅgT I, 258. ³⁰¹ Se note 3 (p. 363). Giverne var: Dinis Pedersen; amtsskriver Endwald Randulf; Chatharine Schumacher, assessor Fogs; magister Ludvig Pontoppidan, sognepræst; regimentskvartermester Hans Junchhans; Michel Lassen; Sidsell Qvantis; Margarete Bremmer [?], salig byfoged Jørgen Danielssens; Peder Brendstrup og borgmester Michel Malling, der desuden noteres »på en god vens vegne«. ³⁰² Se note 17 (p. 363) og 194 (p. 370) samt Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 346 og 363 og korrespondance i synets arkiv (i NM.). ³⁰³ Det Særlige Kirkesyn, protokol II, 169f og 183 (NM.); desuden samtidige avisudklip i synets arkiv (i NM.).

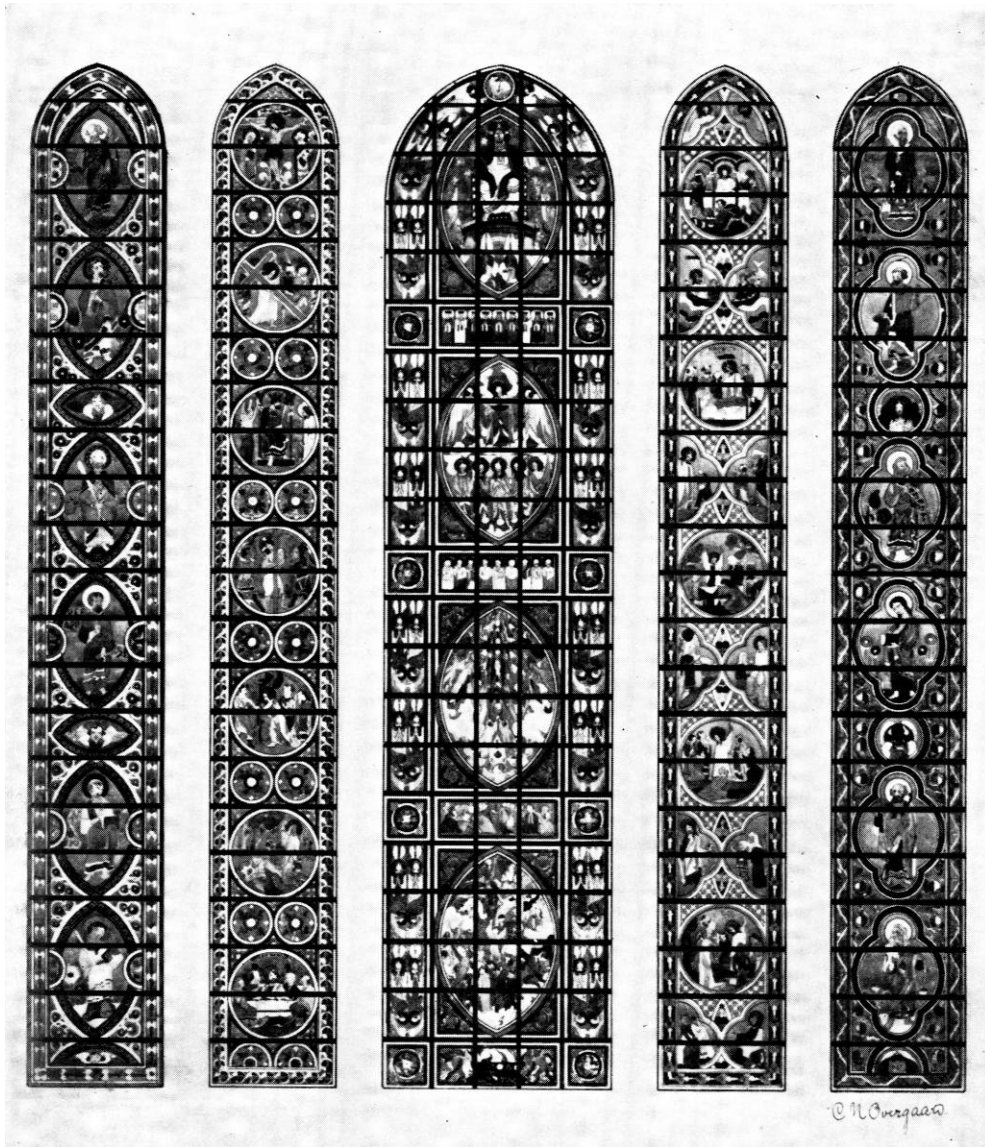

Fig. 193. C. N. Overgaard: Ikke benyttet forslag til glasmalerier i koret. I kirken (p. 347). - C. N. Overgaard: *Proposal c. 1900 for stained-glass windows in the choir.*

Fig. 194. Restaureringen af kalkmalerierne i gang 1923 under Ole Søndergaards ledelse. Søndre korsarms vestvæg. — *The restoration of the wall-paintings at work 1923 under the leadership of Ole Søndergaard. West wall of south transept.*

KALKMALERIER

INDLEDNING

Domkirkens kalkmalerier, der er medvirkende til at skabe farve og perspektiv i det store, hvide kirkerum, stammer i hovedsagen fra een ret kortvarig periode, fra 1400-tallets senere del og begyndelsen af 1500-tallet. Blot en enkelt udsmykning, i det såkaldte spedalskhedsvindue, er bevaret fra tiden før kirkens store ombygning i 1400-tallet; ved denne lejlighed kan der muligvis være fjernet mere omfattende dekorationer.

Det er en rimelig tanke, at der i takt med ombygningen — også i dens tidligere stadier — har været foretaget kalkmalede udsmykninger, således som det har vist sig i biskop Bo Mogensens gravkapel (o. 1420). Så godt som hele den i dag eksisterende udmaling er imidlertid foranstaltet af de tre bisper, der gennemførte ombygningen og sørgede for inventaret til den nye katedral. Resultatet af deres virke skulle ikke stå anonymt for eftertiden. Selvbevidst lod de anbringe de biskoppelige våbner i forbindelse med de kalkmalede dekorationer og religiøse motiver, og denne påfaldende praksis præger ikke alene domkirken, men også stiftets kirker i øvrigt, hvor deres signaturer lindes rundt om på adskillige hvælv.

Den første af bisperne er *Jens Iversen Lange* (1449—82), utvivlsomt den, der tog initiativet til den ekstraordinære korudvidelse og den omfattende hvælvslagning. Denne afsluttedes i hans tid med en særdeles enkel hvælvbemaling, indledt 1477. Bispen har dog ikke villet nøjes med at omforme de ydre rammer, men har endt sit livsværk med etableringen af Bernt Notkes altertavle 1479, hvortil kom $\dagger$ kordøre, muligvis korstolene samt endelig døbefonten, der stod færdig et år før hans død 1482.

Efterfølgeren, *Ejler Madsen Bolle* (1482—90), der i Jens Iversens tid havde fungeret som ærkedegn, dvs. været den ledende mand i domkapitlet med ansvar for kirkens økonomiske dispositioner, fortsatte og fuldførte hvælvudsmykningen, således som det berettes i indskriften fra 1487 i nordre korsarm. I den kun otteårige funktionsperiode (til 1490) indskrænkede Ejler Madsens værk sig i hovedsagen til hvælvdekorationerne.

Den næste biskop, *Niels Clausen*, sørgede i sin lange embedsperiode (1490—1520) for bemalingen af de resterende murflader, vægge og arkadebuer. Her ved fik flere andre deres kalkmalede udsmykning med dateringsår fra 1490'ernes slutning. En værdig ramme om gudstjenesten skabte han ved tilvejebringelsen af forskellige smukke og kostbare inventarstykker som korskabene, $\dagger$ lektoriet, syvstagen, liturgiske dragter etc.

Den sidste katolske biskop, *Ove Bille* (1520—36), har kun efterladt sig få synlige spor i domkirken, alene et par kalkmalede våbner i korhvælvet og den store urskive ved landemodesalen. Fra hans tid hidrører måske en del af udsmykningen af søndre korsarm, og det kan ikke udelukkes, at han har haft planer om en tilsvarende dekoration af nordre korsarm. Her har han muligvis tænkt indrettet sit gravkapel, hvilket kirkepolitiske omstændigheder imidlertid kan have forhindret⁰.

Ved reformationen synes domkirken således at have været smykket med farverige kalkmalerier på piller og vægge, der ellers i hovedsagen har stået i rød mur eller med en rød murstensimitation. Hvælvene har dog fra begyndelsen været kalket hvide (jfr. p. 274 og 336f.). At man endnu ved 1500-tallets slutning ikke har følt sig fremmed over for en kalkmalet udsmykning, er de to portalmalerier ved kortårnene et vidne om. Det ser dog ud til, at man endnu i reformationsårhundredet har overkalket nogle af de mest iøjnespringende helgenmalerier, i hvert fald fandtes ved restaureringen i 1920'rne renæssanceornamenter malet oven på hvidtning både på korskrankemurens S. Jørgen og den store S. Mikaelfigur på sydvestre korsskæringspille (p. 392 og 394).

Tid efter anden er ved reparationsarbejder dukket kalkmalede spor frem, der omtales i regnskaberne. I forbindelse med en hvidtning af kirken 1646 berettes om en murmand, der under hvælvingen ved den søndre kirkedør skrabede kalken af den krone, der var malet der, »og folket og almuen løb og så på«¹. Det drejer sig antagelig om et af dronningevåbnerne på sydvæggen af søndre korsarm (p. 421 f.). I det følgende århundrede omtales kalkninger af hele domkirken både 1726 og 1775—76 (jfr. p. 336f.). Da Chr. Hertel 1809 beskrev domkirken², kunne han kun nævne et enkelt, nu forsvundet maleri af »den levitiske kultus« (p. 417), hvis fortsatte eksistens antagelig kun skyldtes den obscure placering på korskrankemurens inderside, bag alteret.

Ved 1800-tallets midte synes hvælvingerne at have trængt hårdt til reparation og hvidtning. »Den store, forhen hvide hvælving i kirken ved venstre side af opgangen til koret« var 1845 så medtagen og grøn af fugt, at man måske ikke ville have set magen til i nogen kirke, hvis man ikke havde skjult det ved et tæppe³. På nogle af pillerne var malet *†gardiner*, som man 1840 foreslog at afskrabe⁴.

AFDÆKNINGEN. Under diskussionen 1857ff. om domkirkens generelle restaurering ind- og udvendig, hvortil bl.a. F. Meldahl stillede forslag⁵ (jfr. p. 319ff.), gav N. L. Høyen udtryk for⁶, at eventuelt fremkommende ældre dekorationer ikke »ville afgive en Prydelse, som nu kunne tilfredsstille«, eller ville findes i et sådant omfang, at de kunne benyttes. Han anså dog især hovedskibets mure for egnede til en [ny] malerisk dekoration.

Købmand E. F. Rahr, der som domkirkens værge sad inde med det økono-

miske og administrative ansvar for restaureringen, redegjorde i et brev til Høyen af 11. nov. 1860⁷ for det nødvendige i at undersøge hvælvinger og kirkemure for spor af frescomalerier, som da muligvis burde fremdrages. Ved en prøveafdækning foretaget af maler Dresler⁸ november 1860⁷ blev der fundet rester af kalkmalerier på korskrankemurens ydersider. På sydsiden lod malerierne sig vanskeligt afdække, men på nordsiden afsløredes en fremstilling af S. Jørgen og dragen (jfr. p. 389). Ribbe- og gjordbuedekorationer konstateredes såvel i højkirken som i koret og korsskæringen. Også andre steder var der spor af malerier⁷, bl.a. på pillerne i højkoret og på pillen ved opgangen til prædikestolen⁹.

I sit svar til Rahr 20. nov. 1860 redegjorde Høyen for kalkmaleriers værdi som historisk og kulturhistorisk kilde, hvorfor man nu satte pris på at bevare kalkmalerier og omhyggeligt at aftegne dem for at bevare dem for eftertiden. På grundlag af Rahrs beskrivelse daterede Høyen kalkmalerierne til o. 1500. Han foreslog, at man søgte vejledning i fjernelse af overkalkningen hos kunstmaler Chr. Zeuthen.

Stiftsprovst C. V. Boesen indberettede¹⁰ de påfølgende undersøgelser til J. J. A. Worsaae, der i et svar¹¹ refererede til en udtalelse af Meldahl, hvorefter det opdagede var uden egentlig kunstnerisk værdi, men dog af særdeles interesse i kunsthistorisk henseende. Worsaae henstillede, at det afdækkede blev stående, specielt da enkelte malerier eventuelt kunne anvendes ved en indre udsmykning af domkirken.

I sensommeren 1862 foretog Zeuthen⁸ afbankninger af forskellige murpartier¹² og efter Worsaaes udtrykkelige opfordring tillige af hvælvene⁵, hvor der konstateredes spor overalt. Tegninger til en indvendig restaurering i overensstemmelse med de fundne malerier udarbejdedes af Zeuthen¹³ og fremlagdes for Det Særlige Kirkesyn af værgen⁵. I løbet af 1863 blotlagdes flere kalkmalerier på piller og sidebuer¹⁴. Det Særlige Kirkesyn med Høyen i spidsen aflagde besøg i domkirken, hvorefter Høyen rådgav med hensyn til bevaringsværdige scener. Alt af interesse skulle i øvrigt aftegnes¹⁵. Kunstmaler J. Kornerup blev som sagkyndig af Worsaae foreslået til at undersøge og afbilde fundene¹⁶.

RESTAURERINGERNE 1867—72 OG 1896—98. Restaureringen af domkirkens indre under V. Th. Walthers ledelse påbegyndtes i langhuset 1867⁴. Tre år senere tog man fat i koret og korsskæringen, hvor dekorationen efter Walthers forslag⁴ udførtes i overensstemmelse med den tidligere udsmykning og med hensyntagen til farvevalget i langhuset. Gjordbuer og ribber, der oprindeligt havde været malet med løvværk eller lignende, udsmykkedes på samme måde, mens de hidtil udekorerede buer fik en tilsvarende dekoration (jfr. fig. 176). Efter Walthers forslag skulle de figurer, våbner, løvværk, indskrifter og lignende, der fandtes på hvælvene, så vidt muligt restaureres alene ved opfriskning. Kor-

skrankemurens malerier og enkelte andre skulle dog virkelig restaureres. Alle fundne malerier blev imidlertid ikke istandsat, idet man f.eks. fandt visse martyrhistorier »saa raat udførte og anstødelige, at det ikke ansaaes for passende at restaurere dem«¹⁷. Årstallene for restaureringens begyndelse og afslutning, 1867 og 1872, blev malet på østkappen i korets næstøstligste fag (jfr. fig. 176). De genopmaledes 1898, men er nu atter fjernet¹⁸.

Før den egentlige istandsættelse afbankedes partier af hvælv og vægge, dog hverken konsekvent¹⁹ eller de enkelte motiver helt rent, hvorefter man ved restaureringen stedvis tillod sig en temmelig fri opmaling²⁰. Selve udførelsen var ret håndværksmæssig; det enkelte motivs hovedforløb blev fulgt, i detaljen var man derimod knap så nøjeregnende²¹. Dette gælder eksempelvis draperifolder og skyggemarkeringer, der kan være væsentlige bl.a. ved en værkstedsbestemmelse. Istandsættelses- og dekorationsarbejdet blev udført af malermestrene Kruse og Nielsen, Dresler og Bøticher samt Luders, alle fra Århus⁴, under ledelse af dekorations- og landskabsmaler C. F. Aagaard, København. Restaureringen af kalkmalerierne på vægge og hvælv overdroses maler N. Frstrup, København¹⁷.

1896—98 foretoges efter Det Særlige Kirkesyns ønske en generel »afstøvning« af domkirkens kalkmalerier samt en »reparation« af farvedekorationen, der var påkrævet i forbindelse hermed²². Arbejdet lededes af murermester J. Chr. Jensen og malermester Kruse²³. Mens man i hovedsagen ikke rørte ved de kunstnerisk eller kulturhistorisk mere værdifulde væg- og pillemalerier²⁴, bestod genopfriskningen, især af hvælvmalerierne, i en gentagelse af den ældre restaurering, dog i flere tilfælde ikke nøjagtigt oven på 70'ernes opmaling, således f.eks. i korhvælvets våbner²⁵ (p. 452).

RESTAURERINGEN 1921—24. I forbindelse med domkirkens hovedrestaurering under arkitekt Mogens Clemmensen foretoges 1921—24 efter dennes forslag en gennemgribende undersøgelse af hvælv og vægge med afdækning og (ny)restaurering af mange kalkmalerier²⁶. Arbejdet lededes af konservator Ole Søndergaard med Jakob og Theophilus Madsen, Harald Borre, Kjartan Fischer og Søndergaards datter Kirstine som hjælpere. Ole Søndergaard har i otte dagbøger²⁷ omhyggeligt redegjort for arbejdets udførelse og noteret en række iagttagelser, der dels belyser hans egne restaureringsmetoder, dels er af væsentlig betydning for forståelsen af 1870'ernes arbejdsmåde. Ved sine notater har han gjort det muligt stedvis at trænge bag om de ældre restaureringer og nå til en rigtigere erkendelse af de originale kalkmalerier.

Ole Søndergaards restaurering er i hovedsagen foregået efter de principper, der findes formuleret i hans korrespondance med Nationalmuseet ved Poul Nørlund²⁸. Alle figurale og problemfyldte motiver blev kalkeret af, hvorefter en grundig afbankning og afvaskning foretoges²⁹. Den ideelle stræben bestod i

Ole Søndergaard 1923—21

Fig. 195. Søndre korsarms vestvæg, nordre del. Pave Clemens, domkirkens værnehelgen (p. 421).
— West wall of south transept, north part. Pope Clement, patron saint of the cathedral.

en »streng arkæologisk konservering« og kun rekonstruktion på sikkert grundlag²⁸, med en opmaling i den halvtørre hvidtning³⁰ og med blot en aftoning af de manglende dele²⁸. Selv om man i alt væsentligt har holdt sig til disse principper og har tilstræbt »en lempelig restaurering«³⁰, er dette »arkæologiske« princip dog enkelte steder fraveget. Uheldigst er i så henseende behandlingen af korsskæringsfagets Kristusfigur (jfr. p. 438). Med hensyn til rekonstruktion fortsatte man yderligere 1934³¹, da konservator Harald Borre, under et (forståeligt) lokalt pres, på fri hånd tilføjede alle ansigtstræk på den ene drabant på søndre korsarmsvæg (jfr. p. 422).

TEKNIK OG FARVEHOLDNING. Med hensyn til den tekniske udførelse af de oprindelige, (sen)gotiske kalkmalerier skal visse fællestræk fremdrages. Bemalingen synes som oftest at være lagt på et enkelt eller liere lag hvidtekalk. En særlig bund bestående af hvidtning, evt. i forbindelse med en pudsningslag, har som afretningslag været til stede på de piller, der har været behugget i forbindelse med 1400-tallets ombygning (jfr. p. 404). Et pudslag som malegrund forefindes således enkelte steder (jfr. p. 399ff.), men undertiden forekommer maling direkte på de røde sten³², evt. ligefrem med anvendelse af de røde sten i decorationen (p. 411). Motivernes konturer findes ofte ridset ind i kalklaget. Indridsninger synes anvendt overalt som grundlag for hvælvdecorationer med geometriske motiver, men sjældnere ved de friere former i hvælvdecorationerne³³.

Farverne er (sen)gotikkens vanlige, det vil sige grønt og rødbrunt til de tofarvede bladranker, i øvrigt dodenkop især brugt til indramning af billedfelter, og sort til konturlinier, skygning samt til indskrifter, der dog undertiden har initialer eller »pynt« med rødt. Blåt, gult og rødt er sjældnere benyttet, og specielt anvendelsen af den røde farve — sammen med gult — kan være en hjælp ved værkstedsgruppering af visse malerier.

Kalkmalerierne vil i det følgende blive behandlet i to hovedafsnit efter deres placering. Først omtales malerier på korskrankemuren, i arkader, på piller og vægge, dernæst decorationer på hvælvene. I begge afsnit indbefattes omtale af nu forsvundne kalkmalerier.

I første afsnit er tilstræbt en vis kronologisk rækkefølge, hvor spedalskhedsvinduet og malerierne på korskrankemuren først beskrives. Dette princip er dog brudt for arkade-, pille- og vægmaleriernes vedkommende, der vanskeligt lader sig nøjere datere i forhold til hinanden, hvorfor der er valgt en fremstilling, der følger placeringen fra øst til vest og fra syd til nord. Sidst i dette afsnit er behandlet søndre korsarms vægmalerier.

I andet afsnit, omhandlende hvælvdecorationerne, er forsøgt en kronologisk gennemgang, der delvis bygger på indskrifter og våbenmalerier. Der afsluttes med en gennemgang af hvælvenes efterreformatoriske $\dagger$ udsmykning.

Ole Søndergaard 1923

Fig. 196. Detalje af vinduesnichen i nordre sideskibs vestligste fag; for restaureringen (nr. 1, p. 383).
— *Detail of window niche in the west bay of the north aisle; before restoration.*

KALKMALERIER I ARKADER, PÅ PILLER OG VÆGGE

NICHEDEKORATION I NORDRE SIDESKIB

1) Ældst af kirkens bevarede kalkmalerier, fra 1300-tallets første halvdel, er den ejendommelige udsmykning i nordvestligste sideskibsfag i nichen med det lille, spidsbuede vindue (p. 217), kaldet »*spedalskhedsvindueh*» (fig. 196—197). Omkring vinduet er malet en helgen, hvis enkle kjortel er aftegnet som en ramme uden om vinduet; hverken fødder eller arme ses. En kraftig bladranke slynger sig på begge sider af liguren og udfylder nichens bagvæg. I nichens forhuggede vestside er over det murede »trin« malet en helgen eller helgeninde stående i et tårn med trekløverformet åbning og kronet af spir. Ved fremdragningen var figurens hage- og skulderparti samt fødderne ødelagt, derimod ses den højre hånd, der peger op mod den skæggede (vindues)helgen. Ved siden af hovedet anes et ornament, ligesom der også ses farverester i nichens top. Ingen spor er bevaret på østre smig.

L. L.1069

Fig. 197. Vinduesniche, »spedalskhedsvinduet«, med kalkmaleri, i nordre sideskibs vestligste fag; efter restaureringen (nr. 1, p. 383). — Window niche, "The Leper's window" with mural, in the west bay of the north aisle; after restoration.

Kalkmaleriet, der afdækkedes 1923³⁴ ved frilæggelse af det lille vindue, og som aldrig havde været overkalket, var oprindelig malet på en påstrøget, frisk kalkmørtel med enkelte indridsninger af konturerne. Særlig ved bladene fandtes liere tydelige spor, som viste, at maleren havde forsøgt sig frem, før han fandt den endelige form. De velbevarede farver er, på vinduesfiguren: bleg, rødlig hudfarve og glorie, hår og skæg grå umbra, klædningen mørk okker. Konturerne er sorte, dog er ansigtets omrids og linier brune, og ved halsudskæringen er desuden malet en streg med hvid dækfarve. Vinduets indre fals var oprindelig dekoreret med en murstensbemaling med hvide fuger (fig. 196), men overkalkedes ved restaureringen. Ranken er malet med brændt, mørk okker eller dodenkop og med grålige blade, undertiden med en rød plet. Den vestre figur har lysokker hår og kjortel med rødstreget kappe. Trebladet i tårngavlen er sort, hvidt og gult på lysokker baggrund. Nichens sorte rammelinie mangler nedre afslutning.

Udmalingen, der må være foretaget med henblik på nichens og vinduets funktion, muligvis som alter for en gejstlig, der skulle betjene en spedalsk, er vanskelig at tolke, bl.a. fordi de to figurer mangler attributter.

DEKORATIONER PÅ KORSKRANKEMUREN

Korskrankemuren har antagelig laet sin første udsmykning forholdsvis kort tid efter færdiggørelsen (jfr. p. 274), og endnu i 1400-tallets sidste tiår har man fortsat bemalingen på inder- og ydersiden. Kun den sidste har endnu bevaret rester af fordums herligheder.

2—3) 1450—1500. På sydmurens yderside, mellem de to vestligste korpiller, ses to scener³⁵ adskilt af et smalt draperi i grønt og okker, men kædet sammen forneden af en stiv bølgeranke i grønt og dodenkop; dens bladstængler skærer enkelte steder hen over et vandretløbende skriftbånd med ulæselige rester af minuskier³⁶.

2) Den vestligste scene (fig. 198) er for hovedpartens vedkommende ødelagt af en senere brudt dør, der nu står som tilmuret niche (jfr. p. 274f.). Maleriets resterende del øst for døren lod sig kun delvis afdække under restaureringen 1924³⁷ og har måske forestillet *Jesu dåb*. Foroven ses en (halv) due, mens en del af en vinge kan stamme fra den hjælpende engel og den mørkt okkerfarvede klat i scenens yderkant fra Johannes Døberens eller Kristi kjortel. Nederst ses et kraftigt, sort jordsmon. I mellemrummene er strøet enkelte prikrosetter og stregstjerner ligesom i naboscenen. I øvre hjørne anes rester af minuskier.

3) Øst for den ovenomtalte scene ses *pinseunderet* (fig. 198). Over den førnævnte bølgeranke knæler de 12 apostle i grupper på fem og syv, alle i ensartede

Ole Søndergaard 1924

Fig. 198. Søndre korskrankemur. Jesu dåb(?) (nr. 2) og pinseunderet (nr. 3) (p. 385). — South wall of chancel rail. Baptism of Christ (?) and the pentecostal miracle.

stillinger med sammenlagte hænder og hovederne på skrå med blikket opad. Både figurtræk og dragtdetaljer er ganske stereotypet udført, alle har iris helt ude i øjenkrogene, kort, til dels tvedelt skæg, overskæg kun på den mod beskueren vendende side, og negleovalerne er ekstremt lange (fig. 199). Kun den lyslokkede, skægløse Johannes skiller sig ud fra de andre³⁸.

Figurerne er sortkonturerede med skiftevis sort og rødbrunt hår, og dragternes farver veksler i grønt, gråt, okker og dodenkop. Over apostlenes hoveder ses okkerfarvede ildtunger, og midt over grupperne daler helligåndsduen ned; til siderne to skriftbånd med ødelagte minuskier. Øverst i billedfeltet mellem to cirkelslag, hvis indhold ikke mere kan bestemmes, ses to halvfigurer over skyer, Gud Fader og Kristus, karakteriseret ved krone og (kors)glorie. Stregstjerner, prik- og firbladsrosetter i dodenkop udfylder tomrummene.

Det er ikonografisk mærkeligt, at Maria ikke er til stede, og kombinationen med treenigheden er heller ikke almindelig.

4) 1500—1525. På søndre korskrankemurs yderside mellem 2. og 3. pille fra

Ole Søndergaard 1924

Fig. 199. Udsnit af fig. 198, højre halvdel, for restaureringen (p. 386). - *Section of fig. 198, right half, before restoration.*

øst fremstilles himmel, jord og helvede i tre horizontale zoner³⁹ (fig. 200). Det er en didaktisk fremstilling, der viser, hvad der sker, afhængigt af, om man tror på miraklet i midtsonen. Denne, der ved skikkelsernes størrelse er angivet som den vigtigste, viser Gregors messe, hvorunder hostien og vinen forvandles. Tror man, er treenigheden i den himmelske zone parat til at modtage sjælen, tror man ikke, er vejen til helvede sikker. I den nu helt forvanskede minuskel-indskrift⁴⁰ under helvedsscenen tales om djævlø, der slæber [de dømte] til straffen (»demonia ... ad ... supplicium ... trahe(n)cia«)⁴¹.

I *himmelscenen* peger den kronede Gud Fader på Kristus, der fremviser sine håndflader, hvor dog ingen naglespor ses. Begge har mørkt okkerfarvede kjortler med sorte skygger. De sidder på en gulbrun tronstol beklædt med et hvidt og et grønt tæppe. Mellem deres hoveder ses helligåndsdueens vinge. På hver side af treenighedsgruppen svæver lire gulhårede, hvidklædte, musicerende engle med henholdsvis håndorgel, skalmeje, sækkepibe, basun, lut, fidel med bue, harpe og to håndklokker. Instrumenterne er brune. I den mellemste zone

Fig. 200. Søndre korskrankemur. Gregorsmessen, himmel og helvede (nr. 4, p. 3801.). — *South wall of chancel rail. St. Gregory's mass, Heaven and Hell.*

afbildes *Gregorsmessen*, bivånet af en lang række personer, der tæller gejstlige og verdslige, læg og lærde. Paven, i citrongul kappe, er i færd med at celebrere messen foran alteret, hvis opdækning med alterdug, kalk, corporale, patén og alterstager ligner den tilsvarende scene på Bernt Notkes altertavle i domkirken fra 1479, dog her suppleret med lidelsesredskaber, svøbe(?), tre nagler, kniv, lygte, spyd, martersøjle og stage med svamp. Bag paven står først en gejstlig i gul dragt, bærende den pavelige, blå tiara, herefter en kardinal i mørk okkerfarvet kappe og hat, en gejstlig bagved med processionskors, en biskop i gul kåbe og med blå bispehue; dernæst ses lire kronragede munke, en lille messedreng med flagellum (ceremoniel vifte), en munk med processionsstage samt nogle gejstlige eller lærde med (lade kalotter. Bag denne forsamling af dignitarer er grupperet nogle snakkende, unge mænd (fig. 201). De adskiller sig klart fra de øvrige ved deres modeprægede, brogede påklædning (gult, brunt, gråt, grønt og blåt), skrå baretter eller pelshuer og meget spidse sko. De fire yderste personer synes i modsætning til lapsene optaget af underet, i midten står en mørkt klædt borger med hænderne sammenlagt i bøn, bag ham en kvinde klædt i blåt, men en anden, i grøn kjole, er sunket ned på jorden i bøn.

I nederste zone (fig. 202) udspilles en række *heluedsscener*, hvor hvidklædte

Fig. 201. Detalje af fig. 200. Gregorsmessen (p. 388).

Detail of fig. 200, St. Gregory's mass.

engle frelser de lutrede sjæle fra de grønne eller brune djævlens vold. Over en gråblåtonet undergrund af farlige dunster eller flammer står døde op af gravene, mens andre pines. En sjæl trakteres med en drik, hvorved demonstreres, at enhver straffes ved det, han har syndet ved, her frådseri⁴². En anden vendes på stegespidet, med håndelag drejet af en strithåret djævel, mens andre pines i en kasse med smeltet bly eller kogende olie.

Det ikonografisk interessante kalkmaleri, hvortil der hidtil ikke er fundet nogen parallel her i landet, afdækkedes 1862 af Zeuthen⁴³, men stod herefter ubehandlet indtil restaureringen 1921 og 1924 ved Ole Søndergaard⁴⁴. Denne har peget på den specielle penselføring og skravering, som maleriet synes at have fælles med S. Mikaelfiguren⁴⁵ (p. 394).

5) 1497. *S. Jørgen og dragen* (fig. 205), på nordre korskrankemurs yderside, mellem 2. og 3. pille fra øst, 157 cm over nuværende gulv.

Det store billedfelt, indfattet i rødbrun ramme, viser datidens populære helgen S. Jørgen (fig. 203), der fra den fornemt udstyrede gangster med sin lange lanse er i færd med at nedlægge den fæle, vingeløse hundrage. Dens unge kigger frem fra hulen, og på grønsværen ovenfor knæler den bedende prinsesse med langt slør under kronen og med et lille lam i snor^{45a}. I billedets højre side fører en vej op bagud mod en borg, fra hvis balustrade prinsessens forældre, kongen og dronningen, følger den spændende tvekamp. En kanon ses stikkende frem bag det ene borgtårn. Mellem tårnene er malet årstallet med grå arabertal.

Kalkmaleriet er udført på et pudslag, hvor enkelte murreparationer, f.eks. bag hestens hale, har ødelagt den oprindelige bemaling. Den røde mønje er an-

Ole Søndergaard 1923—25

Fig. 202. Detalje af fig. 200, helvedesscenen (p. 388). — *Detail of fig. 200, scene from Helt.*

vendt til S. Jørgens rustning og sadel og prinsessens kjole, stærkt fremhævet af hendes blå ærme. Også kongens klædning er rød, dronningens derimod blå-grøn. De to hovedpersoners flagrende bånd er hvide med grønne toninger, hans hår lyst og glorieskiven gul ligesom harniskpladerne på skuldre, albue og knæ. Hesten er hvid med mønjefarvet seletøj⁴⁶ og gule pynteskiver. Dragens bug er lys okkerfarvet med dodenkop afskygning; ungen gul. Jordsmonnet står grønt og grågult med sorte græstotter, vejen lys. Den grålige borg prydes af blå, grønttonede⁴⁷ tage. De røde, skablonerede rosetter er anbragt med største regelmæssighed på den lyse himmel⁴⁸.

»S. Jørgen og Lindormen«⁴⁹ var blandt de kalkmalerier, som Zeuthen fandt ved sine allerførste undersøgelser 1860 i domkirken. I et brev til Høyen 11. november samme år⁷ karakteriserede kirkeværgen farverne som temmelig levende, mens maleriet »fra Kunstens side« vel ikke kunne have så megen værd. Han beskrev desuden en bemærkelsesværdig detalje: »... til højre et Slot hvor flere Ansigter med Krone paa ser ud af Vinduerne«. Forklaringen på denne tilsyneladende afvigelse fra den nuværende tilstand fremgår af en farvelagt kalke⁵⁰ (fig. 255), som Zeuthen tog af det omtalte borgparti i forbindelse med en afdekning af hele kalkmaleriet⁵¹. På kalken står: »Levning af et Malerie som har været malet på en Vidtning oven på Maleriet St. Jørgen, på den Nordre

Ole Søndergaard 1924

Fig. 203. Detalje af fig. 205, S. Jørgen og dragen, 1497; for restaureringen. - *Detail of fig. 205, St. George and the Dragon, 1497. Before restoration.*

Ole Søndergaard 1924

Fig.204. Østre korskrankemur. Indskrift (nr.6, p.392). East wall of chancel rail. Inscription.

Chormuur i Aarhus Domkirke». Denne velbestykkede borg bag den høje mur, hvorigennem fem kanoner stikker deres munder, mens en sjette kanon står ved siden af borgtårnet ligesom på det primære kalkmaleri, må være malet oven på og ret kort tid efter det oprindelige borgmaleri. Årstallet over borgen fandt man ikke ved denne lejlighed, men det er senere blevet afdækket og atter overkalket⁵² for nu igen at stå fremme. Også det sekundære borgmaleri veg pladsen for det oprindelige⁵³, muligvis allerede under den første udbedring i 1870'erne⁵⁴.

1924 restaureredes kalkmaleriet af Ole Søndergaard⁵⁵, korrekt, men noget hårdhændet. Ved den forudgående undersøgelse fremtrådte konturer og farvegrænser klart (jfr. fig. 203); lammets forben, forsvundet under en tidligere mur-reparation, måtte rekonstrueres. Det konstateredes, at der hen over hestens bagben var indridset »RISØ, SI 163(?)«. I fordybningerne fandtes gammel, tyk hvidtning antagelig stammende fra mange overhvidtninger. På himmelbaggrunden sås desuden rester af renæssancebladslyng, hvis udstrækning ikke kunne konstateres, mens det dog bemærkedes, at der også hen over selve figurmaleriet sås enkelte sorte konturer (jfr. p. 378).

Kalkmaleriet⁵⁶ er muligvis udført på foranledning af biskop Niels Clausen, der har udvist en speciel interesse for S. Jørgen. 1498 stod bispen nemlig for udgivelsen af et skrift i Århus om denne helgen, hvortil et $\dagger$ kapel ved $\dagger$ karmeliterklostret var indviet⁵⁷.

6) 1500-tallets første tiår. *Indskrift* (fig. 204) foroven på ydersiden af korskrankemurens østligste del. »[Lu]cis : sedes : est : hec : sacra : [luc]is : edes : M(ate)r : n(ost)rar(um) : decor : (et) : dec(us) : ecc(les)iar(um) Deuotus C(hris)to : te(m)plo : q(ui) : s(er)uit : i(n) : isto : [afbrudt af dør] [s]alutis : Nos⁵⁸ : martir : Cleme(n)s : rege : cu(m) : re : no(m)i(n)e : Cleme(n)s Salutifica(n)s : e(nim) : o(mn)e : q(uo)d : subdola : fraus« (»Lysets sæde er denne lysets hellige bygning. Moderen: vore kirkers skønhed og pryde. Den

Fig. 205. Nordre korskrankemur, S. Jørgen og dragen, 1497 (nr. 5, p. 389). — *North wall of chancel rail. St. George and the Dragon, 1497.*

til Kristus indviede, der tjener i dette gudshus ... frelsens. Clemens martyr! Led os i pagt med navnet Clemens [den milde]. Thi idet han frelser alt, som rænkefuld svig ...»⁵⁹.

Indskriften står med 20—30 cm høje minuskier og løber som et 21 cm højt bånd umiddelbart under murens lille gesims, afgrænset af sorte og rødbrune linier. Enkelte initialer som N og D er malet med rødbrun farve, mens adskillige af bogstaverne har pynteudløbere med småfaner. Indskriften, der består af hexametre, restaureredes o. 1924⁶⁰. På muren nedenunder mellem gravstenene, fandtes dengang farvespor og konturrester i kobolt, rødt og grønt, der dog atter overkalkedes.

KALKMALERIER I ARKADER SAMT PÅ PILLER OG VÆGGE

7) 1500—1525. *S. Mikael som sjælevejer* (fig. 206), malet på sydvestre kors-skæringspilles vestside, 315 cm over nuværende gulv.

Den ca. 2 m høje ærkeengel står med bare, lidt afstumpede fødder på et lille, gulbrunt jordsmon med sorte græstotter. Hans gul-hvid-grønbræmmede vinger lukker sig om figuren på en sådan måde, at de inden for pillens yderkanter danner en oval med vægtsnøre og -skål til den store vægt, hvori han vejer en bedende sjæl op mod hans synder. Disse er her personificeret ved en grinende, grøn djævel, der holder i to lange, gulbrune pengeposer(?)⁶¹ og repræsenterer herved gerrigheden. To andre djævle, en grålig med gulbrune vinger og en håret, gulbrun, forsøger at tynde vægtskålen ned. I ærkeangelens anden hånd den gule processionsstav med korsfane⁶². Om det gullokkede hår har han et gult pandebånd med kors, men ingen glorie. Over en hvid, gråskygget kjortel bærer han en zinnoberrød kappe med grønt foer, foroven sammenholdt af et gult bånd med et grønt smykke (jfr. fig. 256).

Kalkmaleriet afdækkedes 1862 af Zeuthen⁵¹; en efterfølgende konservering⁶³ blev muligvis foretaget under Kornerups vejledning⁶⁴. 1923 genrestaureredes det af Ole Søndergaard⁶⁵, der fandt det hørende til de bedst bevarede i domkirken. Blot et område ved S. Mikael's venstre albue og midterste del af venstre vinge var ødelagt af en murreparation og måtte rekonstrueres. På højre skulder og på håndlinningerne lå en kraftig gul farve under spor af rødt. Denne specielle farvelægning med rødt på gult lindes enkelte andre steder, f.eks. på søndre korsarms vestvæg⁶⁶ (p. 421 f.). Dette sammenholdt med den anvendte teknik ved skygningen af dragtfolderne — som også ses på kalkmaleriet nr. 4 (p. 389) — suppleret med visse karakteristika i tegningen, bl.a. de plumpe hænder med den bøjede tommelfinger⁶⁷, underbygger Fr. Becketts⁶⁸ antagelse af, at S. Clemens i søndre korsarm (p. 421) og S. Mikael er udført af samme mester.

På den smalle pillefals lige nord for S. Mikael-billedet fandtes 1923 rester af et *†rankeornament*⁶⁹ fra 1600-tallet, grønne grene og blade og røde frugter. Også på selve figuren fandtes farvespor, bl.a. et H, alt måske stammende fra et malet epitaf, udført på et tykt lag hvidtekalk. Atter overkalket.

8) 1499. *Treenigheden (nådestolen), profeterne Esajas og Jeremias samt de 12 sibyller* (fig. 17—18), malet på undersiden af næstøstligste arkade mellem midtskibet og søndre sideskib, 372 cm over nuværende gulv, og ifølge indskrift knyttet til et trefoldighedsalter (nr. 34, p. 87).

Den treliniede minuskelindskrift, der afslutter kalkmaleriet forneden i øst, viser hen til vestsidens treenighedsfremstilling og kæder herved hele udmalningen sammen⁷⁰: »Istud altare per reuere(n)dum patrem dominu(m) nicolaum

L.L. 1967

Fig. 206. Sydvestre korsskæringspilles vestside. S. Mikael som sjælevejer (nr. 7, p. 394). — *West side of south-west crossing pier. St. Michael weighing souls.*

clausis/ ep(iscopu)m arusien(sis) in ho(no)rem s(anc)te trin[i]tatis b(ea)te⁷¹ marie virginis et s(anc)ti/ nicolai co(n)fess(or)is e(st) confectu(m) Anno d(omi)ni mcdxcix s(e)c(un)da die pasee« (»dette alter er fuldført af den ærværdige fader hr. Niels Clausen, biskop i Århus, til ære for den hellige trefoldighed, den salige jomfru Maria og den hellige Niels Bekenderen i Herrens år 1499 anden påskedag«).

Over indskriften er på rød baggrund malet tre næsten ens tegnede våbner, med heraldiske farver, biskop Niels Clausens (1490—1520), flankeret af hans to umiddelbare forgængeres, Jens Iversen Langes (1449—82) og Ejler Madsen Bølles (1482—90). To andre tilsvarende våbner er anbragt på hver side af vestsidens treenighedsbillede, for bisperne Bo Mogensen (1395—1424) og Ulrik Stygge⁷² (1424—49). Som allerede anført under omtalen af alteret (p. 87f.) kan tilstedeværelsen af bispevåbnerne måske tolkes som vidnesbyrd om bispernes doteringer til altret, der muligvis kan have været placeret andetsteds tidligere.

Selve alterbilledet, malet oven over det formodede *†*alter, forestiller treenigheden eller nådestolen. Vorherre sidder på en gulmalet trønstol, iført grøn kjortel og rødbrun kappe med mørkere krave og foer. På det stiliserede, hvide hår bærer han en gul krone foran gul glorieskive. I sine udbredte arme holder han et gult kors, hvorpå Jesu blege legeme hænger; grøn tornekrone og okkerfarvet glorie. Den glorificerede due sidder bagved. Trønstolen står på et grønt jordsmon, krydsskraveret ved den ene side, og med små, sorte græstotter; lange, tvedelte bølgeranker i rødbrunt og grønt slynger sig op langs siderne og om de to våbner⁷³.

Over treenighedsbilledet er arkaden ved borter, gule og hvide blomster mellem grønne og rødbrune krydsbånd, jfr. nr. 12, p. 406, tværdelt i tre felter på vestsiden og fire på østsiden. Topborten har dog en tvefarvet bølgeranke. I hvert felt ses parvis sammenstillede personer, to profeter i halvfigur med skriftbånd, herefter de 12 sibyller, navngivne på skriftbånd, siddende i blomsterkalke (i felt 2 dog i trekvartfigur uden blomsterkalke), hver med deres spådomsord på en skrifttavle. Sorte, gule og rødbrune varierede strøornamenter udfylder tomrummene. Farverne er påført i store flader, grønne, gule, grå, rødbrune og dodenkop, enkelte dragter har sorttegnede mønstre.

Figurerne med deres indskrifter er følgende, begyndende forneden i vest og endende forneden i øst: 1) »ysayas«, med strudhætte draperet som turban⁷⁴; på hans skriftbånd: »Ecce v(ir)go co(n)cipiet et pariet filiu(m)« (»se en jomfru skal undfange og føde en søn« [kap. 7, 14]).

»Jeremias«, i mønstret dragt; på skriftbåndet: »Quia⁷⁵ creavit d(omi)n(u)s [novum] sup(er) terram⁷⁵ et(cetera)«, (»thi Herren har skabt [nyt]⁷⁶ i landet« [kap. 31, 22]).

2) »Sibilla chimica«, dvs. cimmerica. På tavlen: »In prima [facie]⁷⁵ v(ir)ginis

L. L. 1964

Fig. 207. Næstøstligste arkade i skibets sydside. Den delphiske sibylle, fra kalkmaleriet, 1499, med Treenigheden, profeter og sibyller (ur. 8, p. 398). — *Arcade second from east at the south side of nave. The Delphic sibyl, from the mural, 1499, with the Trinity, prophets and sibyls.*

asce(n)det puella facie pulcra capillis p(ro)l(i)xa sedens sup(er) sedem strata(m) puer(um) nut[ri]ens dans ei etc(etera)«⁷⁷ (»først, i en jomfrus skikkelse, skal en pige, skøn af skabning, stige frem, med udslået hår, siddende på et hyndelagt sæde, nærende drengen, givende ham osv.«).

»Sibilla thiburtina«. »/udicii signum tellus sudore madescet e cælo rex adveniet per secla futurus [scilicet]⁷⁵ versus quor(um) ultim.. est (etcetera)«⁷⁸. (»Dommens tegn. Jorden skal vædes af sved, fra himlen vil kongen komme, og gennem seklerne vil han visselig være til stede [for at dømme jorden]«).

3) »Sibilla helesponti[c]a«. »De exels[is] cælorum habitaculo p(ro)spexit [deus,

udeladt] *humiles suos et na[s]cet(ur) in dieb(us) novissimis de virgine hebreæ*« (»fra himlenes højder skuer [Gud] i sin bolig ud over sine ydmyge, og i de sidste dage skal han fødes af en hebraisk jomfru«).

»*Sibilla cumana*«. »*Magn(us) ab i(n)tegro seculoru(m) nascit(ur) ordo. iam redit et virgo red[e]unt Saturnia regna iam (etcetera)*« (»en stor stand fødes af seklernes renhed (∴ ubesmittet af århundrederne). Nu vender også jomfruen tilbage, de saturniske riger (∴ guldalderen) kommer igen, osv.«⁷⁹).

Topbort, herefter ned ad østsiden: 4) »*Sibilla p(er)sica*«. »*Ecce bestia (con)culcaberis et generetis d(omin)us in orbem terraru(m) et gremium virginis erit sal(us) gentiu(m) et pedes ei(us) i(n) valitudi(n)e (etcetera)*«⁸⁰ (»se dyret! der skal trampes på dig, og Herren skal fødes til jorden, og jomfruens skød skal blive til frelse for folkeslagene, og hans fødder (∴ tilstedeværelse) skal blive i [menneskenes] velbefindende osv.«).

»*Sibilla erithrea*«. »*In ultima etate*⁸¹ *humil(i)abitur de(us) hu(m)anabit(ur) proles diuina vniet(ur)*⁸² *huma(n)itati divinitas jaceb(it) i(n) feno et(cetera)*«⁸³ (»men i den sidste (tids)alder skal Gud fornedre sig og hans guddommelige afkom (∴ søn) menneskeliggøres, det guddommelige forenes med det menneskelige. I græsset skal [lammet] ligge osv.«).

5) »*Sibilla Samia*«. »*Ecce veniet diues*⁸⁴ *et nascet(ur) de paup(er)c(u)la (et) bestie — adorabu(n)t eu(m) clamabu(n)t et dicent laudate eu(m) i(n) at[ri]is cælorum*«⁸⁵ (»se en gud skal komme, og han skal fødes af fattigdom, og [jordens] dyr skal tilbede ham, de skal råbe og sige: priset være han i himlenes forgårde«).

»*Sibilla europa*«, holder noget ubestemmeligt i højre hånd. »*Veniet ille et transib(it) colles et latices*⁸⁶ *olimpi reg(na)b(it) i(n) paup(er)tate et d(omi)nabit(ur) i(n) sile(n)ti[o] et egrediet(ur) de ute(ro)*⁸⁷ (etcetera)« (»han skal komme og gå over høje og over Olympens vande. Han skal regere i fattigdom, og i stilhed skal han styre, og han skal udgå fra en [jomfrus] skød«).

6) *Sibilla delphica*« (fig. 207), holder forskriftsmæssigt et horn i hånden. »*Nascetur propheta absque mat(ri)s coitu ex virgine eius*« (»en profet skal fødes og ved hans moders undfangelse, af en jomfru«).

»*Sibilla frigia*« [Phrygia]⁸⁸. »*Et olimpo excelsus veniet et f(ir)mabit (con)siliu(m) in celo et an(n)un[tia]bit(ur) virgo in vallibus desertoru(m)*« (»og den høje skal komme fra Olympen og styrke rådslagningen i himlen, og i de øde dale skal forkyndelsen gives en jomfru«),

7) »*Sibilla agrippa*«. »*Invisibile v[erbum] [pal?]pabit(ur) nascetur ex inatre ut de[us] et co(n)versabit(ur) ut peccator. . . . da(rum)..dit hane . . . ta*«⁸⁹. (»Det usynlige ord skal sitre og fødes af moderen som en gud og omvendes som en synder ...«).

»*Sibilla li[bica]*«, med krans på sit udslåede har. »*Ecce veniet dies et illumi-*

nabit d(omi)n(us). illu(m) in gremio virgo d(omi)na ge(n)tiu(m) et uterus [matris] ei(us) erit »⁹⁰ («se en dag skal komme, og Herren skal oplyse En jomfru [skal holde] ham i skødet som folkeslagenes herskerinde, og hans [moders] liv skal være . . .»). Begge sibyllers tavler er her i perspektivrammer.

De ovennævnte spådomsord er alle forudsigelser om Messias' komme, udtalt af de hedenske spådomskvinder, sibyllerne, der var navngivet efter det sted, hvor de var født eller havde virket. Teksterne er mangelfuldt opmalet.

Kalkmaleriet blev allerede sporet af Zeuthen under de første prøveafbankninger 1862⁵¹. Tre akvareller af Kornerup fra 1863 og 1867 i Nationalmuseet viser det resultat, man da nåede frem til ved den efterfølgende restaurering, der ifølge Søndergaard⁹¹ stedvis afveg helt fra originalen. I treenighedsbilledet var foretaget en større murreparation, hvorefter man havde forsøgt en ret fri rekonstruktion (Vorherres krone, hår og skæg, Jesu ansigt og farverne). Som vanligt var afdækningen foretaget ufuldstændigt, hvilket især havde fået en uheldig indflydelse på sibyllerne i felt 6, der var galt opmalet på ganske løst grundlag, samt på farvelægningen af profeterne. Nye strøornamenter var malet overalt på ny bundfarve. Næsten urørte var derimod de to felter på hver side af buens top, dog med undtagelse af skrifttavlerne. Indskrifterne syntes nogenlunde tydet af Kornerup⁹², der dog måtte give op over for felt 6, hvis tavler blev stående blanke.

Ved Ole Søndergaards restaurering 1924, med H. Borre som hjælper, konstateredes, at maleriet var udført oven på et pudslag med »en usædvanlig bred og kraftig penselføring«⁹³ ligesom S. Antonius og S. Barbara (p. 412 f.) og med samme initial-S'er. Treenighedsmotivets tronstol rekonstrueredes efter den bevarede nordre side, men Jesu ansigt og Gud Faders krone og hår var så dårligt bevaret, at disse blot antydedes. Under billedet synes at have været et f-maleri, idet der fandtes svage rester af oprindeligt pudslag. Indskrifterne rekonstrueredes på grundlag af Kornerups tydninger, hvorfor man blot lod det af Kornerup opgivne felt 6 stå ganske svagt, da indskriften her var særdeles vanskelig at tyde⁹⁴.

Den i Danmark (incl. Skåne) enestående fremstilling af de tolv sibyller afspejler ved sin skematiske tegning og pålagte farver de bloktryksforlæg, som værkstedet formodentlig har været i besiddelse af. Herved demonstreres ikke alene en afhængighed af tysk kulturkreds, men selve valget af de tolv sibyller og ordlyden af deres spådomme markerer tillige en tidsmæssig sammenhæng med både italiensk og fransk kultur af stor aktualitet⁹⁵. — Af Fr. Beckett,⁹⁶ tilskrevet »Trefoldighedsmesteren« ligesom S. Kristines legende (nr. 12, p. 406).

9) O. 1490. *Kristus som smertensmand, åbenbarende sig for pave Gregor den Store* (fig. 15, 208, 209), på østsiden af fjerde østligste arkadepille i skibets syd-

Ole Søndergaard 1924

Fig. 208. Detalje af pave Gregor, sml. fig. 209.

Detail of Pope Gregory, cf. fig. 209.

Ældre fot. af Eugen Kusch

Fig. 209, sml. fig. 208. Fjerde østligste arkadepille i skibets sydside. Detaljer fra scenen med Kristus der åbenbarer sig som smertensmand for pave Gregor (nr. 9, p. 399). — *Pier of arcade fourth from east at the south side of nave. Details from the scene of Christ revealed as the Man of Sorrows before Pope Gregory.*

side, 92 cm over nuværende gulv (til underkant af det rekonstruerede draperi).

Kalkmaleriet, der muligvis har været tilknyttet et Kristi legems alter (jfr. nr. 36, p. 88), er formet som en skematisk tegnet altertavle med våbenprydet »baldakin«, midtfelt med Kristusfremstilling samt en »dragning« af væggen under en postamentfrise. Rammen er dodenkop-farvet som kirkens øvrige. Frisen, der nøje svarer til en på det forsvundne kalkmaleri nr. †3 p. 417, er hvid på sort bund, midtdelt af en grøn-gul firbladsroset. Baldakinens tre skråtstillede skjolde holdes i remme af engle i hvide, grønskyggede gevandter. Våbnerne⁹⁷, i gråt, sort og hvidt⁹⁸, tilhører bisperne Niels Clausen (1490—1520) og Ejler Madsen Bølle (1482—90) samt et medlem af Rosenkrantzslægten".

I storfeltet ses en fremstilling af Kristus, der som smertensmand åbenbarer sig for den knælende pave. Da der ingen messe finder sted, er der ikke tale om den såkaldte Gregorsmesse (jfr. p. 388), hvor Kristus står på et alter som håndgribeligt bevis på hostiens forvandling, men om en variant af den vanlige type, sammenblandet med smertensmand-fremstillingen. Sådanne sammenblandinger var almindelige mod middelalderens slutning, hvor de faste, ikonografiske skemaer var i hastig opløsning¹⁰⁰.

Kristus (fig. 209), stående på en lille, grøn ø, har grøn tornekrone på sit rødbrune hår. I glorien minuskier: »o ihesu crite fili dei [mei miserere]«¹⁰¹ (»o, Jesus Kristus, Guds søn, [forbarm dig over mig]«). Lændeklædet er grønt ligesom den rosetprydede kappe, hvis lyse inderside har spor af et rødt monster (kolbeblomster?). De kappebærende engle har hvide, grønskyggede kjortler; den søndres oprindelige ansigtstræk er mærkeligt orientalsk præget, den nordres forvansket under senere restaureringer. Paven (fig. 208) har grågrøn kappe og hvid tiara. Ved Jesu fødder knæler to små personer. Til venstre en skikkelse med glorie (stifterens værnehelgen?) med en stor kalk til Jesu blodsdraaber (spor af rødt i bægeret). Til den anden side en figur, der allerede ved første restaurering o. 1867 fandtes meget sporadisk bevaret. Om personen har tonsur kan ikke afgøres, men det kan kun være en stifter, rimeligvis ejeren af baldakinens Rosenkrantz-våben, som må have doneret alteret i tiden o. 1490, i overgangen mellem bisperne Bølle og Clausens funktionsperioder. Med hensyn til det valgte emne er det kun et blandt mange af domkirkens kalkmalerier og malerier (jfr. højaltertavlen), der som motiv har dyrkelsen af Kristi legeme og vunder samt selve nadverunderet.

I storfeltets yderkanter er malet spinkle ranker i grønt og rødbrunt, med mange småfrugter og forbindende småstreger mellem grenene; desuden små strøstjerner i grønt og rødbrunt. Stedvis synes figurdetaljerne malet hen over rankerne.

Kalkmaleriet opdagedes 1862 ved Zeuthens undersøgelser i kirken¹⁰². En akvarel af Kornerup fra 1867 viser, at de to nedre hjørner allerede da var øde-

lagt¹⁰³. I forbindelse med »opfriskningen« af kirkens øvrige kalkmalerier o. 1896 (jfr. p. 380) har man antagelig her malet bladranker hen over de to hjørner¹⁰⁴. 1924 genrestaureredes kalkmaleriet¹⁰⁵ af Søndergaard og Jakob Madsen¹⁰⁶. Da stoleværket her fjernedes, afdækkedes under maleriet et draperi, hvidt med grønt overfald og rødbrun skygning. Det »fornyedes« til begge sider¹⁰⁷, således at decorationen nu dækker hele pillens bredde.

10) O. 1490. *Dommedagsscene* over billeder af heltekongen *Karl den Store* og *S. Agnes* (fig. 16), der antagelig har illuderet som fløje til en *†altertavle* for en ukendt helgen (jfr. alter nr. 37, p. 88). Malet på vestsiden af tredie østligste arkadepille i nord, 183 cm over nuværende gulv.

Dommedagsfremstillingen, der dækker hele pillens bredde, 210 cm, indrammes af en dodenkop dobbeltlinie, foroven prydet af små treblade. Forneden afgrænses maleriet af en række rødbrune, liljeagtige topblomster, der efterligner de skårne altertavlers kronende frise og markerer træaltertavlens plads.

Dommedagsscenen er i hovedsagen udført efter det traditionelle skema (et andet end maleriet i korpolygonen, p. 449), dog med enkelte afvigende træk. Kristus, i orangerød¹⁰⁸ kappe med grønt foer, sidder på een regnbue (grøn, orange, rødbrun) med fødderne støttet på en anden. Over hans gloriesmykkede hoved svæver en krone, der gennembryder rammen. Nådens lilje ses på hans højre side, mens dommens sværd her er anbragt med sværdhæftet nærmest Jesu ansigt¹⁰⁹. Hans venstre hånd peger fordømmende nedad mod dem, der skal i den evige ild, den højre viser de salige vej til himlen¹¹⁰. Foroven svæver sol og måne med ansigt, og fra hjørnerne dukker to vingeløse basunblæsere frem. I forgrunden knæler menneskenes forbedere, Maria i brunlig kappe over grøn kjole, med brunt, udslået hår og sammenlagte hænder, og den gestikulerende Johannes med højre ben fri af den rødbrune kamelhårskappe. Begges glories har udvendig tunget kant. Under den nederste regnbue ses jordkuglen og de opstående døde. En nøgen sjæl kravler op ad regnbuens ene side, ved den anden står (resterne af) en sjæl med sit afhuggede hoved foran sig, motiver der genfindes i Vinderslev kirke, Viborg amt¹¹¹. Bag Maria og Johannes ses de skråtstillede bispevåbner i gråt, hvidt og grønt for Ejler Madsen Bolle (1482—90) og Niels Clausen (1490—1520), der antagelig har ladet kalkmaleriet henholdsvis påbegynde og fuldføre. — Forgrundens jordsmon er grønt med skråstreget skygning ligesom på basunblæsernes kjortel. Et træk specielt for dette maleri er baggrundens grønne stregskyer.

Forneden er udsparet et stort midtparti, 155 cm højt og 125 cm bredt til den nævnte *†altertavle*, hvis fløje¹¹² er de kalkmalede billeder af *Karl den Store* og *S. Agnes*. Navnene har stået i et smalt frisefelt, men er delvis forsvundne ved murreparationer 1869 i forbindelse med fjernelsen af pulpiturer. Over nordfløjen læses nu: »[Car]ol(us) magn(us)«.

Begge figurer står på en grøn baggrund, den nordre i hvid perspektivramme og den søndre med rødbrune strøornamenter. Karl den Store kronet, i pladerustning under dodenkop kappe, står med fremstrakt højre ben, mens han i hænderne holder rigsæble og sværd. Helgeninden, kendetegnet som S. Agnes ved sit attribut, lammet, der springer op ad hende, står strunk i fin, rødbrunskygget modekjole med et sværd stukket gennem brystet; om håret ligger en grøn blomsterkrans og en dobbelt perlekrans om halsen. I hånden holder hun en grøn bog.

S. Agnes optræder ikke (som i legenden) nøgen, men i modedragt, som normalt på tyske afbildninger. Begge helgener var folkeyndede takket være deres legender¹¹³, hvoraf især Karl Magnus' krønike var populær¹¹⁴ (jfr. p. 424).

Kalkmaleriet blev afdækket og restaureret i en skikkelse, som ses på en akvarel fra 1867 af Kornerup (i Nationalmuseet). Søndergaard¹¹⁵ genrestaurerede 1924 de steder, hvor der var murreparationer; skyerne og Niels Clausens skjold opmaledes efter rekonstruktion. Maleriets øvre del var malet på gotisk kalkpuds, der sad godt fast, mens det nedre parti havde løsnet sig fra det kalklag, som udglattende var lagt uden på murpillens ujævne overflade.

Fra samme værksted som nr. 11, af Beckett¹¹⁶ kaldt »Herrens-Legems-Mesteren«, der ligeledes har ansvaret for det ovennævnte maleri i Vinderslev kirke, Viborg amt.

11) O. 1500. *Maria med barnet* (Rosenkransmadonna) (fig. 13), fremstillet som den apokalyptiske kvinde og tillige omgivet af rosenkransen og de lire evangelistsymboler; på vestsiden af fjerde østligste arkadepille i skibets nordside, 333 cm over nuværende gulv.

Kalkmaleriet, der antagelig har tjent som »altertavle« over et af domkirkens mange *†*altre viet jomfru Maria (jfr. nr. 38, p. 88), er på de tre øvre sider indfattet af dodenkop dobbeltlinier. Herimellem ses foroven en minuskelindskrift¹¹⁷, som danner indledningsordene til en antifon, dvs. en latinsk veksel-sang, sædvanligvis afsunget før messen¹¹⁸: »[al]ma redemptoris mater que peruia [= pervia]¹¹⁹ celi porta mannens [for manes] et stella maris« (»du, Genløserens milde moder, du som bestandig er himlens åbne port og havets stjerne«).

Maria står som himmeldronningen i solgisel på måneseglen, med krone på sit lange hår, scepter i venstre hånd og Jesusbarnet på højre arm. Hun er iført en rødlig kappe med grønt foer og træder på den smalle månesegl, der bæres af to hvidklædte engle med grønne og rødbrune vinger¹²⁰. Herudenom er Maria omsluttet af en krans med rødbrunt skyggede perler mellem en dobbelt række hvide og grønne roser, begge dele afbrudt af Jesu fem vunder, øverst det gennemstukne, kronede hjerte, til siderne hans hænder og fødder, hvori naglegabene ses (i den ene hånd er måske aftegnet en nagle). Selve perlekæden består af ialt 64 perler¹²¹, inddelt i dekader, dels af de ovennævnte smertens-

Ole Søndergaard 1924

Fig. 210. Fjerde østligste arkadepille i skibets nordside. Matthæus-engelen, fra kalkmaleriet med Rosenkransmadonnaen (nr. 11, p. 404). — *Pier of arcade fourth from east at the north side of nave. Matthew the Angel, from the mural of the Madonna with the Rosary.*

symboler, dels af store roser, de såkaldte mærke- eller skelstene¹²². Hjørnernes evangelistsymboler er anbragt således, at de øvre, Johannes og Matthæus (fig.

210), er affronterede (ørnen vender dog hovedet bort fra Maria), mens de nedre, Lucas og Marcus, er adosserede, men med hovederne vendt bagud mod Maria. De er forsynet med skriftbånd, hvorpå dog kun kan læses Matthæus-engelens fejlskrevne »s. marcus«¹¹⁹ og Johannes-ørnens »s. ioa[nnes] e(vangelist)e«. Enkelte strobblomster på baggrunden.

Det anvendte motiv, affødt af senmiddelalderens Mariadyrkelse, hvori rosenkransen efterhånden indtog en væsentlig plads, her desuden kombineret med tilbedelsen af Jesu fem vunder¹²³, genfindes rundt om i landet på altertavler, alterbordsforsider¹²⁴ og kalkmalerier¹²⁵.

Kalkmaleriet genrestaureeredes 1924 af Søndergaard¹²⁶, der fandt selve billedet velbevaret, mens muren var skrøbelig og fuld af revner. Kun mindre partier forneden lod sig ikke helt afdække på grund af murreparationer stammende fra forrige istandsættelse¹²⁷.

Ved sin stregtegning og med de få, pålagte farver har maleriet udpræget træsnitskarakter og må i øvrigt henføres til samme værksted som nr. 10, p. 403, af Beckett kaldt »Herrens-Legems-Mesteren«¹¹⁶.

12) 1500—25. *S. Kristines legende* samt *Johannes Døberen* og *Johannes Evangelisten* (fig. 213—214), på undersiden af næstvestligste arkade mellem midtskibet og nordre sideskib.

Helgenindens legende er fremstillet i elleve billeder, der begynder fra neden i vest og ender forneden i øst. Felterne er adskilt af gennemløbende tværborter, den nederste har en grøn-gul-grå-hvid bladranke på sort bund, mens de øvrige har grøn-hvide-dodenkop krydsbånd med gul-hvide firbladsblomster som nr. 8 og 13. Topborten har blot et grønt slyngbånd. Et lodret rødbrunt eller gråligt bånd deler hvert felt i to scener. Det 11. og afsluttende er et lavt felt mellem store, dodenkop-grønne bladranker. Over scenerne en minuskelindskrift¹²⁸, der mangler ved de to øverste i øst.

Både i vest og øst har der under helgenlegenden været samhørende kalkmalerier; i det udelte vestfelt er der nu kun flammerester i det ene hjørne og en grå prikroset i den anden side samt enkelte bogstaver i skriftbåndet herover. Mod øst er derimod bevaret en del af to store skikkelser. En skægget Johannes Døber med grøn glorie om det gullokkede hår (indskriften forsvundet), i dodenkop dragt og med lammet på bogen, og ved siden af ham »S(anc)tus Johan(n)es ewange(li)sta«, i rødbrun kjortel og hvid, grønskygget kappe, pegende på den gule kalk; gullokket hår og dodenkop glorie. Grønne-dodenkop bladranker med store, grøn-gule roser ses ved begges sider.

*S. Kristines legende*¹²⁹, der i middelalderen var kendt i dansk oversættelse, men som her synes hentet fra en latinsk fremstilling¹³⁰, findes ikke blandt andre hjemlige, hidtil afdækkede kalkmalerier. Den fromme kvinde, der ikke ville dyrke faderens afguder, er her tydeliggjort som gennemgående figur ved sin

Ole Søndergaard 1923

Ole Søndergaard 1924-25)

Fig. 211—212. Næstvestligste arkade i skibets nordside, østre del. Scene fra S. Kristines legende, før og efter restaureringen (nr. 12, p. 407). — *Arcade second from west side north side of nave, east part. Scene from the legend of St. Christine, before and after restoration.*

grønne dragt og sit lange, lyse hår med den gule glorieskive. Hendes modstander faderen, tillige dommer, som i den fremadskridende fortælling afløses af to andre dommere, er vist tilsvarende ens påklædt, i rødbrun klædning med grøn krave og bleg rød hat.

Scenerne¹³¹ på vestsiden: 1) Kristine, med nogen overkrop, er bundet på et kors, to bodler rykker hende i håret; »d(omi)ne ih(es)u (christe) fac ... cor meu(m) in(!)maculatu(m)« (Herre Jesus Kristus, gør ... mit hjerte ubesmittet«). 2) Kastes i en gloende ovn, dommeren og en svend ser på; »d(omi)ne ih(es)u (christe) ...«. 3) Føres til afgudsbilledet for at tilbede det, men det sprænges og styrter til jorden, to mænd er tilskuere; »d(omi)ne ih(es)u (christe) qui o(mn)ia creavit v(erb)o, salve me« (»Herre Jesus Kristus, som har skabt alt med ordet, frels mig«). 4) Kastet i fængselstårnet får hun bragt et korsmærket brød (en oblat) af en engel; »d(omi)ne ih(es)u (christe) mitte sp(iritu)m ...« (»Herre Jesus Kristus, send [din] ånd ...«). 5) To slanger, to hugorme og to snoge jages mod hende, men de slikker blot hendes sved; »d(omi)ne ih(es)u (christe) abd.. aspides istos« (»Herre Jesus Kristus, tag disse slanger bort«). 6) Slangerne vender sig mod dommeren og dræber ham; »de(us) abraha(mi) de(us) isaac(i) de(us) iacob(i)« (»Abrahams gud, Isaks gud, Jakobs gud«). — Østsiden: 7) Kristine opvækker den døde dommer. 8) Med hævede pegefingre beordrer dommeren hendes bryster afskåret, men fra sårene flyder mælk i stedet for blod. Svenden står med kniv i højre hånd og det afskårne bryst i venstre¹³². 9) (Fig. 211—212), bøddelen skærer hendes tunge af, men hun taler al-

L L1964

Fig. 213. Næstvestligste arkade i skibets nordside, vestre del. S. Kristines legende (nr. 12, p. 406).
 — Arcade second from west at the north side of nave, west part. Legend of St. Christine.

L.L.1964

Fig. 214. Næstvestligste arkade i skibets nordside, østre del. S. Kristines legende samt Johannes Døberen og Johannes Evangelisten (nr. 12, p. 406). — Arcade second from west at the north side of nave, east part. Legend of St. Christine with John the Baptist and John the Evangelist.

ligevel; »d(omi)ne ih(es)u (christe) gracias tibi refero« (»Herre Jesus Kristus, jeg takker dig«). 10) Dommeren dræber hende med den tredie pil fra sin bue; »d(omi)ne ih(es)u (christe) laude(!) nomen tu(u)m asidue« (»Herre Jesus Kristus, jeg priser dit navn bestandigt«). 11) Den døde helgenindes sjæl, i skikkelse af et lille barn (hvoraf blot benene nu er bevaret), hentes af en engel; »d(omi)ne ih(es)u (christe) qui est verum lume(n) illuminat oculos meos« (»Herre Jesus Kristus, (han) som er det sande lys, oplyser mine øjne«). Rød baggrund.

Farverne, ud over de tidligere nævnte, er hovedsagelig grønne, gule og dodenkop; strøornamenterne er malet på fri hånd med gråt, sort, gult eller rødbrunt. Personerne befinder sig i et let kuperet terræn.

Kalkmaleriet, med »en mængde kvindelige Martyrer«, blev allerede påvist ved Zeuthens første kalkafbankninger 1862⁵¹. Ifølge arkitekt Walthers rapport 1885¹⁷ fandt man dem imidlertid »så råt udførte og anstødelige«, at det ikke ansås for passende at restaurere dem¹³³. De genfremdroges derfor først 1923 af Søndergaard¹³⁴. Der fandtes tydelige indridsninger som grundlag for tegningen.

Kalkmaleriet er udført med næsten bloktryksagtig karakter og har som disse første tryk fået farverne påsmurt på samme grove måde. Såvel tegnemåde som borter og strøornamenter svarer så nøje til nr. 8 p. 394, at man kan regne med, at de er udført af samme værksted, antagelig det der af Beckett sammenfattes under navnet »Trefoldighedsmesteren«¹³⁵.

13) O. 1500. *S. Eligii mirakel* (fig. 14), på søndre koromgangs østvæg, 194 cm over nuværende gulv.

Den på samme tid mirakuløse og hverdagsagtige scene udspilles inden for en ramme, der til siderne er dannet af smalle, dodenkop bånd og foroven og forneden af to bredere borter, den førstnævnte bestående af grønne eller hvide krydsbånd, hvorimellem hvide firblade, den sidstnævnte af et bånd, grønt på indersiden, rødt på ydersiden, vundet om en dodenkop stav. Hovedpersonen, S. Eligius, på dansk kaldet S. Loje, var oprindeligt fransk hofguldsmed og smed og blev følgelig guldsmedenes og smedenes skytshelgen. Det er muligvis netop i denne egenskab, han er fremstillet på kalkmaleriet, der kan være tilknyttet et S. Eligii alter (jfr. nr. 35, p. 88). I overensstemmelse med legenden er han malet som smed i færd med at sko en hests ene ben, som han har taget af og lagt på sin ambolt. Han er iført møjefarvet skødefrakke med rødt skødeskind og har grønne hoser og sorte sko samt sort hue på sit grå hår. Til venstre i billedet er der en let bindingsværksbygning med rødt tegltag, hvori den sorte hest er opstaldet. Dens ene, afstumpede ben stikker frem; ellers ses kun det ene øje og en rød-grøn fjerdusk oven på hovedet. Den holdes i sit tøj af en grønklædt person med sortmønstret brystklæde og lys, rødbrun hue på det grå hår; sorte sko. Flisegulvet er sort-hvidt.

Fig. 215. Vægnichen på korets sydvæg, tredieøstligste fag. Parvis anbragte helgener, her biskopper (nr. 14, p. 411 f.). — *Niche in the south wall of the chancel, third bay from east. Saints in pairs, here bishops.*

L.L. 1967

Kalkmaleriet afdækkedes 1924 af Kjartan Fischer og istandsattes af Søndergaard med hjælpere¹³⁶. Den dårlige bevaringstilstand skyldtes, at billedet er malet direkte på de røde mursten, samt en murreparation, således at staldknægten havde mistet begge ben fra knæene og ned til vristen. S. Eligii grå fuldskæg, der konstateredes under restaureringen, skelnes ikke mere. — Måleteknisk forholdsvis ualmindeligt er benyttelsen af murens røde munkesten til den røde farve på teglstenene (nogle steder måske også en rød farve som stensens) samt til murstenene i essens overbygning, blot med lyst trukne fuger.

Under den nederste bort fandtes malet et $\dagger$ draperi. I stenene sammesteds er indhugget »1632« og herover et par bogstaver eller årstal fra 1500'rne. Kalkmaleriet har været fortsat mod syd. Tæt ved sydøsthjørnet skelnedes rester af en helgen med glorie. Muligvis har der været flere scener fra Eligiuslegenden, som f.eks. på et $\dagger$ kalkmaleri i Stubbekøbing kirke¹³⁷.

En værkstedstilskrivning er nu ikke mulig¹³⁸. Den øvre bort genfindes i flere andre af domkirkens kalkmalerier¹³⁹ og i øvrigt i stiftet¹⁴⁰.

14) O. 1500. *Parvis anbragte helgener* (fig. 215), i øvre del af vægnichen på korets sydvæg, tredie fag fra øst.

Nichens sider over vederlag er ved dodenkop-farvede bånd opdelt i fire fel-

ter med parvis sammenstillede helgener, mod øst mandlige, mod vest kvindelige. Felterne er indrammet af borter, der mod nichens bund består af et siksakbånd med halve blomster, stregtegnet med sort på hvid bund. Den yderste bort er nyere. De bevarede, vandrette borter svarer stort set til den ene fra S. Eligii mirakel (p. 410). På et restaureringsfotoграфи ses, at den nedre bort i øst har fortsat ind på nichens bagvæg, hvor svage, nu overkalkede farverester viste en samtidig udmaling.

I felterne ses, regnet nedefra, mod øst: 1) Kun få, usammenhængende farvespor. 2) (Fig. 215), to glorificerede bisper med stav; sortkonturerede og med rødbrunt på dragter og strøornamenter. Mod vest: 3) To glorificerede, kronede helgeninder, den ene med flettet kurv og palmegren: S. Dorothea¹⁴¹. Rester af et skriftbånd med udviskede minuskier ses over hendes hoved. Kjolen er foroven mønstret i gråt-hvidt, forneden anes lidt gult. 4) To glorificerede helgeninder, den venstre kronet, iført let grønlig klædning og mønstret kappe, den højre synes at holde en bog, en anden bog ligger ved hendes side. Strøblomster.

Malerierne, der lå på et skørt pudslag¹⁴², hører til de tidligst restaurerede af Søndergaard, i 1921¹⁴³. Glorier og borter er rekonstrueret på sikkert grundlag.

15) O. 1450—1500. Blomsterborter, samtidige med og til dels svarende til domkirkens øvrige (sml. p. 411). Dekorationen, der antagelig er tilmuret ved kirkens ombygning i sidste halvdel af 1400-tallet, blev fremdraget på vinduesfalsen af det vindue, der 1923 afdækkedes i nordre sideskibs vestligste fag¹⁴⁴ (jfr. p. 217). Borten består af et sortkontureret siksakbånd i lys umbra, der i hver trekant har en sorttegnet, halv blomst. En rammelinie inderst i falsen er rødbrun. I buen fandtes spredte rester af et ornament.

16) O. 1500. S. *Antonius eremit* (fig. 216), på vægpillen mellem andet og tredje fag fra øst i nordre sideskib, 235 cm over nuværende gulv.

På den smalle plads står eremitten med sit T-kors i højre hånd og den lukkede bog i venstre; ved fødderne ligger hans gris. Han er iført antonitternes enkle dragt, en hvid, grønskygget kjortel og grå kappe med grønt foer. Den højpuldede hue er rødbrun ligesom bogens bind. Glorie, stav og gris er gule. Foroven afgrænses figuren af et bånd med minuskier: »Sanctus anthoni(us)«.

Figuren, der er restaureret af Søndergaard 1923¹⁴⁵, er malet på et tykt lag hvidtekalk uden puds under¹⁴⁶, hvad der har bevirket, at dragten, fra armene og nedefter, er faldet af. En akvarel af Kornerup fra 1867 viser en tilstand, hvor den nederste del af dragten var bevaret. Ved forrige restaurering¹⁴⁷ må dette parti være faldet af og en rekonstruktion foretaget, hvilken bibeholdtes af Søndergaard.

Maleriet af S. Antonius, der bl.a. anråbes som pesthelgen¹⁴⁸, må rimeligvis ses i sammenhæng med de pestepidemier, der hærgede Østjylland i 1400-tallets slutning, og som bl.a. fik indflydelse på indskriften fra 1487 i nordre korsarms-

Inger Jensen 1951

Ole Søndergaard 1923—25

Fig. 216—217. De to første vægpiller fra øst i nordre sideskib. 216. S. Antonius (nr. 16, p. 412). 217. S. Barbara (nr. 17, p. 413). — *The two first piers of reinforcing ribs from the east in the north aisle. St. Anthony and St. Barbara.*

hvælv (p. 444) samt på højaltertavlen¹⁴⁹. Et alter i domkirken var muligvis indviet til S. Antonius (nr. 4, p. 75).

Kalkmaleriet er antagelig udført af det værksted, som Beckett har benævnt Trefoldigheds-mesteren¹⁵⁰, og hvortil henføres nr. 8, 12 og 17.

17) O. 1500. S. Barbara (fig. 217), på nordre vægpille mellem første og andet fag fra øst i nordre sideskib, 275 cm over nuværende gulv.

Helgeninden, der regnedes til de fire »hovedjomfruer«¹⁵¹, bærer sit attribut, fangetårnet, samt martyrtegnet, en palmegren. Hun er iført en lys, okkerfarvet kjole og hvidt slag; bag det lyse hår en gul glorie. Det grønne tårntag rager op i skriftbåndet, med minuskier: »Sancta barbara«.

Barbara-figuren er malet på et tykt lag hvidtekalk med en usædvanlig bred og kraftig penselføring ligesom S. Antonius (nr. 16). Restaureret i slutningen af 1800'rne¹⁴⁷, genrestaureret 1923 af Søndergaard¹⁵². Kappens nedre del til højre rekonstrueret. Fra samme værksted¹⁵⁰ som nr. 8, 12 og 16.

18—19) *Indvielseskors*¹⁵³, sengotiske. 1) Enkelt, grønt kors på hvid bund, med sorte konturer, 51 cm i tv. I nordre koromgangs næstøstligste fag, lige øst for nichen, 228 cm over nuværende gulv. 2) Som ovennævnte, men tillige med rød cirkel yderst. I søndre sideskibs 4. fag fra øst, 209 cm over gulvet.

20—21) De to *malede rammer om indgangene* (fig. 133 og 218) til kortårnene i kirkens ostende (jfr. p. 266), næsten ens, er udført i 1500-tallets sidste fjerdedel, antagelig i forbindelse med fornyelsen af en del af inventaret (prædikestol, herskabsstole, †orgel). Den sydøstre viste sig ved restaureringen 1924¹⁵⁴ stærkt beskadiget, måske af biskop Hygoms epitaf, som tidligere hang lavere.

De anvendte farver er: hvidt på pilastre, profillister og på gavlens cirkelfelt, hvori en okkerfarvet (løve?)maske med ring i munden; til siderne herfor ses, på rød baggrund, hvide delfiner, der på den nordre vender hovederne mod hinanden, på den søndre halerne. Frisens bosser og akantusvolutter er grønne, gule og røde, kapitælerne gule. Sviklerne har forskellige ornamenter, den søndre grønne og gule akantusblade, den nordre blegrode, skræppelignende blade. Af de tre gule vaser med grønne blomster, der har flankeret og kronet gavlen, var kun den ene så velbevaret, at den kunne danne grundlag for rekonstruktion af de øvrige. Begge portalers nederste partier var helt ødelagt.

†KALKMALERIER PÅ PILLER OG VÆGGE

†1) O. 1420(?) *Fire helgeninder(?)* (fig. 219), på sydsiden af arkaden mellem nordvestre tårnkapel og nordre sideskib.

Udmalingen, der blev afdækket i to omgange, 1923—24 og 1964, er muligvis foretaget i forbindelse med indretningen af Bo Mogensens gravkapel i nordvestre tårnkapel (jfr. p. 220 ff.), stiftet 26. maj 1420 samtidig med et alter viet Treenigheden, S. Jakob og S. Agnes (jfr. nr. 6, p. 75).

Billedfeltet afgrænsedes af horisontale, rødbrune linier, foroven kronet af en liljebort. Selve pillen har sandsynligvis været opdelt i tre arkadefelter, hvorunder har stået personer, hvis klædebon i rødt og grønt kun sporadisk lod sig afdække; herunder fandtes rester af et tæppeophæng.

På hver af arkadens false og østre del af tårnkapellet's sydvæg, 1—4, fandtes

Ole Søndergaard 1923

Fig. 218. Malet dørindramning til nordre kortårn (nr. 20, p. 414). — *Painted door-frame for north chancel tower.*

rester af en ca. 100 cm høj helgenfigur i meget slet bevaringstilstand og derfor vanskelig at tolke: 1) Helgeninde, med høj, takket krone og stor glorie. I venstre hånd holdt hun en gren, i højre en bog; lang, grønlig underkjortel med snævre ærmer og herover en lys kappe med rødbrune folder.

2) Katharina(?), med sværd i hånd og muligvis hjul ved fødderne. Iført rødbrun underkjortel og kort, grøn kappe.

3) Maria Magdalene, med salvekrukke i højre hånd. Glorien havde indvendige buetunger. Lys kappe samt kjole med rødbrune folder. Smågrene med frugter sås foroven.

4) Kun spredte konturer bevaret.

Arkadepillens malerier undersøgtes 1923—24 af Jakob Madsen og Harald Borre, der ligeledes restaurerede draperiet. Figurresterne her forsøgtes restau-

E. L. 1964

Fig. 219. Sydsiden af arkaden mellem nordvestre tårnkapel og sideskibet. †Kalkmaleri af fire helgeninde(?), muligvis fra indretningen af biskop Bo Mogensens gravkapel o. 1420 (nr. †1, p. 414). — *South side of arcade between north-west tower chapel and aisle. †Mural of four female saints(?), possibly from bishop Bo Mogensen's sepulchral chapel c. 1420.*

reret 1924 af Kirstine Søndergaard¹⁵⁵. Ved restaureringen af Laurids Ebbesens epitaf 1964 fremkom kalkmaleriesterne på falsene og undersøgtes af Egmont Lind¹⁵⁶. Et par af figurerne (1—2) blev tildækket ved nyopførelsen af muren mellem kapellet og sideskibet, mens den øvrige dekoration fandtes i så dårlig stand, at den atter overkalkedes.

†2) Formodentlig o. 1450—75. *Gammeltestamentlige scener* malet på korskrankemurens inderside, bag altret.

Maleriets skjulte placering har antagelig været årsag til, at det kunne beses endnu i 1800-tallets begyndelse, således at Hertel 1809 kunne berette¹⁵⁷, at muren var malet »i Perspectiv med Forestillinger af den levitiske Cultus«. Domkirkens alterdegn, K. Schytte, gav 1835 dels en udførligere beskrivelse¹⁵⁸, dels en nøjere stedfæstelse. Maleriet forestillede Moses på knæ foran den brændende tornebusk samt Aron »i ypperstepræstelig Function« ved et alter med røgelsekar, pagtens ark m.m. Om placeringen siger Schytte, at maleriet var bag altret på den side, der vender mod koret, og skildrer dernæst de to korskabe op mod muren på hver side af altret. Det vil sige, at de to scener sandsynligvis har været malet på de to synlige murpartier mellem korskabene og »sakristidøren«, altså lige bag altertavlen. Dette forhold tyder på, at maleriet er udført kort efter korskrankemurens opførelsestid (jfr. p. 274), men inden altertavlens opstilling efter 1479, muligvis for at udfylde et tomrum her og eventuelt illudere som midlertidig altertavle. Motiverne, Moses ved den brændende tornebusk og Aron med den spirende stav, synes på dette tidspunkt ikke anvendt i dansk kalkmaleri, men er kendt fra *biblia pauperum*¹⁵⁹, hvor de to scener symboliserer både Marias jomfruelighed og frugtbarhed samt paralleliseres med fødselsscenen fra Det nye Testamente.

Malerierne er nu overkalkede, og ved de undersøgelser, der 1924 foretoges mod syd, fandtes ingen spor¹⁶⁰.

†3) O. 1500. *Fem helgener og helgeninder* (fig. 220): apostlen Matthias flankeret af S. Søren og helgeninderne Cecilia, Juliana og Apollonia. Antagelig malet i tilslutning til et falter på en arkadepille i skibets nordside.

Kalkmaleriet, der kun kendes fra den som fig. 220 gengivne akvarel af Kornerup fra 1867¹⁶¹, var 2 al. 16 tom. højt, 3 al. 6 tom. bredt, dvs. ca. 180x203 cm, hvilket svarer til en pillebredde. Det var indfattet i en rødbrunt kontureret, ornamentprydet ramme, der rimeligvis skulle illudere som alterskab. I frisen¹⁶² helgenernes navne med minuskier hvorimellem forgyldte skilletegn: »s(anctus) severi(nus). s(ancta) cecilia u(irgina) [=jomfru], s(anctus) matias. s(ancta) iuliana. s(ancta) apolonia«. De lodrette sider havde fletværk i gråt, hvidt, grønt og gulbrunt, frisen forneden en hvid bladranke på grå bund svarende til nr. 9.

De fem helgener stod på et lysgult jordsmon foran en ensfarvet baggrund i

dodenkop. Matthias, i gulbrun kappe over den grønne, fodside klædning, holdt bog og økse. Til venstre for ham stod de folkekære helgener S. Søren af Kølne og S. Cecilia. S. Søren var iført en lang, lys, folderig klædning, dækket af brunligt pluviale; på hovedet (uden glorie) en blå mitra med røde konturer og rosetter. Attributter: bispestav og knogle¹⁶³. Under en grøn kappe havde Cecilia en dodenkopfarvet kjole med hvid brystdug; grå og hvid glorie. Til højre for Matthias stod Juliana i modedragt, en lys kjole, hvorunder den grønne underklædning kom til syne i brystudsnit, under de korte ærmer og ved fødderne, hvor den havde en rødprykket bræmme svarende til Apollonias. Hun havde langt, lyst, udslået hår, gylden krone og hvid glorie. Hendes attribut var en djævel i lænker; den var brunhåret, med grønne lemmer og grønt, hornet hoved med røde øjne og mund. Yderst stod Apollonia med sit attribut, en tang, hvormed hun fik trukket alle tænderne ud før henrettelsen. Over den grønne kjole havde hun en rødbrun kappe. Sit lyse hår bar hun udækket; glorien grøn.

Kalkmaleriet er antagelig udført af samme værksted som nr. 10 og nr. 11, af Beckett kaldt »Herrens-Legems-Mesteren«.

†4) Gotisk. *Engel* (fig. 221), halvfigur »paa den nordre Ydermur [o: nordvæggen] i det nordre Sideskib«¹⁶⁴.

Kalkmaleriet, der kun kendes fra den her afbildede, farvelagte kalke, taget af Zeuthen 1862 i forbindelse med hans opdagelse af figuren, var 47 cm højt og ca. 41 cm bredt. Engelen bar rød kjortel under grøn kappe og holdt i venstre hånd en snoet, grøn-rød messekar. Vingernes øvre del var rødmalet; ansigt og hår gengivet med røde konturer, de store, mandelformede øjne med sorte, hvidskyggede pupiller.

Figuren, der på kalken betegnes som freskomaling på »det ældste Puds«¹⁶⁵, har udgjort en del af en større helhed, som har indbefattet en anden *†engel med røgelsekar*¹⁶⁶.

På det forhåndenværende grundlag vil det være uforsvarligt at forsøge en nærmere datering; kalken må betegnes som en forenklet gengivelse, muligvis endda af noget sparsomt bevaret. Hertil kommer, at man under kalkens opmalede konturlinier kan skelne en oprindelig stregtegning, der stedvis har et lidt andet forløb (hårkrøller, hånd).

†5) Sengotisk. *Anna selvtrædie* (fig. 258), malet i »en Sidebue paa nordre Side af Skibet«¹⁶⁷, dvs. på en arkadepille i skibets nordside, rimeligvis over et †S. Anna-alter (jfr. nr. 3, p. 75).

Kalkmaleriet er antagelig afdækket o. 1867, fra hvilket år den afbildede akvarel af Kornerup foreligger. Figuren, der kun synes delvis afdækket, målte ifølge Kornerups angivelse 2 alen og 18 tommer i højden, dvs. ca. 172 cm.

Den imponerende moderfigur var tilsyneladende fremstillet stående med Maria

Sophus Bengtsson 1938

Fig. 220. Ubestemt arkadepille i skibets nordside. †Kalkmaleri af fem helgener og helgeninder. Efter akvarel af J. Kornerup 1867, i NM. (nr. †3, p. 417)— *Unspecified pier in arcade at north side of nave. †Mural of five saints, both male and female. From a water-colour by J. Kornerup 1867, in the National Museum.*

og Jesusbarnet på hver sin arm. Intet halslin sås¹⁶⁸, men derimod et spænde i halsen til den gråblå kjortel. Annas slag var rødbrunt med rødtribet krave. Den lille, kronede Maria, i grøn kjole, savnede (i hvert fald på akvarellen) glorie og holdt en lilje (et scepter?) frem mod barnet. Det er vanskeligt at sige, hvad genstanden bag S. Anna forestiller; den brat overskårne, øvre del var grønmalet.

Billedet er kort omtalt af Magnus-Petersen¹⁶⁹, der til sin beskrivelse føjer: »endvidere saaes et stort Hoved [Veronicas svededug?], Rester af en Helgeninde med en Ring om Panden, hvorpaa et Kors med gothiske Flige«. Kalkmaleriet af Anna selvtredie, der også æredes som pesthelgen¹⁷⁰, følger sig naturligt

Fig. 221. Nordvæggen i nordre sidskib. Engel, detalje af †kalkmaleri. Efter kalke af Chr. Zeuthen 1862, i NM (nr. †4, p. 418). — North wall of north aisle. Angel, detail of †mural. From a tracing by Chr. Zeuthen 1862, in the National Museum.

ind i rækken af domkirkens øvrige senmiddelalderlige billeder, hvor Maria og Maria-moderdyrkelsen har sin rette plads.

Andre forsvundne, ikke nærmere identificerede kalkmalerier. På sydøstre kors-skæringspilles østside fandtes ved undersøgelserne 1924¹⁷¹ rester af kalkmaleri op til en linie i højde med korskrankemurens gesims og i ca. 65 cm.s bredde. Af en 1,25 m høj figur kunne skelnes dele af hovedet med et øje samt fødderne. Der fandtes flere andre rester af figurmaleri »af samme karakter« som maleriet på muren ved siden af (jfr. nr. 2, p. 385).

I søndre sidskib fandtes nærmest korsarmen (»på den øverste pille«) endnu 1770 malet *tre våbner* omgivet af en krans. Søren Abildgaard, der har skitseret dem i sin dagbog¹⁷², identificerer dem som tilhørende Skeel, Krabbe og Rosenkrantz. De er muligvis anbragt der af stiftsbefalingsmanden over Århus Stift Erik Rosenkrantz († 1681), der var gift tre gange, 1° 1644 med Margrethe Skeel († 1647), 2° 1649 med Mette Rosenkrantz († 1665) og 3° 1666 med Margrethe Krabbe († 1716)¹⁷³.

VÆGDEKORATIONER I SØNDRE KORSARM

SØNDRE KORSARMS VEST- OG SYDVÆG er smykket med et monumentalmaleri, der har udgjort et sammenhængende hele med østvæggens forsvundne kalkmalerier, alt udført mellem 1515 og 1521 at dømme efter de forskellige våbenmalerier (se nedenfor).

Dekorationen har bredt sig over de store vægflader, hen over de i ældre tid tilmurede (jfr. p. 259), nu atter åbnede vinduer og har stedvis strakt sig op på hvælvkapperne. Forneden har dektionen været afgrænset — og tillige sammenbundet — af et ca. 7 cm bredt rødbrunt bånd, der forløber 146—155 cm over nuværende gulvniveau¹⁷⁴. Rester heraf ses endnu på vestvæggen nær syd- og nordhjørnerne (jfr. fig. 222) samt på sydvestre korsskæringspilles sydside, hvis bemaling tillige må ses i sammenhæng med vægdekorationen.

Af hele vægmaleriet var det kun selve Clemens-figuren på vestvæggen, der blev afdækket under forrige århundredes restaurering¹⁷⁵. 1. okt. 1923 til 3. maj 1924 afdækkedes imidlertid alle vægge, og de bedst bevarede partier restaureredes af Ole Søndergaard og hans hjælpere Th. og J. Madsen, K. Fischer og H. Borre¹⁷⁶ (jfr. fig. 194). Restaureringen vanskeliggjordes af malegrundens skrøbelige karakter. Det ret tykke kalklag, der lå direkte på murstenene, røbede, at muren havde været kalket flere gange, før den blev dekoreret¹⁷⁷.

I hvert fald een gang tidligere, efter branden 1642, var et mindre parti af maleriet dukket frem i forbindelse med en almindelig hvidtning af kirken (jfr. p. 294). Murmanden, der arbejdede ved den søndre kirkedør, fik af både lensmand og bisp befaling til at skrabe kalken af den »krone, der lod sig til syne, som var malet i hvælvingen«¹ — antagelig et af dronningevåbnerne (jfr. nedenfor).

Vestvæggens ca. 220 m² store flade står nu med resterne af et maleri (fig. 222—223), der, både hvad proportioner og motiv angår, må have været enestående i datidens Danmark.

Over buen til søndre sideskib sidder domkirkens værnehelgen S. Clemens, ude af proportion med væggens øvrige malerier, men rimelig i sin placering som point de vue for de senmiddelalderlige koromgangsprocessioner (jfr. fig. 109). Til siden herfor og delvis ragende hen over bænken ses overkroppen af den ene af de to kæmpestore drabanter, der flankerer væggens centrale skikkelse, S. Christoffer. Helgenbilledet er hovedsagelig ødelagt af det senere ophængte epitaf. Over figurerne er malet nogle våbner med delvis bevarede hjelme og hjelmtegn med tilhørende hjelmklæde, der som viltet slynget bladværk dels forbinde alle våbnerne, dels danner løvværket på S. Christoffers attribut, den spirende træstav.

S.*Clemens* (fig. 195) sidder på en foldeværksprydet bæk, gulmalet, med

sorte konturer. Bænken »lod sig istandsætte« på svage spor¹⁷⁸. Den massive pavefigur, der måler 370 cm i højden, har en folderig, grøn kjortel og hvid kappe, hvis mønster er tegnet med gråt og farvelagt med grønt. I de korte, plumpe hænder holder han dels den gule stav, dels sit attribut, det sorte anker med en gul tværstang. Gul tiara og glorieskive. Det særdeles hårdt restaurerede ansigt havde allerede ved første restaurering fået fornyet højre øje på grund af en murstensreparation.

Af Fr. Beckett¹⁷⁹ er pavehelgenen tilskrevet samme maler, som har været mester for S. Mikael (p. 394), og Beckett bygger her med rette på Søndergaards iagttagelser, såvel af den ensartede teknik i udførelsen af kjortelfolderne som ved hændernes plumpe karakter.

Af væggens centrale figur, *S. Christoffer*, har afhugninger til det foran hængende epitaf kun levnet få rester¹⁸⁰ (fig. 194). Hånden, der støtter sig til den afkvistede, men spirende stav, er sammen med hele figurens størrelse samt resterne af Kristusbarnets grønne, flagrende kappe til højre for figuren dog tilstrækkelig til at identificere den som S. Christoffer. Bag epitafiets topfigur ses dele af den gulbrune glorieskive med dobbelt tungebort, den indre med grønne trekantindsnit, den ydre hvid på sort bund. Rester af hans gule, grønskyggede kappe og grønne ærme anes. Christoffer er, i overensstemmelse med legendens 12 m høje helt, malet kæmpestor og som vanligt på et iøjnefaldende sted, ved en af kirkens indgange. Herved synes man at have imødekommet den i senmiddelalderen udbredte folketro, at man undgik en pludselig død (uden syndsforladelse) den dag, man havde set et billede af den hellige Christoffer¹⁸¹.

Af de to *drabanter* (fig. 222) er den nordligste bedst bevaret; han er iført rødbrun vams med grønne ærmer, begge dele opslidsede, kravetøjet er blå. De vandrette, skyagtige bræmmer, der forneden afslutter figuren, er grønne, gule, hvide og rødbrune. Af hovedet var, som det ses af akvarellen fig. 222 og af en optagelse under restaureringen (fig. 194), blot bevaret det fyldige, okkerfarvede skæg samt en del af den rødbrune baret med de gule stjerner og grønne og gule fjer. Ansigtstrækkene nymalede 1934 efter skitse af H. Borre¹⁸². I venstre hånd holder drabanten et ca. seks meter langt sværd¹⁸³ med gul parerstang. Den søndre drabant har et løftet sværd i den (forsvundne) højre hånd, en fane i venstre. Hans ærmer er sribede i farverne grønt, rødbrunt, gult og hvidt. Fanen, hvis sorte mærke (en halv, flakt ørn?) er delvis forsvundet¹⁸⁴, er tofarvet, grøn-gul på den ene side, grøn-rødbrun på den anden; vest for fanestangen ses et lille parti af et rudemønster i gult og grønt, der antagelig har udgjort en del af dragten¹⁸⁵.

Over figurernes hoveder slynger sig en kraftig tidselranke, der breder sig over på sydvestre korsskæringspille og tillige pryder det store sydvindues smig — samt i øvrigt genfindes på Niels Clausen-våbenmaleriet på nordvestre korsskæ-

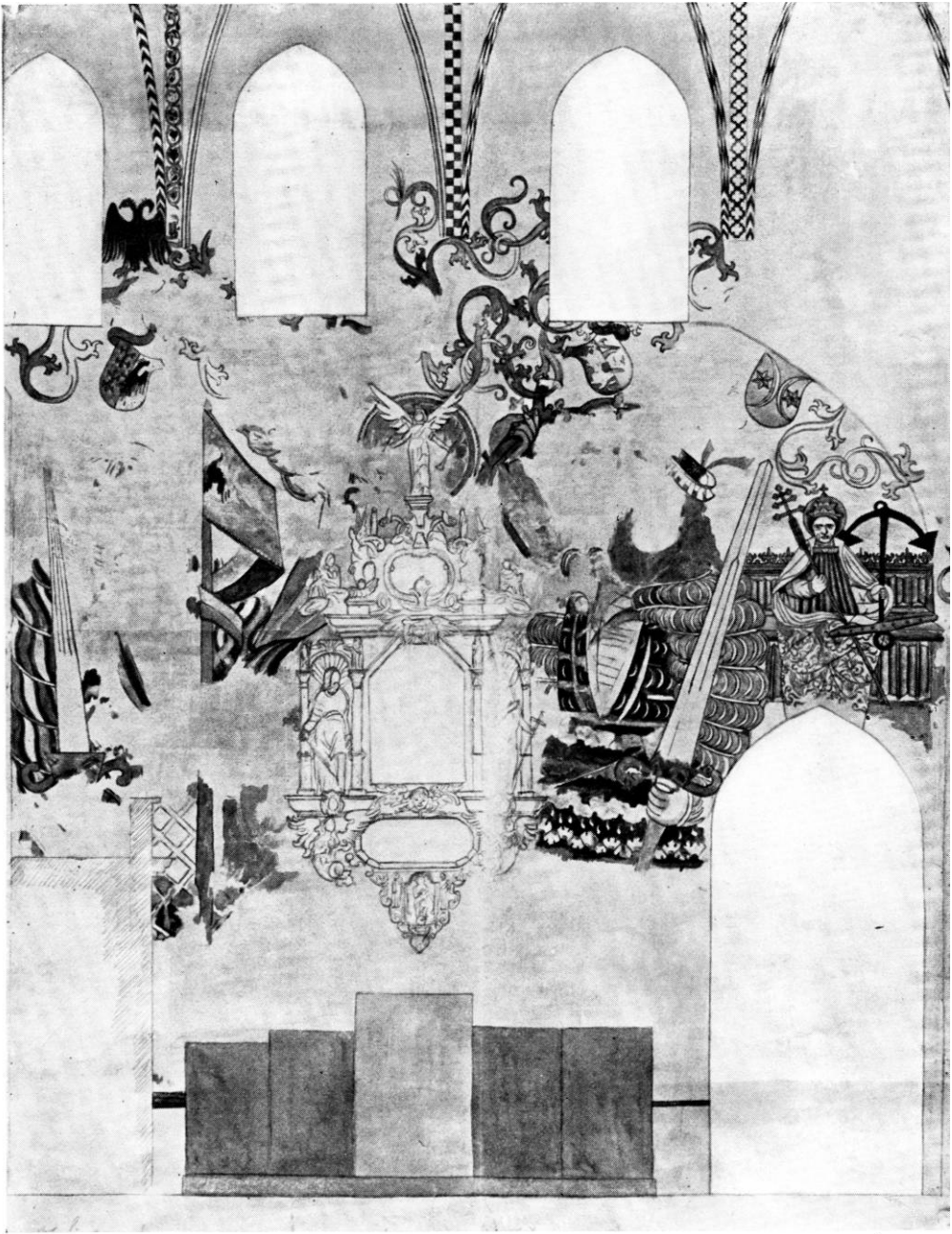
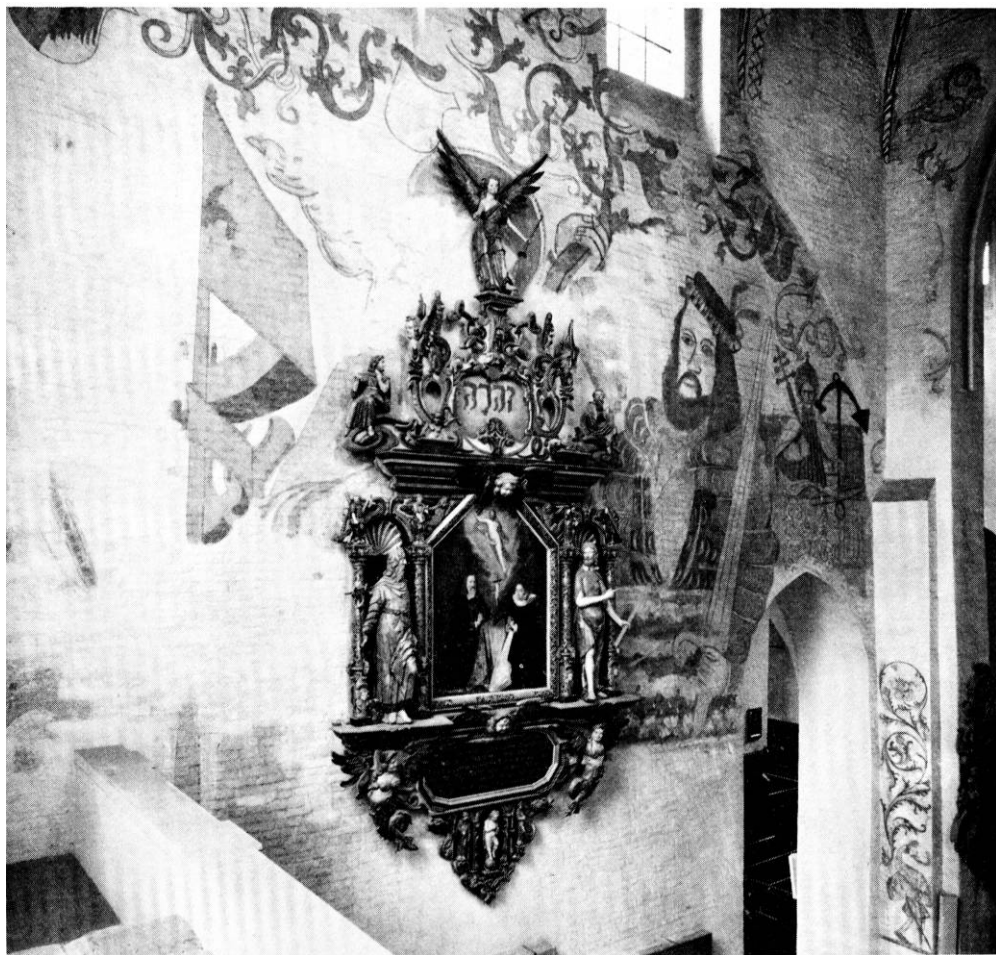

Fig. 222. Søndrekorsarms vestvæg. Akvarel af Ole Søndergaard; efter restaureringen 1924 (p. 421 f.).
— *West wall of south transept. Water-colour by Ole Søndergaard; after restoration.*

ringspille (p. 458). Den står med sorte konturer og skraveringsstreger, grøn på den ene side, gul på den anden. Ranken udgør en del af »hjelmlædet« til de

L.L. 1967

Fig. 223. Søndre korsarms vestvæg og et parti af sydvestre korsskæringspille, set fra galleriet. Efter »suppleringen« 1934 (p. 421 ff.). — West wall of south transept and the south-west pier at the intersection of transept and nave, seen from the gallery. After the renovation 1934.

rimeligvis ialt seks *våbner* (fig. 222—223), hvis hjelme og hjelmtegn for størstedelen forsvandt, da vinduerne her genåbnedes 1½ år før kalkmaleriet istandsattes¹⁸⁶ (jfr. p. 331). 1934 tillodes en »supplering« af ranken under midterste vindue¹⁸⁷, hvorved forholdene forvanskedes. Tilbage er nu blot tre våbner og spor af et fjerde. Af de bevarede våbners form og placering fremgår, at våbnerne oprindeligt to og to (»courtoisiemæssigt«) har vendt mod hinanden.

Våbnerne er, fra syd: 1) Rimeligvis Karl den Stores, en af de ni helte (jfr. nr. 10, p. 403)¹⁸⁸; delt, to og en halv gul lilje på grøn bund i 1. felt, halv, sort ørnevinge på hvidt i 2. Hjelmtegnet en flakt, sort ørn. 2) Helt forsvundet, ingen restaureringsspor; nu blot den ovennævnte »supplering« af ranken. Restaure-

ringsfotos viser dog, at der har været plads til skjoldet, hvis hjelmtegn er forsvundet ved vinduets åbning; det har vendt mod nr. 1. 3) Kun den svungne, gule hjelmkrave bevaret samt en grøn »dusk« fra hjelmtegnet, der går over i ranken. Hjelmkravens krumning viser, at skjoldet har vendt mod nr. 4. 4) Muligvis Hectors, af Troja, en anden af de ni helte¹⁸⁸; to grønne, springende løver på delt skjold, 1. felt gult, 2. hvidt. 5) Biskop Niels Clausens delvis rekonstruerede våben, hvide detaljer på grønt; skjoldet har vendt mod nr. 6. 6) Helt forsvundet, måske stiftsvåbenet, som jævnligt kombineres med de respektive bispevåbner.

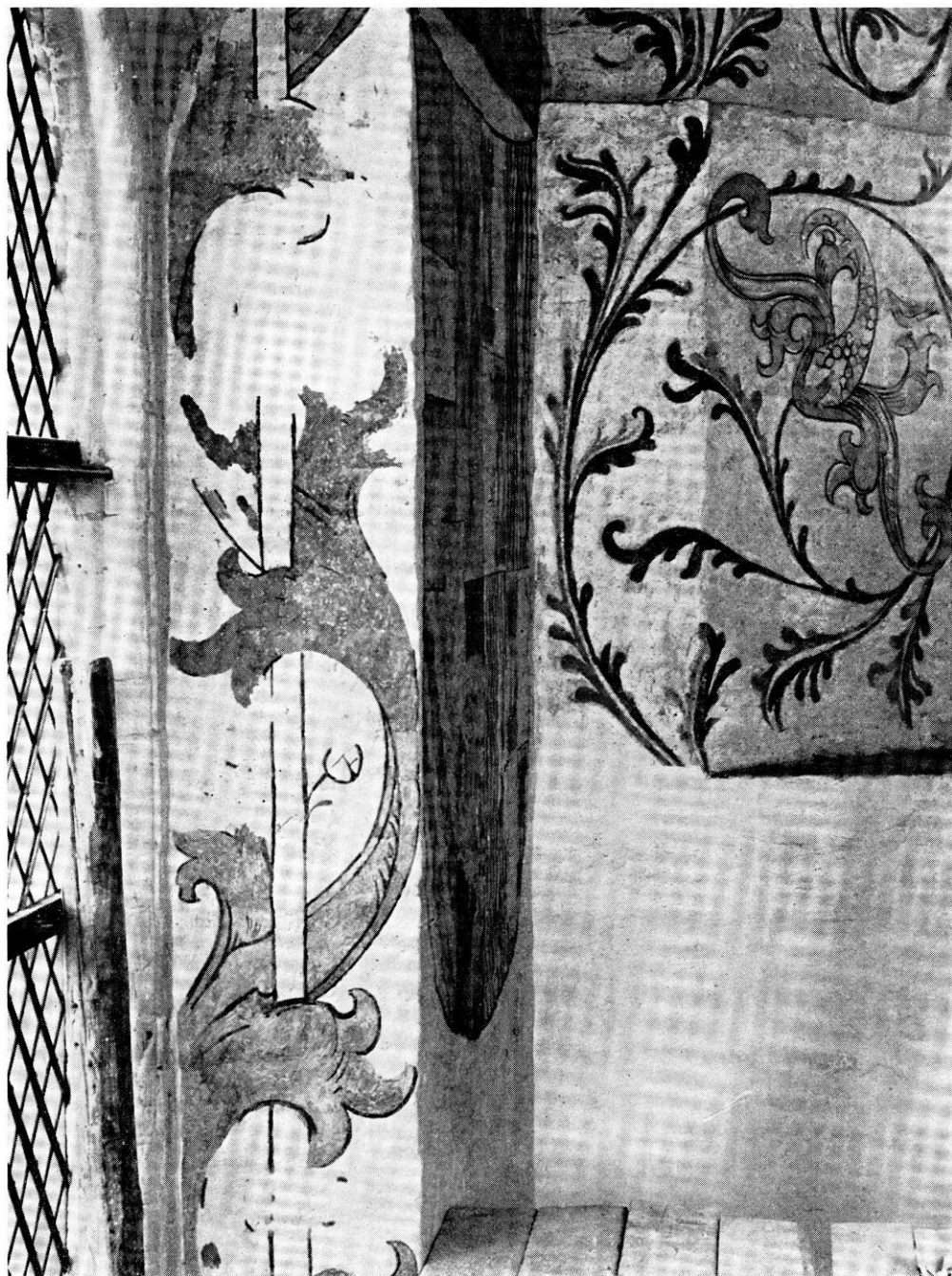
Trappetårnet i sydvesthjørnet har på den øvre del (jfr. fig. 55) en bemaling¹⁸⁹, der er jævngammel med korsarmens øvrige. På de to øverste »murklodser« ses en spinkel, tvefarvet ranke i okker og rødbrunt, af samme art som flere andre steder i domkirken. Det nedre rankeslyng løber ud i en fantasiblostm, tegnet som vestvæggens tidselværk, og herpå sidder en lille fugl (fig. 224). På trappetårnets nordside over skråfasen til forhøjelsen (jfr. p. 256) ses konturerne af en nøgen kvinde, måske en sirene¹⁹⁰, siddende i en blomsterkalk (fig. 225). Det flagrende hår er gult¹⁹¹, og i højre (forsvundne) hånd holder hun et højt, grønt glas, dekoreret med hvide og blå ringe¹⁹². Blomsterbægerets grønne blade ender i røde spiralspidser, stilken er gul. En dekoration på afsatsens anden side var for sporadisk bevaret, til at en afdækning kunne foretages¹⁹³.

Under trappetårnets affasning findes nærmest vestvæggen et lille parti af en mandsfigur (jfr. fig. 55) med gult hår og skæg og iført en sort dragt, stående ved siden af et lille, sort træ med grønt løv (jfr. sydvæggen).

Også *sydvæggen* har været helt dekoreret¹⁹⁴. Tilbage er nu blot vindueslysningens ranke og de to store dronningevåbner på hver side af vinduet. Ranken (fig. 224), af karakter som vestvæggens, slynger sig op ad en umalet stængel; bladene er gule indvendig, grønne udvendig, mens afskårne sideskud og småfrugter er ufarvede. Dele af ranken måtte rekonstrueres, i toppen er den helt fornyet¹⁹⁵.

I højde med trappehusets øvre kant er tværs over sydvæggen malet et gult og grønt, bølget jordsmon med strittende, gule småtræer bærende grønt løv. Herunder udfylder to store, symmetriske og kronede *våbenskjolde*¹⁹⁶ murstykkerne til siderne for vinduet (jfr. fig. 55 og 224). Det østre, der tilhører *Christine*, kong Hans' *dronning*, er Sachsens sort-gulstribede skjold med grønmønstreret, skråtstillet kronebånd. Den øvre krone er gul.

Det vestre, delvis rekonstruerede våben tilhører *Elisabeth*, kong Christiern II.s *dronning*. Den heraldisk højre side af skjoldet indeholder de burgundiske Nederlandes mærker: 1°. Vandret bjælke, hvid [på rødt]¹⁹⁷. 2°. Tre gule (guld) liljer på grønt (nok dekomponeret blå). 3°. Tre gule (guld) skråbånd på grønt (dekomponeret blå). 4°. Opret løve, gul (guld) på sort. Hjerteskjoldet ufuld-

Ole Søndergaard 1923—24

Fig. 224. Søndre korsarm. Parti af sydvesthjørnet med rankemaleri i sydvinduet vestre smig, dronning Elisabeths våben på sydvæggen og rankeslyng på trappetårnet (p. 425, 430). — *South transept. Section of south-west corner with painted vines in the west splay of the south window, Queen Elizabeth's coat of arms on the south wall and interlacing vines on the stair turret.*

Ole Søndergaard 1923—24

Fig. 225. Søndre korsarm. Kvinde i blomst, malet på trappetårnets nordside (p. 425). — South transept. Woman in flower, painted on north side of stair turret.

stændigt bevaret. Den heraldisk venstre side af skjoldet har de spanske mærker: 1° og 4° firdelt, med gult tårn i første felts 1° og 4° og [halvt oprejst løve] i 2° og 3° (Kastilien). Andet og tredje felt er lodret stribet gult (guld) og hvidt, og hvert felts heraldisk venstre halvdel er yderligere delt af to diagonaler, i hvis to hjørner [en ørn på sølvbund] (Aragonien).

På *østvæggen* fandtes spredte spor af ranker, ornamentfriser og figurmaleri, der ikke kunne samles til et hele og derfor overkalkedes¹⁹⁸. Bedst bevaret var et ca. 130 cm højt, 150 cm bredt parti ca. 140 cm under vinduet nær sydøsthjørnet. Her sås konturerne af et nøgent par, *Adam og Eva?* (fig. 227)¹⁹⁹; den enes skød var dækket af et bladornament og til siden herfor sås et blomsterbæger. Store gule stjerner var malet omkring og hen over figurerne.

SYDVESTRE KORSSKÆRINGSPILE har på sydsiden en bemaling udført samtidig med korsarmens malerier. Under en rødbrun-grøn bølgeranke (jfr. fig. 223) med fantasiblostm, tidselblade, vindrueklase og en spinkel fugl yderst på engren står et mærkeligt fantasivæsen, en *mand med tranehals*²⁰⁰ (fig. 226). Den ca. 180 cm

Ole Søndergaard 1923—25

Fig. 226. Sydvestre korsskæringspilles sydside. »Tranehalsmand« (p. 429). — South side of south-west crossing pier. "Man with crane's neck".

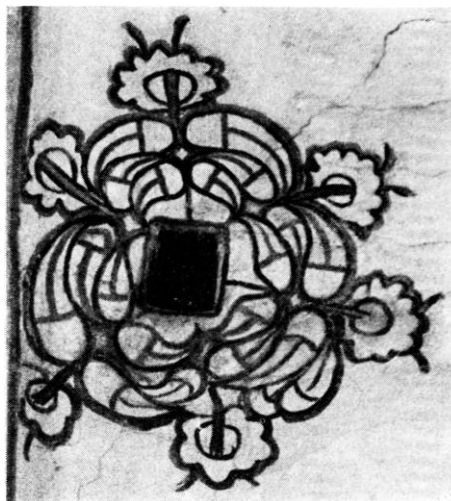

Ole Søndergaard 1923—24

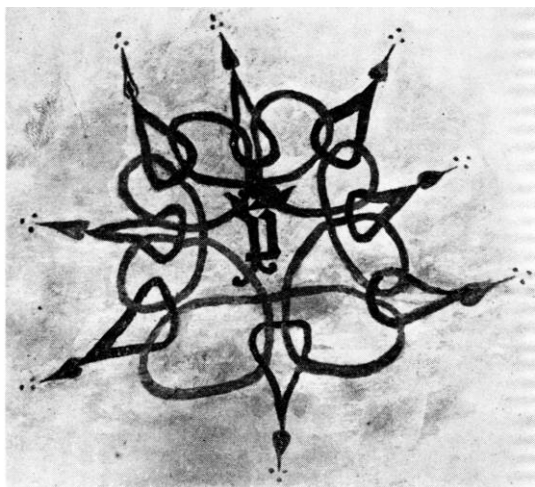
Fig. 227. Søndre korsarms østvæg. †Kalkmaleri af Adam og Eva(?) (p. 427). — *East wall of south transept. †Mural of Adam and Eve(?)*.

høje figur med eet træben holder hellebard i højre (forsvundne) hånd og kraftig krumkniv i venstre (jfr. p. 459). På den lange, krumme tranehals sidder hovedet med skråhue, overskæg og langt, nu opadflagrende, gult hageskæg. Fra en gren over hans hoved skræpper en skade ned mod ham. Hans vams er rødbrun med grønne opslag, forneden er den stribet i grønt, rødbrunt og gult.

Maleriet afdækkedes 1924²⁰¹. Under en skalmuring fandtes den ret medtagne figur, malet på et løstsiddende kalklag, der dækkede over en rød murstensbemaling. Dårligst bevaret var partiet med en del af halsen og hageskægget (fig. 259), der rekonstrueredes »på grundlag af nogle enkelte, men helt pålidelige spor«²⁰². Denne rekonstruktion er måske diskutabel²⁰³, specielt hvis der sammenlignes med de øvrige tranehalsfigurer, hvoraf her i landet kendes endnu fire²⁰⁴, der knyttes sammen af andre fællestræk. Deres eventuelle rolle som afskrækkende vanitas- (forfængeligheds)figurer²⁰⁵, som karikaturer af landsknægte²⁰⁶, eller som led i en politisk satire²⁰⁷ lader sig ikke udlede på det forhåndenværende grundlag.

L.L. 1967

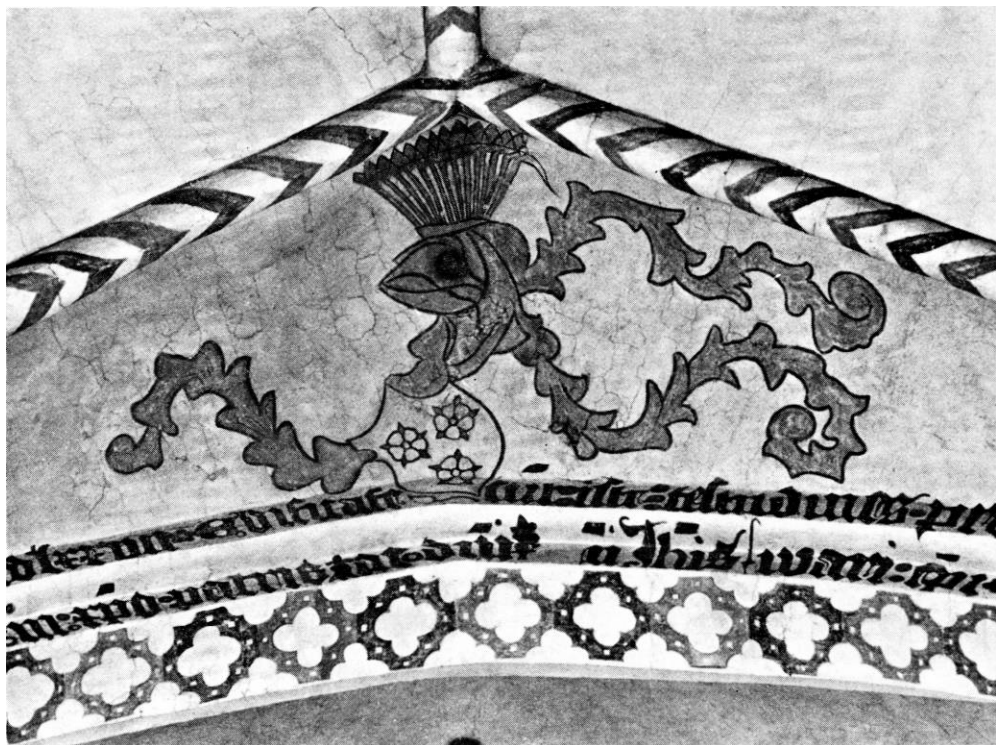

Ole Søndergaard 1923

Fig. 228 229. Midtskibet. Fantasirosetter i hvælvkapper. 228. I 3. fag fra øst, svdkappen (p. 432). 229. I 2. fag fra øst, nordkappen (p. 432). — Nave. Artificial rosettes in the severies of the vaulting. 228. In the third bag from east, the south severy. 229. In the second bag from east, the north severy.

Korsarmens vægmalerier må, ifølge våbnerne, dateres²⁰⁵ til tiden mellem dronning Elisabeths kroning 1515 og dronning Christines død 1521 og tillige til biskop Niels Clausens embedsperiode (til 1520), eller måske til Ove Billes allerførste år. For Niels Clausens medvirken taler det forhold, at bispens synes at have haft en speciel tilknytning til dekorationens hovedfigur, S. Christoffer, der måske endda har været hans værnehelgen. Et alter (nr. 7, p. 76) i bispens f(grav)kapel var viet denne helgen, der tillige optræder som hovedfigur på rygskjoldet på den pragtfulde korkåbe, som bispens skænkede domkirken (jfr. inventar-afsnit). Hertil kommer, at Århus-breviaret, trykt i stiftsstadens 1519, dels fejrer S. Christoffer med et helt rimofficium og to hymner, dels på en dato (27. juli), afvigende fra andre kendte (25. juli)²⁰⁸. Disse forhold synes at underbygge den opfattelse, at Niels Clausen har stået for motivvalget til vestvæggen. Imidlertid kan det ikke udelukkes, at korsarmens udmaling, der er udført i sammenhæng og af samme værksted, kan være fortsat efter Niels Clausens resignation 1520, og at det har været efterfølgeren Ove Bille — kongens tidligere kansler og derfor kongehuset nærstående — der har inspireret til udførelsen af sydvæggens dronningevåbner.

Værkstedet er, som ovenfor nævnt, det, der af Beckett²⁰⁵ samles under betegnelsen »Mikaelsmesteren«. Dette har ikke alene stået for arbejdet i søndre korsarm og på sydvestre og nordvestre korsskæringspiller (p. 427, 458) samt for den Mikaelsfigur (p. 394), der har givet værkstedet navn, men har tillige leveret arbejder ude omkring i stiftet.

L. L. 1967

Fig. 230. Midtskibet. 2. fag fra øst, østkappen. Biskop Jens Iversens våben og indskrift fra 1477 (p. 432). — Nave. Second bay from east, the east severy. Bishop Jens Iversen's coat of arms and inscription from 1477.

HVÆLVDEKORATIONER

MIDTSKIBETS SEKS STJERNEHVÆLV (jfr. fig. 110 og 115) har rimeligvis fået den enkle udsmykning lige efter deres opførelse og i takt med færdiggørelsen af hvert hvælv, ifølge indskrifter fra 1477ff. Arbejdet må være forløbet fra øst mod vest, hvilket fremgår såvel af ribbernes form (jfr. p. 245f.) som af deres bemaling, der viser en gradvis tillempning til ribbernes form. Sparremotivet, der passer godt til den spidsbuede ribbeprofil, afløses efterhånden af stregdekorationen, der bedre egner sig til den rundede profil²⁰⁹. Også farven skifter, idet den rødbrune-grå i øst suppleres med grønt i vest.

1923 foretog Søndergaard²¹⁰ en afrensning af hvælvene, hvorunder så store dele af den oprindelige dekoration afdækkedes, at man kunne rekonstruere den ensartede udsmykning på ribber og gjordbuer. Herved afsløredes, at man ved opmalingen under restaureringen 1867—69²¹¹ ikke havde taget hensyn til de oprindelige motiver, våbnerne i kapperne dog undtaget²¹². Ved istandsæt-

teisen 1898 var denne dekoration gentaget, dog noget varieret. Kun i de færreste tilfælde havde de tidligere restaureringer omfattet kapperne og de små, fantasifulde rammer om vandafløbshullerne her (jfr. p. 246).

Gjordbuerne har ensartet, skabloneret firpasmønster (jfr. fig. 114), dog veksellende i farver. Mens buerne mellem 1. og 2. samt 3. og 4. fag fra øst har skiftevis grå og rødbrune firpas, er de øvrige blot kontureret, enten grå skiftende med rødbrun, eller som mellem de tre vestligste fag med grønne konturer. Gjordbuen mellem 3. og 4. fag adskilte sig tidligere fra de øvrige ved på de nedre stykker at veksle mellem gult og gråt²¹³. Skjoldbuen i vest har et krydsmønster i gråt og rødbrunt (jfr. fig. 231). I alle hvælv undtagen det østligste er gjordbuen på de lodrette sider ledsaget af en ornamentfrise, bestående af krydsende rundbuer med prikker (jfr. fig. 231), rødbrune i 2. og 3. fag samt på 6. fags vestside, grønne på 5. og 6. fags vestside. 4. fag har til begge verdenshjørner en grøn siksak-bort. — Alle vandrette konsoller er rødbrune.

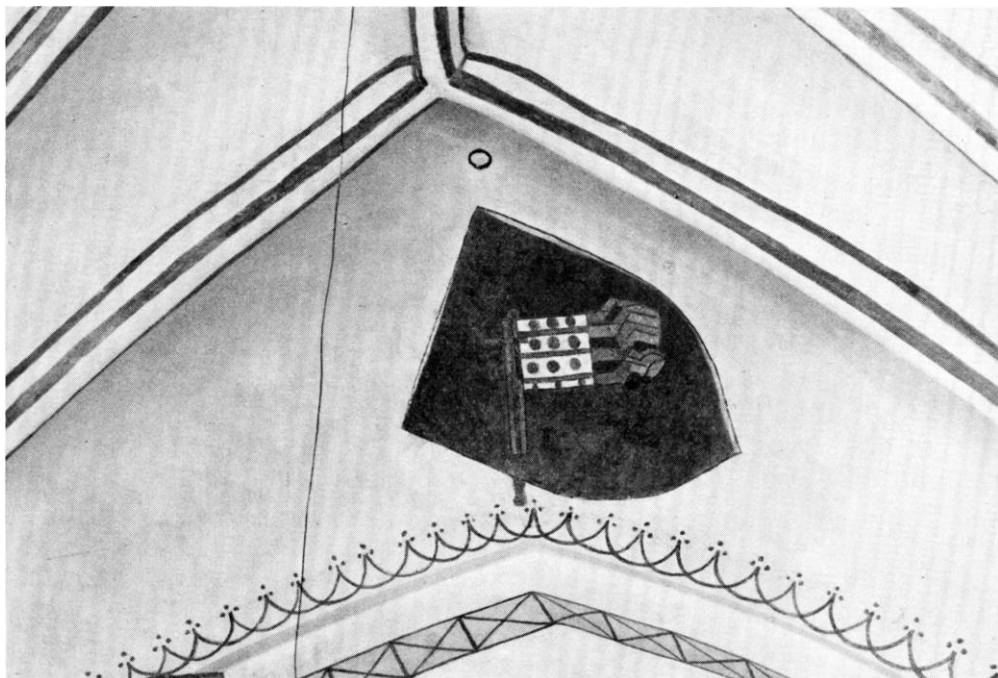
1. *fag fra øst*: De ydre ribber i stjernehvælvet og det lille, indre kors har sparremønster, det indre kryds sparrer med udtrukne spidser (jfr. korsarmene p. 434ff. og korets 4. fag p. 452), alt i rødbrunt og gråt²¹⁴. I østkappen biskop Jens Iversen Langes *våben*²¹⁵ (jfr. fig. 110), indridset i hvidtekalken, symmetrisk, med grønne dobbeltkonturer hvorimellem en rødbrun linie; de tre roser er rødbrune med grønne, mellemfaldende blade. Omkring de to afløbshuller i nord- og sydkappens vestre svikler ses enkle rammebemalinger i rødbrunt.

2. *fag fra øst*: Ribbemønstret som i 1. fag. I østkappen har biskop Jens Iversen markeret sin indsats ved anbringelsen af sit *våben* og *indskriften* (fig. 230): »An(n)o d(omi)ni Mcdlxxvii Edificate su(n)t iste testudines prouisione / venerabilis in c(hris)to patris ac d(omi)ni (...)ri Ih(ohann)is ivari ep(iscop)i arusi-en(sis)« (»i Herrens år 1477 blev disse hvælvinger bygget på foranledning af den ærværdige fader og herre i Kristus ... Jens Iversen, biskop i Århus«). Indskriften²¹⁶, på nyt pudslag, fornyet 1867ff.; våbnet rekonstrueret²¹⁷.

Midt i nordre kappe et rødbrunt og sort ornament om et rødt, kronet p²¹⁸ (fig. 229). I nordre og søndre kappes fire svikler ses rammedekorationer om afløbshullerne, i gråt, rødbrunt og grønt; de østre med rektangulære rammer kronet af pilespidser, de vestre med cirkler og streger.

3. *fag fra øst* (jfr. fig. 115): Kun sparremønster på stjernens lille, indre kors, alle øvrige ribber har ca. fem cm brede stregdekorationer på langs ad ribberne, alt vekslende i gråt og rødbrunt. Midt i østkappen en grå-rødbrun lilje²¹⁹, delvis rekonstrueret efter en tilsvarende på vestfagets østkappe. I nordkappens to svikler har hvælvhullerne rektangulære indramninger med tern eller krydser. I søndre kappes østsvikkel en fantasiroset²¹⁹ om afløbshullet (fig. 228) i gråt og rødbrunt²²⁰.

4. *fag fra øst* (jfr. fig. 115): Alle ribber afstribede gråt-rødbrunt, det indre

Ole Søndergaard 1923

Fig. 231. Midtskibet. 6. fag fra øst, vestkappen. Våben og fane (p. 433). — Nave. Sixth bay from east, the west severy. Arms and banner.

midtkors dog grønt. I østkappen et *Lange-våben*²¹⁹, symmetrisk, med grøn tovtstavramme. I nordkappens østre svikkel danner afløbshullet munden på et grønt og rødt, hornet fantasi-hoved, der blæser på sækkepibe og trompet (fig. 115). Over dette drøleri kontrasten, et rødt hjerte, hvori grønne minuskier: »inri«, med tre grønne nagler og et grønt spyd (nu uden skaft)²¹⁹. Motivet²²¹ er et vidne om den senmiddelalderlige dyrkelse af Jesu hjerte og blod (jfr. p. 406).

5. *fag fra øst*: Ribberne grønt afstribede som foregående, blot mangler midtkorset den midterste, grønne strib. I nordkappens vestre svikkel afdækkede (og overkalkede) Søndergaard 1922f. et primitivt tegnet *krucifiks*²²². Figuren, der kun var ufuldstændigt bevaret, manglede størsteparten af hovedet samt skulder og lændeparti. Det grønne korstræ på aftrappet fodstykke havde foroven skriftbånd med krydser til markering af bogstaver.

6. *fag fra øst* (fig. 231): Ribberne afstribede som 5. fag. I østkappen en lilje i grønt og rødbrunt som i 3. fags østkappe. På nordkappen en primitiv fremstilling af fablen om ræven og storken, den grå fugl kigger bagud efter den strithalede ræv²¹⁹ (jfr. fabelfremstillinger²²³ i sdr. og ndr. korsarm p. 436, 445). I vestkappen et symmetrisk *våben* (fig. 231), sortkontureret med grøn bund, og

i skjoldet, muligvis gennemstukket dette, en blegrød korsstav og lige ved siden heraf en *fane* med røde vimpler, hvoraf enkelte vender den hvide bagside frem. Den hvide flagdug er delt i fire striber, adskilt af gule linier, hver med tre røde kugler.

Østkappen har fået en sekundær bemaling, idet der tværs over den førnævnte lilje, på et kalklag, med en enkel, rød kontur er aftegnet et asymmetrisk skjold med lansehul. I skjoldets øvre part, delt i to felter, ses to ens, røde bomærker²²⁴.

SØNDRE KORSARMS FIRE KRYDSHVÆLV (fig. 232) har uensartet gjordbue- og ribbebemaling. Efter våbnerne i kapperne at dømme må udsmykningen være foregået fra nord mod syd, begyndt i Jens Iversens tid og afsluttet i Ejler Madsens, måske sideordnet med udsmykningen af korsskæringsfaget. De anvendte farver²²⁵ motiverer måske en formodning om, at dekorationen af søndre sideskib er fulgt efter hovedskibets.

Allerede 1863 synes Zeuthen efter prøveafdækninger at have haft rede på hovedtræk i gjordbue- og ribbedekorationen, hvorefter den senere opmaling er foretaget²²⁶. Også kappeudsmykningen er blevet afdækket under denne første opmaling²²⁷; genrestaureret 1923 under Søndergaard²²⁸.

Af *gjordbuerne* (jfr. fig. 232-234) har den 1. fra nord det fra midtskibet kendte firpasmønster i skiftevis rødbrun og grå farve, 2. bue skaktavl i hvidt og rødbrunt som på sideskibenes gjordbuer (p. 457). Den sydligste gjordbues dekoration svarer til korsskæringsfagets gjordbuer og til kappeornamentikken i søndre korsarms nordfag (jfr. ndf.). En 8-talsslyngnet ranke i grønt med sorte konturer udgår fra et rødt, kronet minuskel-g(?) nederst i vest²²⁹; i hvert slyng er der et blad eller en blomst i rødbrunt, grønt og gult. Midt på buens vestre del ses Marias initial over et lille skriftbånd, en brunkronet, grøn minuskel: m, gennem hvis stave en brun pil er flettet²¹⁹ (jfr. korsskæringsfagets vestre gjordbue p. 438).

De ensprofilerede *ribber*, spidse, men retkantede på det inderste stykke, har i de to nordligste fag et sparremønster med udtrukne spidser (som i midtskibets to østligste fag p. 432, nordre korsarms p. 442 og i korets 4. fag p. 452), i gråt, hvidt og rødbrunt. 3. fag fra nord²³⁰ har grønne streger på ribbernes yderste stykke, rødbrunt og grønt på hele undersiden af det inderste stykke, svarende til midtskibets vestligste fag p. 433 og koromgangen p. 453. 4. fags ribbedekoration er korte sparrer alene i rødt.

1. *fag fra nord* (jfr. fig. 232): I nordkappen biskop Jens Iversen Langes hjelmede *våben*²³¹ med rankeudløbere, hvorpå trompetblæsende mænd, svarende til dekorationen i nordkappen i nordre korsarms 4. fag p. 444 og i korsskæringsfagets nord- og sydkapper p. 441. Megen gul farve er anvendt i dette hvælv²³², således på hjelm og hjelmklæde, i rankerne ligesom på mændenes dragter. På hjelmklæde, sko og huer er tillige brugt rødt og grønt.

Ole Søndergaard 1923

Fig. 232. Søndre korsarm. Udsnit af de tre nordligste hvælvfag, set fra syd (p. 434 -436). —
South transept. Section of the three north bays, seen from south.

L. L. 1969

Fig. 233. Søndre korsarm. 3. fag fra nord, nordkappen. To scener fra fabeln om ræven og gæssene (p. 436). — South transept. Third bay from north, the north severy. Two scenes from the fable of the fox and the geese.

I sydkappen to affronterede, nok en del forvanskede, dyr adskilt af vase rned fantasiblomst²³³ (fig. 261). Til den ene side en gul løve med rødt i manken; det andet dyr er ubestemmeligt (en hest?), med røde øren, brun manke, grønt halsbånd samt rød og grøn hale bundet op i en knude som på enhjørningerne i 3. fag²³⁴. Dyret holder med den ene fod på et grønrødt blad, en lysrød fjerduk ses foran. Vasen, med rødbrunt, grønt og gult i blomsten, som kors-skærfagets.

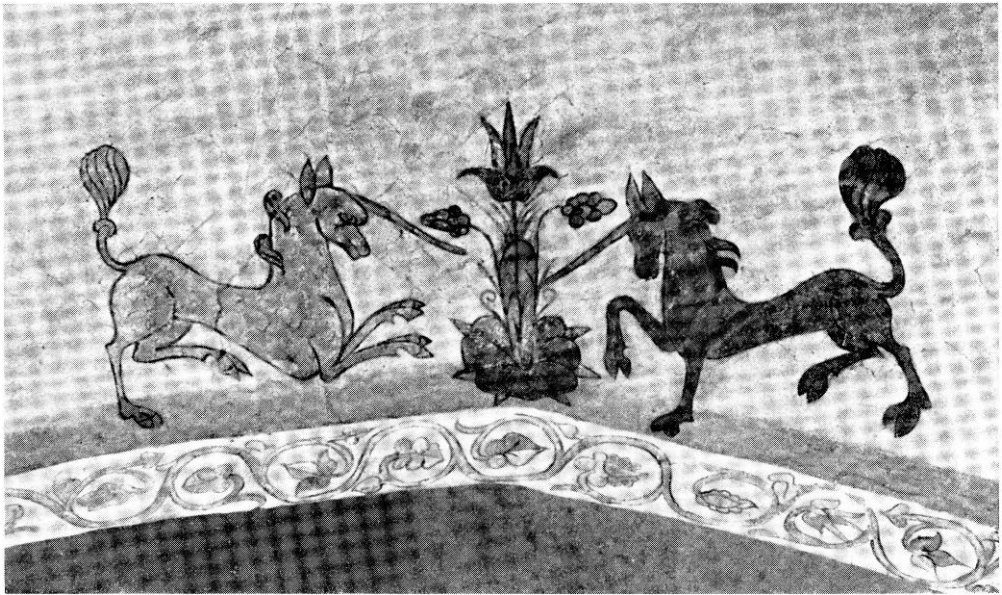
2. fag fra nord (jfr. fig. 232): 1 nordkappen *stiftsvåbnet*, et gult skjold²³⁵ i rød og grøn ramme og med sorte konturer. Korsfanens tre vimpler er gul, grøn og rød (jfr. fanen i midtskibets vestfag fig. 231).

I sydkappen biskop Ejler Madsen Bølles rekonstruerede *våben*²³⁶ omtrent som det i nordre korsarms 4. fag (p. 445). Skjoldet har grå bund for de hvide og grønne bølgelinier, hjelmen er gul med grønne vinger (hvorimellem to røde fjer) som hjelmtegn, og hjelmklædet gult, rødbrunt og grønt.

3. fag fra nord (fig. 233): I nordkappen ses motiver fra den populære fabel om ræven, der hænges af gæssene og en ræv, der forfølges af hunde²³⁷.

I sydkappen to affronterede enhjørninger²³⁸ adskilt af fantasiblomst²³⁹ (fig. 234); den ene gul, den anden mørkebrun, blomsten grøn og rødbrun.

4. fag fra nord: Ingen kappedekorationer bevaret, men ved restaureringen 1923²⁴⁰ fandtes toppen af en fantasiblomst samt rosetblade i grønt, gult og

L.L. 1967

Fig. 234. Søndre korsarm. 3. fag fra nord, sydkappen. To enhjørninger (p. 436). — *South transept. Third bay from north, the south severy. Two unicorns.*

rødbrunt, i udførelse som i 1. fags sydkappe og de to kapper i nordre korsarms 4. fag fra nord (p. 444).

KORSSKÆRINGSFAGETS STJERNEHVÆLV (fig. 235) har samme ribbeform som midtskibets to østligste fag og korets vestligste og dekorationer af tilsvarende art (jfr. p. 432). Udsmykningen er ifølge årstallet 1480 påbegyndt under biskop Jens Iversen og efter våbnerne at dømme afsluttet under efterfølgeren Ejler Madsen (1482—90) for senere under Niels Clausen (1490—1520) at blive »moderniseret«.

Allerede 1862 foretog Zeuthen en prøveafdækning, hvorved østkappens ældste Dommedagskristus afsløredes²⁴¹ (jfr. ndf.). Søndergaards restaurering 1921—23²⁴² vanskeliggjordes af den tidligere, unøjagtige opmaling²⁴³. Konturerne stod efter afdækningen ret svage, men figurernes afgrænsning var dog markeret ved den oprindelige farvepålægning. Flere detaljer var helt forsvundne, men rekonstrueredes efter tidligere opmaling. Hovedfarverne er grønt, rødt²⁴⁴ og lidt gult; den røde farve spiller ifølge restaurator mange steder over i en dødenkopagtig tone, der kunne tyde på en senere overmaling.

Gjordbuernes rankebemaling knytter sig nøje til dekorationerne i fagets nord- og sydkappe, til søndre korsarms sydligste gjordbue (p. 434) samt til kappeudsmykningerne i søndre korsarm (p. 434 ff.) og nordre korsarms 4. fag (p. 445).

Østre gjordbue har nederst lige over pilleprofilet både i syd og nord en mands-

figur²⁴⁵ med et knækket skriftbånd i rødbrunt og grønt, det nordre med rester af minuskier. Den nordre figur er kun dårligt bevaret, den søndre figur²⁴⁶ (fig. 262) er iført rødbrun vams med grønne kanter og bælte og har røde hoser med grøn stribe og grønne snabelsko²⁴⁷.

Den vestre gjordbues rankeornamentik er rigere og fyldigere i nordre del end i søndre, hvor ranken tillige er helt rødmalet. Forneden i nord udgår ranken fra munden af et rødbrunt, springende dyr²¹⁹ (sml. dyret i nordre korsarm (p. 443)). Under dyret en grønmalet, rødt-hvidt kontureret minuskel: p med forkortelsesstreg over (jfr. rosetten i midtskibet, p. 432). Mod buens issepunkt løber ranken ud i en blomsterstilk (jfr. fig. 240), hvorpå en lille, rødklædt mand med grønne sko, men uden hoved rider (jfr. søndre korsarms nordligste fag p. 434). Han støtter sig til en stilk, hvis bæger omslutter et Maria-initial, et grøn-kronet, rødt minuskel-m (jfr. søndre korsarm p. 434 og østre kappe ndf.); til rankens anden side løber en kvist og et bånd ud i et rødt minuskel-n. — På gjordbuernes kanter er der malet mursten (jfr. fig. 240) i samme lyse, røde farve som i nordre korsarm²⁴⁸ og med hvide fuger.

Ribberne, der sikkert er den del af hvælvet, der først er blevet dekoreret, har lange sparrer på diagonalribberne, i øvrigt korte, alle malet med rødgult, gråt og hvidt²⁴⁹. Melleumrummet mellem ribberne er smykket med Lange-slægtens roser, røde, med grønne blade (jfr. bølgeranken på hvælvets nordkappe p. 441)²⁵⁰. Til denne første bemaling horer antagelig også den siksakprydede ramme i rødt og gråt (jfr. fig. 240) omkring de to store, runde hvælvhuller, der muligvis har haft en liturgisk funktion (jfr. p. 255).

Østkappen har den mest komplicerede udsmykningshistorie. Midt i kappen en Dommedagskristus, nymalet 1923, der har afløst tre ældre figurmalerier; i syd ses et Bølle-våben og i vest årstallet 1480 over stiftsvåbnet; nederst i sviklen sammenflettede minuskier: m og p.

I den ældste hvælvudsmykning, udført under Jens Iversen, har *Dommedagskristus* (fig. 236) indtaget den centrale plads, lige over gjordbuen, men noget trykket af hvælvhullet ovenover. Figuren har haft en ret kraftig overkrop i forhold til underkroppen, hvis nøgne, sidestillede ben er synlige over knæene, fordi den grønne kappe falder lige ned til hver side herfor. Også den lille jordkugle er grøn. Hænderne holdtes oprakt foran brystet, med tydelige naglegab. Ansigtet var malet i trekvartprofil med grove, næsten karikerede træk (stor, skæv næse), beslægtet med figurerne i nordre korsarms 4. fag (fig. 244). Omkring hovedet en korsglorie og fra munden sværd og lilje, den sidste med en grøn fantasiblomst af samme art som i det ovenfor omtalte og i enhjørningsmotivet fig. 234. Den hestekoformede regnbue var grøn, rød og hvid.

Ved restaureringen 1923²⁵¹ fandtes imidlertid endnu et figurmaleri (jfr. fig. 436) liggende lige oven på det oprindelige, uden mellemliggende hvidtelag. Det

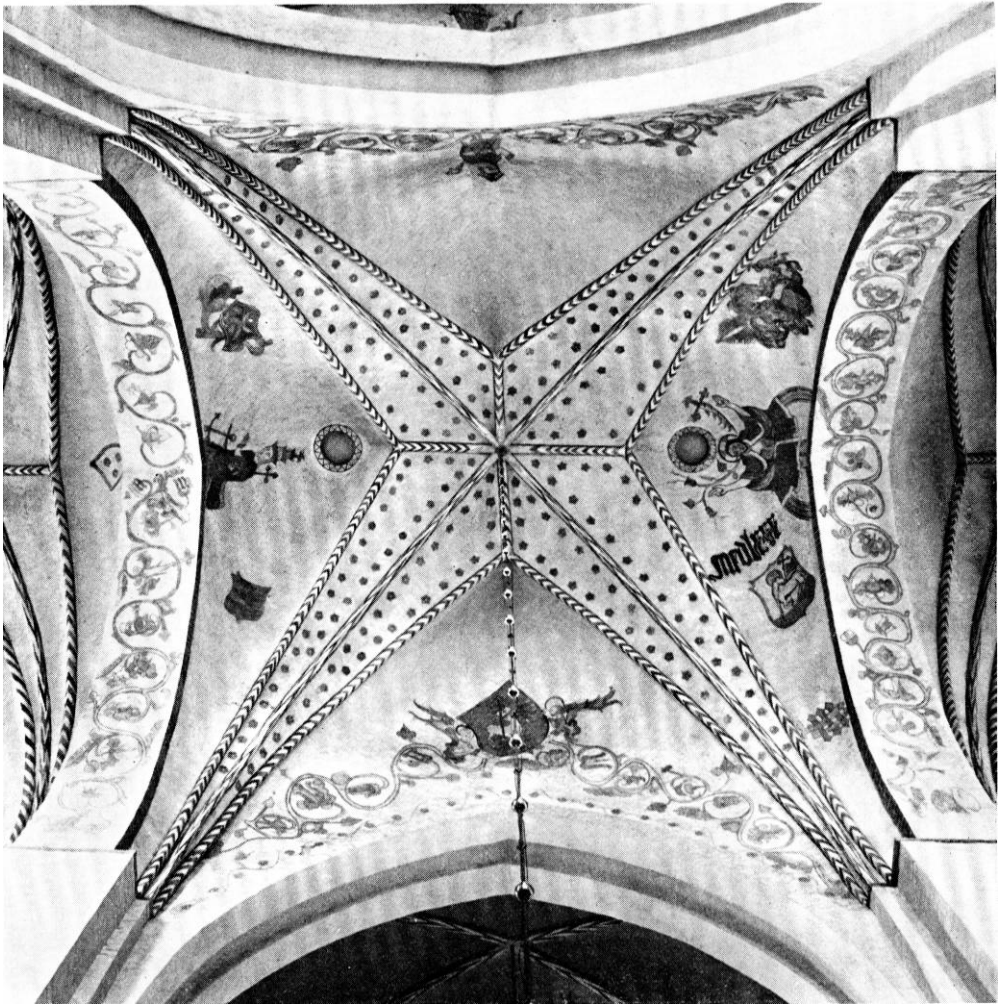

Fig. 235. Korsskæringens hvælvfag (syd opad) (p. 437). — *Vaulting bays of crossing (south upwards).*

er rimeligvis udført forholdsvis kort tid efter det første, enten i biskop Bølles tid eller måske snarere under Niels Clausen, da denne ændrede og supplerede udsmykningen i korpolygon og kor og tilføjede sit eget våben i korsskæringsfagets vestre kappe (jfr. ndf.). — Omkring Kristi glorie og delvis ragende ind over hvælvhullets kant afdækkedes en større glorie. Til heraldisk højre for figuren fandtes et Kristushoved²⁵², i vandret stilling, med tornekrone og glorie. Nederst ved figurens fod sås et folderigt gevandt og ved figurens anden side et stort, skråtstillet kors (holdt af?) en engel, hvoraf hovedet og den ene vinge, i grønt og okker, skelnedes. Her er sandsynligvis tale om en pietà-fremstilling mere end om en »nådestol« med liggende Kristus²⁵³.

Ole Søndergaard 1923—25

Fig. 236. Korsskæringens hvælvfag. Ostkappen, under afdækningen. Rester af de to ældste scener ses: Kristus som verdensdommer og pietà(?) (p. 438). — *Vaulting bays of crossing. The east severy, during the time of stripping. Remains of the two oldest scenes show: Christ as Judge of the World and Pietà(?).*

Efter Zeuthens prøveafdækning 1862²⁵⁴, der øjensynligt har fjernet det meste af den formodede pietà, fremkom den oprindelige, »rå« Dommedags Kristus, som Søndergaard og Mogens Clemmensen beskrev den²⁵⁵ (efter anden afdækning), i hvert fald erstattedes den, i samråd med Nationalmuseet, af en nymalet Kristus med udbredte arme²⁵⁶.

Rimeligvis samtidig med den første dommedagsfremstilling er i nordre svikkel malet årstallet 1480 med kraftigt optrukne minuskier²⁵⁷. Herunder ses det hårdt restaurerede *stiftsvåben*. Korslammet, der ser bagud, har korsglorie i modsætning til domkirkens øvrige stiftsvåbner. Fanen har grå og røde vimpler. Nederst i samme svikkel tre røde minuskel-stave (et m?), hvorigennem der på tværs er flettet et grønt p (jfr. søndre korsarm p. 438).

I søndre svikkel ses et hjelmet *Bølle-våben*²⁵⁸, rimeligvis udført da bispem, Ejler Madsen, fortsatte bemalingen efter Jens Iversens død 1482. Det synes noget forvansket af (måske tidlige) opmalinger²⁵⁹.

I *nordkappen* ses stiftsvåbnet²¹⁹ (fig. 239) holdt af to engle og med kraftige

Ole Søndergaard 1924—25

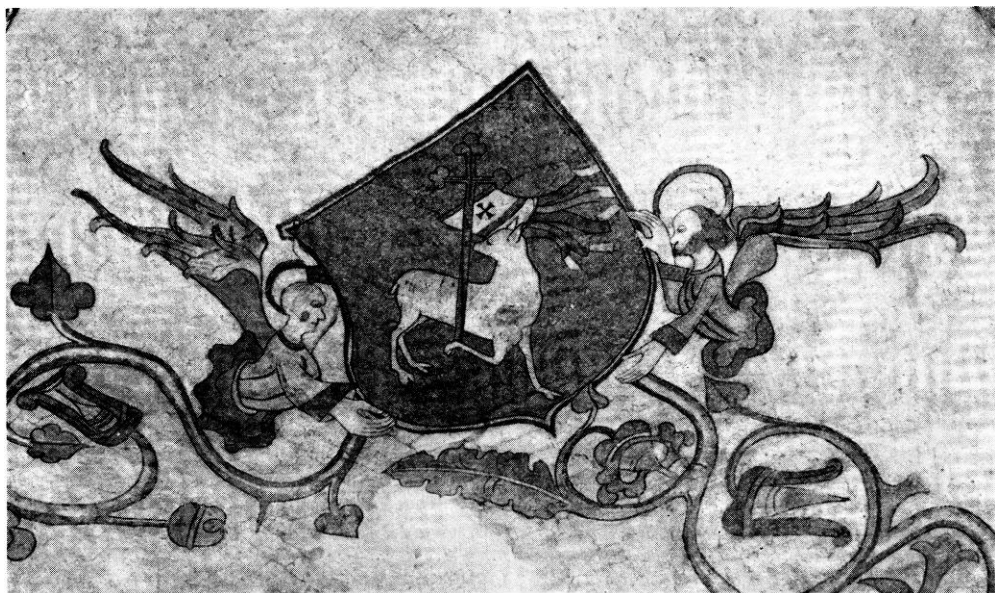
Fig. 237—238. Koret. Næstøstligste gjordbue, nordre del. Vrængehoved. 237. Under afdækningen. 238. Efter restaureringen (p. 446). — *Chancel. Reinforcing rib second from east, north part. Grimacing face. During the time of stripping and after restoration.*

rankeudløbere svarende til gjordbuernes, forneden udgående fra nu deformerede dyregab (jfr. søndre kappe). Lige over buen løber en spinkel, grøn ranke med Lange-roser (jfr. p. 438). Det rødrandede skjold har, på grøn bund, et hvidt lam med rød og hvid korsfane. De glorificerede engle, der sidder til livet i skybræmmer (eller blomsterkalke?) har hvide dragter med gul skygning og grønne ærmeopslag; vingerne er grønne og gule. Den ene har endda rødgult hår og skæg²⁶⁰. Figurerne er kraftigt optrukne både i farve og konturer.

I *sydkappen* står en velsignende biskop med stav på en bølgeranke (som ovennævnte), der udgår fra et dyregab. Figuren er rekonstrueret efter forrige opmaling²⁶¹; grønne og røde farver.

I *vestkappen* knæler domkirkens værnehelgen, pave Clemens (fig. 240), med rød-grøn-gul tiara, stav med enkelt kors(!) og rekonstrueret anker, nok delvis forvansket ved restaureringen. Ansigtet havde tidligere rød kindplet og rødt i brynene; kjortelen grøn, kappen rød.

På hver side af paven er senere, i Niels Clausens funktionsperiode, malet to *våbner*, mod syd bispens med rester af hjelmklædet (jfr. fig. 240), mod nord Present-våbnet, hans mødrene, nu uden hjelmklæde. Farverne i Niels Clausens skjold er: hvide detaljer på sort bund, rød og hvid kant, grønt og violet-rødt klæde, Present-våbnet har røde bjælker på gul bund og sølv eller grå

L. L. 1967

Fig. 239. Korsskæringens hvælvfag. Nordkappen. Stiftsvåbnet (p. 440). — *Vauling buys of crossing. The north severy. The coat of arms of the diocese.*

kugler på gul bund. Våbnerne antagelig opmalet endnu i renæssancetiden²⁶².

NORDRE KORSARMS FIRE KRYDSHVÆLV (jfr. fig. 124) er udsmykket under eet, antagelig samtidig med hvælvslagningen (jfr. p. 255), ifølge indskrift fra 1487 under biskop Ejler Madsen Bølle, hvis våben også er afmalet her. Arbejdet synes begyndt i faget nærmest korsskæringen og fortsat mod nord.

Istandsættelsen 1867—69²⁶³ har tilsyneladende her været varsommere end ellers, men under Søndergaards restaurering²⁶⁴ afdækkedes flere malerier. De geometriske ornamenter er udført på grundlag af dybe indridsninger, der ikke er anvendt ved de friere tegninger. Farverne er gråt, grønt og rødbrunt, sidstnævnte en lysere, mere gulagtig brændt lysokker end midtskibets, samt lidt gult.

Gjordbuerne har firpasmønster i vekslende farver som i midtskibet. På de to nordligste buer er firpasset farveudfyldt, den første gråt vekslende med rødt, den anden rødt med grønt. I tredie gjordbue fra nord er firpasset kontureret skiftevis med rødt og gråt. Langs nordsiden af 2. gjordbue løber den fra midtskibet kendte frise med krydsende rundbuer i gråt og rødt med prikker.

De spidse *ribber*, retkantede på det inderste stykke, har overalt et sparremønster med udtrukne spidser (jfr. p. 434) i gråt, rødbrunt og hvidt.

1. fag fra nord: I nordkappens østlige del en geometrisk bladroset²¹⁹ i grønt, sammensat af småblade, der tilsammen danner syv mindre rosetter, alt omgivet af sekstunget ramme²⁶⁵. I kappens vestlige del ses resterne af en 1923 frem-

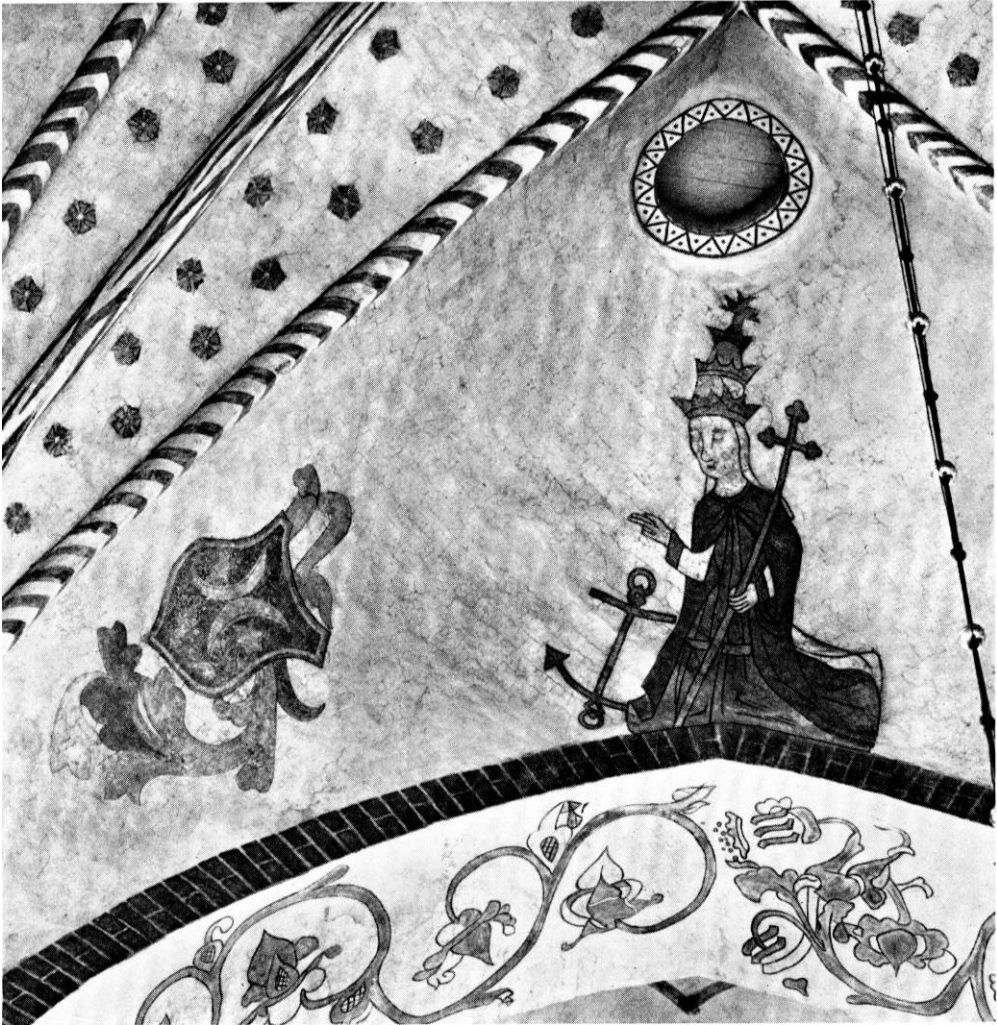

Fig. 240. Korsskæringens hvælvfag. Vestkappen. Biskop Niels Clausens våben og domkirkens værnehelgen S. Clemens (p. 441). — Vaulting bays of crossing. The west severy. Bishop Niels Clausen's coat of arms and St. Clement, the patron saint of the cathedral.

draget, nu næsten ukendelig hjort, hvis ene finttegnede bagben forbinder sig med en grøn ranke med småfrugter og druer²⁶⁶. I vestkappens nordsvikkel et rødt firpas om afløbshullet.

2. *fag fra nord*: I vestkappens nordsvikkel samme ornament om afløbshullet som i 1. fag, overkalket er derimod en tilsluttende stregbuket med mange grå og røde blomsterklaser, der afdækkedes 1923²⁶⁶. I østkappens nordsvikkel er afløbshullet indrammet af seks røde spydblade med prikker (jfr. midtskibets 2. fag, nordkappen, p. 432).

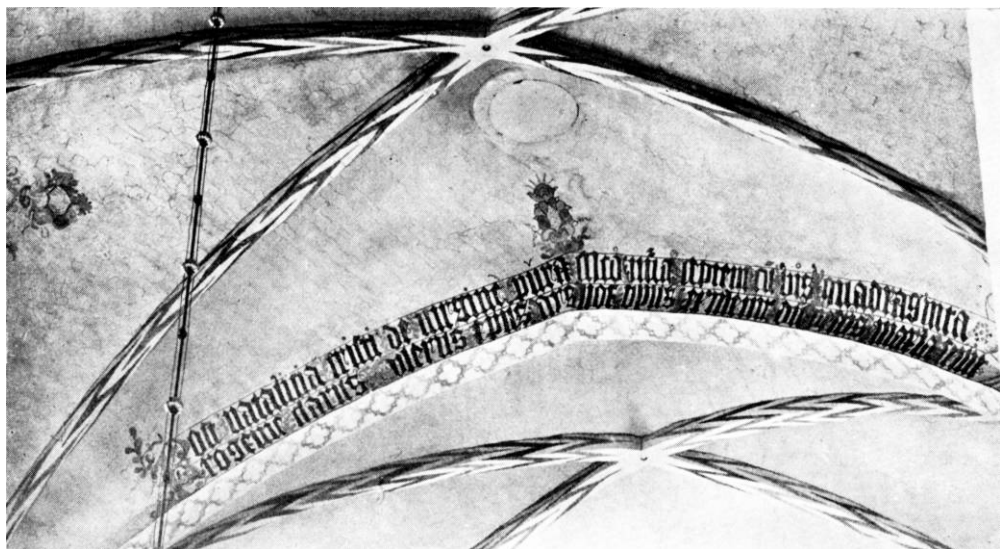

Fig. 241. Nordre korsarm. Udsnit af de to midterste hvælvfag, med biskop Ejler Madsens indskrift 1487 i 3. fags nordkappe (p. 444). — North transept. Section of the two middle vaulting bags with bishop Ejler Madsen's inscription 1487 in the north severny of the third bag.

3. *fag fra nord* (jfr. fig. 124): 1487. I nordkappen lige over gjordbuen er malet den betydningsfulde *indskrift*²⁶⁷ (fig. 241), der dannes af to hexameterpar: »Post natalicia(m)²⁶⁸ cristi de uirgine pura Med an(n)o septem cu(m) bis quadraginta / Progenie clarus Eylerus ep(iscop)us²⁶⁸ ar(usiensis)²⁶⁸ hoc opus expleuit du(m) pestis maxi(m)a seuit« (»efter Kristi fødsel af den rene jomfru 1400 år og syv tilligemed to gange fyrre fuldendte den berømte Ejler biskop af Århus dette værk, da den voldsomme pest rasede«). I de sorte minuskier er der røde og grønne initialer, pyntebogstaver inde i teksten og bladskilletegn. Over indskriften, der blev afdækket før 1867²⁶⁹, en kolbeblomst i grønt og rødbrunt. 1947—48 opmaledes indskriften, der indeholder fejl og unøjagtigheder.

I øst- og vestkappens nordre svikler ses vrængemasker omkring afløbshullet, i øst en sorttegnet djævlemaske med horn og åbentstående mund, i vest et skægget mandshoved med dyrerøen og grønkantet, rødpuddet hue, der ender i lang snip med dragehoved. Midt i kappen en stor, geometrisk figur i grønt, gråt og rødbrunt, bestående af et midthjul, hvis omkreds skæres af seks småcirkler, der atter forbindes af vinkelspidser (fig. 242). Herfra vokser småblade og to større blomster²⁷⁰.

4. *fag fra nord*: I nordkappen (fig. 244) en stor fantasiblomst²⁷¹ (som i søndre korsarms nordligste fag) i rødt, grønt, sort og gult²⁷²; den flankeres af skråtstillede skjolde og halvfigurer af unge, spidsnæsedede mænd i gule og hvide kof-

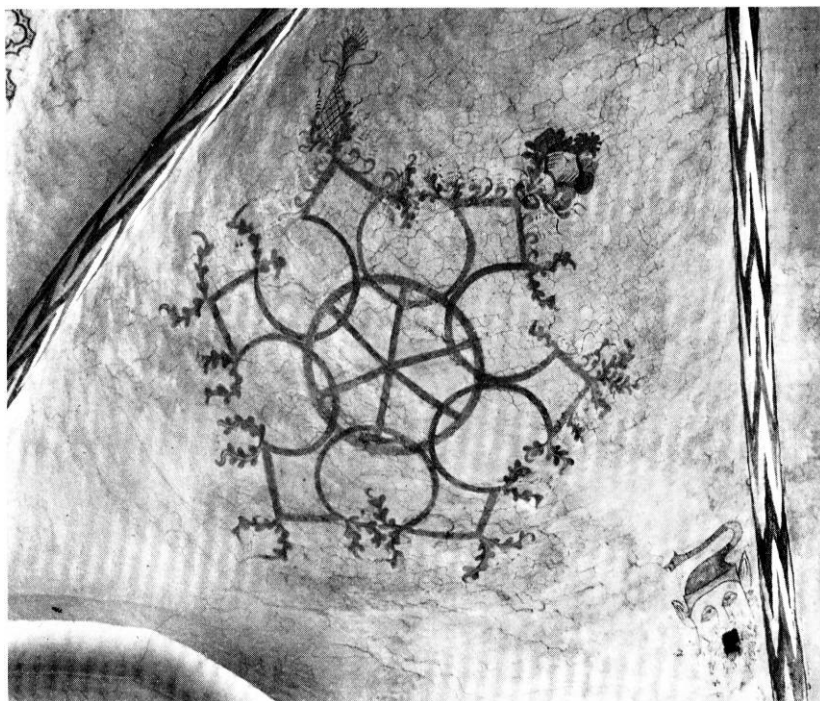

Fig. 242. Nordre korsarm. 3. fag fra nord, vestkappen. Geometrisk figur og vrængemaske (p. 444).
— North transept. Third bay from north, the west severy. Geometrical figure and grimacing mask.

ter, der mod gjordbuen afsluttes af skyer. På hovedet har de højpuldede, rødbrune hatte som S. Antonius (p. 412). Skjoldene har på gul bund en sort minuskel: den vestre et »n«, den østre et »u« eller »v«²⁷³. I samme kappes vestre svikkel en rest af decorationen om et afløbshul, et firpasmotiv²⁷⁴.

Midt i østkappen en lille, rød ræv med en gås slynget op over ryggen²⁷⁵ (sml. p. 433 og 436). I kappens søndre svikkel er omkring afløbshullet et firpasmotiv kronet af syv stilkede blomster med trefligede blade, skiftevis med grå konturer og rød udfyldning²⁷⁶.

I sydkappen (fig. 243) biskop Ejler Madsen Bølles *våben* flankeret af to rovfugle med skriftbånd i næbbet²⁷⁷. Skjoldene har hvide og grønne bølgelinier på sort bund, hjelmen er gul med grønne ørnevinger som hjelmtegn. Det flagrende hjelmklæde er nærmest hjelmen samlet med et firbladpyrdet bånd. De rødbrune fugle (Bølle-våbnets ørne?), med grønt bånd om halsen, holder skriftbånd med galt opmalede minuskier, hvoraf brudstykker af plattyske indskrifter (valgsprog?) kan læses efter restaureringsfotografier: 1) »myt nodt schaltt wesen mylve(?) der vy.....«, 2) »... yn.. de jeder(?) nahen(?) groten armod«. Hele ornamentet var afdækket tidligere.

Hvælvet over nordre korsarms galleri (jfr. p. 256) har en ribbebemaling svarende til hvælvene ovenover, et sparremønster med udtrukne spidser i gråt, hvidt og rødbrunt. I nordkappen og bredende sig ned på væggen herunder ses et rekonstrueret *Bølle-våben*, i grønne og orange farver²⁷⁸.

KOR OG- POLYGONHVÆLV (fig. 134—135). De lire stjernehvælv i koret og kor-polygonens halve stjernehvælv er, at dømme efter både ribbernes form (jfr. p. 274) og den anvendte dekorations art og forløb, udført som sidste led i dom-kirkens store hvælvslagningsproces, men rimeligvis delvis samtidig med udsmykningen af nordre korsarm.

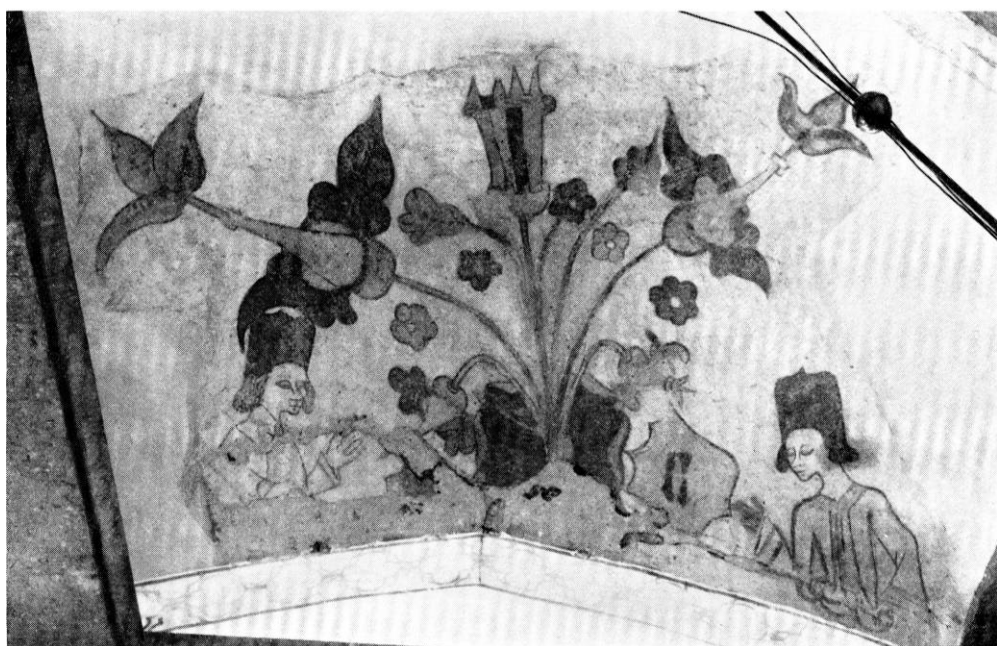
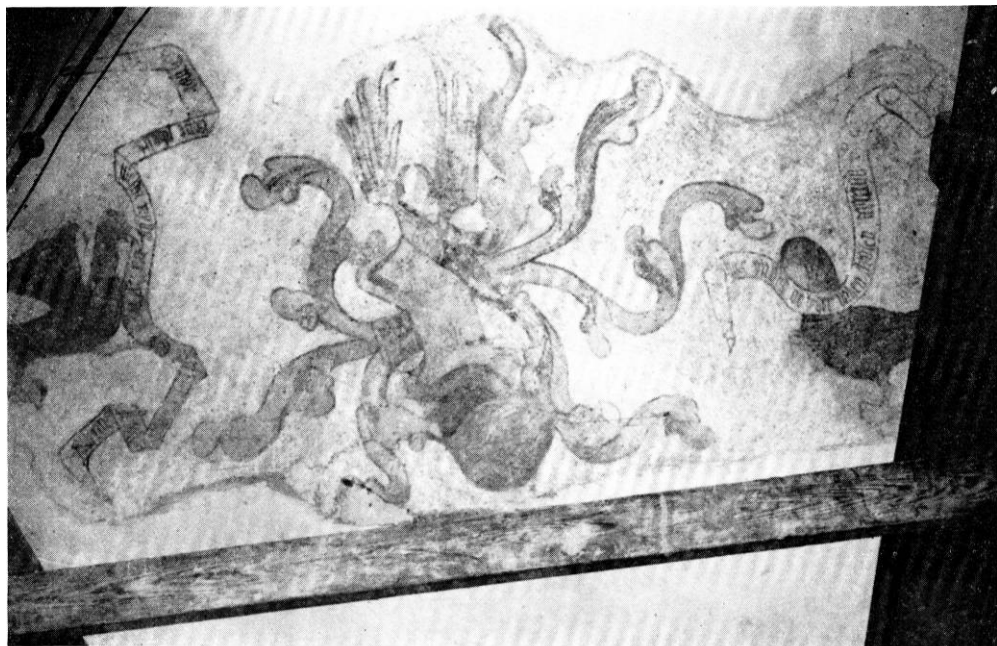
Hvælvslagningen og den dermed formodentlig umiddelbart efterfølgende dekorering synes her at være foregået fra vest mod øst, men i forskellige etaper (jfr. nedenfor). Biskop Jens Iversens storstilede udvidelsesprojekt må være afsluttet med østhvælvet, hvor hans *†våben* anbragtes, kort før opstillingen 1479 af den af ham skænkede altertavle (jfr. inventar-afsnit). Gjordbue- og ribbe-dekoration synes først at være afsluttet under efterfølgeren, Ejler Madsen Bølle. Anbringelsen af dennes våben i korets østligste fag sammen med bl.a. kongens indicerer, at denne del er udført omkring 1482, og altså før bispens lod male sin »afslutningsindskrift« i nordre korsarm (p. 444).

Denne enkle udsmykning af korets hvælv og specielt polygonen blev i 1500-tallets begyndelse beriget af biskop Niels Clausen, der tillige placerede sit våben i korets næstvestligste fag (jfr. nedenfor) og lod foretage flere ændringer, bl.a. i korsskæringsfaget (p. 441).

Århus' sidste katolske biskop, Ove Bille, indskrænkede sig til at anbringe sit våben på hvælvet i vestligste korfag.

De første restaureringer af korets kalkmalerier havde nærmest karakter af nymalinger med en ranke- og bladornamentik, der hvilede på enkelte blottede elementer i østafsnittet, som så blot kopieredes vestover²⁷⁹. Over gjordbuen mellem 1. og 2. fag maledes restaureringsårstallene 1867—1871 (fig. 176). Maler N. C. Nielsens nu overkalkede navn på arkaden mellem østre korfag og nordre koromgang vidnede om opfriskningen 1897²⁸⁰. »RENOV. 1924« på østligste gjordbue markerer Ole Søndergaards restaurering, ved hvilken der af-dækkedes ganske andre motiver end de hidtil opmalede.

Korets tre *gjordbuer* bærer en ensartet rankeornamentik, hvor ensfarvede grå og rødbrune ranker slynger sig i ottetalsform med sideskud i grønt-sort, sort-rødbrunt eller grønt-rødbrunt. Den næstøstligste gjordbues slyng indkredser varierende kolbeblomster samt enkelte dyr og bogstaver, men store dele er rekonstruktion²⁸¹ efter den bedre bevarede nordside. Nederst i syd fandtes et velbevaret mandshoved²⁸² (fig. 237—238) med gule og sorte konturer og detaljer, den skæve vrængemund dog med grønt, pupillerne med en rød prik; ved op-malingen har en krave nærmest antaget form af dyrepoter!

Ole Søndergaard 1923

Fig. 243—244. Nordre korsarm. 4. fag fra nord; under restaureringen. 243. Sydkappen. Biskop Ejler Madsens våben. 244. Nordkappen. Mænd med bogstavskjolde og fantasiblofst (p. 444f.).
North transept. Fourth bay from north; during restoration. 243. The south severy. Bishop Ejler Madsen's coat of arms. 244. The north severy. Men with lettered shields and artificial flower.

Fig. 245. Nordre sideskib. 3. fag fra øst, sydkappen. Helgenfigur i blomsterkalk (p. 459). — *North aisle. Third bay from east, the south severy. Figure of a saint in the calyx of a flower.*

Af gjordbuens nordre del²¹⁹ var de seks øvre krumninger med blomster bevaret (fig. 246). Lige under buetoppen er med gråsorte majuskler malet »PH« (jfr. korets østfag). I rankeslyngene herunder veksler gulbrune figurer med blomster: øverst en hare med skriftbånd hvorpå minusklerne »pax no[bis]« (fred med os); dernæst en gris på hvis skriftbånd »ave maria« og på hver side af den majusklerne »P G« og nederst en vildmand²⁸³, hvis løftede hånd er forsvundet sammen med skriftbåndet. Resten herunder er nymaling.

På næstøstligste gjordbue, lige over pilleprofilen i nord, er malet en mand (nu uden hoved) gående i et let bakket terræn; under højre arm noget der figurer en stige. Kun svage farvespor og konturer i lys-rødt var bevaret²⁸⁴. På buens sydside sidder en lille, langhalset fugl, grøn og med rødt næb. Dens tilstedeværelse har antagelig inspireret arkitekt Walther²⁸⁵ til at foreslå anbringelsen af flere »christelige Symboler« her, men man har nøjedes med en hane, der senere fjernedes.

Korpolygon og 1. korfag fra øst (fig. 135). Ribberne er dekoreret med fire forskellige motiver, i polygonen i farverne dodenkop, lyst rødbrunt og gråt, i korfaget tillige i grønt og gult. Hovedparten bærer varierende ranker, på korfagets diagonalribber er dog malet røde småblomster²⁸⁶ på det inderste, retkantede stykke; et tidselmønster ses på polygonens gjordbueribber og de to diagonalribber. Ifølge restaurator²⁸⁷ var enkelte partier velbevaret, men størsteparten, især på nedre halvdel, måtte fornys.

Eig. 246. Koret. Parti af næstøstligste gjordbue med tilstødende ribber, nordre del. Ranker og figurer (p. 448). — Chancel. Part of reinforcing rib second from east with adjoining ribs, north part. Vines and figures.

I korpolygonens tre kapper ses *Kristus som verdensdommer* mellem menneskenes forbedere, *Maria* og *Johannes*, fra 1500—1525.

Figureerne er lige høje; i øst sidder verdensdommeren (2,23 m høj) på regnbuen (rødbrun-gul-grøn) med fødderne på jordkuglen, der er fejlrestaureret lirdelt i stedet for tredelt. De oprakte arme²⁸⁸ fremviser de blødende naglegab; også fra sidevunden vælder blodet frem. Kroppen er gulbrun, hår og skæg rød-gult. Den gule kappe er grønmønstret med gråsort inderside; sværd og lilje stikker frem bag den gule glorieskive. I den stærkt ødelagte hvælvkappe iagt-

Fig. 247. Korpolygonens nordkappe. Maria som menneskenes forbeder (p. 450). — *North severity of polygon of chancel. Mary interceding for humanity.*

toges under restaureringen²⁸⁹ ved Kristi fødder tre cirkler, vistnok med fem blade i hver cirkel (fig. 260), der må tolkes som bisp *Jens Iversen Langes våben*, der her måtte have en naturlig plads i kirkens hovedakse for at markere hvælvenes og deres maleriers ophavsmand (jfr. p. 446).

Store murreparationer²⁹⁰ og nyere overkalkninger har ødelagt scenerne under regnbuen; her sås til venstre en engel med gule vinger og en nøgen sjæl i hver hånd (fig. 263). Til højre de fordømte, djævle og døde, der står op af graven.

I nordre kappe knæler den plumpe, 2,3 m høje Maria (fig. 247), der viser sønnen det bryst, der har næret ham. Hun er iført en gul kjole og rødviolet

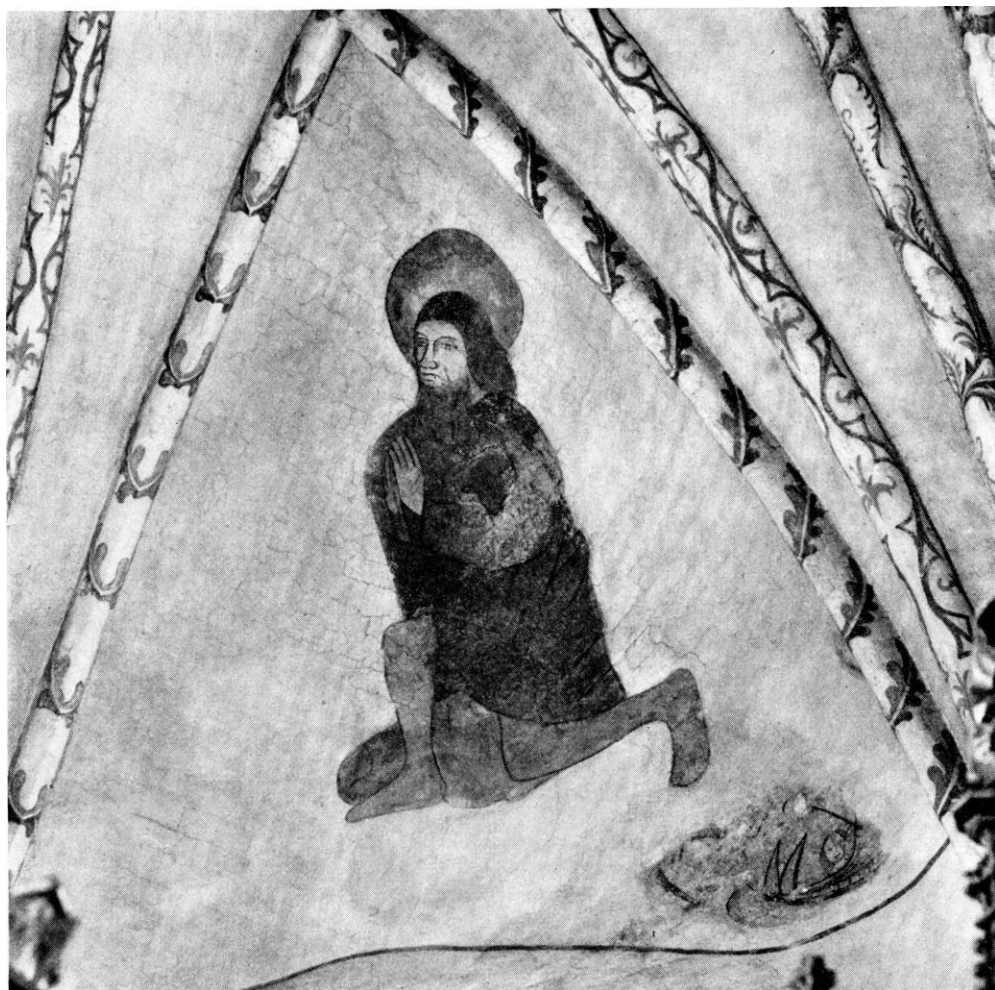

Fig. 248. Korpolygonens sydkappe. Johannes som menneskenes forbeder (p. 451). — *South severity of polygon of chancel. John interceding for humanity.*

kappe, hvorover hendes lange, mørke hår ligger som en bræmme; ansigtsfarven er rødgul. Glorien er hvid inderst, men tonet i stedse stærkere gult udefter. En lille, nøgen sjæl klynger sig til hendes kappe. Bag hende modtager S. Peter i himmeriges rødbrune port en sjæl.

I søndre kappe beder Johannes Døberen (fig. 248) for menneskeheden (knæ og højre fod nymalet). Han bærer mørkegul kjortel og mørkviolet kappe; håret er mørkt gulbrunt, glorien som Marias. Under ham ses et fragment af helvedesgabet.

Alle figurerne fandtes ved afdækningen 1924 i temmelig dårlig stand²⁹¹. De

gennemgik en hård restaurering og er senere blevet yderligere forringet og deformeret ved nærgående nykalkninger og reparationer.

I korfagets nordkappe (jfr. fig. 135) er lige over arkaden malet Jens Iversen Langes hjelmede *våben* og ved siden heraf *stiftsvåbner*²⁹². I sydkappen pranger det danske *rigsvåben* i den udformning²⁹³, det havde under kongerne Christiern I.²⁹⁴ og lians; farverne er gule detaljer på hvid bund eller omvendt, Norges love dog på rød bund, ligesom dannebrogskorset er rødt-hvidt²⁹⁵. Under rigsvåbnet de gråmalede versaler »PH«²⁹⁶ (jfr. p. 448) mellem *våbner* (fig. 254) for Bolle (biskop Ejler Madsen) og Rosenkrantz²⁹⁷, begge med uheraldiske farver²⁹⁸.

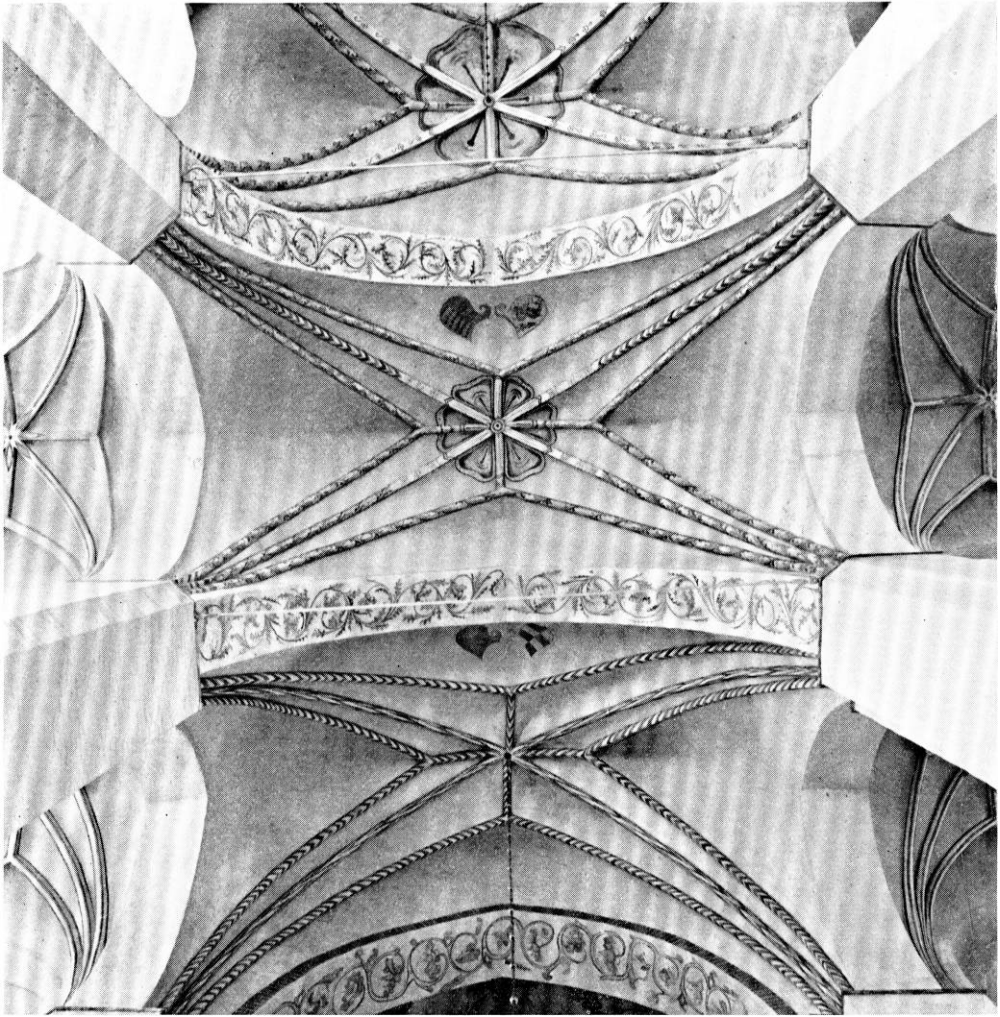
2. *fag fra øst* (jfr. fig. 134). Ribberne er smykket med de samme bladranker som i 1. fag, i rødbrunt, sort eller grønt, småblomsterne på det inderste kryds er her dodenkopfarvede. I de tre hjørner har nogle af ribberne forneden over vederlaget en bemaling med tværbånd eller korte sparrer. I hvælvtoppen en stor roset²⁹⁹ (jfr. 3. fag), hvis seks blade er malet hen over ribberne. Dens sort-tegnede konturer ledsages af en grøn stribe, mens skygningen og støvdragerne er dodenkopfarvede og striberne midt på ribberne grønne.

3. *fag fra øst* (jfr. fig. 134). Ribberne³⁰⁰ har bladranker som foregående fag i sort og rødbrunt, men på de to østre diagonalribber er anvendt korte sparrer ligesom i 4. fag; i sydvesthjørnet tillige de små tværbånd. En stor roset (fig. 252) omtrent som foregående pryder hvælvtoppen; dodenkopfarvet midtstjerne og gule striber.

I østkappen ses *stiftsvåbnet* og *Present-våbnet*³⁰¹ (jfr. fig. 252). Kraftige, røde blodstænk falder fra lammets bryst ned i den hvide kalk³⁰². Lammet (og lidt af skjoldet) synes ifølge restaurator at være malet på oprindeligt hvidtelag³⁰³ og samtidig med de ældste hvælvdekorationer, men derefter senere opmalet, måske o. 1520 samtidig med udførelsen af *Present-våbnet*³⁰⁴ og 4. fags Bille-våben (jfr. nedenfor).

4. *fag fra øst* (jfr. fig. 134). Dette hvælvfag, derved sin spidse ribbeprofil klart skiller sig ud fra korets øvrige fag (der har retkantede ribber i toppen), svarer i langt højere grad til midtskibets østligste fag (og korsskæringsfaget). Også bemalingen er overensstemmende med disse fag, hvilket indikerer en sammenhæng i opmuring og dekoration og antyder, at hvælvslagningen af koret er begyndt i vest. Ribberne er malet med korte sparrer i rødbrunt og sort, dog har diagonalribberne sparrer med udtrukne spidser.

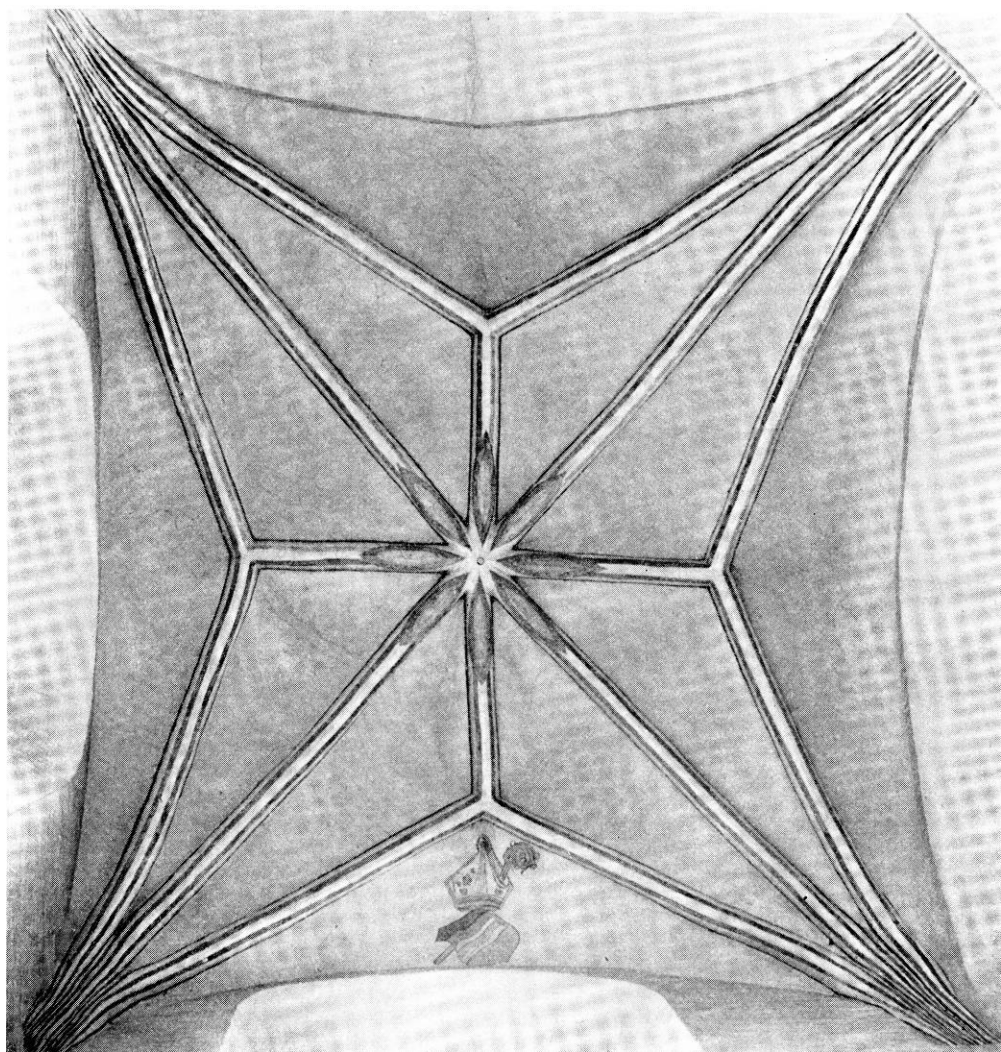
I østkappen to *våbner*, biskop Ove Billes (1520—36) fædrene og modrene (jfr. p. 378 og urskive, i inventar-afsnittet), af samme form og omtrentlig alder som 3. fags³⁰⁵ (jfr. p. 452). Våbnerne synes at have haft de rette heraldiske farver, Billes rød-hvide og Gyldenstjernes bleggule stjerne på grøn (nok dekomponeret blå) bund.

L.L. 1967

Fig. 249. Korets tre vestligste fag (ost opad) (p. 452). — *Three bays in the chancel furthest to the west (east upwards).*

KOROMGANGENS TO GANGE FIRE HVÆLVFAG har en ensartet, enkel bemaling (fig. 189, 250 f.), rimeligvis stammende fra samme tid og antagelig samhørende med den tilsvarende dekoration i midtskibets vestligste fag (p. 433). I de syv af fagene er ribbernes konturer markeret af linier i grønt, sort og rødokker. I hvælv-toppen ses en spidsbladet roset af lidt varierende form og farve. Søndre koromgangs tredie fag fra øst (fig. 251) adskiller sig en smule fra de øvrige; de fire korte ribber er helt grønmaledede, rosetten sort og grøn. Her findes tillige rødbrun rammeudsmykning om afløbshullerne i sydøstre og -vestre svikkel.

L. L. 1967

Fig. 250. Nordre koromgangs østligste hvælvfag. 1 østkappen biskop Ejler Madsens våben (p. 454), — *Extreme east vaulting bag of north ambulatory. In the east severy bishop Ejler Madsen's coat of arms*

En stregindramning ses endvidere i 4. fags nordostre svikkel. — Gjordbuerne er udekorerede³⁰⁶.

I nordre koromgangs østligste fag (fig. 250) ses i østkappen et *våben* for biskop Ejler Madsen Bølle (1482—90), der ved sin resignation fra embedet 1490 stiftede et kapel og et alter (jfr. nr. 13, p. 78)³⁰⁷ i den nordøstlige del af kirken. Han begravdes 1501 ved sit kapel, der muligvis var indrettet i ovennævnte hvælvfag; herpå tyder både placeringen af hans gravsten og af det her malede

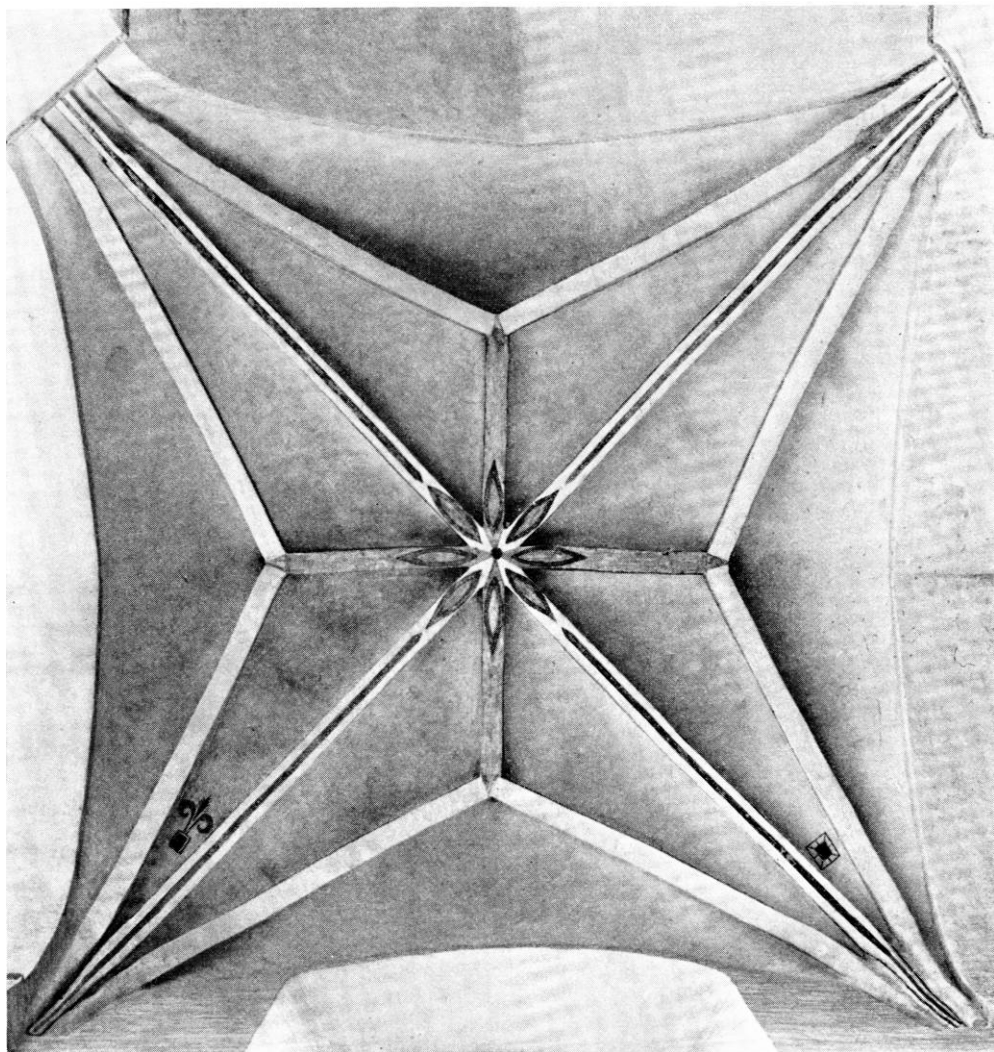

Fig. 251. Søndre koromgang. 3. hvælvfag fra øst. I de søndre svikler dekoration omkring afløbs-huller (p. 453). *South ambulatory. Third vaulting bay from east. In the south spandrels decoration around drainage holes.*

våben. Dette har på mørkegrå baggrund tre bølgestriber, en grøn mellem lysegrå; bispestaven er gul, mitraen har gul og grøn kant³⁰⁸ — Mens liere af domkirkens bisper er repræsenteret ved »fuldstændige« våbner, skjold og hjelm, er dette det eneste, også af Bølles, der bærer mitra og stav³⁰⁹; måske betyder dette, at våbnet er malet efter bispens funktionstid, måske først ved hans begravelse 1501?

SIDESKIBENES HVÆLVFAG, seks i henholdsvis nord og syd, har været prydet

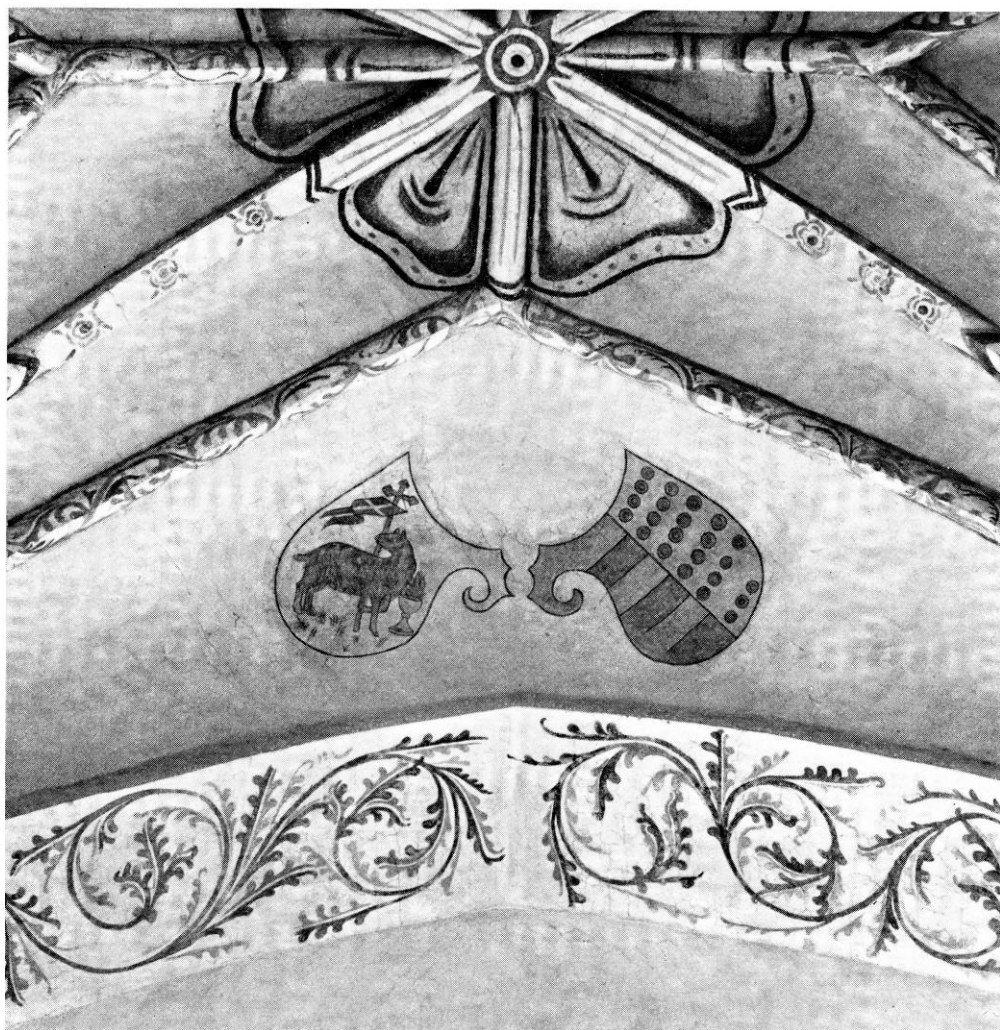

Fig. 252. Koret. Udsnit af 3. fag fra øst. I ostkappen stiftsvåbnet og et Present-våben (p. 452).
— Chancel. Section of third bay from east. The arms of the diocese and an escutcheon.

med kalkmalerier, der i hvert fald for de nordre fags vedkommende må ses i sammenhæng med vægdekorationen i søndre korsarm; som denne er de antagelig udført i 1500-tallets andet tiår.

Ved undersøgelsen 1923f.³¹⁰ konstateredes, at alle hvælv tilsyneladende havde været dekoreret, men at kun få spor var bevaret. Dette skyldtes i søndre sideskib for en del ødelæggelsen i forbindelse med branden 1642, hvorefter de seks hvælv her »ved de små karlestole« 1646 måtte forfærdiges og kalkes, da de var meget brøstfældige¹ (jfr. p. 293f.). De fremkomne rester fandtes så værdis-

Fig. 253. Detalje af østligste arkade mellem nordre sideskib og midtskibet med biskop Niels Clausens våben samt (t.v.) udsnit af samhørende indskrift i sideskibets østligste fag (p. 458). — *Detail of the extreme east arcade between the north aisle and the nave with bishop Niels Clausen's coat of arms.*

løse, at en overkalkning anbefalede³¹¹; kun få malerier ansås for bevaringsværdige, jfr. nedenfor. Malerierne var udført på en tyk hvidtning³¹², hvad der tyder på, at hvælvene har stået udekoreret en tid.

Mens *gjordbuernes* undersider i nord og syd muligvis har haft en ensartet bemaling, en kvadrering holdt i gråt, rødt og hvidt eller grønt, sort og rødt, kan det ikke afgøres, om de to sideskibes *ribbedekorationer* har været ens. I syd så hvælvene ud til at have haft den lette, ensartede pynt, som kendes fra stiftet i øvrigt. Langs ribbernes og *gjordbuernes* lodrette sider var trukket

Ole Søndergaard 1923—25

Fig. 254. Koret. 1. fag fra øst, sydkappen. Rigsvåbnet mellem våbner for Bolle og Rosenkrantz. Under afdækningen (p. 452). Chancel. First bay from east, south severy. National arms between the arms of Bølle and Rosenkrantz. During the time of stripping.

en rød streg som grundlinie for et rødt bueornament med prikker, svarende til decorationen i midtskibet. På *væggene*, dels over vinduer, dels over arkadebuerne ind til midtskibet, har der været spinkle, tvedelte ranker i rødt og grønt. En rest af en sådan *ranke*³¹³ ses endnu i søndre sideskibs 2. fag fra øst, mens et større parti af en bølgeranke snor sig fra hvælvkappen ud på nordvæggen i 2. fag fra vest i nordre sideskib. Den er sort-grøn i de nedre slyng, grøn-rødbrun i de øvre.

I nordre sideskib, 1. hvælvfag fra øst, ses langs arkaden ind til nordre korsarm (jfr. fig. 253) rester af en *indskrift* med een-sten høje, sorte og røde minuskier: »... a (: ret(?) .. ad(omin)us: nicola(us) claus(sen) an(n)o d(omi)ni.....« (». . hr. Niels Clausen i Herrens år . . «). Fra indskriftens øvre rammelinie udgår små volutstilke, svarende til dem, der ledsager ribben nederst i sviklerne. Indskriften skal antagelig ses i forbindelse med udmalingen på den tilstødende arkadebues østside med *biskop Niels Clausens våben* (fig. 253). Dette har hvide halvmåner på grå bund og som reminiscens af hjelmen blot

en svungen, gul krave; hjelmtegnets gult ildsprudende panterhoved er hvidt med grønne skygger. Hjelmlædet har antaget karakter af flot svungne tid-selblade i grønt og gult med sorte konturer. Foroven et skriftbånd med majuskler: »A. N. C. E. A«, antagelig for »Arma Nicolai Clausen Episcopi Arusiensi« (»våben for N. C. biskop af Århus«)³¹⁴. Våbenskjoldet holdes af to krigs-knægte, den ene med gul tromme(?) under armen, den anden, iført gult brysthar-nisk, med stort krumsværd; ved siden to brunstammede træer med grønt løv³¹⁵.

Dekorationen svarer til den på søndre sideskibs vestvæg og er rimeligvis udført af samme værksted. Bogstaverne er af tilsvarende type som på neden-nævnte figurmaleri samt på de overkalkede skriftbånd i 2. fag fra øst, hvad der både knytter disse hvælv sammen og underbygger dateringen til 1500-tallets andet tiår (jfr. p. 430).

I 3. fag fra øst, sydkappen: *Helgen(?)* siddende i blomsterkalk (fig. 245). Fi-guren³¹⁶, der kun delvis har kunnet afdækkes og restaureres af Søndergaard 1923—24³¹⁷, har været navngivet som helgen på et skriftbånd, af hvis majusk-ler nu kun kan tydes: »[s]anct[u]s . . .« (»hellig«)³¹⁸. Manden er iført en dodenkop klædning og gulbrun baret på det grå hår; højre hånd velsignende, på venstre, nu helt vanskabte, sidder en violet hærfugl³¹⁹.

I 2. hvælvfag er bevaret en *toproset* (fig. 192) i hvidt, dodenkop og rødbrunt³²⁰.

NORDRE VESTKAPELS STJERNEHVÆLV (jfr. p. 222) er dekoreret på samme enkle måde som midtskibets tredie-østligste fag (p. 432). Ribberne er afstribet på langs i gråt og rødbrunt, »midtkorset« pyntet med korte sparrer i de samme farver.

EFTERREFORMATORISKE †HVÆLVDEKORATIONER

†*Hvælvstjerner* og †*hvælvhulsplader* (jfr. Købkes maleri 1830, fig. 152 og p. 337). Hvælvene var 1726 smykket med stjerner, der istandsattes i forbindelse med en kalkning af domkirken³²¹. I 1770'erne synes der at have været 559 i alt³²². 1779 indsamlede stiftsprovst Monrad 200 rdl. til erhvervelse, maling og opsætning af sol, måne og stjerner, der anbragtes under »de høje« hvælvinger. De var udhugget af tykke egeplanker og forgyldte³²³. 1835 beskrev Schytte³²⁴ de egetræsskiver, der dækkede for de fire store, cirkulære hvælvhuller i kors-arme og korsskæringsfag (jfr. p. 255). Skiven i søndre korsarm havde et stort, forgyldt solbillede, hvori »Jehova« var malet med hebraiske bogstaver. Af kors-skæringsfagets to skiver viste den ene solen en face, den anden en fugl, for-modentlig en due. I nordre korsarm sås månen »i Nytænding«. 1859 ønskede man 88 nye stjerner⁵, af eg og forgyldte⁴, opsat i sidegange og landemodesal³²⁵. Tiloversblevne gamle skulle anbringes andre steder i kirken. Stjernerne er ri-meligvis blevet fjernet i forbindelse med restaureringen i forrige århundrede.

NOTER

Ole Søndergaards dagbøger I—VIII, fra 1921—24 (NM), er her forkortet: OS.
Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, forkortet: Beckett.

KALKMALERIER I ARKADER, PÅ PILLER OG VÆGGE

p. 377—420.

⁰ Jfr. kalentealteret (nr. 16, p. 80) hvorunder omtales, at Ove Bille overdrog de evige vikarer et kapel ved domkirkens norddør, samt Besen p. 47, der som det første af domkirkens kapeller nævner »det nordlige som biskop Ove Bille byggede 1528«. — Biskoppen måtte resignere 1536 og blev begravet 1555 i Antvorskov f.klosterkirke (DK. Sorø II, 625, fgravsten nr. 11). Ifølge sit testamente 1554 skænkede han et større beløb og to sølvkors til domkirkens fabrica (Nye Danske Magazin I, 1794, p. 242). ¹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Rgsk.bøger. 1645—1824 (C 617.46—50). ² I, 2, p. 90. ³ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Synsforretn. 1823—1900. (C 617.20). ⁴ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkebygn. vedligeholdelse og rest. 1814—1904. (C 617.18 19). ⁵ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Forhandl.prot. 1834—1916. (C 617.1-2). ⁶ Brev af 6. nov. 1860 (note 4). ⁷ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kopibøger f. breve vedk. domk. 1859—90. (C 617.3—5). ⁸ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kirkeværgergsk.bog. 1825—68. (C 617.61). ⁹ Bahr noterer (note 7), at man i ældre beskrivelser og protokoller ingen antydning havde fundet om kalkmaleriernes tilstedeværelse, og heller ikke kirkens murmester gennem mange år, der endda som dreng havde arbejdet under sin far i kirken, havde mindste formodning herom. ¹⁰ Brev af 17. jan. 1861 i NM. ¹¹ Brev af 18. febr. 1861 i NM. ¹² Jfr. note 5, brev af 7. sept. 1862 fra Zeuthen til Worsaae (NM) og Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 39 samt Berlingske Tidende 5. sept. 1862. ¹³ (Note 4); disse tegninger, farvelagte langsnit og tvær-snit af domkirken, signeret Zeuthen 1863, nu i NM. ¹⁴ Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 39. ¹⁵ Brev af 26. juli 1867 fra Walther til Worsaae (NM). ¹⁶ Brev af 30. juli 1867 fra Worsaae til Walther (NM). ¹⁷ Ministerialtidende 1885, afd. B, p. 877f. ¹⁸ OS VIII, 18f. ¹⁹ Jfr. f.eks. OS II, 36 og III, 18. ²⁰ For ribbedekorationerne i koret gælder det således, at man er begyndt i korrundingen med en gentagelse af de oprindelige motiver, men at man herefter ikke har villet skifte motiv og derfor har fyldt hele koret med samme ornamentik (OS VII, 26f.). ²¹ Jfr. OS II, 13. ²² Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 306, 321 og 334. ²³ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Rgsk.bøger. 1878—1900. (C 617.57). ²⁴ Fotografier af kalkmaleriet nr. 9 før sidste restaurering viser dog, at ranker og bort er ændret. ²⁵ OS V, 38. ²⁶ Korrespondance 1921 ff. i NM. ²⁷ Dagbøgerne er opsporet af daværende seminarieelev Ole Wehner Rasmussen til brug for en opgave (nu i NM) om kalkmalerierne. ²⁸ Brev af 16. jan. 1923 fra Poul Nørlund til Søndergaard (NM). ²⁹ OS I, 1, III, 48. ³⁰ OS II, 9. ³¹ Korrespondance 1934 (NM). ³² I en omtale af dekorationerne »på pillerne ind mod korskirken« nævner kirkeværge Bahr i sin skrivelse af 11. nov. 1860 til N. L. Høyen (note 7), at de var malet på de røde sten, og at der på de steder i koret, hvor pillerne var undersøgt, kun var fremkommet »den røde murstensfarve med faste fuger« (jfr. p. 274). ³³ Jfr. OS I, 24, II, 19, III, 38. ³⁴ OS II, 23—28. Indberetning 1923 ved Poul Nørlund (NM). ³⁵ 158 cm over nuværende gulv til underkant af skriftbånd. ³⁶ Indskriften, med dodenkop-

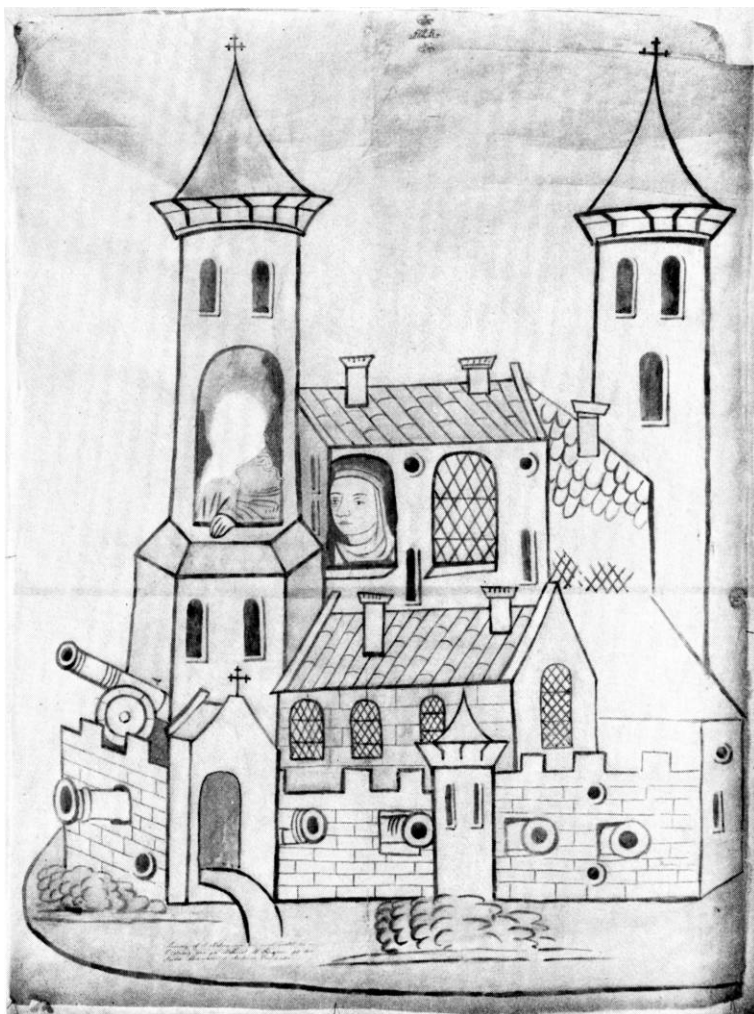

Fig. 255. Nordre korskrankemur. Det sekundære $\dagger$ borgmaleri fra kalkmaleriet af S. Jørgen og dragen. Efter kalke af Chr. Zeuthen 1863, i NM (p. 390). — North wall of chancel rail. $\dagger$ Painting of a castle from the mural of St. George and the Dragon. From a tracing by Chr. Zeuthen 1863, in the National Museum.

farvede skilletegn, er »rekonstrueret« af Madsen (OS VIII, 41).³⁷ Undersøgt og restaureret af Ole Søndergaard. OS VII, 3, 7, 11—16, 27, VIII, 41.³⁸ Fem-gruppen viste sig ved restaureringen meget dårligt bevaret, blot hovederne, delvis hænderne og lidt af de øvre klædebon sås. OS VII, 12f.³⁹ Ca. 125 cm over nuværende gulv til underkant af det sortrandede skriftbånd. Også zoneadskillelserne (streg og bånd) er sorte. Stregen, der har afgrænset billedet op mod murens gesims, er forsvundet sammen med de øvre dele af den øverste zones figurer. En smal, rødbrun dobbeltlinie afslutter feltet mod vest.⁴⁰ 1924 »opfriskedes og heledes« inskriptionen af Søndergaard og Madsen under Poul Nørlunds tilsyn (OS VII, 27f.).⁴¹ Efter restaureringsfotografierne synes endvidere med nogenlunde sikkerhed at kunne læses: ».. Miser i(m)possible apparere(?) vero intolerabile« (»elendig . . umuligt at se(?), men utålelig? ..«).⁴² Jfr.

Fig. 256. Detalje af S. Mikael som sjælevejer (p. 394). Kalke udført af Chr. Zeuthen under afdækningen 1862 (nu i NM). — *Detail of St. Michael weighing souls. Tracing done by Chr. Zeuthen during stripping 1862 (now in the National Museum).*

L. Kretzenbacher: Eschatologisches Erzählgut in Bildkunst und Dichtung. Festschrift für Kurt Ranke, 1968, p. 1 ff. ⁴³ Jfr. kalke af engel fra 1862 (NM) og brev af 7. sept. 1862 fra Zeuthen til Worsaae (NM). Muligvis blev Zeuthen bistået af Magnus-Petersen, jfr. brev af 5. sept. 1898 til denne fra V. Møllerup (NM). ⁴⁴ OS VII, 11 ff., VIII, 41, 54. 1921 var frk. Høegh medhjælper. ⁴⁵ OS (II, 40f.) karakteriserer malemåden i nederste zones flammer eller dunster: »Grove farvestrøg lagt eller »ruffet« på den grove puds med halvtør pensel«, svarende til den teknik, der er anvendt ved malingen af de lange, mørke, skyggede partier på ærkeenglens kjortel. — Af Beckett, p. 392ff. er kalkmaleriet tillagt mesteren for S. Jørgen (nr. 5), delvis på grund af de fælles anvendte farver, gult og blå, der ellers er ualmindelige i domkirken. — Gult er dog også anvendt i S. Mikael-billedet. ^{45a} Prinsessen med lammet, den gennemskårne hule og drageungen har muligvis som forlæg den ene halvdel af en S. Jørgensscene fra o. 1485 af mesteren I.A.M. fra Zwolle (F. W. H. Hollstein: Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450—1700. Amsterdam, XII, 272). ⁴⁶ Om hestens blisplade, se Kuml 1966, p. 71. ⁴⁷ Ifølge restauratoren ikke dekomponeret blå. ⁴⁸ Af restaureringsfotos ses, at rosetterne stedvis ligger under figurbemalingen. ⁴⁹ Berlingske Tidende 5. sept. 1862. ⁵⁰ Kalken (125 cm høj) samt en af prinsessen, fra 1863 og 1862, findes i NM. ⁵¹ Jfr. brev af 7. sept. 1862 fra Zeuthen til Worsaae i NM. ⁵² Ifølge OS VII, 31, jfr. fot. af P. N. 1918. Overkalkningen af årstallet er vel også forklaringen på, at Emil Madsen, i »Billedet med Sct. Georg i Aarhus Domkirke«, i JySaml. 3. rk. III, 143ff. diskuterer Magnus-Petersens datering af maleriet og når til tidsangivelsen o. 1500. ⁵³ Dette ses bl.a. af en tegning af J. Ølsgaard fra 1896, i Aarhus. Byens Historie og Udvikling gennem 1000 Aar, 1905, p. 130. ⁵⁴ En tegning af en del af S. Jørgen findes i J. Kornerups notebog V, 9, fra 1878 (NM). — Det vides dog ikke med sikkerhed, om Kornerup har haft noget med restaureringen at gøre, derimod omtaler denne kunstmaler Fristrups senere restaurering i sit afsnit i Carl Madsen: Kunstens Historie i Danmark, 1901—07, p. 28. ⁵⁵ OS VII, 21, 31—36, VIII, 16f., 21f. — Den blå og røde farve var bedre bevaret her end noget andet sted i domkirken. ⁵⁶ Af Beckett, p. 391ff. er udmalingen sat i forbindelse med kalkmaleriet nr. 4, p. 386ff. ⁵⁷ Se Aarsberetninger og Meddelelser fra Det store Kgl. Bibliothek I, 1870, p. 77ff. ⁵⁸ Unøjagtigt opmalet. ⁵⁹ Vi takker redaktør ved Diplomatarium Danicum C. A. Christensen for læsningen af denne vanskelige indskrift. ⁶⁰ OS VII, 17f. og fotos. ⁶¹ Kan muligvis være kvindebryster (vellysten), jfr. tilsvarende scene i Härnevi kirke. Cornell och Wallin: Uppsvenska Målarskolor på 1400talet, Stockholm 1933, pl. 89. ⁶² Jfr. K. Banning, i Kirke-

Fig. 257. Detalje af Kristus som smertensmand åbenbarendes sig for pave Gregor (p. 399 ff. og note 102, p. 464). Kalke udført af Chr. Zeuthen under afdækningen 1862 (nu i NM). — *Detail of revelation of Christ as Man of Sorrows to Pope Gregory. Tracing done by Chr. Zeuthen during stripping 1862 (now in the National Museum).*

histSaml. 1971, pp. 25—44. ⁶³ En akvarel fra 1862 af Zeuthen (NM) viser, at figuren ikke overalt bankedes fri for den overliggende kalk, hvilket forårsagede flere fejl ved den senere restaurering; jfr. akvarel af Kornerup fra 1863 (NM), der har flere (mindre) afvigelser fra originalen. — En sort ramme om maleriet blev desuden tilføjet. ⁶⁴ Kornerup har omtalt figuren og afbildet sin akvarel i *Et Billede i Aarhus Domkirke*, i *Folkekalender for Danmark 1864*, p. 44ff. ⁶⁵ OS II, 35—40, 43, 46. ⁶⁶ OS III, 56. ⁶⁷ OS IV, 25f. ⁶⁸ II, 395. ⁶⁹ Fragmentet strakte sig fra vægtskålen og ca. 1 m op. OS II, 42. ⁷⁰ Jfr. Beckett, p. 386ff. ⁷¹ Fejlopmalet i for t. ⁷² Jfr. p. 93 note 116. ⁷³ Våbnernes farver er: Stygges: doden kop vildsvinehoved på hvid bund. Bo Mogensens: 1. felt hvidt, 2. gråt, tre røde kugler. ⁷⁴ Jfr. Poul Nørlund: *De gamle Nordbo-bygder ved Verdens Ende*. 4. oplag 1967, p. 116. ⁷⁵ Galt opmalet. ⁷⁶ [] Suppleringer til indskriften, baseret på teksterne, der delvis findes gengivet hos E. Måle: *L'Art Religieux de la fin du moyen âge en France*, Paris 1925, III, 258ff. ⁷⁷ Tavlen indskrift slutter her, fortsættelsen lyder: *ad comedendum jus proprium, id est lac de coelo missum* (til at fortære det, der med rette tilkommer ham (hende), d. e. mælk sendt fra himlen). ⁷⁸ Sibyllens ord om dommens dag svarer ikke til Barbieris skrift, men til et håndskrift fra Amiens, hvor ordene dog er tillagt Erithrea (Måle p. 260 og 265 note 6). Ifølge Barbier de Montault: *Iconographie des Sibylles*, i *Revue de L'Art Chretien*, XIV, Arras-Paris 1870—71, p. 401ff., stammer citatet fra en middelalderlig, liturgisk sang, hvis første fem verseliniers begyndelsesbogstaver danner et ord (dvs. et akrostikon, her kursiveret): *Ie s u c* (c for s). — Den rette afslutning på citatet efter scilicet: *in carne presens ut iudicet orbem: Unde Deum cement incredulus atque fidelis, celsum cum sanctis cui jam termino in ipso* (til stede i kødet for at dømme jorden, hvorfor vantro og tro skal skue Gud(en), ophøjet blandt de hellige ? —). ⁷⁹ Sibyllen refererer Virgil, Måle p. 259. ⁸⁰ Teksten har: *eius erunt in valitudine hominum*. ⁸¹ Nok fejlopmalet for ætate. ⁸² Fejlopmalet for jungetur. ⁸³ Fortsættelsen lyder: *agnus et officio puellari educabitur deus et homo* ([i græsset skal] lammet [ligge], og Gud og mennesket skal opdrages til barnlig lydighed). ⁸⁴ Teksten har *dies(!)*, herefter er *terrarum* udeladt. ⁸⁵ Forvansket ved opmalingen. ⁸⁶ Herefter er tekstens *silvarum* udeladt. ⁸⁷ Teksten har efter *utero: virginis* (jomfruens). ⁸⁸ Den ene af de to sibyller, der her er karakteriseret som ung jomfru ved sit udslagte, gule hår, men ikke i overensstemmelse med Barbieris beskrivelse, hvorefter Phrygia skal være midaldrende (Måle p. 260). ⁸⁹ Ifølge Måle p. 260 lyder profetien: *Invisibile verbum palpabitur et germinabit ut radix et siccabitur ut folium, et non apparebit venestas ejus et circumdabit eum alvus*

maternus et fiebit deus lætitia sempiterna et ab hominibus conculcabitur et nascetur ex matre ut deus et conversabitur ut peccator (»det usynlige ord skal sitre og spire som roden, det skal tørre som bladet, og dets skønhed skal ikke komme til syne, og moders liv skal omgærde det, og Gud(en) skal begræde glæderne, og det skal foragtes af menneskene og fødes af en moder som en Gud og omvendes som en synder«).⁹⁰ Ifølge Måle p. 258f. lyder hele profetien: Ecce veniet dies et illuminabit, condempsa tenebrarum et solventur nexus Sinagogæ et desinent labia hominum et videbunt regem viventium; tenebit ilium in gremio virgo domina gentium et regnabit in misericordia et uterus matris erit statua cunctorum. (Se, en dag (el. deus = gud) skal komme, og den (han) skal oplyse mørkets misgerninger og synagogens knude skal løses, og menneskenes tale skal forstumme, og de skal skue de levendes rige. Jomfruen, folkeslagenes herskerinde, skal holde ham i sit skød, og han skal regere i miskundighed, og moderens skød skal være alles ledestav).⁹¹ OS VIII, 36—38, 42—53. ⁹² Jfr. hans to akvareller fra 1867 (NM), den ene gengivet på tavle XX, 1 hos Magnus-Petersen: Kalkmalerier, 1895. ⁹³ OS VIII, 52. ⁹⁴ Jfr. korrespondance 2. og 4. dec. 1924 med M. Mackeprang (NM). ⁹⁵ Jfr. Oracula Sibyllina, udg. af P. Heitz, indledning af W. L. Schreiber, Strassburg 1903, og E. Måle: ovfr. cit. III, 25311. og L. Réau: Iconographie de L'Art Chretien, Paris 1956, II, 424«. ⁹⁶ II, 386f. ⁹⁷ Akvarel af J. Kornerup i notebog XVI, 1867, p. 28 (NM). ⁹⁸ Bølles våben har som det eneste en ydre, rødbrun kontur. ⁹⁹ Våbnet er af Beckett p. 388 bestemt som et Friis-våben og tillagt lensmanden på Kalø, Oluf Friis, d. ca. 1501. Da denne imidlertid tilhører Lange-slægten, hvis våben afviger fra det omtalte kalkmaleris, kan denne person ikke komme på tale. Det kalkmalede våben kunne derimod efter sin udformning tilhøre slægten Friis til Haraldskjær (jfr. A. Thiset: Stam-tavler I, 144), men intet medlem synes her naturligt at dukke op. Det forekommer derimod rimeligere at tolke våbenet som et Rosenkrantz-våben, i den skikkelse det havde i den ældste periode (jfr. A. Thiset: Stamtavler VII, 289 og Konrad Barner: Familien Rosenkrantz' Historie, I, 1874, p. 29f.). Flere medlemmer kan her foreslås, bl.a. kongens hofmester, lensmanden på Skanderborg, Erik Ottesen Rosenkrantz. ¹⁰⁰ Jfr. Gertrud Schiller: Ikonographie der christlichen Kunst, Gütersloh 1968, II, 212ff. og Kult-HistLeks. XII, 174f., der henviser til Strängnäs domkirke og Säby kirke i Småland, hvortil kan føjes Sparrsätra kirke i Uppland (SvK. XI, 3 (hft. 130), flg. 272). ¹⁰¹ De to sidste ord kaldet opmalet. En kalke taget af Zeuthen 1862 (NM) har samme opmaling, men desuden tilføjes: »Omskriften i Glorien er galt tegnet . . .« — Lignende indskrifter forekommer på skriftbånd tilhørende stifterfigurer af værker med tilsvarende motiver, jfr. bl.a. Holtzschnitte im Berliner Kupferstichkabinett. Udg. af M. Lehrs, M. J. Friedländer og P. Kristeller, 2. rk., Berlin 1916, t. XLI. ¹⁰² Brev fra Zeuthen 3. okt. 1862 til Worsaae (NM). — Såvel Zeuthens i note 101 omtalte kalke (flg. 257) som Kornerups akvarel (jfr. note 97) viser, at man efter afdækningen stort set har ladet Kristushovedet stå uden væsentlig retouchering. ¹⁰³ Kornerups akvarel, i NM, gengivet hos Magnus-Petersen: Kalkmalerier, 1895, t. XX. Stifterfiguren er her blot angivet i kontur. ¹⁰⁴ Jfr. I. Ølsgaards tegning 1896, i Aarhus 1905, p. 130 samt fot. af Hude 1908 (NM). Samtidig nymalede den nedre bort med udeladelse af midtrosetten. Pålægning af nyt pudslag ødelagde dele af øvre korsblomster, jfr. OS IV, 38f. og fot. 1924. ¹⁰⁵ Udmalingen er af Beckett, p. 387ff. tilskrevet »Herrens Legems-mesteren«, hvis værksted tillige skal have stået for udførelsen af nr. 10 og 11. ¹⁰⁶ OS IV, 37—41 og VIII, 41. ¹⁰⁷ 1½ tæppe ved hver side, ifølge restaureringsfot. i NM. ¹⁰⁸ Ifølge OS VI, 49 fandtes ved restaureringen i resterne af den røde farve spor af cinnoberagtig karakter; også Jesu læber syntes malet med cinnober. Ved restaureringen anvendtes mønje blandet med dodenkop. ¹⁰⁹ Jfr. Jetsmark, Hjørring amt og Nordborg, DK. Sønderborg p. 2180. ¹¹⁰ Samme gestus ses bl.a. i Hjembæk kirke, Holbæk amt. ¹¹¹ Jfr. endvidere dommedagsscenen i Skarhult kirke, Malmøhus len. ¹¹² Dette allerede formodet af Magnus-Petersen, i Kalkmalerier p. 16. ¹¹³ S. Agnes hører til de såkaldte

Fig. 258. Ubestemt arkadepille i skibets nord-side. †Kalkmaleri af Anna selvtredie. Efter akvarel af J. Kornerup 1867, i NM (nr. †5, p. 418). — *Unspecified pier of arcade in the north side of nave. †Mural of the Madonna, Child and St. Anne. From a water-colour by J. Kornerup 1867, in the National Museum.*

»hellige kvinder«, jfr. Tue Gad: *Legenden i dansk middelalder*, 1961, p. 189, 222—227.
¹¹⁴ Jfr. p. 93 note 121. ¹¹⁵ OS VI, 47—52, 58, 60—63. ¹¹⁶ II, 389. ¹¹⁷ Et restaureringsfot. af Søndergaard fra 1924 (NM) synes at vise, at indskriften er fortsat under billedet (hvilket også forklarer den manglende dobbeltstreg her), men Søndergaard skriver i et brev af 17. marts samme år (NM): »Under Billedet findes ingen Inskription«. — Suppleringer til indskriften foretoges i samråd med museet. ¹¹⁸ P. D. Steidl: *Vor Frues Sange fra Danmarks Middelalder*, 1918, p. 175f. ¹¹⁹ Alle maleriets u'er er oprindelig malet omvendt. ¹²⁰ En stjerne malet ved siden af den enes vinge ses ikke på restaureringsfotografierne i NM. ¹²¹ Der burde egentlig være 63, efter Marias år, jfr. *KultHistLeks.* XIV, 414ff., »Bosenkrans«. ¹²² Jfr. P. D. Steidl: *Vor Frues Psalterbog*, 1924, p. 39ff. ¹²³ Jfr. kalkmaleriet af tornekronen og de fem vunder i Skivholme (Framlev hrd.), samt Åle, Skanderborg amt. ¹²⁴ Engestofte (DK. Maribo II, 939) og Asminderød (DK. Frdb. II, 772), jfr. P. D. Steidl: *Vor Frues Psalterbog* p. 44. ¹²⁵ Jfr. den overkalkede fremstilling i Ågerup kirke, Holbæk amt, samt i Åle kirke, Århus stift. ¹²⁶ OS V, 8, 16, 34. ¹²⁷ Billedet omtalt af Magnus-Petersen: *Kalkmalerier*, 1895, p. 14. ¹²⁸ Tydet af Poul Nørlund, jfr. indberetn. 1923 i NM. ¹²⁹ Tue Gad: *Legenden i dansk middelalder*, 1961, p. 188ff. og 205ff. ¹³⁰ Billederne er malet i en rækkefølge afvigende fra de tekster, der er nævnt hos Tue Gad, ligesom også de latinske billedindskrifter er anderledes end de dér nævnte. ¹³¹ Otte af scenerne er afbildet i B. Broby-Johansen: *Den danske billedbibel i kalkmalerier*, 1947 (3. opl.) p. 154f. ¹³² For sammenhængens logiske følge må billederne her i scenerne 7 og 8 læses fra syd til nord og herefter atter fra nord til syd. ¹³³ De blev gengivet (tavle NX, 4) hos Magnus-Petersen: *Kalkmalerier*, 1895, efter akvarel af Kornerup 1867 (NM), hvorefter ses, at ikke alt blev afdækket. M-P gav derfor, p. 16, en fejltolkning. ¹³⁴ OS I, 38—48, 59. ¹³⁵ II, 387, jfr. OS II,

Ole Søndergaard 1924

Fig. 259. Sydvestre korsskærringspilles sydside. Detalje af »mand med tranehals«; under restaureringen (p. 429). — *South side of south-west pier of crossing. Detail of "man with a crane's neck"; during restoration.*

32f. ¹³⁶ OS V, 51, VII, 10, VIII, 29—35. ¹³⁷ DK. Maribo I, 272, jfr. i øvrigt p. 93, jfr. note 118. ¹³⁸ Af Beckett, p. 394, er kalkmaleriet tilskrevet mesteren for S. Jørgen. ¹³⁹ Nr. 8, 12 og 14. ¹⁴⁰ Bl.a. Nødager (Banders amt), Vinderslev (Viborg amt) samt med variationer i Råby og Mariager (Banders amt), Åle og Østbirk (Skanderborg amt) samt i Vor Frue kirke i Århus by. ¹⁴¹ En af de fire »hovedjomfruer«, der ofte afbildes sammen to og to, Dorothea sammen med S. Margaretha og S. Catharina sammen med S. Barbara, hvilket måske også har været tilfældet her. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse p. 129f. ¹⁴² Jfr. brev fra Søndergaard 4. dec. 1921 (NM). ¹⁴³ OS II, 34. ¹⁴⁴ OS I, 58. ¹⁴⁵ OS II, 20—22. Stregen forinden tilføjede Søndergaard som erstatning for den tovtav, der var påmalet ved forrige restaurering. ¹⁴⁶ OS II, 29ff. ¹⁴⁷ Jfr. J. Ølsgaards gengivelse fra 1896, i Aarhus 1905, p. 124. ¹⁴⁸ Jfr. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse p. 156. ¹⁴⁹ En tilsvarende Antonius-figur findes bl.a. i Østbirk kirke, Voer hrd. ¹⁵⁰ Beckett, p. 387. ¹⁵¹ Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse p. 129. ¹⁵² OS II, 29—34, VIII, 52f.; jfr. note 145. ¹⁵³ Afdækket og rekonstrueret af J. Madsen henholdsvis 1924 og 1923. OS VIII, 22 og I, 50f. ¹⁵⁴ OS VI, 30f., VII, 17—21, 30, VIII, 21, med flere restaureringsfotos. ¹⁵⁵ OS I, 25, 49, II, 1, VIII, 8, 21, 37, 53. ¹⁵⁶ Indberetn. 1964 af Egmont Lind (NM). ¹⁵⁷ I, 2, p. 90. ¹⁵⁸ Kortfattet Beskrivelse over Aarhus Domkirke, Århus 1835, p. 83f. ¹⁵⁹ Henrik Cornell: Biblia Pauperum, Stockholm 1925, p. 253ff. med talrige illustrationer fra blokbøger etc. ¹⁶⁰ OS VII, 19. ¹⁶¹ I NM. Jfr. Magnus-Petersen: Kalkmalerier, 1895, p. 16 og tavle XX, 3. ¹⁶² Vedr. buetungernes treblade og småblomster, jfr. Båby kirke, Randers amt. Både Matthias og Apollonia forekommer i øvrigt i denne kirke. ¹⁶³ Almindeligvis kun bog og kirkemodel, jfr. Braun: Tracht und Attribute der Heiligen, Stuttgart 1943, p. 653f. — En bisp med en knogle som attribut fandtes også malet i korbuen i Sindbjerg kirke, Vejle amt (Magnus-Petersen: Kalkmalerier, tavle XXIII, 1), nu overkalket. S. Søren blev i Jylland specielt dyrket ved helligkilden i Bye Sønderkov (Skanderborg amt). Jfr. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse p. 154, 37f. ¹⁶⁴ Påskrift på kalke af Zeuthen, i NM. ¹⁶⁵ Blyantsnotits nederst på kalken. ¹⁶⁶ I Søborg, DK. Frdb. II, 1122 nr. 4, flankerer to figurer med kærter en nådestol fra midten af 1300'rne, mens andre med røgelsekar flyver ovenover. ¹⁶⁷ Påskrift på akvarel af Kornerup i NM. ¹⁶⁸ Jfr. den tilsvarende figur i Udbyneder kirke, Randers amt, fra o. 1520. ¹⁶⁹ Kalkmalerier p. 16. ¹⁷⁰ Jfr. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse p. 35, 103, 133 og i øvrigt domkirkens høj-

Fig. 260. Korpolygonens østfag.
 Rester af roserne i biskop Jens
 Iversen Langes $\dagger$ våben (p. 450).
 — East bay of the chancel polygon.
 Remains of the roses in bishop
 Jens Iversen Range's $\dagger$ arms.

Ole Søndergaard 1923—25

altertavle. ¹⁷¹ OS V, 56. ¹⁷² OS V, 35. ¹⁷³ De er dog alle begravet i Hornslet kirke, Randers amt, men af Århus kapitels tegnebog 1652—67 (LA Vib. Århus bispearkiv (C 3.2211)) synes at fremgå, at Erik Rosenkrantz 1656 havde overvejelser om et gravkapel ved domkirken.

VÆGDEKORATIONER I SØNDRE KORSARM

p. 421—430.

¹⁷⁴ OS VI, 39. — Ifølge farvesporene på et 41 cm højt parti på vestvæggen, mod syd, synes der over det rødbrune bånd at have ligget to gule, et gråsort og et gult ba4te, adskilt af sorte linier. ¹⁷⁵ Jfr. Magnus-Petersen: Kalkmalerier p. 16 og tegning af J. Ølsgaard, 1897, i Aarhus 1905, p. 131. ¹⁷⁶ OS III, 33—39, 43f., 52—58. IV, 3—8, 11f., 17—32, 36, 42—54. V, 7—13, 15f., 18—20, 41—45. VI, 33—41, 45, 53—57. VII, 2—6, 10, 16f. Jfr. fotos og akvareller af Søndergaard. ¹⁷⁷ OS III, 33, IV, 6f., 50. Stedvis var figurkonturerne ridset ind; OS III, 38. ¹⁷⁸ OS III, 33f., 38, IV, 23—27, VI, 39, 41. Den første restaureringsopmaling lå ifølge OS nøjagtigt over det oprindelige billede. ¹⁷⁹ P. 395f. ¹⁸⁰ OS IV, 42—47. ¹⁸¹ Jfr. KultHistLeks. IX, 356ff. ¹⁸² Ifølge korrespondance fra jan. til maj 1934 (NM) mel. H. Borre og NM fremgår, at museet ikke syntes at kunne modsætte sig de stærke, lokale ønsker om suppleringer, jfr. Det Særlige Kirkesyn, protokol II, 236, 261. ¹⁸³ Under afdækningen først antaget for en skibsmast med sejl (ærmerne), men af J. Madsen erkendt som drabantens sværd, jfr. OS III, 34ff., IV, 49f., 54 og sammes breve af 16. nov. 1923 og 5. febr. 1924 til Poul Nørlund (NM). ¹⁸⁴ OS V, 41ff. ¹⁸⁵ OS VI, 39—41. Rester af dette rudemønster fandtes tillige på det stykke af muren, som nu findes under balkonens gulv. ¹⁸⁶ OS III, 39. ¹⁸⁷ Brev af 7. febr. 1934 fra H. Borre og museets svar to dage efter (NM). Samtidig tillodes markering af det næsten forsvundne skjold, nr. 3. ¹⁸⁸ Indberetning af Søndergaard 13. febr. 1924 og Poul Nørlund 1924 (NM). Identifikationen af våbnet skyldes redaktør Tito Achen. Jfr. i øvrigt Olaf Olsen, i NMarb. 1955, p. 119ff., der afbilder flere variationer af de omtalte, anakronistiske heltevåbner. ¹⁸⁹ OS IV, 3f., V, 18—20, VI, 37; akvarel af blomsten. — En vandret streg i hele nordre tårnsides bredde tyder måske på en oprindelig inddeling i felter. ¹⁹⁰ Jfr. Dorrit Lundbæk: Fabelvæsener i sengotisk kalkmaleri i Danmark, Århus 1970, p. 25, der med rette paralleliserer med havfruen i

L. L. 1967

Fig. 261. Søndre korsarm. 1. fag fra nord, sydkappen. Love og hest(?) (p. 436). — South transept. First bay from north, the south severy. Lion and horse (?).

Råby kirke, Randers amt, hvor der andetsteds i kirken ses en figur med et tilsvarende glas.¹⁹¹ OS IV, 4 skriver ved afdækningens indledning, at håret er rødt!¹⁹² Jfr. Franz Rademacher: Die deutschen Glaser des Mittelalters. Berlin 1963, p. 104 og fig. 13.¹⁹³ OS V, 20: I hele feltets yderkanter fandtes stråleformede, sorte streger, udgående fra et centrum, hvor ingen farvespor sås.¹⁹⁴ OS VI, 37f. Farvespor fandtes flere steder, således rester af figurmaleri nederst i vest.¹⁹⁵ OS VI, 53—57 og akvarel.¹⁹⁶ OS IV, 11f., 17—19, VII, 3f., opmåling af dronning Elisabeths våben samt akvareller af begge. Indberetning af Søndergaard 13. og 26. febr. 1924 og redegørelse for våbnerne og deres mærker af Poul Nørlund 1924 (NM). — Det vestre våben måler 2,75 m incl. krone.¹⁹⁷ Ifølge Søndergaards indberetn. 1924 fandtes ingen spor af den røde farve; man har muligvis brugt zinnoberrødt som på vestvæggen, hvor denne farve er fundet i forbindelse med en gulgrøn, der enten, ifølge OS, er en undermaling eller en dekomponering af den røde farve. For klarhedens skyld er den røde farve her nymalet, hvorimod man ikke har tilføjet rødt andre steder, f.eks. på løverne, baggrunden for tårnene og på de striber, der i her. venstre halvdel veksler med gult.¹⁹⁸ Banken sås på hver side af buetoppene til søndre apsiskapel; jfr. OS III, 44, IV, 31f., VII, 5f.¹⁹⁹ Før fotograferingen blev konturerne optrukket med kul og delvis rekonstrueret; OS VII, 6.²⁰⁰ Jfr. Dorrit Lundbæk (note 190), p. 14fl. der påviser sammenhængen med fremstillingen i Hartmann Schedels »Weltchronik« fra 1493.²⁰¹ OS V, 46—50, VI, 41, VII, 8—10, 16. Th. Madsen foretog restaureringen. Under hovedet ses på restaureringsfotografiet flg. 259 et hul med en 10 cm høj, 3—4 cm bred træprop, antagelig beregnet til fastgørelse af en lysearm (OS V, 49).²⁰² OS VII, 10.²⁰³ Dorrit Lundbæk mener, p. 16, at det oprindelige skæg kun har peget fremad og været let opadbøjet i spidsen. Bemærkes må dog, at der på restaureringsfotografiet, fig. 259, ses nogle krumme streger i højde med figurens pande, som måske kan retfærdiggøre restaureringen.²⁰⁴ Marie Magdalene og (†)Fausing (Randers amt), Vinderslev (Viborg amt) og Saltum (Hjørring amt); jfr. Dorrit Lundbæk p. 14fl.²⁰⁵ Jfr. Beckett 396f.²⁰⁶ Broby-Johansen (note 131) p. 179ff. og Dorrit Lundbæk p. 31.²⁰⁷ Jfr. Dorrit Lundbæk p. 32ff.²⁰⁸ Jfr. KultHistLeks. IX, 358 og Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse p. 66.

HVÆLVDEKORATIONER

p. 431—459.

²⁰⁹ Jfr. OS II, 2ff. ²¹⁰ OS I, 1—25, VIII, 19f., 29. Hjælpere var J. Madsen og H. Borre. Akvareller af OS i NM. ²¹¹ Det Særlige Kirkesyn, protokol I, 93 og 112 (NM). ²¹² OS I, 17. ²¹³ OS I, 8. ²¹⁴ Ifølge OS IV, 13f. synes der herunder at have ligget (til-løb til?) en ældre bemaling, en stregtegning i grønt, på grænsen mellem ribbe og kappe samt på den skarpe ryg, jfr. midtskibets vestfag og søndre korsarms 3. fag fra nord. ²¹⁵ Under Langes våben fandt restaurator (OS I, 23) et slynget ornament i gråt og rød-brunt. En afdækning af dette ældre ornament kunne dog ikke foretages uden at øde-lægge det overliggende våben, som ønskedes bevaret. ²¹⁶ En farvelagt tegning med påskriften: »Indskrift funden paa en af Skibets Hovedbuer i Aarhus Domkirke«, af J. Kornerup 1867, nu i NM. Jfr. Magnus-Petersen: Kalkmalerier, 1895, p. 15. ²¹⁷ Den gulgrå hjelm med hjelmtegn og -klæde fandtes velbevaret, derimod kun een rose og lidt af skjoldet tilbage. OS I, 18f. ²¹⁸ Akvarel af OS. En tilsvarende roset, dog uden p, findes i Skivholme (Framlev hrd.) og Voldby (Banders amt). ²¹⁹ Akvarel af OS. ²²⁰ I søndre kappes vestsvikkel var den enkle huldekoration for slet bevaret til at kunne rekonstrueres, OS I, 13. ²²¹ Jfr. Gertrud Schiller: Ikonographie der christlichen Kunst, Gütersloh 1968, II, 208f. ²²² OS I, 3f. Skitse, akvarel og restaureringsfot. af OS. Jfr. brev af 16. jan. 1923 til OS i NM. ²²³ Jfr. tillige Lyngå (Sabro hrd.) i Århus stift. ²²⁴ Kryds over lodret stav; disse bomærker ses dog ikke på Søndergaards akvarel. ²²⁵ OS III, 42 nævner, at den brune farve i 1. fag er mørk, dodekopagtig' som i hoved-skibet og ikke som i nordre korsarm og i korsskæringsfaget, hvor den er lys, rødgul. ²²⁶ Jfr. farvelagt tværsnit af domkirken 1863 af Zeuthen, i NM, og note 4. ²²⁷ Omtalt i Magnus-Petersen: Kalkmalerier, 1895, p. 15. ²²⁸ OS III, 33, 39—42, 45—52. IV, 1f., 9f., 12—17. ²²⁹ Ifølge OS IV, 10 var bogstavet ikke helt bevaret, »måske et g med et stykke slynget skriftbånd under«. ²³⁰ Ifølge OS III, 15 fandtes i dette fag et enkelt sted forsøgt med motivet med de udtrukne sparrespidsen som i de to nordfag. ²³¹ Ro-serne er oprindelig ridset ind med en passer, OS III, 40, jfr. akvarel af OS. ²³² OS III, 45ff. ²³³ OS III, 41 og 47ff., jfr. akvarel. Svage farvespor, men sikre indridsninger for løven fandtes. ²³⁴ Motivets stammer måske fra en af Æsops dyrefabler, i hvert fald svarer løven nøje til en fremstilling herfra i en blokbog trykt af Günther Zainer i Augsburg 1477/78 (Esopus. Übersetzt von Heinrich Steinhöwel. Udg. af Ernst Voullième. Berlin 1921, 24. blad). ²³⁵ Skjoldet 100 cm højt. OS III, 59. ²³⁶ Våbnet måler 164 x 164 cm (OS III, 58). Midtpartiet af skjoldet rekonstrueret efter udførelsen fra 1. re-staurering (OS IV, 50f.). ²³⁷ Det er 150 cm højt, 280 cm bredt, OS IV, 17. Vedr. til-svarende motiver, jfr. Spørring (Lisbjerg hrd.), Lyngby (Banders amt), Lyngby (Kbh. amt). — Forundersøgelse 1921, restaureret 1923 af Søndergaard, IV, 1. ²³⁸ Vedr. mo-tivet, jfr. Udbyneder (Randers amt) og Ålborg helligåndskloster. ²³⁹ Det måler 90 cm i højden, 240 cm i bredden, OS. IV, 17. Ifølge OS IV, 1f. manglede kun lidt af det brune dyrs forben. ²⁴⁰ OS IV, 2, akvarel i NM. ²⁴¹ Akvareller 1862 og 1863 af Zeu-then i NM, jfr. note 4. ²⁴² OS II, 43, 46—52. III, 1—32. ²⁴³ Søndergaard formoder, II, 51f., at man ved 1. restaurering her har anvendt et bindemiddel i kalken, som har vanskeliggjort den senere afvaskning og -skraben, således at den oprindelige maling så godt som intetsteds er kommet ubeskadiget gennem afdækningsprocessen. ²⁴⁴ OS III, 5: den røde farve er i denne del af kirken meget lysende i modsætning til hoved-skibets mere brunrøde. ²⁴⁵ Jfr. fotos og akvareller af Ole Søndergaard. Figuren var dårligt bevaret p. gr. a. løstsiddende pudslag og murreparationer. ²⁴⁶ Den røde kind-plet (som på alle kappefigurerne) ses på Søndergaards restaureringsfot. flg. 262, men er fjernet ved senere »reparationer«. ²⁴⁷ Over huens oprindelige, gule farve lå en brun. Efter Søndergaards mening (III, 13) har maleren enten prøvet sig frem, eller det er en senere reparation. ²⁴⁸ OS II, 46ff. ²⁴⁹ Samme farver som i nordre korsarm, OS II, 48.

²⁵⁰ Jfr. ranken i Østbirk (Voer hrd.), der har hørt under domkapitlet. ²⁵¹ OS II, 47, III, 16, 18, 29, jfr. akvarel og restaureringsfotos. Endvidere akvarel af Zeuthen 1862 (NM) fra prøveafdækningen. ²⁵² Ifølge OS III, 24 var til Kristushovedet den grønne farve brugt som dækfarve over den sorte på tornekronen. Både Kristi og englens ansigt havde kraftig, bleg rød farve. ²⁵³ Jfr. KultHistLeks. IX, 345. (Kristi passionshistorie). ²⁵⁴ Akvarel i NM. ²⁵⁵ Korrespondance fra sept. 1923 i NM. ²⁵⁶ OS III, 18 og 29f. ²⁵⁷ Et araber-firtal var i ny tid malet hen over den gamle regnbue (Magnus-Petersen nævner, Kalkmalerier, 1895, p. 15, årstallet »1480«, men »1484« ses på et fot. af Søndergaard fra før restaureringen). Zeuthen afdækkede 1862—63 ifølge sine akvareller intet årstal. Jfr. OS III, 16. ²⁵⁸ Både hjelmens udformning og hjelmklædets kvadrerede detaljer svarer til våbnerne fra 1491 i Sødtring, Banders amt. ²⁵⁹ OS III, 14f. Ved opmalingen af skjoldet har man fulgt den oprindelige udførelse, mens hjelmklædet derimod synes ændret. — Da dette fags dekoration synes indledt af bisp Jens Iversen, ville det have været rimeligt, om hans våben var blevet malet i dette hvælvfag, måske på Bolle-våbenets plads, men den gentagne, ens opmaling af ovennævnte våben — ifølge restaurator — synes i modstrid med denne hypotese. ²⁶⁰ Englene har foruden røde kindpletter også rødt i øjnene, OS III, 5. ²⁶¹ En murreparation havde ødelagt ansigts-trækkene samt et parti fra venstre skulder og skråt nedefter, således at venstre, bøjede arm og nedre del af den grøn-røde klædning var forsvundet, OS III, 1ff. ²⁶² Ifølge OS III, 30f. fandtes under skjoldene ældre farver »af samme bølge som hvælvingens øvrige malerier er malet af«, dvs. at det måske kan tænkes, at der her har været malet andre våbner? ²⁶³ Et farvelagt tværsnit af korsarmen af Zeuthen fra 1863 viser antagelig den foreslåede dekoration efter Zeuthens prøveafdækninger (jfr. note 4) og udført symmetrisk med søndre korsarm som model. ²⁶⁴ Hjælpere var H. Borre og J. Madsen. OS II, 2—19. ²⁶⁵ Jfr. roset i Skivholme (Framlev hrd.) og Voldby (Banders amt). ²⁶⁶ OS II, 6f., akvarel og fot. 1923 af Ole Søndergaard. ²⁶⁷ Indskriften læst efter Søndergaards restaureringsfotos 1923 og kalker i NM; jfr. OS II, 7f. og korrespondance med NM 17. maj 1923 vedr. den oprindelige tyding. ²⁶⁸ Forkortelsesstreg nu forsvundet. ²⁶⁹ Kornerup, Notebog X, 37 (dateret 1867) og meddelt af Magnus-Petersen, jfr. dennes Kalkmalerier, p. 15. ²⁷⁰ OS II, 10. Akvareller af OS. ²⁷¹ Hele ornamentet måler ifølge OS II, 16: 1,45 m i højden. ²⁷² De oprindelige farver var stærkt afblegede, især den grønne og gule; sidstnævnte har muligvis også oprindelig været svagere end f.eks. i arkademalerierne. OS II, 16. ²⁷³ Bogstavet var malet ved forrige restaurering, men antagelig på grundlag af det oprindelige, forsvundet ved murreparation; OS II, 14f. ²⁷⁴ OS II, 19. ²⁷⁵ Jfr. samme motiv i Spørring (V. Lisbjerg hrd.). ²⁷⁶ Akvarel af Søndergaard. Ifølge OS II, 19 og fot. fandtes i nordre svikkel omkring hullet et ornament, som ikke lod sig restaurere. ²⁷⁷ Ornamentet måler ifølge OS II, 16: 1,68 m i højden, 1,97 m i bredden. Om indskriften OS II, 13 og 17f. ²⁷⁸ OS II, 11 (1923) og IV, 33ff. Væggen fandtes næsten afrenset i forbindelse med arkitekt Kampmanns istandsættelse her. ²⁷⁹ Zeuthens moderate forslag fra 1863 (akvarel i NM) baseret på vestafsnittets stregornamentik, kasseredes. OS VII, 26f. ²⁸⁰ Jfr. fot. af Søndergaard og OS VIII, 18f. (jfr. p. 380). ²⁸¹ Ifølge OS VI, 22 var kun bevaret et stykke fra toppen og til underkant af første blomst; efter 2½ meters nyt puds fandtes oprindelige ornament på 1 m, og herefter var der atter på 2½ m ganske svage spor, men med mange reparationer. ²⁸² OS VI, 23ff. og akvarel. ²⁸³ Jfr. udsmykningen fra 1511 i S. Birgittes kapel ved Roskilde domkirke (DK. Kbh. Amt III, 1602). ²⁸⁴ OS VIII, 3, 9f. ²⁸⁵ Brev af 28. nov. 1870 til J. J. A. Worsaae, der 17. dec., efter indhentet råd fra J. Kornerup 5. dec., kasserede tanken om gudslam eller fisk, men foreslog en hare eller due (korrespondance i NM). Jfr. OS V, 35 og fot. ²⁸⁶ Restauratoren beskriver dem (OS VI, 43f.) som en lille, fembladet, rød blomst på en kort, svajet stilk med nogle små udløbere, fem på hvert ribbestykke, mindende om en række haletudser! ²⁸⁷ OS VI, 21. ²⁸⁸ Langs armenes og hændernes grå konturer lå en rød linie; bryst-

Fig. 262. Korsskæringsfagets østre gjordbue. Sydsiden. Mand med skriftbånd (p. 438). — *East reinforcing rib of crossing bay. The south side. Man with scroll.*

OleSøndergaard 1923—25

kassens linier var tegnet med rødgult (OS VI, 3). — Farverne overalt beskrevet efter Søndergaards oplysninger; jfr. tillige akvareller af OS i NM. ²⁸⁹ OS V, 25f., VI, 9. ²⁹⁰ Murreparationerne skyldes delvis tilmuring af de fire, ca. 8x10 cm store huller, der fandtes i hver kappe. De var skråt tilhuggede med hvidtning »fra reformationstiden« på de skrå sider. De to fandtes i midterfigurerne over hinanden i en afstand af 70—80 cm, de to andre omtrent ude ved ribberne, 30—50 cm over vindueslysningerne. Måske stilladshuller anvendt da kalkmalerierne overkalkedes? OS V, 32f., VI, 4, 9. ²⁹¹ Søndergaard restaurerede hovedfigurerne, Jakob Madsen biscenerne. OS V, 17, 23—33, VI, 1—15. To akvareller fra 1924 i NM. 1870'ernes restaurering havde kun delvis afdækket figurerne, der var opmalet med andre farver end de oprindelige. ²⁹² Begge målte i alt ifølge OS VI, 44: 1,75 m i højden og 1,87 i bredden; de stod med gråsorte konturer og brunrøde detaljer. — Nord for bispevåbnet blev o.1870, antagelig for symmetriens skyld, malet et Present-våben, der 1898 opmaledes lidt ved siden heraf, men atter fjernedes 1924. OS V, 36ff. og VI, 31f. ²⁹³ Jfr. P. B. Grandjean: Det danske Bigsvaaben, 1926, p. 171 og tavle VII, 4. ²⁹⁴ Chr. 1. døde 21. maj 1481; jfr. kongens våben på væggen i Helligtrekongers kapel i Boskilde domkirke (DK. Kbh. Amt III, 1592). ²⁹⁵ våbnet fandtes ret velbevaret, dog var kun svage spor af den røde farve, og den ene af Slesvigs leoparder måtte rekonstrueres efter 70'ernes form. Rigsvåbnet var 1,35 m højt og 1,32 m bredt, Bølles 1,6 m højt, 0,92 m bredt, Rosenkrantz' 0,98 m højt, 1,6 m bredt. OS VI, 16—21 og akvarel. ²⁹⁶ Ved afdækningen (jfr. flg. 254) fremkom bogstaverne i den udformning, som endnu ses. Måske en forkortelse for pax hominum? (fred for menneskene). ²⁹⁷ Våbnet er antagelig et Bosenkrantz- og ikke et Friis-våben, jfr. p. 464 med note 99. ²⁹⁸ Bolles: fire brede bølger i hvidt, afgrænset af grå streger, på grå bund, Rosenkrantz': sort-hvidt skaktavlet, toradet bjælke tilsyneladende på en svagt rød bund. ²⁹⁹ OS VIII, 17: 2,92 m i tv. ³⁰⁰ Ifølge OS VIII, 2ff. var ribbeornamenterne i hovedsagen godt bevaret og lod sig lempeligt istandsætte. De nederste partier var dog delvis fornyet. ³⁰¹ Present-våbnet repræsenterer næppe biskop Niels Clausen (der resignerede p. gr.a.alder 1520), hvis moder tilhørte Present-slægten. Det synes usandsynligt, at Niels Clausen, eller hans efterfølger Ove Bille, ville anvende Niels Clau-

Ole Søndergaard 1923—25

Fig. 263. Korpolygonens østfag. Engel med sjæle. †Detalje fra scenen med Kristus som verdensdommer (p. 450). — *East bay of chancel polygon. Angel with souls. †Detail from scene with Christ as Judge of the World.*

sens mødrene våben sammen med stiftsvåbnet og ikke det fædrene (som andetsteds). Present-våbnet her må snarest tænkes at tilhøre en anden af slægten, der kan have besiddet ærkedegne- eller provsteembedet (evt. i en vakance). En Christoffer Nielsen Present hævdede 27. sept. 1521 (ActaPont nr. 4896) retten til provstiet for domkirken.³⁰² Det eneste, *kalkmalede* stiftsvåben i domkirken, hvor kalken også afbildes (jfr. »syvstagens« våbenskjold fra 1515 (inventar-afsnittet)). Om gudslammets ikonografi, se bl.a. P. B. Grandjean: Dansk Sigillograli, 1944, p. 174f.³⁰³ OS VIII, 6ff.³⁰⁴ Present-våbnet syntes ikke malet på oprindeligt hvidtelag. OS VIII, 4f.³⁰⁵ OS VII, 25, 28. Også disse våbenmalerier sad ret lost på pudslaget, hvilket tyder på en sekundær bemaling i hvælvet.³⁰⁶ Afdækket 1924 af Jakob Madsen, Fischer og Kirstine Søndergaard, OS IV, 36f., V, 15, VI, 46 og VII, 7.³⁰⁷ P. 78 ses uheldigvis to trykfejl, 1491, læs: 1490, og 1531, læs: 1501.³⁰⁸ OS VI, 57, VII, 1f.³⁰⁹ Jfr. bispesigillerne, hvoraf først de yngre, fra 1494, har mitra i stedet for hjelm. P. B. Grandjean: Dansk Heraldik, 1919, p. 211. — De yngre typer ses repræsenteret på kalkmalerier i Sødning, 1491, og Udbyneder, fra begyndelsen af 1500'erne, begge Randers amt.³¹⁰ Ved Ole Søndergaard og hjælperne H. Borre og J. Madsen. OS I, 35, 50—60, 62—72.³¹¹ Det Særlige Kirkesyn, protokol II, 146 (NM), vedr. søndre sideskib. De nordre hvælv gennemgik ifølge Søndergaard en mere overfladisk undersøgelse, specielt de tre vestligste fag.³¹² OS I, 57.³¹³ Tilsvarende ranker har bredt sig over arkadens top i l. fag fra øst; i østkappen var gjordbuen ledsaget af små, røde volutstilke med grønne »knopper«, der tillige prydede vinduets stik.³¹⁴ Jfr. monstransskab fra 1518 fra Nordby kirke på Samsø, med bispens våben og tilsvarende, fuldstændige indskrift.³¹⁵ Ved afdækningen 1923 fandtes tillige kalkmalerispor på arkadebuens modstående side, OS I, 52.³¹⁶ I flere andre hvælvkapper er fundet spor af figurmaleri, der imidlertid ikke har kunnet identificeres; bedst bevaret var i søndre sideskibs næstvestligste fag, østkappen, en loftet venstrehånd med ærmedraperi og lidt af skulderens klædning. I vestre kappe rester af skriftbånd med minuskier. OS I, 70f. Store, slyngede skriftbånd med rester af

majuskler (jfr. ovfr.) sporedes i vestre og søndre kappe i nordsidens 2. fag fra øst; OS I, 56 og fotos. ³¹⁷ I, 58f., VIII, 38ff. ³¹⁸ Ikke Ambrosius som foreslået af N. M. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier, 1970, p. 360, da resterne af bogstaverne ifølge restaureringsfotos ikke passer hermed. Ej heller er han i bispedragt eller bærer mitra, men har hat som i Skive-malerierne fra 1522 (Viborg amt). ³¹⁹ Hærfuglen, der så vidt vides ikke er knyttet som attribut til nogen helgen, optræder måske her ifølge middelalderlig folketro som ulykkesfugl (jfr. KultHistLeks. VII, 258), eller som en af de fugle, der så tit forefindes mellem bladværk i senmiddelalderlige fremstillinger. Et fotografi taget af OS under afdækningen 1923 viser, at restaureringen af fuglen er korrekt. ³²⁰ Spor af topsetter er desuden fundet i sydsidens 4. og 6. fag fra øst. ³²¹ LA Vib. Kirkeinsp.ark. Århus domk. Kassebog. 1852—62. (C 617.53). —1726 blev også opsat stjerner i Århus Vor Frue kirke (LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Rgsk.bog. 1725—86. (C 618.4)). ³²² Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Ac 9. Domk.s rgsk. 1776—77. ³²³ Hertel I, 2, p. 100, jfr. K. Schytte: Kortfattet Beskrivelse, p. 27. ³²⁴ Schytte, p. 70. ³²⁵ 1846 var stjernerne, dels af blik, dels af eg, fæstnede med messingtråd og ikke med hamp som forhen. De nedfaldne skulle atter anbringes for at dække hullerne i hvælvet (LA Vib. Provstearkiver. Århus købstad og Hasle hrd. Synsprot. f. kirker og præstegårde. 1807—54. (C 24.5)).

Indberetninger i Nationalmuseet af Poul Nørlund 1923 og 1924, Ole Søndergaard 1924 (jfr. dagbøger), Egmont Lind 1964, Ulla Haastrup 1967 og Vibeke Michelsen 1967—70.

INDHOLDSFORTEGNELSE FOR ÅRHUS AMT, I. BIND

Indledning	7
Fagordbog	15
Fortegnelse over arkivalier vedrørende kirkerne i (gammel) Århus amt i almindelighed	37
Fortegnelse over arkivalier vedrørende Århus domkirke	39
Forkortelser	42
Kirkerne i Århus by	45

ÅRHUS DOMKIRKE

Indledning

noter p. 89-93

†Trækapel	61
Historisk indledning	63
Træk af domkirkens forvaltning	70
Altrenes og vikariernes historie	73

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRD

noter p. 348-52

Middelalder og tiden indtil 1813

Kirkegårdens situation i byen	94
Katolske bispegård	97
Stiftsprovstegården	103
Broen på kirkens nordside	104
Katedralskolen	105
Sakristigården	107
Efterreformatoriske bispegård	110
Bådhuset	112
Kirkegårdens hegning	113
Kirkegårdens indgange	116
Kirkegårdens tilstand	119
†Benhus	120

Tiden efter 1813

Kirkegårdens nedlæggelse og arealets omdannelse	120
Bispetorvet og den nye bebyggelse omkring domkirken	124

BYGNING

Ældste teglkirke

noter p. 352-56

Oversigt	127
----------	-----

Målforhold og plantype	127
Sokkel, materialer og byggeteknik	131
Østparti, alment	137
Kor	139
Tværskib med korsskæring	141
Tværskibets vinduer	149
Tværskibets søndre portal	152
Tværskibets nordre portal	154
Broen til bispegården	159
Tværskibets trapper	162
Gangen i nordre korsarms østmur	167
Søndre østkapeller	170
Østkapellerne nærmest koret og for- modede tårne	175
Nordre apsiskapel	179
Nordligste østkapel	186
Vestafsnit	190
Langhuset	190
Langhusets vestafslutning og for- beredte tårne	192
Langhusets mure og hvælv	192
Langhusets indgange	199
Langhusets vinduer	200
Sideskibenes tagform	204

Ændringer og tilføjelser i 1300-tallet

noter p. 356-57

Tværskibets overhvælvning	205
Nordre korsarms nedre galleri	207
Tredelt vindue i nordre sideskib	214
Ombygning af søndre sideskib	215
Niche med glug i nordre sideskib	217

Udvidelser og ombygninger i 1400-tallet

noter p. 357-63

Indledning og oversigt	219
Vestafsnit, alment	220
Nordre vestkapel	222

Søndre vestkapel med overetage ..	223
Vesttårnet	227
Vesttårnets spir	237
Langhusets ombygning	239
Tværskibets forhøjelse	247
Vinduer	249
Overhvelvning	255
Trappetårn	255
Nordre korsarms øvre galleri	256
Prædikestolsopgang i nordre korsarm	259
Korets udvidelse	261
Kortårne	266
Vinduer	272
Overhvelvning	272
Vægbehandling i kirken	274
Korets skrankemure	274
†Lektorium	275
Exkurs: Korets granitmateriale ..	279

Tiden efter reformationen

noter p. 363-73

Indledning	283
Kapellernes anvendelse og navne, oversigt	285
Domkirkens andet spir	291
Reparationer efter lynbranden 1642 ..	293
Domkirkens tredje spir	295
Byggearbejder og reparationer 1670— 1740	297
Restaurering og bygningsændringer 1743—44	299
Istandsættelse og ændringer i 1770'erne	301
Nye spir på kortårnene 1822	312
Vægterstole og urskiver på vesttårnet	313
Restaureringen 1867—71 og 1877—82	315
Forspil	315
Restaureringsarbejdet	322
Perioden efter 1880	327
Arbejder og undersøgelser før 1921	327
Istandsættelser og ombygninger ef- ter 1921	329
Kirkens gulvmaterialer	334
Behandling af vægge og hvælv	336
Tagværker og tage	337
Vesttårnets klokkestol	340
Brandslukningsmateriel	340
Opvarmning og belysning	341
Solur	341
Løstliggende granitblokke, formsten og gulvfliser	343

GLASMALERIER

noter p. 374

Ældre fragmenter	347
Korets østvindue	347

NOTER

Noter og henvisninger til p. 94—347	348
-------------------------------------	-----

KALKMALERIER

noter p. 460-73

Indledning	377
Nichedekoration, »spedalskheds- vinduet«	383
Korskrankemuren	385
I arkader, på piller og vægge	394
†Kalkmalerier på piller og vægge ...	414
Vægdekorationer i søndre korsarm ..	421
Sydvestre korsskæringspille, »mand med tranehals«	427
Hvælvdekorationer	431
Midtskibet	431
Søndre korsarm	434
Korsskæringen	437
Nordre korsarm	442
Koret	446
Koromgangen	453
Sideskibene	455
Nordvestre korsskæringspille, Niels Clausens våben	458
Nordre vestkapel	459
Efterreformatoriske †hvælv- dekorationer	459

PLANCHER

Forsøg på rekonstruktion af domkirkens oprindelige grundplan	pl. 1—2
Tværskibets østvæg i den op- rindelige kirke	pl. 3
N. S. Nebelongs og J. V. Dah- lerups opmålinger 1863	pl. 4—10
Opmålinger af Johannes Fre- deriksen 1907—15.	pl. 11—22
Plan af domkirkens højmur etc. samt hvælvformer 1:300	pl. 23
Grundplan 1:300	pl. 24